

מקרא וארכיאולוגיה

האם תואמות תגליות המחקר את
הכתוב בתנ"ך?

דניאל משה לוי יוסף רוטשטיין

מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת

הפצה: הוצאת ראובן מס, ירושלים

תמונת השער: שרידים ארכיאולוגיים ב'גבול בנימין בצלצח'

עיצוב עטיפה ומפות: יואל שטיינברג

הוצאה לאור: בנין קשר לירושלים, רח' רמת הגולן 18 ירושלים 97704

טל': 02-5401231 פקס: 02-5401311 דוא"ל: jcdf@zahav.net.il

הפצה: הוצאת ראובן מס, רחוב הע"ח 7 ירושלים

טל': 02-6277863 פקס: 02-6277864 דוא"ל: RMAS@barak.net.il

מען לתגובות: לוי, רחוב רשב"י 13/6 מודיעין עילית 71919

נדפס בישראל – ירושלים תשע"א

Printed in israel

הקדמה

אחת לזמן מה מתפרסמת ידיעה אודות חשיפת ממצא ארכיאולוגי המאשר/מכחיש את המסופר בתנ"ך. הדברים מעוררים פולמוס בין אנשי המקצוע, והציבור הרחב נותר נבוך: האם מתאימים הממצאים הארכיאולוגיים למסופר במקרא?

ספר זה מבקש לתת מענה על שאלה זו, ובו שישה חלקים:

חלק א' מביא מקבילות ארכיאולוגיות לסיפורי המקרא שמזמן יוסף ועד ימי פילוג הממלכה (תחילת ימי בית ראשון). אלא שמקבילות אלו אינן תואמות את לוח הזמנים המקובל במסד האקדמי.

חלק ב' מביא ראיות כי לוח הזמנים המקובל של התקופות הקדומות שגוי.

חלק ג' עוסק בימי ממלכות יהודה וישראל.

חלק ד' עוסק בדור חורבן הבית, ומוכיח כי 'איגרות אל-עמרנה' הידועות נכתבו אז.

חלק ה' עוסק בימי שיבת ציון.

חלק ו' חוזר לימי תקופת האבות (אברהם, יצחק ויעקב).

בכדי לאפשר קריאה רציפה הושמטו קטעים ופסקאות שאינם מתאימים לקריאה ראשונה, והועברו לחלק 'נספחים' שבסוף הספר. כמו כן קוצרו חלק מן הציטוטים.

במהדורה זו נערך הספר מחדש, ונוספו בו דברים רבים שלא היו במהדורה הראשונה, הן בגוף הספר, והן במפות ובתמונות.

תודתנו נתונה לכל מי שסייעו בהכנת הספר. רבים הם ולא נוכל לפורטם, ויבואו כולם על הברכה.

'הגן הארכיאולוגי' למרגלות הר הבית

המוזיאון לעתיקות ארץ ישראל (מוזיאון רוקפלר) בירושלים

תוכן הענינים

מבוא: עימות הארכיאולוגיה עם התנ"ך.....7

חלק א: מיוסף ועד שלמה.....

- פרק א: יוסף בתעודות מצריות.....12
 פרק ב: שעבוד ויציאת מצרים.....15
 פרק ג: דור המדבר.....26
 פרק ד: המסע לארץ כנען.....33
 פרק ה: כיבוש יהושע.....38
 פרק ו: תקופת השופטים.....48
 פרק ז: ימי שאול.....54
 פרק ח: ימי דוד ושלמה.....59
 חלק א' – סיכום.....66

חלק ב: לוח זמנים בלתי אפשרי.....

- מבוא לחלק ב.....69
 פרק ט: תקופות ללא שרידים.....70
 פרק י: תקופות שיחזור.....74
 פרק יא: מלכים וכפיליהם.....75
 פרק יב: פחמן 14.....76
 פרק יג: הלוח האסטרונומי המצרי – מדע או אחיזת עיניים?.....78
 פרק יד: תקופת הברונזה המאוחרת – תקופה דמיונית.....80
 פרק טו: הממלכה החדשה במצרים – ממלכה דמיונית (חלק א').....87
 פרק טז: הממלכה החדשה במצרים – ממלכה דמיונית (חלק ג').....92
 חלק ב' – סיכום.....95

חלק ג: ימי ממלכות יהודה וישראל.....

- פרק יז: בעקבות וליקובסקי–עיון בסיפורי המלך שישק ומלכת שבא...98

- פרק יח: מיהי האשה שנרצחה ביריחו?.....101
 פרק יט: מי הרג את יהורם ואחזיהו?.....103
 פרק כ: המושיע בימי יהואחז.....106
 פרק כא: מפעלי המים של חזקיהו.....108
 פרק כב: מתי צר סנחריב על ירושלים?.....116

..... חלק ד: תקופת אל-עמרנה

- פרק כג: 'חבירו'.....122
 פרק כד: מתי נכתבו איגרות אל-עמרנה?.....125
 פרק כה: ירושלים בימי אל-עמרנה.....130
 פרק כו: מזבח לה' בארץ מצרים.....135
 פרק כז: הדורות שאחרי אל-עמרנה.....138
 חלק ד' – סיכום.....142

..... חלק ה: ימי שיבת ציון

- פרק כח: מיהו ה'מלך'?.....144
 פרק כט: ספרי עזרא ונחמיה לאור הארכיאולוגיה.....153
 פרק ל: מי היתה עיר הבירה?.....159
 פרק לא: הנגב בימי שיבת ציון.....165
 פרק לב: התקופה הבבלית.....175
 פרק לג: מיהי המלכה שהביאה ל'רצח המגים'?.....180
 חלק ה' – סיכום.....182

..... חלק ו: תקופת האבות

- פרק לד: אתרים מספורי האבות.....184
 פרק לה: אור כשדים.....195
 פרק לו: מקום מיתת רחל.....197
 פרק לז: חמורבי.....201
 פרק לח: סיכום הספר.....207

211 נספחים

מבוא: עימות הארכיאולוגיה עם התנ"ך

בשנת 1798 נחת נפוליאון עם צבאו בחוף מצרים וכבש את הארץ. הכיבוש הצרפתי החזיק מעמד תקופה קצרה בלבד ונחשב לכישלון, אך כיום ידוע שלמסע זה היתה חשיבות עצומה בתולדות התרבות, משום שבמהלכו החל חקר הכתובות המצריות הקדומות, שהביא לפיענוח כתב החרטומים בידי שמפוליון (1822). כך החל מדע האגיפטולוגיה (חקר מצרים הקדומה). בדור הבא הצליח הבריטי רולינסון לפענח את כתב היתדות האכדי שבו השתמשו האשורים והבבלים (1837). סמוך לכך החלו חפירות בערי אשור הקדומות, ומאוחר יותר גם בבבל. בחפירות נחשפו כתובות רבות, ביניהן של המלכים סנחריב ונבוכדנצר. לימוד הכתובות האכדיות הוא מדע האשורולוגיה.

בארץ ישראל אין כתובות עתיקות (כמעט), אך לקראת סוף המאה הי"ט הצליח החוקר פיטרי (אף הוא בריטי) למצוא שיטה המאפשרת ללמוד על החיים בעבר דרך השרידים האילמים (כלי חרס, קברים וכדו'). שיטה זו, שהלכה והשתכללה עם השנים, היא מדע הארכיאולוגיה.

סימני החפירות בתל אל-חסי בנגב – התל הראשון בארץ ישראל שנחפר בשיטה מדעית (1890)

מדעי האגיפטולוגיה, האשורולוגיה והארכיאולוגיה מאפשרים לנו גישה ישירה להכרת החיים בעבר. האם מצאו בהם עדויות למסופר בתנ"ך?

ובכן, ככל שמדובר על התקופה שמאמצע בית ראשון ואילך, התשובה באופן כללי היא חיובית. אך כשנלך אחורה בזמן, ליציאת מצרים, כיבוש יהושע, או ימי דוד ושלמה, ההקבלות קלושות ביותר, אם בכלל.

נתחיל ביציאת מצרים, שהיתה בימי השושלות המצריות י"ח-י"ט. מתקופה זו השתמרו תעודות מצריות רבות מאד, מה הן מספרות על יציאת מצרים?

כך כותב אחד מחוקרי מצרים העתיקה: "בכתבים המצריים אין זכר לא ליוסף, לא לשיבת בני-ישראל במצרים ולא למשה ויציאת מצרים".¹

חוקר אחר (הנמנה על 'מגיני המקרא') כותב: "אף אחד מן המקורות המצריים אין בו כדי לאשש את סיפור יציאת מצרים".²

התורה מספרת כי לאחר יציאת מצרים, בני ישראל נדדו במדבר סיני 40 שנה. החיפושים אחרי עקבות הנודדים הסתיימו בלא תוצאות, כמו שכותב מי שהיה עוזר קמ"ט ארכיאולוגיה בסיני: "אתרי מגורים (מתקופת שושלות י"ח-י"ט) לא התגלו למרות עשרות סקרים שנערכו".³ לאחר הנדודים במדבר נכנסו בני ישראל לארץ כנען בהנהגת יהושע. המקרא מספר כי העיר הראשונה שכבש יהושע היתה יריחו, אחריה 'העי', ולאחר מכן כבש את כל דרום הארץ בתוך ימים ספורים (יהושע י, מב). מה אומרת על כך הארכיאולוגיה?

על הממצאים בארץ ישראל מימי שושלות י"ח-כ' כותב הארכיאולוג זרטל: "מהחפירות הסתבר כי לא עמדה כלל עיר ביריחו בימי יהושע... המצב דומה גם בהעי... התמונה הכוללת סתרה סתירה גמורה את הסיפור המקראי על מסע כיבוש מאוחד".⁴

זאת ועוד, מן התיעוד המצרי ידוע כי בתקופת המדוברת היתה הארץ מצויה תחת שלטון מצרי, ולכן אין זכר בספרי יהושע-שופטים, כדברי זרטל: "סתירה אחרת בין הספרות המקראית לממצא היא העובדה שאין מצרים נזכרת כלל בסיפורי הכיבוש וההתנחלות".⁵

[אמנם זרטל עצמו חשף בהר עיבל שרידי מזבח שהוא משער כי הוא המזבח שבנה יהושע (יהושע ח, ל). אך על כך הוא אומר: "אם נכונה הדעה. זו אחת העדויות הארכיאולוגיות לאמיתותם של חלקים בסיפור ההתנחלות המקראי".⁶]

כמה מאות שנים לאחר יהושע, בימי שושלת כ"א, ישב בירושלים המלך שלמה. המקרא מתארו כגדול עשירי תבל: "ויגדל המלך שלמה מכל מלכי הארץ לעושר" (מל"א י, כג). לעומת זאת, החפירות בירושלים העלו שרידים דלים ביותר מתקופה זו.⁷

במקרא מסופר גם על המספר העצום של הסוסים שהיו לשלמה (מל"א כו. דהיי"ב א, יד). היכן שיכן שלמה את אלפי סוסיו? "תשובה ברורה לכך אין, ופרט לאירוות קטנות לסוסים בודדים לא נתגלו אירוות בשום מקום".⁸

¹ וילסון, ההיסטוריה של עם ישראל, כרך א', ירושלים תשכ"ו, עמ' 192.

² מלמט, יציאת מצרים – מקבילות מצריות, ארץ ישראל כ"ה (תשנ"ו), עמ' 231.

³ זאס, סיני בין האלף הדר' לאלף הראשון לפה"ס, בתוך: משל ופינקלשטיין (עורכים), קדמוניות סיני, ת"א תש"מ, עמ' 46.

⁴ זרטל, אור חדש על ההתנחלות הישראלית, בתוך: זהרונ (עורכת), דרך ארץ – אבן חרס ואדם, עמ' 161-160.

⁵ זרטל, הקרמיקה של "עניון", בתוך: אשל (עורך) מחקרי יהודה ושומרון – קובץ י"ב, אריאל תשס"ג, עמ' 10.

⁶ זרטל, אור חדש על ההתנחלות הישראלית, בתוך: זהרונ (עורכת), דרך ארץ – אבן חרס ואדם, עמ' 167.

⁷ קלונר, סקר ירושלים – האזור הדרומי, י-ם תשס"א, עמ' 11; פינקלשטיין, ראשית המדינה בישראל וביהודה, ארץ ישראל כ"ו, תשנ"ט, עמ' 141-132; גבע, חידושים במחקר ירושלים בשנות התשעים, קדמוניות 122 (תשס"ב), עמ' 72-73.

⁸ אהרונ, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, תשל"ח, עמ' 197-196.

שרידי שער העיר שנחשפו בתל גזר (על יד רמלה)

בספר מלכים מסופר עוד כי בראשית מלכות שלמה כבש מלך מצרים את העיר גזר (מל"א ט, טז). מן התעודות המצריות לא ידוע דבר על כיבוש זה : "אירוע זה מעורר תמיהה ... במקורות המצרים לא נזכר כל מסע מלחמה שנערך בימי שושלת כ"א".⁹ מדברים אלו (ואחרים) עולה לכאורה כי בנוגע לתקופות אלו קיימת סתירה בין המסופר בתנ"ך לבין הממצא הארכיאולוגי. מסיבה זו יש חוקרים הטוענים כי אין לקבל את המסופר במקרא, שהרי ה'ממצאים מהשטח' סותרים אותם. מאידך, יש חוקרים הטוענים כי האירועים הנזכרים בתנ"ך היו בתקופות קדומות יותר ממה שמקובל לחשוב, ובשרידים מאותם תקופות נותרו עדויות לסיפורי המקרא. להלן נלך בדרך זו, כאשר נקודת המוצא היא תעודה מצרית המכוונת אותנו לתארך את יוסף לימי שושלת ג' במצרים. על פי זה תתוארך יציאת מצרים לימי שושלת ד', כיבוש יהושע לימי שושלת ה', וימי שלמה לימי שושלת י"ב. כך נגלה ממצאים רבים המקבילים לנאמר בתנ"ך, כפי שיובא בפרקים הבאים.

⁹ דיור, גזר – צומת דרכים, עמ' 22.

חלק א: מיוסף ועד
שלמה

פרק א: יוסף בתעודות מצריות

שבע שנות רעב – ממציא הפירמידה – שליט רב עצמה – גאון מופלא – בנו של השור –
עמד בנסיון – הקבר הנעלם – מסורות הקושרות את יוסף לאמחתפ

שבע שנות רעב

באי 'סהל' שבדרום מצרים, חקוקה על סלע כתובת המספרת כי בימי המלך ג'וסר מן השושלת השלישית, אירע רעב שנמשך שבע שנים. המלך שאל אז בעצתו של המשנה למלך ששמו "אמחתפ" והקדיש חבל ארץ נרחב לכוהני הדת.¹⁰ שבע שנות הרעב מזכירות כמובן את המסופר בתורה על ימי יוסף: "ותחילנה שבע שני הרעב לבוא כאשר אמר יוסף" (בראשית מא, נד). גם הקדשת האדמות לכוהנים (המסופרת גם בכתובת אחרת¹¹), דומה לכתוב על ימי יוסף: "יך אדמת הפתנים לא קנה פי חק לפתנים מאת פרעה ואכלו את חקם אשר נתן להם פרעה" (שם מז, כב). ועל כן ננסה לבדוק מה עוד ידוע על המשנה למלך אמחתפ.

ממציא הפירמידה

בימי השושלות הקדומות נהוג היה לבנות מעל קבר המלך מבנה חד-קומתי. אצל המלך ג'וסר הנזכר, שהיה ממלכי שושלת ג', יש עליית מדרגה: על פי תכנונו של אמחתפ הוקמה מעל הקבר פירמידת-מדרגות רבת קומות (46 מטר גובהה!), וסביבה נבנתה עיר מקדשים מוקפת חומה. הרמה האדריכלית של הפירמידה והעיר המקיפה אותה היתה גבוהה לאין ערוך מהמקובל עד אז. גם בדורות שאחריו בנו המלכים את מצבות הקבורה שלהם על פי דגם זה, והם הפירמידות המפארות את מצרים עד ימינו. אמחתפ אם כן היה זה שהביא לעולם את המושג 'פירמידה'.

שליט רב עוצמה

אמחתפ היה באופן רשמי רק המשנה למלך, אך בפועל הופקד בידו ניהול ענייני הממלכה. תאריז היו: "הראשון לפני המלך", "המפקח על הארמון", "שומר-החותם", "כהן און" ועוד.¹²

¹⁰ Wilson, the Tradition of Seven Lean Years in Egypt, in: Pritchard (ed.) ANET, Princeton 1969, pp. 31-32; Eggebrecht, Das alte Ägypten, München 1984, p. 48.

¹¹ ברסטד, דברי ימי מצרים, תרגם ש' אטינגר, תל-אביב תשט"ז, עמ' 356.

גם דברים אלו דומים למסופר על יוסף: פרעה אמר לו: "אתה תהיה על ביתי ועל פִּיךָ יִשָּׁק כָּל עַמִּי", את החותמת המלכותית הפקיד בידו: "ויסר פרעה את טבעתו מעל ידו ויתן אותה על יד יוסף", והשיא לו את בתו של כהן און: "ויתן לו את אסנת בת פוטיפרע כהן און" (בראשית מא, מ-מה).

גאון מופלא

אמחתפ נחשב לגדול חכמי מצרים בכל הדורות: "אמחתפ הפך לשם דבר, לחכם באדם"¹³. על-כן הפך ברבות הימים לאל הרפואה והמדע, ולפטרונם של הסופרים שבטרם החלו בעבודתם היו מנסכים נסך לכבודו. העם ראה בו אל מושיע, והאמינו שהוא פותר בעיות בחלום. לכן היו ישנים במקדשו בציפייה שיתגלה בחלום וידריך את המבקש עזרתו. מרכז פולחנו היה בעיר סקארה על יד הפירמידה שבנה, במקדש המכונה היום 'מאסרו של יוסף'. בטרם הפך לאל עצמאי זוהה אמחתפ עם אל-החכמה 'שמון'. תארי האל שמון היו: "הבקיא בשפות זרות", ו"אדון ארצות הנכר"¹⁴, ומרכז פולחנו היה בעיר הקרויה על שמו: 'שמון' (כיום 'אל-אשמונין'), היושבת על תעלת 'בחר-יוסף' (נהר-יוסף). ומה מספר המקרא? על יוסף קרא פרעה בהתפעלות: "אֵין נָבוֹן וְחָכָם כָּמוֹךָ" (שם, לט). מובן לפי זה מדוע ראו בו המצרים את החכם באדם.

בשבע שנות הרעב הפכו גם הכנענים להיות תלויים בחסדי יוסף, כמו שמספר הכתוב: "וַיִּלְחֶם אֵין כָּל הָאָרֶץ כִּי כָבֵד הָרָעָב מְאֹד וַתֵּלֶה אֶרֶץ מִצְרַיִם וְאֶרֶץ כְּנָעַן מִפְּנֵי הָרָעָב וַיִּלָּקֶט יוֹסֵף אֶת כָּל הַכֶּסֶף הַנִּמְצָא בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וּבְאֶרֶץ כְּנָעַן וְכו' (שם מז, יג-יד). הדבר הולם את התואר: "אדון ארצות הנכר" של האל שעמו זוהה אמחתפ. גם התואר: "הבקיא בשפות זרות" זהה למסורת היהודית על יוסף שהיה יודע שבעים לשון (בבלי סוטה לו, ב). העובדה שעיר הפולחן של אמחתפ יושבת על תעלה הקרויה במפורש על שמו של יוסף, מחזקת עוד יותר את הזהות ביניהם.

בנו של השור

אמחתפ היה לאישיות המקודשת ביותר שהיתה אי-פעם במצרים¹⁵. אמנם כל מלך היה באופן רשמי אל, אך המלכים היו אלים 'קטנים', וכמעט לא קרה שמלך בשר ודם ייכנס לפנתיאון של האלים הגדולים, ואילו אמחתפ שלא היה מלך, זוהה תחילה עם אל גדול (שמון), ולבסוף הפך לאל גדול בפני עצמו.

בנוסף לכך נכלל בפולחנו של אל גדול נוסף, אל בדמות שור הקרוי 'פתח', ואמחתפ נקרא "בנו של פתח". פולחן זה הקרוי 'סראפיס' מזכיר כינוי שנותן המקרא ליוסף: "בְּכוֹר שׁוֹרֵי" (דברים לג, יז).

עמד בניסיון

פולחן אמחתפ ו'שמון' התפשט לעמים אחרים, היוונים זיהו את האל אמחתפ עם אל-הרפואה אסקלפיוס, ואת האל 'שמון' עם אל-החכמה הרמס. גם לפניקה (צידון) הגיע האל המצרי שנקרא

¹² Wildung, Lexikon der Ägyptologie, Wiesbaden 1980, III, pp. 145-147; Silverman, Ancient Egypt, London 1997, p. 178; Shaw and Nicholson, Dictionary of Ancient Egypt, London 1996, pp. 140-141.

¹³ קוטלר, הפרעונים האבודים, תרגם א' מזור-נרגל, ת"א תשי"ז, עמ' 66.

¹⁴ גבעון, אבני סיני, ירושלים תשמ"ג, עמ' 124.

¹⁵ Lurker, The Gods and Symbols of Ancient Egypt, London 1995, p. 45.

בפיהם 'אשמון'. בדומה למצרים, האמינו גם הפניקים כי במקדשו ימצאו מזוור למחלותיהם, ולשם כך היה עליהם להקדים ולנהוג נזירות במשך שלשה ימים.¹⁶ היתה להם אגדה המסבירה כיצד הפך מאדם לאל: "אשמון היה מתחילה עלם נאה. אם האלים נתאהבה בו ואשמון ברח מפניה ומת. האלה השיבה אותו לתחיה ועשתה אותו לאל".¹⁷ הדברים מזכירים כמובן את המסופר על יוסף: "וַיְהִי יוֹסֵף קָפָה תָאֵר וַיִּפֶּה מְאֹדָה... וַתֵּשֶׂא אִשֶּׁת אֲדֹנָיו אֶת עֵינֶיהָ אֶל יוֹסֵף... וַיַּעֲזֹב בְּגָדוֹ בְּיָדָהּ וַיָּנֶס וַיֵּצֵא הַחוּצָה" (בראשית לט, ז-יג).

הקבר הנעלם

בדרך כלל הופכים אתרי הקבורה של אישים נערצים מוקדי עליה לרגל עבור המון העם. לא כן אמחתפ שמקום קבורתו לא נודע. המחקר המודרני השקיע מאמץ רב כדי לאתר את הקבר, אך ללא תוצאות.¹⁸

הפליאה על כך שבונה הפירמידה לא השאיר קבר, מופיעה כבר בשיר מצרי שנכתב לפני אלפי שנים: "אציל וחכם גם יחד קבורים בפירמידות, אבל בוני הבתים – מקומם לא יכירם עוד. שמעתי דבריהם של אמחתפ וחרדדף, אבל מה היה עתה למקומם? חומותיהם חרבו, מקומם חלף ואיננו, כלא היה מעולם".¹⁹ להיכן נעלם קבר אמחתפ?

זיהוי יוסף עם אמחתפ פותר את התעלומה, משום שיוסף ביקש שיעלו את עצמותיו לארץ ישראל ולא יקברוהו במצרים (בראשית נ, כה). בני ישראל עשו את בקשתו וקברוהו בשכם, ככתוב: "וְאֵת עֲצָמוֹת יוֹסֵף אֲשֶׁר הָעֵלוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם קָבְרוּ בְּשֶׁכֶם" (יהושע כד, לב).²⁰ מצאנו את קבר אמחתפ, שאכן משמש מוקד לעליה לרגל, אך לא של מצרים אלא של יהודים.

מסורות הקושרות את יוסף לאמחתפ

כשנעניין בדברי חז"ל נגלה כי הם כבר עמדו על כך שאמחתפ הוא יוסף, שהרי על פולחן סראפס הנזכר הם קובעים: "סראפס – על שם יוסף" (בבלי עבודה זרה מג, א). גם שמו של מקדש אמחתפ בסקארה בפי המקומיים – 'מאסרו של יוסף' – קושר בין השניים. הלכסיקון האגיפטולוגי מביע תמיהה על כך: "הסיבה שהמקום קרוי 'מאסרו של יוסף' לא התבררה".²¹ אך לפי האמור עד כה העניין מובן בהחלט. לסיכום: יוסף חי בימי שושלת ג' במצרים, והוא 'אמחתפ' שנודע בחכמתו הרבה, שהיה המשנה למלך ג'וסר.

¹⁶ הרמן, קרתגו – המעצמה הימית, עמ' 130.

¹⁷ גרינץ, אנציקלופדיה עברית, ערך אשמון.

¹⁸ Wildung, Lexikon der Ägyptologie, Wiesbaden 1980, III, pp. 145-147; Shaw and Nicholson, Dictionary of Ancient Egypt, London 1996, pp. 140-141.

¹⁹ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 511.

²⁰ בשנים האחרונות התפרסם כי חקירת המקום העלתה כביכול כי מדובר בקבר מושל שכם במאה ה"ז ששמו היה יוסף. אלו דברים חסרי שחר, משום שהציון מוזכר כבר בכתבים מהמאה ה"ד, ה"ג, ה"א, ה"ב, ה"ג, ה"ד, ה"ה, ה"ו, וה"ז לספירה (ארליך, קבר יוסף והמבנה שעליו, בתוך: ארליך (עורך), שומרון ובנימין, תשמ"ז).

²¹ Wildung, ibid.

פרק ב: שעבוד ויציאת מצרים

מתי היה שעבוד מצרים? – הימנן הקניבל – מיהו "פרעה המשעבד"? – מיהו "פרעה הרשע"? – מיהו "פרעה של יציאת מצרים"? – עדויות על אסון כבד – השוואות בין הכתוב בתורה לכתוב בפפירוסים המצריים – היכן ארץ גושן? – זכר יציאת מצרים בדורות מאוחרים

מתי היה שעבוד מצרים?

אוכלוסיית העולם מחולקת למספר גזעים הנבדלים זה מזה בתכונותיהם הגופניות. ענף המדע העוסק בכך קרוי אנתרופולוגיה. האנתרופולוגים מצאו כי העם המצרי השתייך לגזע ה'ים-תיכוני' המאופיין בגלגלות ארוכות. אולם בימי קדם חי במצרים עם נוסף מטיפוס צפוני ('ארמנואידי') שהתאפיין בגלגלות רחבות.

בקיומו של עם זה הבחינו כבר בראשית המחקר: "פיטרי וקוויבל מצאו 3000 קברים השייכים לעם שהיה שונה תכלית שינוי מן המצרים... גזע זר שפלש למצרים בזמן בלתי ידוע, ואשר חי בנפרד מיתר עמי הארץ ושמר על מנהגיו".²²

כלי החרס שבהם השתמשו אנשים אלו, המכונים 'אנשי התרבות הגרזאית', דומים לכלים שנחשפו בארץ ישראל, כדוגמת הכלים בעלי 'ידית מדף' שהיו בשימוש בארץ ישראל: "טיפוס זה מופיע במצרים לראשונה בראשית התרבות הגרזית".²³ מכאן לומדים החוקרים מהיכן הגיעו אותם אנשים: "חומר ארכיאולוגי מראה שעם זה בא, מן (או דרך?) ארץ ישראל. מניחים שאנשים אלו שהביאו עמם תרבות מפותחת יותר היוו אצולה מושלת".²⁴

השפה המצרית קלטה מילים עבריות רבות מאותם מהגרים, ואת פריחת הארץ ושגשוגה הכלכלי זוקפים לזכותם.²⁵ אך במשך הזמן הם ירדו מגדולתם והפכו לעניים מרודים, כפי שמלמדים הכלים שהונחו בקברים למראשותיו של הנפטר: "בקברים הקדומים מולאו הצנצנות בשמן

²² קוטרל, הפרעונים האבודים, תרגם א' מזר-נרגל, ת"א תשי"ז, עמ' 49-52.

²³ דותן, הסטריטיגרפיה והכרונולוגיה של א"י בתקופה הכלקוליתית המאוחרת, דוקטורט, ירושלים תשי"ט, עמ' 94.

²⁴ גרינץ, מוצאי דורות, עמ' 28-29.

²⁵ Gardiner, Egypt of the Pharaohs, Oxford 1964, p. 386; Engelbach, Mechanical and Technical Processes, by: Glanville (ed.), The Legacy of Egypt, Oxford 1943, p.125.

מבושם. עם הזמן, כמות השמן הצטמצמה, והריוח שנותר מולא בבזך. בסוף התקופה, רק בזך מילא את הצנצנות.²⁶ בימי שושלת ה' עם זה כבר לא קיים, ומניחים שהסיבה לכך היא שהם התבוללו, אך זו השערה בלבד. מסתבר שעם זה הוא עם ישראל, שכאשר ירד למצרים היה מקורב לבית המלוכה, והפך מאוחר יותר להיות עם עבדים. הסיבה שעקבותיו נעלמו בימי שושלת ה' איננה התבוללות, אלא משום שהוא יצא ממצרים עוד לפני ששושלת ה' החלה. מכך ניתן להסיק שיציאת מצרים התרחשה בסוף שושלת ד', וימי שושלת ד' הם ימי שיעבוד מצרים.

הימנן הקניבל

אחד ממלכי שושלת ה' היה המלך 'וני'. על קירות הפירמידה שלו חקוקה כתובת המכונה 'הימנן הקניבל' שבה לועג 'וני' לאלים: "המלך וני בשר אלים יאכל" וכו'. בשיר זה קיימת פסקה המתארת לאל ששמו לא מוכר, (כלומר, אל שלא השתייך לפנתיאון המצרי), האחראי לטבח שנעשה בבכורים: "המלך יבא במשפט עם 'אותו ששמו נסתר' ביום טבח הבכורים".²⁷ הבכורים נטבחו אם כן ביום מסוים בידי אל שאינו מוכר למצרים. דברים אלו נראים כמקבילה מצרית לסיפור 'מכת בכורות' המסופר בספר שמות (יב, כט). כאמור, 'הימנן הקניבל' הועלה על הכתב בימי שושלת ה'. אם יציאת מצרים התרחשה רק בימי שושלות י"ח-י"ט, כפי שמקובל לומר, כיצד ידעו עליה כבר בימי שושלת ה'? יש המקדימים את יציאת מצרים לימי תחילת שושלת ט"ו (וליקובסקי וההולכים בשיטתו). גם לדעתם לא מובנת הכתובת מימי שושלת ה'. העובדה שבימי שושלת ה' כבר הכירו המצרים את סיפור מכת הבכורות, מוכיחה כי יציאת מצרים התרחשה כבר לפנייה. והרי לנו סמך נוסף להקדים את יציאת מצרים לסוף ימי שושלת ד'.

מיהו "פרעה המשעבד"?

בימי שושלת ג' (שהם כאמור ימי יוסף) החלה הקמת מבני הפירמידות. בימי שושלת ד' נמשכה הבניה ביתר שאת והיא נבדלת מזו שקדמה לה בשני דברים: א. הפירמידות הרבה יותר גדולות.

ב. הפירמידה שינתה צורתה ממדורגת - לישרה - לייסד שושלת ד' שנקרא 'סנפרו', בנה תחילה פירמידה מדורגת. לאחר מכן ציפה אותה והפכה לישרה ובנה פירמידות ישרות נוספות. בניית פירמידות הענק היתה מפעל אדיר שלא הצליחו לעשות דוגמתו לאחר נפילת שושלת ד'. מניין נמצאו המוני העובדים שנדרשו למלאכה כבירה זו? על שאלה זו מנסים לענות בדרכים שונות. יש חוקרים המסבירים כי העם המצרי התנדב לבנות את הפירמידות, משום שראה בכך מצוה דתית. אך קשה להניח שההתלהבות הדתית יכלה להתמיד לשנים רבות של עבודה קשה. יש חוקרים שחישבו והגיעו למסקנה שדי בכמות לא גדולה של עבדים לשם כך. אך העובדה היא, שלכל אורך ההיסטוריה המצרית לא נבנו יותר מבנים המתקרבים למימדי פירמידות שושלת ד'. אך לאחר שלמדנו לדעת כי ימי שושלת ד' הם ימי שיעבוד מצרים, מצאנו את התשובה לחידת הפירמידות: בני ישראל היו כח העבודה הזול שאיפשר את בניית הפירמידות.

²⁶ Hoffman, Egypt before the Pharaohs, New York 1979, p. 117.

²⁷ Gilula, The smiting of the first-born – an Egyptian myth?, TA 4 (1977), pp. 95;

גלפז-פלר, יציאת מצרים מציאות או דמיון, תשס"ג, עמ' 99.

מייסד שושלת ד', המלך סנפרו, שהיה הראשון לבנות פירמידות ענק, הוא כפי הנראה 'פרעה המשעבד'.

מיהו "פרעה הרשע"?

ספר שמות מספר כי לאחר ששיעבדו המצרים את בני ישראל בעבודת פרך, הגיעה תקופה קשה יותר שבה ציוה המלך להרוג את כל הילדים הזכרים: "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו" (א, כב). המסורת היהודית מסבירה כי פרעה עשה זאת משום ש"אמרו לו אסטרולוגים: גואל ישראל נתעברה הימנו אמו". מסורת זו ממשיכה לספר כי לאחר מכן נולד משה ו"נתמלא כל הבית אורה". משה שהיה בסכנת מוות ניצל על ידי בת פרעה. שפחותיה ביקשו לשכנעה לקיים את גזירת אביה, אך מלאך הרג את השפחות וכך ניצל משה (שמות רבה א, יח-כג).

האם נוכל למצוא מיהו אותו פרעה? לשם כך נציג את הידוע על הדור שאחרי המלך 'סנפרו': לאחר מות 'סנפרו' ירש את כסאו המלך 'חופו' שבנה את הגדולה שבפירמידות (145 מטר גובהה). בכתובת הוא מתפאר בהצלחתו להרוג עם בשם 'מנת' (מנשה): "חופו הגדול הורג את מנת".²⁸ הוא נחשב במסורת המצרית למלך אכזר, וכאשר ביקר במצרים ההיסטוריון היווני הרודוטוס, סיפרו לו המצרים שחופו היה כה אכזר עד שלא חס על בתו. באגדה שהועלתה על הכתב בימי שושלת י"ב, מסופר שמגיד עתידות יידע את המלך חופו על העתיד לבא למשפחתו. זה תוכן האגדה:

קוסם סיפר לחופו כי אשה מעוברת נושאת ברחמה ילדים העתידים לקחת את השלטון ממשפחתו. כשמוע המלך דבר זה "רעה לו רעה גדולה", והקוסם ניחמו כי הדבר לא יקרה בימיו אלא בימי בן בנו. האגדה ממשיכה לספר כי לאחר מכן נולדו הילדים העתידים להיות מלכי שושלת ה', וכבר בלידתם ניכר ייחודם: "תואר אבריהם היה כזהב". שפחה ביקשה להלשין למלך על הולדת הילדים, אך נאכלה על ידי תנין, וכך ניצלו הילדים.²⁹

לאגדה המצרית אודות חופו יש הרבה מן המשותף עם המסורת היהודית אודות הפרעה שציוה להרוג את הילדים, וקשה להאמין כי הדמיון בין שתי המסורות הוא מקרי בלבד. מסתבר אם כן שהמלך האכזר 'חופו' הוא הפרעה שציוה להרוג את כל הבנים. העם 'מנת' (מנשה) שבהם הרג, ואשר בכתובות מאוחרות יותר הוא מוזכר כעם בארץ ישראל,³⁰ הוא עם ישראל, שנקרא בפי המצרים על שם הילד העברי הראשון שנולד על אדמת מצרים: מנשה בן יוסף. לסיכום: המלך המצרי 'חופו' הוא 'פרעה הרשע' שציוה להמית את הילדים, ובתו הצילה את משה.

מיהו "פרעה של יציאת מצרים"?

לאחר מות חופו ירש את כסאו בנו 'חפרע', שבנה אף הוא פירמידת ענק, וכך נהג גם הבא אחריו, המלך 'מנכורע'. במות מנכורע לא ירש אותו הבן הבכור שהיה מיועד למלוך ('חו-אנ-רע'), אלא אח צעיר יותר ('שפסס-כאף'): "בכורו של מנכורע לא ירש אותו, ומסתבר שמת לפני אביו".³¹ יורשו של מנכורע כבר לא בנה פירמידת ענק על קברו, אלא הסתפק במצבה צנועה. הוא גם ביטל את האמונה באל 'רע'.³²

בסמוך לפירמידת מנכורע נבנה מקדש לכבודו, כפי המקובל. אך בשונה מן הדגם הרגיל של מקדשים אלו, המעוטרים בתבליטים המתארים בראש ובראשונה את ניצחון המלך על אויבי מצרים,

²⁸ ראובני, קדמות העברים, ירושלים 1962, עמ' 18.

²⁹ גרינץ, מספרות מצרים העתיקה, ירושלים תשל"ה, עמ' 78-88.

³⁰ ראובני, קדמות העברים, ירושלים 1962, עמ' 18.

³¹ Clayton, Chronicle of the Pharaohs, London 1994, p. 58.

³² Edwards, The Pyramids of Egypt, London 1955, p. 133.

במקדש שנבנה לכבוד מנכורע נעדרים תבליטים אלו. כך כותב חוקר המקדש: "כראוי לתאונה היסטורית, אין תבליטים במקדשי מנכורע... שפסס-כאף קישט את מכלול פירמידת מנכורע בפסלים במקום תבליטים."³³

לאחר מות שפסס-כאף תפסה את השלטון משפחה חדשה, היא שושלת ה', וכך הגיעה לקיצה שושלת ד' שבנתה את הפירמידות הגדולות.

לאור האמור מסתבר כי אחרון בוני הפירמידות, המלך מנכורע, הוא הפרעה שבימיו היתה יציאת מצרים. לכן בנו בכורו לא ירש אותו, משום שמת במכת בכורות. מובן גם מדוע מקדשו לא קושט בתבליטי ניצחון, שהיו נראים נלעגים על רקע התבוסה הנוראה שנחל.

יציאת עם העבדים ממצרים מסבירה מדוע מכאן והלאה לא נבנו יותר מבנים בגודלם של פירמידות הענק. ביטול האל 'רע' באותם ימים ממחיש לנו את הכתוב: "וּבְכָל אֱלֹהֵי מִצְרַיִם אֶעֱשֶׂה שְׁפָטִים" (שמות יב, יב).

אגדה מצרית מאוחרת מספרת כי מנכורע קיבל הודעה נבואית על מותו, ובשמעו זאת: "ויוחר אפו ויגדף את האל". האגדה ממשיכה לספר כי הוא קיבל הודעה נוספת והבין כי נחתם גורלו, ולמרות זאת ניסה לפגוע בכבוד האל.³⁴

על פרעה של יציאת מצרים מספר הכתוב, כי כאשר נאמרו לפניו דברי האל הוא הגיב בזילזול: "מי ה' אֲשֶׁר אֶשְׁמַע בְּקוֹלוֹ" (שמות ה, ב), ואף שהוזהר כי ייענש לא חזר בו. גם כשראה שהפורענות מגיעה המשיך להקשות ערפו עד לסוף המר. האגדה המצרית על מנכורע המתעקש נגד האל היא הד למסופר במקרא על פרעה של יציאת מצרים.

לסיכום: 'פרעה של יציאת מצרים' היה אם כן המלך 'מנכורע'.³⁵

עדויות על אסון כבד

קיימים שלשה כתבים המספרים על תקופה קשה במצרים: "נבואת נפר-רח'ו" הפותחת במילים: "קום לבבי וקונן על הארץ הזאת... הדברים שקורים קשים מאי פעם" וכו',³⁶ טקסט קצר במוזיאון הבריטי,³⁷ ומגילת קינות המיוחסת לחכם בשם 'איפואר'.³⁸ החוקר ע' וליקובסקי הצביע על דמיון בין הנאמר בפפירוסים לבין סיפורי התורה על מכות מצרים.³⁹

מסתבר שתעודות אלו עוסקות בנפילת שושלת ד',⁴⁰ ומהם אנו למדים שמצרים הוכתה באותם ימים מספר מכות: א. אויבים תושבי הארץ. ב. אסונות טבע. ג. מוות המוני. ד. תבוסה בשדה הקרב.

³³ Hawass, The Programs of the Royal Funerary Complexes of the Fourth Dynasty, in: O'Connor and Silverman (eds.) Kingship in Ancient Egypt, Leiden 1996, p. 235.

³⁴ כתבי הרודוטוס, תרגם א' שור, ירושלים תרצ"ה, ספר ב', 133.

³⁵ יש לציין כי הגורל המר של טביעה בים רדף גם את ארון הקבורה (סרקופג) הריק של מנכורע שנמצא בפירמידה: הוא הועלה על ספינה להוליכו למוזיאון באנגליה, והספינה טבעה במימי הים התיכון (Bunson, Encyclopedia of Ancient Egypt, NY 2002, p. 237).

³⁶ Gardiner, JEA, London 1914, pp. 100-106.

יש גורסים 'נפרת' במקום נפר-רח'ו.

³⁷ ibid, pp. 95, 109.

³⁸ Gardiner, The Admonitions of an Egyptian Sage, Hildesheim 1969.

³⁹ וליקובסקי, תקופות בתוהו, ישראל תשנ"ז, עמ' 37-17.

⁴⁰ ראה נספח 'על איזו שושלת מדברים פפירוס איפואר ונפר-רח'ו?'

א. אויבים תושבי הארץ

מתרגם "ייסורי איפואר" כותב בהקדמתו לחיבור: "מצויין פעמיים שיש אויבים מהארץ... העבדים משתלטים בכח על בעליהם הקודמים"⁴¹. בפפירוס עצמו נאמר: "חסר הרכוש - הפך לעשיר." "זהב ויהלומים, אבנים טובות וכסף מושמים על צוואר השפחות." "חסרי חוק בזזו את אדמת הממלכה"⁴².

ממשפטים אחרים ניתן להסיק שהאויבים לא היו מצרים במקורם, אלא באו מאסיה: "שבט זר מחוץ לארץ חדר למצרים"⁴³ (איפואר). "אסייתים יפלו למצרים" (נפר-רח'ו). הם היו רועים שבאו למצרים בשל בהמותיהם, כפי שמלמדים משפטי הסיום של נבואת נפר רח'ו: "לא יינתן עוד לאסייתים לרדת מצרימה, לא עוד יבקשו מים לבהמותיהם" (שם).

המרד אינו רק נגד המעמדות העליונים אלא גם נגד המלך: "אנשים חברו יחד כדי למרוד בכתר הנחש (כתר המלך)." "המלך נלקח משם (מהארמון?) על ידי אנשים עניים"⁴⁴ (איפואר). "הכביר נפל... הארץ מושמדת, אף אחד לא מנחה אותה" (נפר-רח'ו).

אפילו אלהי מצרים נפגעים: "זה שהיה נבער לאלהיו עכשיו מציע לו קטורת של מישהו אחר, לא ידוע..."⁴⁵ (איפואר). "תכניות האלים מופרעות, הסדר שלהם מוזנח" (הכתובת במוזיאון הבריטי). "שמה של און לא יהיה שמו של אלהים" (נפר-רח'ו). ('און' היתה מרכז הפולחן של רע אלהי מצרים).

ביקורת הנמתחת על מלך היא דבר לא מצוי בטקסטים המצריים, אך בתעודות אלו ניתן למצוא אף את הדברים הללו: "אך מבוכה הבאת על הארץ... זה בגלל שהתנהגת כך כדי להעלות את הנושאים הללו. דיברתם שקר"⁴⁶ (איפואר). "אף אחד לא משוחרר מעשיית טעויות, נותן ההוראות שווה למקבל ההוראות" (הכתובת במוזיאון הבריטי).

אך המלך אינו האשם הראשי, יש אדם אחר שבו רואים את הגורם העיקרי לצרות. כך אומר איפואר: "האם יש רועה שאוהב מוות? והתשובה: אדם אחד אוהב אך יש אחר ששונא"⁴⁷. אדם זה הוא כנראה העני המוזכר מספר פעמים: "העני הגיע לאחוזה האלהית (הארמון)." "פחד מהאימה שהוא זורע. העני מתחנן... הוא מנודה ומועמס עם רכושו... אנשים עוברים ליד דלתו... האם העני ער? היום ירד עליו בלא שיפחד. אנשים נסים... אהלים הם עושים כשוכני הגבעות. החורבן הוא המאורע שבגללו הם נשלחו כאשר העבדים נותנים הוראות לאדוניהם בלא לפחד מהם... בארמון לא נותר דבר: דגן, אווזים ודגים, בגדים וכותנה, ארד ושמן, שטיחים וכל תוצרת טובה."⁴⁸

העבדים המתמרדים הבוזזים את רכוש המצרים ואת תכשיטיהם הם בני ישראל, ככתוב: "ושאלה אשה משכנתה ומגרת ביתה כלי כסף וכלי זהב ושמלות ושמלתם על בניכם ועל בנותיכם וניצלם את מצרים" (שמות ג, כב). הם באו מצרימה בשביל בהמותיהם, ככתוב: "לגור בארץ באנו כי אין מרעה לצאן" (בראשית מז, ד).

העני מטיל האימה שמגודה, ולבסוף מבקשים אחריו בלילה הוא משה, ככתוב: " ויאמר לו פרעה לך מעלי... כי ביום ראותך פני תמות... ויקם פרעה לילה... ויקרא למשה ולאהרן לילה" (שם י, כח. שם יב, ל-לא).

⁴¹ Gardiner, The Admonitions of an Egyptian Sage, p. 9-10.

⁴² ibid pp. 61, 31, 54.

⁴³ ibid p. 30.

⁴⁴ ibid p. 54, 53.

⁴⁵ ibid p. 62.

⁴⁶ ibid p. 85.

⁴⁷ ibid.

⁴⁸ ibid pp. 50, 71, 72.

כשזה אירע אכן החלה בריחה: "ותחזק מצרים על העם למהר לשלחם מן הארץ" (שם שם, לג), כמו שמספר גם הפירוס המצרי.

ב. אסונות טבע

איפואר מספר כי הגילוס, מקור החיים במצרים, הפך להיות לא ראוי לשתייה: "הנהר הוא דם, בני אדם שותים ממנו ומתעוותים. אנשים צמאים למים."⁴⁹ גם שדות התבואה הוכו: "הושמד כל מה שאתמול ראינו, הארץ שוממה כמו לאחר קציר הפשטה." "אנשים אוכלים עשבים", "הכל הפך לחורבה."⁵⁰ מחלות פגעו באוכלוסיה: "הדבר והחולי שוכנים בכל הארץ."⁵¹ חושך עטה את הכל: "בארץ אין אור."⁵² אלו דברי איפואר. נפר-רח'ו מספר כך: "הדברים הטובים הושמדו, בריכות הדגים עם הדגה והעוף ... הארץ מושחתת לגמרי ... התבואה דלה ... חיות המדבר ישתו מנהרות מצרים וינוחו על ביצות החול ... השמש מוסתרת ... אף אחד לא יכול לחיות כשהשמש חבויה בעננים." משפטים אלו מזכירים את הנאמר בתורה על המכות שהוכו המצרים: הדם, הערוב, הדבר, הברד, הארבה והחושך.

ג. מוות המוני

"נהי וקינה בכל מקום" (הכתובת במוזיאון הבריטי). "אף אחד כבר לא יבכה מהמוות" (נפר-רח'ו). "נותרו מעט אנשים, רבים הטומנים את אחיהם באדמה." "ילדי הנסיכים מושלכים ברחובות"⁵³ (איפואר). הדברים מתאימים כמובן למכת הבכורות.

ד. תבוסה בשדה הקרב

המצרים יצאו להלחם באויביהם, אך אז התערבו איתני הטבע: "דבר שכמוהו עוד לא קרה. אנשים יקחו נשק למלחמה והאדמה תגעש" (נפר-רח'ו). על העילה למלחמה מספר איפואר: "כאשר אנו שמרנו על עצמנו, מספר כפול של אנשים נלחמו כדי להחזיר את העם המשתחוה"⁵⁴. בהיסטוריה העולמית ידוע רק על מקרה אחד שבו צבא יצא להילחם כדי להחזיר עם משתחוה. היה זה ביציאת מצרים, כאשר המצרים יצאו להחזיר את בני ישראל שהלכו לזבח לה' ולא שבו. איפואר ממשיך לספר שכוחות עליונים התערבו והפרידו בין המצרים לאויבים: "אנשים נעדרים ... פקודה ... המערב התרוקן ... **אלים עומדים בתוך**. המרוץ ההולך קדימה, כשנשי העם מאחור, אינם נראים בדרך."⁵⁵ גם ספר שמות מספר כי כוח שמימי ניצב בין ישראל למצרים, ככתוב: "וַיִּסַּע מֶלֶאךָּ הָאֱלֹהִים הַהַלֵךְ לִפְנֵי מַחְנֵה יִשְׂרָאֵל וַיִּלָּךְ מֵאַחֲרֵיהֶם, וַיִּסַּע עֲמֹד הָעֲנָן מִפְּנֵיהֶם וַיַּעֲמֵד מֵאַחֲרֵיהֶם, וַיָּבֹא בֵּין מַחְנֵה מִצְרַיִם וּבֵין מַחְנֵה יִשְׂרָאֵל ... וְלֹא קָרַב זֶה אֶל זֶה כָּל הַלַּיְלָה" (שמות יד, יט-כ).

⁴⁹ ibid p. 27.

⁵⁰ ibid pp. 44, 45, 69.

⁵¹ ibid p. 25.

⁵² ibid p. 70.

⁵³ ibid pp. 30, 51.

⁵⁴ ibid p. 91.

⁵⁵ ibid p. 78.

איפואר ממשיך לספר כי על אף התערבות הכוחות העליונים, לא נמנע הכוח המצרי להתקדם לכיוון האויבים: "לוחם הולך קדימה, אולי הוא ישמיד את הרוע שהם הביאו." בהתאמה לדברי הכתוב האומר כי למרות שהעברים הוסתרו, המשיכו המצרים לרדוף אחריהם בלילה: "וַיִּרְדְּפוּ מִצְרַיִם וַיָּבֹאוּ אַחֲרֵיהֶם" (שם, כג).

לפי דברי איפואר, האויבים מנו למעלה ממיליון, וכשהגיע היום, היו המצרים אחוזי אימה מהכוחות השמימיים שליוו אותם: "היום פחד... יותר ממיליון איש. אינם נראים... מה שבין השמים והארץ מפחיד את כולם."⁵⁶ אך כבר לא היתה דרך חזרה: "הדרך הפכה למלכודת"⁵⁷

עם ישראל היוצא ממצרים אכן מנה מעל מיליון איש (600 אלף גברים. שם יב, לז), וכשהחל להאיר היום נבהלו המצרים מעמודי האש והענן שתחתיתם בארץ וראשם מגיע השמימה: "וַיְהִי בְּאַשְׁמֹרֶת הַבֹּקֶר וַיִּשְׁקֹף ה' אֶל מַחֲנֵה מִצְרַיִם בְּעַמּוּד אֵשׁ וָעָנָן וַיִּהְיֶה אֵת מַחֲנֵה מִצְרַיִם" (שם יד, כד). אך הפרשים שהלכו בראש העם המצרי כבר לא יכלו להימלט: "וַיִּסֹּר אֶת אַפְּן מִן־כַּבְּדֹתָיו וַיִּנְהָגוּ בְּכַבְּדֹתָ" (שם, כה).

איפואר מספר כי העניין הסתיים באסון, ובהקשר לכך מזכיר שיטפון ומקל המחולל רוח: "... הלך בשליחות העם לכיוון העניים. הוא הלך בדרך עד לרגע שבו ראה את ה**שיטפון**... הוא התייסר **מהרוח של המקל** עד שמת." "מצרים באה למקום שבו נשפכו מים, הגיבור נלכד בידי זה ששפך המים על האדמה."⁵⁸

המקל הפלאי שבדברי איפואר מוזכר גם בסיפור יציאת מצרים. זהו מטהו של משה שהביא רוח סערה, ככתוב: "וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה... הֲרֹם אֶת מִטְףְּךָ וְנָטָה אֶת יָדְךָ עַל הַיָּם... וַיֹּלֶךְ ה' אֶת הַיָּם בְּרוּחַ קָדִים עֲזָה כָּל הַלַּיְלָה" (שם, טו-כא). וכשהגיע הבוקר, והמצרים בקשו לנוס, החזיר משה את המים למקומם והמצרים יכלו לראות את חיל הרכב שלהם מושמד: "וַיֹּאמֶר מִצְרַיִם אֲנוֹסָה מִפְּנֵי יִשְׂרָאֵל... וַיֵּט מֹשֶׁה אֶת יָדוֹ... וַיִּשְׁבּוּ הַמַּיִם וַיִּכְסּוּ אֶת הָרֶכֶב וְאֶת הַפָּרָשִׁים" (שם, כה-כח).

לפי איפואר, הושמדו **כליל** כל הרודפים: "אסייתים... הם הגיעו לסוף עם עצמם. לא נותר אף אחד עליהם."⁵⁹ הדברים זהים לנאמר בתורה על רכב פרעה: "לֹא נִשְׁאַר בָּהֶם עַד אֶחָד" (שמות יד, כח).

האירוע זיעזע את כל העולם: "כל השבטים בחו"ל **נתמלאו בפחד**." ככתוב בתורה: "שָׁמְעוּ עַמִּים יְרֵדוֹן... תִּפֹּל עֲלֵיהֶם אֵימָתָה וּפָחַד" (שם טו, יד-טז).

לסיכום: הפפירוסים מספרים מנקודת מבט מצרית את סיפור יציאת מצרים הכתוב בתורה.

השוואות בין הכתוב בתורה לכתוב בפפירוסים המצריים

פפירוס	פסוק	
"קום לבכי וקונן על הארץ הזאת ... הדברים שקורים קשים מאי פעם"	"וַיְהִי־תָה עֶצְקָה גְדֹלָה בְּכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם אֲשֶׁר כָּמָהוּ לֹא נִהְיָתָה" (שמות יא, ו).	1
"חסר הרכוש הפך לעשיר." "זהב ויהלומים, אבנים טובות וכסף מושמים על צוואר השפחות." "חסרי חוק בזזו את אדמת	"וַיְהִי כִּי תִלְכוּן לֹא תִלְכוּ רִיקֶם. וַיִּשְׁאַלְהָ אִשָּׁה מִשְׁכָּנָתָהּ וּמִגֵּרַת בֵּיתָהּ כָּלִי כֶסֶף וְכָלִי זָהָב" "וַיִּשְׁאַלוּם וַיַּנְצִלוּ אֶת מִצְרַיִם" (שמות ג, כא-)	2

⁵⁶ ibid. pp. 83.

איפואר גם מספר מיהו המלווה של האויבים. זוהי האש: "האש עולה לגובה, להבתה הולכת קדימה כנגד אויבי הארץ" (Ibid p. 52.).

⁵⁷ ibid p. 85.

⁵⁸ ibid pp. 85, 55.

⁵⁹ ibid p. 91.

	הממלכה	כב. שם יב, לו)
3	"שבת זר מחו"ל חדר למצרים" "אסייתים יפלו למצרים"	"בני ישראל הבאים מצרימה את יעקב איש וביתו באו" (שמות א, א).
4	"זה שהיה נבער לאלהיו עכשיו מציע לו קטורת של מישוהו אחר, לא ידוע..." "שמה שלא און לא יהיה שמו של אלהים"	"ויאמר פרעה... לא ידעתי את ה'" "ויאמרו החרטמם אל פרעה אצבע אלהים היא" "ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים" "וידעו מצרים כי אני ה'" (שמות ה, ב. שם ח, טו. שם יב, יב. שם יד, יח)
5	"העני הגיע לאחוזה האלהית" (הארמון) "פחד מהאימה שהוא זורע. העני מתחנן... הוא מנודה ומועמס עם רכשו... אנשים עוברים ליד דלתו... האם העני ער? היום ירד עליו בלא שיפחד. אנשים נסים"	"ויבא משה ואהרן אל פרעה... ויאמר לו פרעה לך מעלי... כי ביום ראיתי פני תמות... ויקם פרעה לילה... ויקרא למשה ולאהרן... ותחזק מצרים על העם למחר לשלחם מן הארץ" (שמות י, ג-כח. שם יב, ל-לג).
6	"הנהר הוא דם, בני אדם שותים ממנו ומתעוותים. אנשים צמאים למים" "הדברים הטובים הושמדו, בריכות הדגים עם הדגה"	"ויהפכו כל המים אשר ביאר לדם והדגה אשר ביאר מתה ויבאש היאר ולא יכלו מצרים לשות מים מן היאר" (שמות ז, כ-כא).
7	"חיות המדבר ישנו מנהרות מצרים וינוחו על ביצות החול"	"ובכל ארץ מצרים תשחת הארץ מפני הערב" "הערוב – כל מיני חיות רעות" (שמות ח, כ. ורש"י שם ח, יז)
8	"הושמד כל מה שאתמול ראינו, הארץ שוממה כמו לאחר קציר הפשתה" "אנשים אוכלים עשבים" "הכל הפך לחורבה" "הארץ מושחתת לגמרי... התבואה דלה"	"וייך הכרד בכל ארץ מצרים את כל אשר בשדה... והפשתה והשערה נפתה" "ויצל הארבה... ויאכל את כל עשב הארץ ואת כל פרי העץ אשר הותיר הכרד" (שמות ט, כה. שם לא. שם י, יד-טו).
9	"בארץ אין אור" "השמש מוסתרת... אף אחד לא יכול לחיות כשהשמש חבויה בעננים"	"ויהי חשך אפלה בכל ארץ מצרים" (שמות י, כב).
10	"נהי וקינה בכל מקום" "אף אחד כבר לא יבכה מהמוות" "נותרו מעט אנשים, רבים טומנים את אחיהם באדמה" "ילדי הנסיכים מושלכים ברחובות"	"וה' הפה כל בכור בארץ... ותהי צעקה גדלה במצרים כי אין בית אשר אין שם מת" (שמות יב, כט-ל).
11	"כאשר אנו שמרנו על עצמנו מספר כפול של אנשים נלחמו כדי להחזיר את העם המשתחוה"	"גללה נא דרך שלשת ימים במדבר ונזבחה לה... ויהפך לבב פרעה ועבדיו אל העם ויאמרו מה זאת עשינו כי שלחנו את ישראל... וירדפו מצרים אתריהם" (שמות ה, ג. שם יד, ה-ט)
12	"זה נמשך כשהאלים העומדים בתווך המשיכו. המרוץ ההולך קדימה, כשנשי העם מאחור, אינם נראים בדרך."	"ויסע מלאך האלהים הלך לפני מחנה ישראל וילך מאחריהם ויסע צמוד הענן מפניהם ויעמד מאחריהם. ויבא בין מחנה מצרים ובין מחנה ישראל... ולא קרב זה אל זה כל הלילה" (שמות יד, יט-כג).
13	"לוחם הולך קדימה, אולי הוא ישמיד את הרוע שהם הביאו."	"וירדפו מצרים ויבאו אתריהם" (שמות יד, כג).
14	"האש עולה לגובה, להבתה הולכת קדימה כנגד אויבי הארץ." "מה שבין השמים והארץ מפחיד את כולם"	"וישקף ה' אל מחנה מצרים בעמוד אש וענן ויהם את מצרים" (שמות יג, כא. שם יד, כד-כה)

15	"וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה... וְאַתָּה הָרַם אֶת מִטְרְךָ וַיִּנָּטָה אֶת יָדְךָ עַל הָיִם וּבִקְעָהוּ... וַיֹּלֶךְ ה' אֶת הָיִם בְּרוּחַ קָדִים עֲזָה כָּל הַלַּיְלָה"	"הוא התייסר מהרוח של המקל"
16	"וַיֹּסֶר אֶת אֶפֶן מִרְפָּבְתִּי וַיִּנְהָגוּ בְּכַבֶּדֶת" (שמות יד, טו-כה)	"הדרך הפכה למלכודת"
17	"וַיֵּט מֹשֶׁה אֶת יָדוֹ... וַיָּשָׁבוּ הַמַּיִם וַיִּכְסּוּ אֶת הָרֶכֶב וְאֶת הַפָּרָשִׁים לְכָל חֵיל פְּרָעָה" (שמות יד, כו-כח)	"מצרים באה למקום שבו נשפכו מים, הגיבור נלכד בידי זה ששפך המים על האדמה" "הלך בשליחות העם לכיוון העניים. הוא הלך בדרך עד לרגע שבו ראה את השיטפון".
18	"לֹא נִשְׁאַר בָּהֶם עַד אֶחָד" (שמות יד, כח)	"לא נותר אף אחד עליהם"
19	"שָׁמְעוּ עַמִּים יַרְגִּזוּן... תָּפַל עֲלֵיהֶם אֵימָתָה וַפָּחַד" (שם טו, יד-טז).	"כל השבטים בחו"ל נתמלאו בפחד"

היכן ארץ גושן?

הבאנו מספר ציטוטים מ'פפירוס איפואר' המספר על יציאת מצרים מנקודת מבט מצרית. אחד המשפטים דורש הבהרה. זהו משפט קטוע המקדים את היציאה למרדף אחרי הבורחים: "אנשים נעדרים... פקודה... המערב התרוקן"⁶⁰.

האנשים הנעדרים הם בני ישראל שעזבו את מצרים, אך מהו 'המערב' שהתרוקן? הדבר מביא אותנו לבדוק היכן ישבו בני ישראל. ננסה לגלות האם ניתן למצוא תשובה לשאלה זאת מן הכתוב: כאשר יוסף מבקש מאביו לבא מצרימה הוא אומר: "וַיִּשְׁבֶּתָּ בְּאֶרֶץ גִּשְׁן וְהָיִיתָ קְרוֹב אֵלַי" (בראשית מה, יד). כשהמשפחה מגיעה לגושן אומר להם יוסף: "כִּי יִקְרָא לָכֶם פְּרָעָה... וְאִמְרַתֶּם אֲנָשֵׁי מִקְנֶה הָיוּ עֲבָדֶיךָ... בְּעִבּוֹר תֵּשְׁבוּ בְּאֶרֶץ גִּשְׁן כִּי תֹעֲבַת מִצְרַיִם כָּל רֵעָה צֶאֱן" (שם מו, לג-לד). האחים עשו כדבריו, ואכן קיבלו את ארץ גושן למגורים (שם מז, ו-כז). מפסוקים אלו ניתן ללמוד שבני ישראל ישבו בארץ הנקראת 'גושן'. ארץ זו:

א[סמוכה לעיר המלוכה.

ב[המצרים לא גרו בה.

היכן היא ארץ גושן שכה חפץ בה יוסף, ומדוע לא היו שם ילידי מצרים? מצרים העתיקה חולקה ל-42 מחוזות.⁶¹ אף אחד ממחוזות אלו לא נושא את השם גושן או שם הקרוב לו, אך למן התרגומים הקדומים ועד לחוקרי זמננו, כולם ממקמים את גושן באזור הקרוב לסיני, כלומר בצפון מזרח מצרים.⁶²

פיסקה המדברת על פגישת יעקב ויוסף מכוונת אותנו לכאורה לכיוון אחר. שכך לשון הכתוב: "וַיֹּאמֶר יוֹסֵף מִרְפָּבְתִּי וַיַּעַל לְקִרְאֵת יִשְׂרָאֵל אָבִיו גִּשְׁנָה" (שם מו, כט). מלשון זה משתמע שארץ גושן היתה גבוהה מן המקום שבו ישב יוסף, ודבר זה לא יתכן לומר על הזיהויים המקובלים לגושן, משום שצפון מצרים הוא אזור שטוח כמעט בגובה פני הים. עלינו לחפש דרומה יותר את גושן. היכן?

כאן באה לעזרתנו הארכיאולוגיה: מקביל לנילוס ממערב, לאורך מאות ק"מ, עוברת תעלה הנקראת 'בחר יוסף' (נהר יוסף). על גדות תעלה זו, בשולי 'שקע פאיום' שממערב לנילוס, נמצאו יישובים של אנשי 'התרבות הגרזאית' (ובכלל זה העיר 'גרזה' עצמה, היושבת על 'בחר יוסף'). האתר

⁶⁰ Gardiner, The Admonitions of an Egyptian Sage, p. 78

⁶¹ An Atlas of ancient Egypt, London 1894.

⁶² אחד התרגומים רואה באזור פלוסיון (בלווה) את ארץ גושן (צפון מערב סיני). כיום מקובל לזהות את גושן עם ואדי תומילאת שממזרח לקהיר. זיהוי אחר הוא צפונה משם, באזור פר-רעמסס שמדרום לטאניס.

מתאים לנאמר בכתוב, שהרי הוא מעט מדרום לעיר הבירה 'מוף', כך שהוא סמוך למקום שישב יוסף, וכדי להגיע ממוף אכן יש צורך לעלות במעלה הנילוס, וכלשון הכתוב "ויעל ... גושנה".

מפת מצרים העתיקה (באדיבות מנוף)

[מאידך, האתרים עצמם נמוכים מן הנילוס, וכדי לחזור לעיר הבירה יש צורך לחזור ולעלות לנילוס, וכדברי יוסף בהיותו בגושן: "אֶעֱלֶה וְאֶגִּידָהּ לְפָרְעָה" (שם מז, לא).] אמרנו כי מכל מחוזות מצרים אין אחד ששמו מזכיר את המילה גושן. הדבר אינו מדויק, שכן מלבד 42 המחוזות היה מחוז נוסף שלא נכלל ברשימת המחוזות, ולשמו יש דמיון למילה גושן. זהו מחוז פאיוס שנקרא במצרית קדומה 'טאשה' שמשמעו 'ארץ האגם'.⁶³ 'טאשה' היא גושן. מדוע אם כן לא גרו בה מצרים? שמה של התעלה שעליה ישבו היישובים – 'בחר יוסף' – נותן לנו תשובה לשאלתנו. שכן שמה מעיד עליה כי יוסף הוא שכרה אותה. עכשיו מבינים אנו מדוע מקום זה היה ריק מאנשים, כי כאשר ירדו בני ישראל למצרים היה זה אזור פיתוח שזה עתה נעשה, ויוסף השתדל שמשפחתו היא שתקבלו.

⁶³ Arnold, Lexikon der Ägyptologie, II, p. 87

זה פירוש המילים "המערב התרוקן" שבפפירוס איפואר. המערב שעליו מדובר הוא שקע פאיוס שממערב לגילוס, שהוא ארץ גושן. הוא התרוקן כי בני ישראל יצאו ממנו ולכן ניתנה הפקודה לצאת למלחמה. לסיכום: שקע פאיוס שממערב לגילוס, המקבל את מימיו מתעלת 'בחר-יוסף', הוא ארץ גושן שבה ישבו בני ישראל.

זכר יציאת מצרים בדורות מאוחרים

בימי בית שני ידעו המצרים מעט מאד על עברם, אך עדיין נשתמר זיכרון עמום על ימי הזעם. כך כתב ההיסטוריון המצרי מנתון: "תותימאיוס. בימי מלך זה רגז עלינו האל ולא אדע מדוע. פתאום באו מארצות המזרח אנשים מגזע לא נודע, ותפשו את מצרים בלא קרב." הוא מספר על האסון שגרמו למצרים אנשי המזרח, (וכדרכו מוסיף גוזמאות כהנה וכהנה). ומסיים כי לאחר מכן "יצאו את מצרים במסע אל סוריה דרך המדבר. הם בנו עיר בארץ יהודה וקראו לה ירושלים."⁶⁴

כתובת אחרת מאותם הימים מספרת על אל-מלך שמצא את מותו במלחמה נגד בני אסיה. הדבר היה לאחר סופה שגרמה שאיש לא יכול היה לראות את היושב לצידו, וזוהי כמובן מכת החושך, שבה "לא ראו איש את אחיו ולא קמו איש מתחתיו שלשת ימים" (שמות י', כג). בהמשך תיאור האסון מוזכר מקום בשם 'פי-חרותי', שגם בתורה הוא מוזכר כמקום מפלת פרעה: "פי הקהלת" (שם יד, ט). (גם זו תגלית שהצביע עליה וליקובסקי).

לסיכום: הממצא המראה על חדירה של עם מארץ ישראל למצרים ועל היעלמו בסוף שושלת ד' מתאים לימי שעבוד מצרים. בני ישראל אם כן הם אלו שבנו את הפירמידות הגדולות, ויציאת מצרים התרחשה בסוף ימי שושלת ד'.

⁶⁴ יוספוס פלאוויוס – נגד אפיון, תרגם אריה כשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' כג-כד.

פרק ג: דור המדבר

אנשים חיים במדבר – קיום ללא מקורות מים ומזון – דירות חד-פעמיות – הר סיני –
תשובות לשאלות – איך השיגו במדבר סולת יין ושמן? – קברות התאווה – חור הגדגד –
קץ ההתיישבות

אנשים חיים במדבר

סקרים וחפירות שנערכו בסיני ובדרום הנגב הראו כי בפרק זמן מסוים בימי הממלכה הקדומה במצרים התגוררה בהם אוכלוסייה רבה. היה זה גם אז אזור שחון ביותר, כפי שמעיד מחקר הצמחים: "הצומח בתקופת הברונזה הקדומה היה דומה לצומח המצוי באיזור היום ... המסקנה המתבקשת מכך היא שתנאי המקור-אקלים לא השתנו".⁶⁵ הדבר העלה את השאלה: מה הביא אנשים לגור במקום כה צחיח? היו שניסו לקשור את ההתיישבות לנחישות המצויה באזור, אך בחינת התפרסות היישובים הראתה זיקה חלקית בלבד למכרות הנחושת. אחרים תולים זאת בסיבות פוליטיות: "ללא נסיבות גיאוגרפיות כגורם מדרבן, לא ניתן להבין את הפריחה היישובית בנגב ובסיני בתקופת הברונזה הקדומה".⁶⁶ אך מהן אותן נסיבות גיאוגרפיות-פוליטיות? על כך אין למחקר תשובה. זוהי "תפרוסת יישובית בעלת עוצמה רבה שאין לה לפי שעה הסבר היסטורי".⁶⁷ לעומת זאת, בקעת באר שבע הסמוכה, הנוחה בהרבה למגורים, היתה ריקה מאדם באותם ימים,⁶⁸ וכן בערבה: "למרות קיומם של מקורות מים, לא התגלו אתרים בני התקופה".⁶⁹ הממצא "מעורר קושי ממנו אי אפשר להתעלם... קיומם של שרידים כאלו טעון הסבר".⁷⁰ המחקר אם כן, לא מצליח להבין מדוע בחרו האנשים לגור במדבר.

⁶⁵ ליפשיץ וויזל, היסטוריה אקלימית, בתוך: גבירצמן ואחרים (עורכים), סיני, ת"א תשמ"ז, עמ' 520-521.
גם מחקר הסלעים הביא למסקנה דומה (דנין, בליית סלעי גיר ואבנים ע"י חוזיות וכחוליות, קתדרה 28, תשמ"ג, עמ' 141).

⁶⁶ היימן, נודים ויושבי-קבע בהר הנגב בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 104.

⁶⁷ בית-אריה, סיני, תל אביב תשמ"ז, עמ' 623.

⁶⁸ אהרונ'י, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, ת"א תשל"ח, עמ' 80; ר. כהן, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך נגב (עמ' 1040).

⁶⁹ היימן, רועים וחקלאים במרחב קדש ברנע, שדה בוקר 1989, עמ' 26.

⁷⁰ זאס, סיני בין האלף הדר' לאלף הראשון לפה"ס, בתוך: משל ופינקלשטיין (עורכים), קדמוניות סיני, ת"א תשמ"מ, עמ' 46-47.

קיום ללא מקורות מים ומזון

שאלה נוספת העולה לנוכח שרידי ההתיישבות בדרום היא: איך הצליחו יושבי המדבר להתקיים בו?

ארכיאולוג שבדק את יישובי הר הנגב לא הצליח למצוא לכך תשובה, משום שחלק מהיישובים נמצאו באזור יבש לחלוטין: "אין לנו תשובה לשאלה כיצד התקיימו יישובים אלה במרחק כה גדול ממקור מים."⁷¹

גם מקור מאכלים של האנשים הוא חידה. אמנם התגלו אבני ריחים בשפע, המלמדות לכאורה שהיה להם דגן לטחון, והיה מי שהעלה השערה שהאנשים עסקו בחקלאות.⁷² אך הממצא מלמד שהם דווקא מיעטו לעבוד את האדמה: "להב המגל, המהוה אינדיקציה לעיסוק בחקלאות, נמצא בכמות זניחה."⁷³ גם יבוא לא יכול להיות התשובה: "פריטים קטנים שנמצאו ... עשויים להעיד על מסחר, אולם בקנה מידה מצומצם בלבד. אין אפשרות להצביע על מערכת מסחרית שיש בה כדי להוות מרכיב קיומי ראוי לשמו."⁷⁴

עובדה מפליאה נוספת היא שלא נותרו כמעט שרידים מן הדגן שממנו אכלו האנשים: "למרות מציאותן של אבני שחיקה בבתים, לא נתגלו כמעט עקבות של גרעינים."⁷⁵ המחקר לא מוצא אם כן תשובה לשאלה: ממה התקיימו האנשים?

דירות חד-פעמיות

באתרים שנבדקו נמצאו שרידי חדרי מגורים ובהם ענפים. הדבר מלמד כי האנשים גרו במבנים שקירותיהם אבן וגגותיהם ענפים: "מציאותו של העץ בחדרים יש בה להוכיח שהשתמשו בענפיו לקירוי הגגות."⁷⁶

ברבים מהמבנים התגלה דבר מפליא: בכל אתר ארכיאולוגי ניתן למצוא חרסים, שהם הכלים שהיו בשימוש בימי קדם. אתרי המדבר הם יוצאי דופן: בחלק ניכר מהם לא נמצאו כלל חרסים. מה שמעיד כי המקום ניטש זמן קצר מאד לאחר שהוקם, עוד בטרם נשבר בו הכלי הראשון.

מדוע טרחו נוודי המדבר לבנות דירות כאשר לא התכוונו להישאר בהן? החופרים לא מצאו לכך תשובה: "עדיין לא נימצא הסבר לתופעה זאת החוזרת על עצמה באתרים רבים בנגב ובסיני."⁷⁷

בכדי לענות על השאלות ששאלנו נציג את אחד מאתרי ההתיישבות העיקריים שהתגלו, וזהו האתר שבאזור 'סנטה קתרינה' שבדרום סיני.

⁷¹ היימן, נודים ויושבי-קבע בהר הנגב בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 109.

⁷² פינקלשטיין, המבנה הכלכלי דמוגרפי של תקופת הברונזה הביניימית, ארץ ישראל כ' (תשמ"ט), עמ' 79.

⁷³ היימן, נודים ויושבי-קבע בהר הנגב בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 112.

⁷⁴ שם, עמ' 113.

⁷⁵ דיור, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ירושלים 1992, ערך באר-רסיסים.

⁷⁶ בית-אריה, יישובים מתקופת הברונזה הקדומה בדרום סיני, בתוך: משל ופינקלשטיין (עורכים), קדמוניות סיני, ת"א תש"מ, עמ' 307; וכן אצל דיור, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ירושלים 1992, ערך באר-רסיסים.

⁷⁷ חדשות ארכיאולוגיות ע"ד-ע"ה, עמ' 39.

הר סיני

אזור 'סנטה קטרינה' הוא מקום משכנו של 'ג'בל מוסא' המזוהה עם הר סיני. החפירות שם גילו "התיישבות צפופה בסמוך לסנטה קטרינה... עצמות עיזים וכבשים במספר רב ביותר... צדפים מרובים מרמזים על קשר עם חוף ים סוף... העובדה שלא נחשפה אפילו קדירה שליומה אחת מוכיחה שתושבי האתר נטשו בשלום."⁷⁸

בסביבת האתר הותירו נוודי המדבר מבני קבר רבים, המכונים בפי הבדווים 'נואמיס'. 'נואמיס' אלו מוכיחים שבונים לא היו בני המדבר אלא אנשים שהגיעו מארץ נושבת: "אחד הדברים הבולטים בכל הנואמיס היא איכות הבניה ... הבניה מתוחכמת, מצריכה ידע ומעידה על מסורת בנין מפותחת."⁷⁹

על מוצאם של הבונים ניתן ללמוד מפתחי המבנים. פתחי הנואמיס פונים מערבה ללא יוצא מן הכלל, בדומה למנהג המצרי לקבוע במבני הקברים כעין דלת הפונה מערבה.⁸⁰ כמו כן, חלק משרידי כלי החרס באתר הם כלים המוכרים מן 'התרבות הגרזאית' במצרים.⁸¹ מאפיין נוסף: "האחידות בצורה של הנואמיס בכל רחבי סיני, מרשימה. היא מעידה על מסורת משותפת לכל אנשי החברה הזאת. ... למרות אחידות זו ניתן למצוא שינויים מסוימים בין שדה לשדה ... כל שדה שימש כאתר קבורה של קבוצה חברתית שונה, מעין שבט."⁸²

ג'בל מוסא המזוהה עם הר סיני

⁷⁸ גבעון, אבני סיני, עמ' 54-55.

⁷⁹ גורן, הנואמיס בדרום סיני, בתוך: אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 68-69.

⁸⁰ גורן, שם, עמ' 74.

⁸¹ Mumford and Parcak, Pharonic Ventures into South Sinai, The Journal of Egyptian Archaeology 89 (2003), p. 85.

⁸² גורן, שם, עמ' 68.

המסורת המקומית מייחסת את הנואמיס לבני ישראל.⁸³ ואכן, שרידים אלו על יד הר סיני, הולמים להפליא את המסופר בתורה על בני-ישראל, אשר הגיעו להר סיני ממצרים דרך ים סוף, לאחר דורות של עבודה בבנין ("מסורת בניה מפותחת"). הם היו עם אחד בעל מסורת משותפת, אך מחולקים לשבטים. היו להם עיזים וכבשים במספר רב ביותר: "וַיֵּצֵא אֱלֹהִים וַיִּקְרָא מִקְנֵה כָּבֵד מֵאֵד" (שמות יב, לח), בדומה למה שנמצא בחפירות. הם שהו ליד הר סיני כשנה (במדבר י, יא), ולאחריה עזבו בלא שאירעה במקום זה כל פעילות מלחמתית. מספר מחקרים שהתפרסמו כבר הגיעו למסקנה כי השרידים במדבריות הדרום הם משל בני ישראל.⁸⁴ הדברים הכתובים במקרא על אותם ימים יוכלו לתת מענה לשאלות שהועלו לעיל, כפי שנפרט להלן.

תשובות לשאלות

בני ישראל גרו במדבר לא מרצונם, אלא משום שלא הורשו לצאת ממנו (במדבר יד, כט), ועל כן לא מוצאים שרידי התיישבות מאותם ימים בערבה ובבקעת באר שבע, אף שהיו נוחות יותר ליישוב. מאכלם של בני ישראל באותם ימים היה ה'מֶן', שאותו אכלו אחר ש"טִתְּנוּ בְרִחָם או דָּכוּ בְּמִדְכָּה" (במדבר יא, ח). ה'מֶן' הפלאי לא היה דגן וגם לא תוצאת חקלאות או מסחר, אלא ירד מהשמים. הוא לא השאיר עקבות, כי נמס בחום השמש (שמות טז, כא), ולכן לא מוצאים את שרידיו. הם הלכו גם באזורים צחיחים לחלוטין, ובהיותם שם נמצאו להם מים לשתיה מסלעים שנבקעו והוציאו מים (שם כ, יא). הם גרו בסוכות (ויקרא כג, מג), שעל פי המסורת זהו מבנה שתקרתו עשויה מענפים, בדומה למבני המגורים שמצאו החוקרים. הם לא יכלו לדעת את משך הזמן שבו ישוה בכל חניה, משום שהיו תלויים בענן שליוה אותם: "כל ימי אשר ישכון הענן על המשכן יחנו. ובהאריך הענן על המשכן ימים רבים, ושמו בני ישראל את משמרת ה' ולא נסעו... ויש אשר יהיה הענן מערב עד בוקר ונעלה הענן בבוקר ונסעו" (במדבר ט, יח-כא). בשל חוסר הידיעה מראש כמה ישוה בכל חניה, יכול היה לקרות שהם יבנו להם דירה, אך יאלצו לצאת למסע בטרם גרו בה. וזהו ההסבר לאתרי המגורים שבהם לא נמצאו כל חרסים.

איך השיגו במדבר סולת יין ושמן?

הממצאים שנתגלו ליד הר סיני יכולים לפתור בעיה שהתחבטו בה פרשני המקרא, וזו היא: כאשר שהו ישראל על יד הר סיני הם נצטוו להקריב קרבן 'תמיד' פעמיים ביום. עם הקרבן יש להביא סולת במשקל עישרון (2 ליטר בערך), ויין ושמן במשקל רבע היין (ליטר בערך).⁸⁵ הדברים מעוררים תמיהה, משום שבני ישראל היו אז במדבר שאליו יצאו בלא להכין לעצמם צידה (שמות יב, לט), כמו ששואל האבן-עזרא: "מאין היה להם בכל יום חצי היין שמן זית ויין?" האבן-עזרא עונה שקרבן התמיד הוקרב רק במשך חמישים הימים האחרונים לשהותם ליד הר סיני, ולא יותר. אך גם לדבריו, עדיין נשאל: לאותם חמישים יום מניין היו סולת, שמן ויין? ובאמת הובאה דעה שקרבן התמיד לא קרב כלל במדבר (בבלי חגיגה ו, ב). אך גם אז לא נפתרה הבעיה, שהרי לכל הדעות הם הביאו שמן זית משובח להדלקת המנורה מבוקר עד ערב, הקריבו

⁸³ צפריר, קדמוניות 9, עמ' 9.

⁸⁴ עציון, התנ"ך האבוד, י-ם 1992, עמ' 75; ענתי, הר כרכום, י-ם תשס"א, עמ' 81-75; אלון, אור חדש על יציאת מצרים, י-ם תשנ"ט, עמ' 13 ואילך.

⁸⁵ משקל עישרון שווה למשקל 43.2 ביצים, ורבע היין שווה ל-18 ביצים. אם ביצה ממוצעת היא 50 סמ"ק, אזי עישרון הוא 2.16 ליטר, ורבע היין 900 סמ"ק.

מנחות סולת ושמן בימי המילואים, והכינו לכל שבת את 'לחם הפנים' שמשקלו 24 עישרון (שם כז, כ-כא. במדבר ח, ג. שמות כט, ב-לה. ויקרא ט, ד. כד, ה). כך שהיה עליהם להשיג כמות נכבדה של סולת ושמן במדבר.

מלבד זאת, בשנה השנייה לצאתם ממצרים הם עשו פסח ואכלו מצות (במדבר ט, א-יא). מניין היה להם קמח להכין לכל העם מצות?

כמדומה שהארכיאולוגיה תוכל לענות על השאלה, כי הממצאים בדרום סיני מורים על זיקה בין היישוב שם לעיר הכנענית ערד: בערד התגלו כלי חרס רבים שמקורם בסיני, ומאידך, בסיני התגלו כלים רבים שמקורם בערד.⁸⁶ ממצאים אלו מעידים על סחר חליפין ער שהתקיים בין ערד לדרום סיני.

[יש לציין כי העם היחיד שעליו מסופר בתורה כי פגש את בני ישראל כאשר היו באזור הר סיני היה 'עמלק', שמקום מושבו בערד.⁸⁷ מפגש זה לא היה ידידותי: "ויבא עמלק וילחם עם ישראל" (שמות יז, ח), והמלחמה הסתיימה בנצחון ישראלי. הממצאים מראים כי לאחר העימות הצבאי התפתחו יחסי מסחר בין האויבים לשעבר (והאויבים לעתיד).]

קשרי המסחר בין ערד לדרום סיני, יכולים להסביר מניין יכלו בני ישראל להביא למשכן סולת, יין ושמן.

קברות התאווה

לאחר שהיו בהר סיני, העתיקו בני ישראל את מקומם אל דרום הנגב. גם ממסע זה נותרו עקבות. התחנה הראשונה לאחר הר סיני היתה 'קברות התאווה', שבה שטף אותם מבול של עופות מאכל. העם התנפל על העופות, ורבים מצאו את מותם תוך כדי זלילה. מכאן שם המקום 'קברות התאווה': "כי שם קברו את העם המתאווים" (במדבר יא, לד).

התחנה השנייה היתה 'חצרות', שבה לקתה מרים הנביאה בצרעת, וכל העם המתין לה שבעת ימים (במדבר יא, לה – שם יב, טז).

היכן הן תחנות אלו? מקומה של 'חצרות' ידוע, והוא באתר הקרוי כיום 'חודרה', (כ-50 ק"מ מצפון לג'בל מוסא), ואילו מקומם של 'קברות התאווה' אינו ידוע. אך הממצאים הארכיאולוגיים יוכלו להראות לנו את מקומם.

שהרי כאמור לעיל, נמצאו בסביבת הר סיני מצבות קבורה ('נואמיס'), ומצבות דומות נמצאו גם ב'חצרות'. בין הר סיני ל'חצרות' קיים רק מקום אחד נוסף שבו נמצאו מצבות קבורה כאלו: בואדי 'טבייק',⁸⁸ באמצע הדרך המובילה מג'בל מוסא (הר סיני) לעין חודרה ('חצרות').

בשאר הדרך לא נמצאו קברים, או כל ממצא אחר המצביע על התעכבות ממושכת. (אף שהחופר לא נמנע מלציין את "הריבוי המרשים של אתרי חניה."⁸⁹)

לאור זאת, ניתן לקבוע כמעט בוודאות כי 'טבייק' הוא 'קברות התאווה'.

⁸⁶ בית אריה, אתר מתקופת הברונזה הקדומה II בנבי צאלח שבדרום סיני, קדמוניות 23-24, תשל"ד, עמ' 99; Amiran and Beit-Arieh and Glass, The Interrelationship Between Arad and Sites in Southern Sinai, IEJ 23 (1973), p. 193.

⁸⁷ עמלק, שמוצאו מאדום, גר עם בני כנען בנגב, בסמוך לארץ אדום (במדבר יג, כט. שם יד, מג-מה). ה'נגב' הסמוך לארץ אדום הוא אזור ערד.

על הפסוק "מלך ערד יושב הנגב" (במדבר כא, א) אומר מדרש תנחומא "זה עמלק" (מובא ברש"י על אתר).

⁸⁸ Bar-Yosef et al, Nawamis and Habitations Sites near Gebel Gunna, IEJ 36 (1986), pp 121-135.

⁸⁹ גורן, הנואמיס בדרום סיני, בתוך: אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 80.

חור הגדגד

לאחר 'קברות התאווה' ו'חצרות' המשיכו בני ישראל צפונה אל 'קדש ברנע', המזוהה ב'עין קדיס' הסמוך לגבול ישראל-מצרים של ימינו. מ'קדש ברנע' סירב העם להמשיך אל ארץ כנען, ואז קיבלו ציווי לשוב דרומה, לכיוון ים סוף (במדבר יד, כה). באזור זה, שבין קדש ברנע לבין ים סוף (המזרחי), מצויים רכסי הרים בשם 'הר שעיר' (ג'בל א-שעירה שבצפון מזרח סיני), ויוצאי מצרים נאלצו לבלות את שארית ימיהם בנדודים בסביבתם (דברים ב, א). הכתוב מונה את שמות המקומות שבהם חנו בני ישראל. חלק ניכר מן המקומות לא מזוהה היום, אך לאחד מהם ניתן זיהוי סביר והוא 'חור הגדגד' (במדבר לג, לב). 'חור הגדגד' זוהה עם 'ג'בל עדיד' המצוי על הדרך שמקדש ברנע לאילת.⁹⁰

באזורים אלו נערכו סקרים ארכיאולוגיים, והממצאים לא איכזבו. כך בקדש ברנע: "סקרים ארכיאולוגיים באזור קדש ברנע מצביעים על התיישבות ניכרת".⁹¹ כך בדרך הולכת מקדש ברנע דרומה: "דרך ניכרת היטב בתצלומי אוויר... הדרך נמשכת לאורך כמה מריכוזי האתרים העיקריים מתקופת הברונזה הקדומה"⁹², וכך באזור הסמוך לים סוף: "קצהו הדרומי של הנגב מצטיין בריבוי יוצא דופן של אתרים קדומים. ידועים כיום 1600 אתרים, למרות שנסקרו פחות מ-5% מהשטח".⁹³ מבין האתרים הקדומים התפרסם במיוחד 'ג'בל עדיד' (שמו כיום: הר כרכום), שבו קיים ממצא עשיר ביותר.⁹⁴ אנו למדים מכך כי 'חור הגדגד', שהכתוב לא מספר עליו כמעט מאום, היה מקום שבו העבירו בני דור המדבר חלק ניכר מחייהם.

קץ ההתיישבות

הממצאים מראים אם כן כי מדבריות הדרום היה מיושבים בתקופת הממלכה הקדומה במצרים. התיישבות זו לא ארכה זמן רב, כמו שכותב חוקר האזור: "נראה שהתיישבות זו היתה קצרת ימים והתקיימה עשרות שנים בלבד... עושר הממצאים מעיד על תרבות חומרית מפותחת, אך גם על נטישה חפוזה... האם היתה זו נטישה מרצון, מתוך כוונה להגר צפונה?"⁹⁵

הכתוב מראה שהתשובה לשאלה זו היא חיובית: לאחר קרוב לארבעים שנה של נדודים סביב הר שעיר, התקבלה פקודה לנוע לארץ כנען: "רב לכם סוב את ההר הזה, פנו לכם צפונה" (דברים ב, ב). בני ישראל נטשו אז את המדבר, והחלו את המסע אל הארץ הנושבת, ובפרק הבא ננסה להתלוות למסע זה.

לסיכום: בני ישראל נדדו במדבר בתקופת הממלכה הקדומה במצרים, ואלו הם השרידים שנמצאו במדבריות סיני והנגב.

⁹⁰ פרס, ארץ ישראל – אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, ירושלים תשי"א, עמ' 145.

⁹¹ ר. כהן, סיני, תל אביב תשמ"ז, עמ' 663; וכן אצל היימן, נודים ויושבי-קבע בהר הנגב בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 108.

⁹² ענתי, חדשות ארכיאולוגיות 113, עמ' 169.

⁹³ אבנר, אתרים עתיקים באזור אילת, בתוך: אבירם ואחרים (עורכים), אילת והערבה, ירושלים 1995, עמ' 398.

⁹⁴ ענתי, הר כרכום, הוצאת אריאל, ירושלים תשס"א.

⁹⁵ כהן, ההתיישבות הקדומה בהר הנגב – כרך א', מחקרי רשות העתיקות מס' 6, ירושלים תש"ס, עמ' 298.

מסעי בני ישראל מהר סיני לארץ כנען. בשנה השנייה לצאתם ממצרים הם הלכו מהר סיני לקדש ברנע. ב-38 השנים הבאות הם נדדו במרחב שבין קדש ברנע לאילת. בשנה ה-40 הם יצאו מאילת עד שהגיעו מול יריחו. (המפה באדיבות מנוף)

פרק ד: המסע לארץ כנען

היכן קבורה מרים? – הור הור – ערד – ערי עוג מלך הבשן – "לא בחרבך ולא בקשתך" – כתובת בלעם

היכן קבורה מרים?

התחנה הראשונה במסע לארץ ישראל היתה העיר 'קדש מדבר צין', (שאינן להחליפה 'בקדש ברנע'⁹⁶), שבה ישבו בני ישראל זמן מה (שופטים יא, יז). העיר נמצאת בסמוך לחוף המזרחי של ים המלח (במדבר לד, ג), ובה מתה ונקברה מרים (שם כ, א).

קדש מדבר צין אינה מזוהה, אך העקבות הארכיאולוגיים יוכלו לכוון אותנו למצוא גם מקום זה: ב'באב א-דרע' שממזרח ל'לשון' ים המלח נמצאו שרידי עיר מתקופת הממלכה הקדומה במצרים, שלה היתה חומה איתנה, (11 מטר עוביה!). העיר חרבה ועל חורבותיה נמצא ישוב ובו שרידים מסוג השרידים שנמצאו באתרי סיני.⁹⁷ היישוב של הנוודים "התקיים לפרק זמן קצר וניטש מסיבה לא ידועה, ומאז המקום לא נושב עוד".⁹⁸

לאחר שזיהינו את השרידים בסיני כשרידי בני ישראל, מובן כי גם השרידים הדומים להם שנמצאו ב'באב א-דרע' הם משלהם. 'באב א-דרע' היא אם כן קדש מדבר צין, שהיא התחנה היחידה הנזכרת בנודי בני ישראל שאותה נוכל לזהות עם מקום זה.

מצאנו אם כן את העיר שבה נקברה מרים, ואפשר שאף את הקבר עצמו. החוקרים מעידים כי התושבים האחרונים לא ישבו בתחום העיר: "עיקר ההתיישבות היה כנראה במרחק מה מעיי החורבות של העיר". את שטח העיר עצמה העדיפו הכובשים להפוך למקום קדוש שבמוקדו מצבה מקודשת: "האזור היה כנראה מתחם טקסי... נתגלתה אבן שטוחה וגדולה, אולי מזבח, שהוצבה על מסד אבן".⁹⁹

על זיהוי המצבה המרכזית כ'מזבח' עומד סימן שאלה גדול. שכן המצבה היא מלבנית ושטוחה, בשונה מן הדגם הרגיל של מזבח, שהוא רבוע וגבוה. מסתבר על כן שאין זה מזבח אלא מצבת קבורה. זיהוי המקום עם 'קדש' שבה קבר מרים, שהיה מן הסתם החלק החשוב ביותר באתר, הופך אפשרות זו לסבירה ביותר.

לסיכום: 'באב א-דרע' היא 'קדש' שבה נקברה מרים. באתר זה נחשף 'מתחם מקודש' שבעיקרו מצבה, שסביר להניח כי היא מצבת מרים.

⁹⁶ מדבר צין וקדש ברנע מופיעים שניהם בתיאור הגבול הדרומי של ארץ כנען (במדבר לד, ג-ד). מדבר צין היא הנקודה הראשונה בקצה המזרחי, וקדש ברנע היא הנקודה החמישית (או הרביעית) באותו גבול, ומכאן שמדובר במקומות שונים.

⁹⁷ שאוב וראסט, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 118-120; מ. תדמור, חפירות בבאב א-דרע, קדמוניות 6 (תשכ"ט), עמ' 59.

⁹⁸ ברקאי ואחרים, אריאל 101 – אתרים ומקומות בירדן, ירושלים 1995, עמ' 309.

⁹⁹ שאוב וראסט, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 119.

[הימנעות הכובשים מלהשתמש בשטח העיר, והפיכתו למקום קדוש, הולמת את המסופר במקרא על הנהגת בני ישראל באותה השנה. שהרי כך עשו גם בערד שנכבשה מיד לאחר קדש, וביריחו שנכבשה לאחר כשנה (במדבר כא, ג). יהושע ו, יז].

הור ההר

מ'קדש מדבר צין' המשיכו בני ישראל במסעם לארץ כנען. בתחילה הם ביקשו לעבור בארץ אדום או מואב ונענו בסירוב, והיה עליהם להקיף ארצות אלו.

הדרך הקצרה היתה לשוב על עקבם דרומה, בדרך ההולכת לכיוון ים סוף, אלא שגם דרך זו היתה שייכת לממלכת אדום. בני ישראל ביקשו כי יותר להם לחזור בדרך שבאו, ואדום סירבה גם לזאת, והיה עליהם לפנות מערבה, לכיוון הנגב. בדרך זו בדיוק – ממדבר צין לנגב – הלכו 40 שנה קודם לכן המרגלים שתרו את הארץ (במדבר יג, יז. שם כא), ועל כן קרויה הדרך 'דרך האתרים' (האתרים=התרים).

בנגב חנו בני ישראל ב'הור ההר', וכאן מת אהרן. מלך ערד ששמע כי בני ישראל באו בדרך האתרים נלחם בהם. בני ישראל השיבו מלחמה והחריבו את ממלכתו. (במדבר פרקים כ-כא).

היכן הוא הור ההר שבו מת אהרן? בסמוך לפטרה שבדרום ירדן מצוי הר בשם 'ג'בל הרון' ובו מצבת 'קבר אהרן'. המקום מרוחק מאד מערד (כ-160 ק"מ), ומלבד זאת, אינו מתאים לכתוב.¹⁰⁰ הצעה אחרת היתה לראות באחד ההרים שבאזור אורון (כ-50 ק"מ מדרום לערד) את הור ההר, (וכך התקבל השם במשך עשרות שנים אצל כותבי המפות). גם הר זה מרוחק מערד מרחק ניכר, ובנוסף, לא נמצאו כל עקבות בשטח היכולים להצדיק זיהוי זה, (ואכן שמו הוסב ל'הר צין', וכך הוא נכתב כיום במפות). היכן אם כן הור ההר?

מסתבר שגם כאן תוכל הארכיאולוגיה לכוון אותנו למקום הנכון, ההולם היטב את הכתוב: במרחק 16 ק"מ מתל ערד מצוי 'תל עירא' (ח' ערה), ובו נמצאו שרידים מן התקופה המדוברת. נעתיק את דברי החופר: "מפיזורם הרב של החרסים ומאופי השכבה אנו למדים שאוכלוסיית האתר התגוררה ברובה במבני סוכות שהוקמו על פני כל שטחו".¹⁰¹

אתר זה מצוי במרחק לא גדול מערד, והדרך אליו ממדבר צין רחוקה רק 3 ק"מ מערד. גם שמו 'ערה' יכול להתפרש כשימור השם 'הור'. ממזרח לו מצויה פסגה הגבוהה מעט מן התל, ואותה יש לזהות עם ההר שעליו מת אהרן. בימי בית שני הפך האזור לאדומי, וכך נשכח המקום בו מת אהרן. לסיכום: הור ההר הוא ככל הנראה הפיסגה הסמוכה לתל עירא שבמזרח הנגב.

ערד

כאמור לעיל, בזמן חניית בני ישראל בהור ההר הם נלחמו במלך ערד, ועל פי הכתוב, ערד לא היתה העיר היחידה הנתונה למרותו (במדבר כא, ב-ג).

סיפור זה נחשב לאחת הראיות כנגד אמיתות המסופר במקרא, משום שבערד ובסביבתה לא נמצא כל שריד לעיר מזמן שושלות י"ח-י"ט, שהוא הזמן המקובל לדור המדבר.¹⁰² אך לאחר שראינו כי הזמן הנכון של דור המדבר אינו ימי שושלות י"ח-י"ט, אלא ימי הממלכה הקדומה, נבדוק מה כותבים החופרים על תקופה זו: "בערד התקיים יישוב גדול ומוקף חומה... ערד היתה

¹⁰⁰ הור ההר היה "בקצה ארץ אדום". בכדי לקבל את זיהוי הור ההר עם ג'בל הרון, עלינו להניח שארץ אדום, שבה בני ישראל לא עברו, הגיעה דרומה עד אליו. אך התחנות שאחר הור ההר הם 'צלמונה' ו'פונון', המזוהות ב'סלמנה' וב'פינן' המצויות צפונה בהרבה מג'בל הרון, ומכאן שגבול ארץ אדום הסתיים עשרות ק"מ מצפון לג'בל הרון.

¹⁰¹ בית אריה, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1217.

[החופר מייחס את השרידים לתקופת הברונזה הקדומה 3, אך נציג דברים שכתב במקום אחר: "הפעוריים הם הסוג הנפוץ ביותר באתר. שפת הפערור אופיינית לטיפוס שהיה נפוץ בברונזה התיכונה א', אך מופיע בכמויות קטנות כבר בתקופה שלנו" (בית אריה, שכבת הברונזה הקדומה ג' בתל עירא, ארץ ישראל כ"א, תשנ"א, עמ' 70).

הרי שהקרימיקה העיקרית שהתגלתה במקום היתה דווקא מן הברונזה התיכונה א' (ברונזה ביניימית), שהיא תקופת כניסת בני ישראל לארץ, כמו שנראה בפרק 'כיבוש יהושע'].

¹⁰² נאמן ופינקלשטיין, מנוודות למלוכה, ירושלים 1990, עמ' 9; פינקלשטיין וסילברמן, ראשית ישראל, תל אביב תשס"ג, עמ' 77; הרצוג, ערד, 1997, עמ' 137.

מרכז למערכת של יישובים קטנים.¹⁰³ הממצא הארכיאולוגי הולם אם כן את דברי הכתוב, ואף יכול ליישב סתירה בדברי הכתוב עצמו:
 בספר במדבר (כא, ג) נאמר שבסוף ימי משה נלחמו במלך ערד ונצחוהו, ואילו בספר יהושע (יב, יד) נמנה מלך ערד בין מלכי הערים שהכה יהושע. מתי הוכתה ערד, בימי משה או בימי יהושע?

חומת ערד

בבעיה זו נבוכו הפרשנים לדורותיהם וניתנו לה תירוצים דחוקים, ואילו הארכיאולוגיה נותנת הסבר מרווח: החפירות בערד גילו כי העיר מתקופת הממלכה הקדומה נחרבה וזמן קצר אחר כך הוקמה מחדש. על השכבה השנייה אומרים החופרים: "למרות החורבן נראה ששכבה זו היא המשכה של קודמתה ולא היה ביניהן פער כרונולוגי או שינוי באוכלוסיה."¹⁰⁴ בשתי השכבות שגילו חופרי ערד התקיימו שני הכיבושים הנזכרים במקרא: הראשון בימי משה והשני בימי יהושע. הארכיאולוגיה נותנת אם כן את התשובה לכפל הכיבושים: היישוב התחדש מיד לאחר הכיבוש הראשון, והיה צורך לכיבוש מחדש. דברי הכתוב הם כפשוטם ללא צורך בתירוצים.

¹⁰³ עמירן ואילן, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך ערד.

¹⁰⁴ שם.

שרידי בתים בערד מימי משה

ערי עוג מלך הבשן

לאחר מיתת אהרן עזבו בני ישראל את הור ההר והמשיכו במסעם לארץ ישראל. הם עקפו את ארצות אדום ומואב שממזרח לים המלח, וכבשו את ארצות 'מלכי האמורי' שממזרח לירדן ולכנרת. החלק הצפוני של 'ארצות האמורי' הוא ארץ עוג מלך הבשן, ועליה מספר הכתוב כי היו בה 60 "ערים בצורת חומה גבוהה" (דברים ג, ה).

סקר שנעשה בגולן (המהווה חלק מן הבשן) מצא מן העת ההיא "מתחמי ענק מוקפים חומות אבן הנישאות לגובה ניכר... בצד הבלתי מוגן בנויה חומה המתנשאת לגובה רב",¹⁰⁵ בהתאמה לדברי הכתוב על "חומה גבוהה".

חקר השרידים הראה כי ערי האזור חרבו בעקבות התקפת אויב: "צפיפות הערים, גודלן, ביצוריהן האדירים מצביעים על תרבות עצומה שפרחה אז בגולן, שקרסה לאחר מצור של אויב".¹⁰⁶

לאור האמור מובן כי האויב הוא בני ישראל, שכבש את ערי ממלכת עוג מלך הבשן, שהם ה'מתחמים' הקיימים עד היום ברמת הגולן.

¹⁰⁵ אפשטיין וגוטמן, הסקר ברמת הגולן, בתוך: כוכבי (עורך), יהודה שומרון וגולן, ירושלים תשל"ב, עמ' 244.

¹⁰⁶ כוכבי, ארץ גשור, ארץ ישראל כ"ה, תשנ"ו, עמ' 195.

ראה עוד אצל: לבנה, הגולן, ירושלים תשמ"ט, עמ' 77-75; שור, תולדות הגולן, תל-אביב 2002, עמ' 28; פז, העיור בגולן, בתוך: עמית וקלטר (עורכים), ערים ועיור בארץ ישראל ושכנותיה בעת העתיקה, ירושלים תשס"ג, עמ' 9.

אחד מהמתחמים המבוצרים הוא גמלא, המוזכר במשנה כעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון (ערכין פ"ט, מ"ו).

"לא בחרבך ולא בקשתך"

בני ישראל כבשו אם כן את 'ארצות האמורי' שממזרח לירדן. על אופן הכיבוש קיימת סתירה לכאורה בין דברי משה לדברי יהושע: משה בדברו אל העם מספר על מלחמות נגד שני מלכי האמורי (דברים ב, לב-לג. שם ג, א-ג), ואילו יהושע אומר לעם כי שני מלכי האמורי נוצחו ללא שימוש בכלי נשק: "לא בחרבך ולא בקשתך" (יהושע כד, יב).

כיצד אם כן נוצחו מלכי האמורי, במלחמה או בלעדיה? התשובה הפרשנית היא, שבני ישראל אכן נלחמו בחרב, וכוונת יהושע היא שחרבם לא היתה מנצחת "אם לא היה עזר האל" (רד"ק).

לעומת זאת, ממצאי הארכיאולוגיה מובילים אותנו לתשובה מפתיעה, ולפיה הכתוב מובן כפשוטו. לשם כך נצטט מסקנות חפירה שנערכה באחד ה'מתחמים' בגולן: "שפע כלי החרס השלמים שנמצאו על רצפות הבתים מעיד על חורבן פתאומי... במעבר השער היו יותר ממאה חלוקי נחל. הללו היו כנראה אבני קלע, נשקם של תוקפי העיר ומחריביה"¹⁰⁷.

נשקו של האויב שהחריב את ערי הגולן – בני ישראל – היה אם כן חלוקי נחל. דברים אלו מעלים בזכרוננו קרב אחר שבו היה שימוש בנשק דל זה, והוא קרב דוד וגלית, כפי שמספר ספר שמואל על דוד: "ויבחר לו חמישה חלוקי אבנים מן הנחל... ויאמר דוד... ידעו כל הקהל הזה כי לא בחרב ובחנית יהושיע ה'... ויחזק דוד מן הפלשתי בקלע ובאבן ויך את הפלשתי וימתהו, וחרב אין ביד דוד" (שם"א יז, מא-נ).

הממצאים מראים אם כן כי גם כאשר נלחמו בני ישראל נגד ערי עוג מלך הבשן, עדיין לא היו ברשותם כלי נשק של ממש, אלא חלוקי אבנים בלבד. עתה מובנים היטב דברי יהושע אודות הניצחון על שני מלכי האמורי "לא בחרבך ולא בקשתך".

כתובת בלעם

לאחר כיבוש ממלכת עוג חנו בני ישראל ב'ערכות מואב' שבעבר הירדן. המלך המואבי שחש מפניהם קרא לאדם בעל כוחות על טבעיים בשם בלעם שיבוא ויקללם (במדבר כב, ה). בלעם, שהכתוב מספר כי היה מקבל גילויים בלילות, גר בעיר 'פתור' שעל נהר פרת, הרחוקה כ-1000 ק"מ ממואב, והעובדה שבלק ביקש את עזרתו מוכיחה עד כמה החשיבו את הסגולות בהן ניחון.

גם מסורת חז"ל, שראתה את בלעם באור שלילי ביותר, לא נמנעה מלציין את היותו נביא בדרגה גבוהה עד מאוד: "ולא קם נביא בישראל כמשה – בישראל לא קם, אבל באומות העולם קם. ואיזה נביא היה להם כמשה? זה בלעם בן בעור" (במדבר רבה יד, כ).

ממצא ארכיאולוגי מלמד על ההערצה לה זכה בלעם: בחפירות שנערכו בתל 'דיר-עלא' שבעמק הירדן נחשפה מצבה ועליה כתובת הפותחת במילים "ספר בלעם ברבער. ויאתו אלוה אלהן בליליה ויחז מחזה" (תרגום: "ספר בלעם בן בעור. ויבא אליו אלהים בלילה וירא מחזה"). המשך הכתובת פגום, אך ממה שהשתייר ניתן להבין כי מדובר בנבואה שבה חזות קשה על אסון העתיד לבא.¹⁰⁸

זמנה של הכתובת הוא תקופת 'ברזל 2', המאוחרת לזמנו של בלעם במאות שנים לפי כל שיטה שהיא, והיא מלמדת כי גם דורות רבים לאחר מותו עדיין ראו בו מורה דרך רוחני, והיו משננים את הנבואות המיוחסות לו.¹⁰⁹

בהיותם בערכות מואב הגיעה שעתו של משה להיפטר מן העולם. עם ישראל שעבר עתה להנהגת תלמידו יהושע בן נון, התכונן לכיבוש ארץ כנען שממערב לירדן, ועל כך בפרק הבא.

¹⁰⁷ כוכבי, ארץ גשור, ארץ ישראל כ"ה, תשנ"ו, עמ' 186-187.

¹⁰⁸ ויינפלד, נבואת בלעם בכתובת מדיר עלא (סוכות), שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ה'ר', תשמ"א-תשמ"ב, עמ' 141-147; אחיטוב, אסופת כתובות עבריות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 265 ואילך.

¹⁰⁹ להלן (חלק ה') יבואר כי התקופה שבה נכתבה הכתובת היא לאחר חורבן ממלכת ישראל, כאשר באותו אזור ישבו עמים זרים, שהובאו במקום שבטי ישראל שהוגלו ממנו.

פרק ה: כיבוש יהושע

אוירת פחד – התמוטטות חומות יריחו – חרם – הפולשים מן המדבר – העי – התנתקות
ארץ ישראל ממצרים – מעמד הברכות והקללות – מדוע היה ההר שומם? – ארמון פיראם
מלך ירמות – יישוב הסתירה בין שני סיפורי כיבוש חברון – היכן היא מדון? – ריכוז
הפולחן – דרי החולות

אוירת פחד

בתקופת שושלות א'-ה' המכונה: 'תקופת הברונזה הקדומה', נוסדו לראשונה ערים בארץ ישראל, על כן קרויה תקופה זו: 'השלב העירוני'. לקראת סוף התקופה היפנו התושבים משאבים רבים להכנות למלחמה. החומות בתקופה זו הן עבות ביותר – עבות מכל החומות הידועות לנו מביצורי הארץ בתקופות מאוחרות יותר.

החומות מלמדות שהאנשים חיו בפחד. כך כותב אחד מחוקרי התקופה: "קשה למצוא הסבר הגיוני לעובי החומות, שהרי אמצעי ההתקפה שעמדו לרשות האויבים בכוח לא חייבו עובי כה רב."¹¹⁰ חוקר אחר הגיע למסקנה המתבקשת מן ההתנהגות הלא הגיונית: "האנשים היו אחוזי חרדה."¹¹¹ על האימה ששררה בארץ מלמדת עובדה נוספת: יישובי הפרזות התמעטו והאוכלוסייה התכנסה לערי המבצר.¹¹²

מסתבר שלחרדת תושבי הארץ היה יסוד, כי העובדה היא שיישובי 'השלב העירוני' נחרבו כולם בימי שושלת ה'. מדוע? על כך כותב חוקר התקופה: "הגורמים שהביאו להרס הערים בארץ ישראל ולסיומה המהיר של התקופה לא נתבררו לאשורם. יש התולים זאת בהשפעה מצטברת... אחרים סוברים שפשיטות של שבטים נודדים למחצה, או מסעות מלחמה של מלכי שושלת ה' במצרים." לאחר מכן "התגבש בארץ מערך יישובי חדש שהיה שונה לחלוטין משרידי המערך העירוני הקודם. תרבות זו הגיעה מעבר הירדן המזרחי ומדרום סוריה."¹¹³

¹¹⁰ בן תור, קדמוניות 16, עמ' 111.

¹¹¹ קאלווי, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך (ה)עי.

¹¹² עופר, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך יהודה, עמ' 575; גל, תל רכש ותל קרני חיתין, ארץ ישראל ט"ו, תשמ"א, עמ' 221; ברושי וגופנא, יישובה של א"י בתקופת הברונזה הקדומה, ארץ ישראל י"ז (תשמ"ד), עמ' 156; גרינברג, יישובי עמק החולה בשלב העירוני של תקופת הבה"ק, ארץ ישראל כ"א (תשנ"א), עמ' 130; בן תור, סחרה של ארץ ישראל בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: קדר ואחרים (עורכים), פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל, ירושלים 1990, עמ' 15.

¹¹³ גופנא, ההיסטוריה של ארץ ישראל – כרך א', עמ' 119-120.

[יש מן החוקרים הסבורים כי חורבן ערי א"י היה בסוף ימי שושלת ר', אך רוב החוקרים מתארכ זאת לימי שושלת ה'.]

לאחר שהראנו (בפרק ב') כי זמן יציאת מצרים היה בסוף ימי שושלת ד', מובן שכיבוש יהושע היה בימי שושלת ה', והאמור עד כאן אכן זהה לכתוב במקרא על כיבוש יהושע. גם במקרא מסופר על פחד, כדברי רחב למרגלים: "וַיִּשְׁמַע וַיִּמָּס לְכַבְּנוֹ" (יהושע ב, ט). וכן מסופר על "עָרִים בְּצֻרוֹת גְּדֹלֶת מְאֹד" (במדבר יג, כח).

בני ישראל שבאו מהמדבר בהנהגת משה, כבשו תחילה את ארץ סיחון ועוג, שהיא עבר הירדן המזרחי ודרום סוריה, וקלטו את תרבותה החומרית. ככתוב: "וַיִּקַּח יִשְׂרָאֵל אֶת כָּל הָעָרִים הָאֵלֶּה וַיָּשֶׁב יִשְׂרָאֵל בְּכָל עָרֵי הָאֱמֹרִי בְּהִשְׁבֹּן וּבְכָל בְּנֵי הָאֱמֹרִי" (במדבר כא, כה). לאחר מכן כשמת משה ויהושע ירשו, הם חצו את הירדן, כבשו את רוב ערי ארץ ישראל והשמידו את אוכלוסייתם (יהושע יא, יד), ועל חורבות היישובים הכנענים הקימו את יישוביהם.

התמוטטות חומות יריחו

המקרא מספר כי העיר הראשונה שכבש יהושע היתה יריחו (שם, פרק ו). לעיל (במבוא) ציטטנו ארכיאולוג האומר כי "ביריחו לא עמדה כלל עיר בימי יהושע". דברים אלו היו נכונים אם כיבוש יהושע היה בימי שושלות י"ח-כ'. אך עתה, לאחר שהיסקנו שכיבוש יהושע אירע בימי שושלת ה' (סוף תקופת הברונזה הקדומה), נשוב ונבחון זאת לאור דברי הארכיאולוגית הבריטית קתלין קניון שחפרה במקום:

"על קיומה של עיר משגשגת בתקופת הברונזה הקדומה מלמדים הביצורים האיתנים...".¹¹⁴ אסון טבע פגע בביצורים: "החופרים גילו מקרים רבים של התמוטטות, שניכרים בהם סימני רעידת אדמה, החומה התמוטטה החוצה כשלבניה שלימות... אין סימנים המעידים שהתמוטטות כלשהי באה מחמת הבקעתה או חתירתה של החומה מידי אויב."¹¹⁴

הממצאים מראים כי לאחר ההתמוטטות ניסו האנשים לאסוף מכל הבא ליד כדי לחדש את החומה, מה שמעיד על מצבם הנואש, אך אז הגיעו האויבים: "בשעה שהחומה היתה הרוסה עד הקרקע, הניעה שמועת סכנה קרובה את התושבים לחדש את הביצורים במהירות האפשרית. לפני שהשלימו את המלאכה הוכרעו. החורבן היה גמור, זה היה קיצה של יריחו בת תקופת הברונזה הקדומה."¹¹⁵

בספר "התנ"ך האבוד" הצביע על זהות הממצא הארכיאולוגי עם התיאור המקראי של כיבוש יריחו בידי יהושע.¹¹⁶ זה לשון המקרא: "וַיֹּאמֶר יְהוֹשֻׁעַ אֶל הָעָם הָרִיעוּ... וַיִּרְעוּ הָעָם תְּרוּעָה גְדוֹלָה וַתִּפֹּל הַחוֹמָה וַתִּפֹּץ הָעָם הָרִיעָה אִישׁ נֶגְדוֹ וַיִּלְכְּדוּ אֶת הָעִיר" (יהושע ו, טז-כ). הכתוב אומר אם כן כי בטרם נכבשה העיר נפלה החומה מאליה, וגם קניון מצאה כי חומת העיר נהרסה ברעידת אדמה לפני שנכבשה העיר ונחרבה.

קניון מצאה אם כן את החומה שנפלה בפני יהושע, וגם דברים נוספים ההולמים את דברי הכתוב, כמו שיפורט להלן.

חרם

בכיבוש הארץ לקחו בני ישראל את השלל לעצמם, אך את שתי הערים הראשונות הקדישו ל"חרם", כלומר, לשרוף את כל השלל הראוי לשריפה.

העיר הראשונה היתה ערד: "וַיִּדָּר יִשְׂרָאֵל נָדָר לַה' וַיֹּאמֶר אִם נָתַן תַּתֵּן אֶת הָעָם הַזֶּה בְּיַדִּי וְהִתְרַמְתִּי אֶת עֲרִיקָם, וַיִּשְׁמַע ה' בְּקוֹל יִשְׂרָאֵל וַיִּתֵּן אֶת הַכְּנַעֲנִי וַיַּחֲרֶם אֶתָּהֶם וְאֶת עֲרִיקָם" (במדבר כא, ב-ג).

¹¹⁴ קניון, חשפנו את יריחו, תרגמה ג. אריוך, עמ' 80, 82, 84.

¹¹⁵ שם, עמ' 139.

¹¹⁶ עציון, התנ"ך האבוד, ירושלים 1992, עמ' 65-61.

לאחר מכן חזרו ועשו זאת ביריחו: "ויאמר יהושע... והיתה עיר חרם היא וכל אשר בה לה'... והעיר שרפו באש וכל אשר בה" (יהושע ו, טז-כד).
 כבמקומות אחרים, גם בערד וביריחו נמצאו שכבות שריפה, אלא שבערים אלו השריפה היתה עזה במיוחד. בערד: "שכבות שריפה עבות בכל האתר."¹¹⁷ ביריחו: "הלבנים, נשרפו כולן לאדום בהיר – ראייה ברורה לעוצם השריפה, ואבני המסד מלובנות לגמרי."¹¹⁸ עקבות החרם שעשו בני ישראל נותרו עד זמננו.
 ביריחו לא הסתפק יהושע בחרם, אלא גם אסר לבנות את העיר מחדש: "ארור האיש לפני ה' אשר יקום ובנה את העיר הזאת את יריחו" (יהושע ו, כו). ואכן, חפירות יריחו גילו שהכובשים נמנעו מלבנות על התל אלא רק מחוצה לו. כדברי החופרת קניון: "אף שהתגוררו על התל לא היו מעוניינים בו כעיר... נחשפו בתים רק על מדרונות התל."¹¹⁹
 הממצא ביריחו, המראה כי הכובשים שרפו כליל את העיר ונמנעו מלבנות בה, תואם לחלוטין את סיפור כיבוש יהושע.

הפולשים מן המדבר

קניון כתבה ספר אודות החפירות שעשתה ביריחו, ולפרק העוסק בכיבוש העיר בימי שושלת ה' היא נתנה את השם "פולשים מן המדבר". זאת משום שהשרידים שהותירו הכובשים מלמדים שהם הגיעו מהמדבר. מאיזה מדבר? לדעת קניון אלו מדבריות צפון סוריה, והכובשים הם ה'אמורים' הנזכרים במקרא. אחרים מרחיקים עד לערבות ארו-אסיה (התרבות הקורגנית). אך ניתן להצביע על מדבריות קרובים יותר שבהם נמצאו שרידים הזוהים לשל כובשי יריחו, והם מדבריות סיני והנגב.¹²⁰ הדבר הביא את ארכיאולוג מחוז הדרום להציע את הדרום כנקודת המוצא: "הגורם האתני החדש לא היה אמורי ואף לא קורגני. האוכלוסיה החדשה הגיעה מסיני."¹²¹ כלומר, הפולשים החדשים התגוררו בסביבה וכו' גם קברים ששימשו בעיקר לקבורה משנית. כלומר, הנפטרים מתו במקום אחר ועצמותיהם הובאו לקבורה כאן, וקברים מעין אלו נמצאו גם במקומות נוספים בארץ.
 [מקובל היה לומר שבתי קברות אלו שמשו במשך שנים רבות אנשים שנהגו לנדוד ממקומם, וכשחזרו הביאו עמם את מתייהם, אך בדיקה של שדה קבורה גדול בהר חברון גילתה שכל הקבורות נעשו במשך קצת אחד.¹²² כלומר, הקבורה המשנית היתה מבצע גדול שנעשה פעם אחת בלבד.]
 נמצאו הבדלים במנהגי הקבורה: "יש לראות בהם עדות על כמה קבוצות שבטיות שבאו כשבטים מאוגדים איגוד רופף והתגוררו על התל ועל הגבעות הסמוכות." הקברים שבפנים הארץ מלמדים ש"ככל שאנשי השבטים העמיקו לחדור לארץ ישראל ניטשטשו והלכו הקווים המובהקים של חיי הנוודות."¹²³ (כלומר, יריחו הייתה תחנתם הראשונה בארץ).

¹¹⁷ עמירן ואילן, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך ערד.

¹¹⁸ קניון, חשפנו את יריחו, עמ' 139.

¹¹⁹ קניון, חשפנו את יריחו, עמ' 141.

[דברים אלו מלמדים כי האיסור לבנות את העיר חל רק על התל עצמו ולא על סביבתו].

¹²⁰ אייזנברג, נחל רפאים, קדמוניות 103-104, תשנ"ד, עמ' 95.

¹²¹ כהן, יישובי הברונזה התיכונה בהר הנגב, בתוך: אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 129.

¹²² דיוור, האציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך קעקיר.

¹²³ קניון, חשפנו את יריחו, עמ' 144, 154.

מן הקברים ניתן להסיק ש"הם היו בני קבוצה נבדלת לגמרי."¹²⁴ דתם מיוחדת היתה, בשונה מעמי קדם האחרים לא נמצאו אצלם כמעט צלמיות אליליות: "לעומת שפע הצלמיות שנמצאו בסוריה, לא ידוע על ממצא דומה בארץ, חוץ משתי צלמיות בהר ירוחם"¹²⁵. הפולשים מן המדבר' שאת שרידיהם מצאה קניון הם כמובן בני ישראל, שהמקרא מספר שאת תחנתם הראשונה בארץ קבעו ממזרח ליריחו (שם ד, יט). הבאת העצמות לקבורה משנית מובנת, כי המקרא נותן חשיבות רבה לקבורה בארץ ישראל, ולכן יעקב ויוסף ביקשו שעצמותיהם יובאו לקבורה בארץ. זו הסיבה שבקיץ הראשון להתנחלותם בארץ כרו התושבים החדשים קברים למתים שהביאו. בעשרת הדברות נאסר על עם ישראל לעשות פסלים, ובדור הראשון להגעתם לארץ עדיין שמרו על איסור זה (שופטים ב, ז). זוהי הסיבה לכך שבין חפצי 'הפולשים מן המדבר' לא נמצאו כמעט צלמיות אליליות. לסיכום: יריחו נכבשה על ידי 'פולשים מן המדבר', שהיו קבוצה המורכבת ממספר שבטים שבאו יחד לארץ ישראל, שהביאה את מתיה עמה לקברם בארץ, ואשר לא עבדה לאילילים. מאפיינים אלו הולמים את המסופר במקרא על בני ישראל בימי יהושע.

העי

לאחר כיבוש יריחו כבש יהושע את העיר 'העי' (יהושע ז, ב – ח, כט). היכן היא 'העי'? על פי הכתוב מצויה 'העי' ממזרח לבית אל (יהושע שם. בראשית יב, ח), ועל פי זה מזוהה 'העי' בתל החורבות הגדול 'א-תל' המצוי ממזרח לבית אל. באתר זה נערכה בשנות העשרים חפירה במימון הברון רוטשילד, שנועדה למצוא את עקבות הכיבוש המסופר בתנ"ך. המבצע התגלה כאכזבה גדולה: לא נמצא כל סימן לקיומה של עיר בתקופת שושלות "ח-כ" (הברונזה המאוחרת), שהוא הזמן המקובל לכיבוש יהושע. חפירה נוספת שנעשתה בשנות הששים הביאה תוצאה דומה, וחפירות אלו גרמו לעוסקים בארכיאולוגיה המקראית לתת אימון מסויג (אם בכלל) בספר יהושע. בכדי לגשר על חוסר ההתאמה בין הכתוב לתגליות נעשו נסיונות לאתר את 'העי' במקום אחר,¹²⁶ אך נסיונות אלו לא עלו יפה, שכן גם באתרים החילופיים לא נמצאו שרידי עיר מן התקופה המדוברת. אמנם, אחרי שהיסקנו כי כיבוש יהושע לא היה בימי שושלות "ח-כ" אלא בימי שושלת ה', נשוב ונבחון מה מצאו החפירות במקום. מתברר כי נחשפו שרידי עיר גדולה מימי השושלות הקדומות שהתקיימה עד שנכבשה ונהרסה. מתי? כך כותב החופר: "העי חרבה בימי שושלת ה' במצרים. זהותם המדויקת של מחריביה אינה ידועה... היא לא נבנתה מחדש הואיל ו"תקופת החושך" ירדה על הארץ עם הופעת פולשים נוודים מהמדבר."¹²⁷ לאור האמור עד כה ברור כי מחריביה האלמונים של העי היו בני ישראל, והם 'הפולשים הנוודים מן המדבר'. גם העובדה שהעי לא נבנתה מחדש מסופרת במקרא: "וַיִּשְׁלַח יְהוֹשֻׁעַ אֶת הָעֵי וַיִּשְׁמְרָהּ לְסִיכּוֹם: גַּם הַמִּצָּא ב'הָעֵי מְרָאָה כִּי כִיבוֹשׁ יְהוֹשֻׁעַ הָיָה בִימֵי שׁוֹשֶׁלֶת ה'." (יהושע ח, כח). לכן כך השתמר שמה בפי המקומיים: 'א-תל'.

¹²⁴ שם, עמ' 143.

¹²⁵ כוכבי, תקופת הברונזה התיכונה I (תקופת הברונזה הביניימית) בארץ ישראל, קדמוניות 6 (תשכ"ט), עמ' 43. לאחר מכן התגלו צלמיות בשני אתרים נוספים: ג'בל קעקיר ונחל רפאים (גופנא, מבוא לארכיאולוגיה של תקופת המקרא, יחידה 5, תל אביב 1989, עמ' 122; אייזנברג, נחל רפאים, קדמוניות 104-103, תשנ"ד, עמ' 88-85).

¹²⁶ גרינץ, מוצאי דורות, תשכ"ט, עמ' 278-289; בן-נון, בא על עית, מחקרי יהודה ושומרון – כרך שני, עמ' 43-64.

¹²⁷ קלווי, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך (ה)עי.

התנתקות ארץ ישראל ממצרים

החפירות ב'העי' לימדו על תהליך שעברה העיר בתקופת הברונזה הקדומה: בתחילה היא היתה תחת השפעה מצרית, ולאחר מכן השתחררה ממנה: "עובדה הרת משמעות היא אובדן ההשפעה שהיתה למצרים".¹²⁸

תהליך זה של התנתקות ממצרים התקיים בכל הארץ, כפי שכותב חוקר התקופה: "ניתוק הקשר עם מצרים בתקופה זו היה מוחלט. לא מוכר לנו אף לא חפץ מצרי אחד אשר נתגלה בארץ ישראל בפרק זמן זה".¹²⁹

מה גרם להשפעה המצרית בהתחלה, ומה גרם לאובדנה לאחר כן? את זאת מגלה לנו המקרא: בימי יוסף הפכה ארץ כנען להיות תלויה במצרים, ככתוב: "וַיֵּלֶחֶם אֵין בְּכָל הָאָרֶץ... וַיִּלְקֹט יוֹסֵף אֶת כָּל הַקֶּסֶף הַנִּמְצָא בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וּבְאֶרֶץ כְּנָעַן" (בראשית מז, יג-יד). תלות זאת פסקה בימי משה, כאשר הוכתה מצרים וצבאה הושמד. מה שגרם לאובדן השליטה המצרית על כנען, (ולכן מצרים לא מוזכרת בסיפור כיבוש יהושע).

סיפור יציאת מצרים מסביר אם כן את היעלמות מצרים בממצאים מימי שושלת ה' בארץ ישראל.

מעמד הברכות והקללות

המקרא ממשיך לספר שלאחר כיבוש העי כינס יהושע את העם בין הר גריזים להר עיבל, והשמיע בפניהם את הברכות והקללות שבספר דברים (שם ח, ל-לד). סיפור זה קשה להבנה, משום שמן העי ועד הרי גריזים ועיבל יש מרחק ניכר שאותו לא כבש יהושע. כיצד אם כן יכול היה יהושע להוליך שם את כל העם? בעיה זו הולידה נסיונות לפרש את הכתוב שלא כפשוטו.¹³⁰

בכדי להבין את הכתוב עלינו להיעזר בממצאיו של פרופסור פינקלשטיין שערך סקר על המרחב שמן העי צפונה ומצא שאזור זה היה אז דליל ביותר באוכלוסייה: "מתקופה זו נבדקו 40 אתרי יישוב, ביניהם רק עיר בצורה אחת – העי".¹³¹ כלומר, בדרך שמירחו להרי גריזים ועיבל היה רק מכשול אחד שהיה עליהם להתגבר עליו, והוא העיר 'העי'. עכשיו מבינים אנו איך לאחר כיבוש העי יכלו בני ישראל ללכת את כל הדרך לשכם כשאינן מי שעומד בדרכם.

מדוע היה ההר שומם?

כאמור, האזור שבין העי לשכם היה שומם באותה תקופה, ואף צפונה יותר היה ההר ריק. מדוע? בדיקת כלי החרס מאותם ימים הראתה על שינויים בין צפון הארץ ודרומה,¹³² ומכאן באה ההשערה כי גם מבחינה פוליטית היתה הארץ מחולקת ל'כנען הצפונית' ו'כנען הדרומית'. היה מי שניסה להסביר בכך את החסר היישובי בהר:

"במרכז שדרת ההר, בלט תחום שבו לא מצויים אתרי יישוב עירוני... יש לחפש הסבר לפער זה בנסיבות חברתיות או פוליטיות. אפשר שנסיבות אלו נבעו מכך שהיה זה אזור חיצונית בין שני מרכזי כובד יישוביים של צפון ודרום".¹³³

¹²⁸ הנ"ל, שם.

¹²⁹ בן תור, סחרה של ארץ ישראל בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: קדר ואחרים (עורכים), פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל, ירושלים 1990, עמ' 15.

¹³⁰ ארליך, כיבוש הארץ – מבט מרחבי, בתוך: ארליך ואשל (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון – כרך שני, אריאל תשנ"א, עמ' 11-22.

¹³¹ פינקלשטיין, סקר דרום הר שומרון, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך שומרון, ארץ.

¹³² עמירן, הקיראמיקה הקדומה של ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 55.

עיון בספר יהושע מלמד אף הוא על חלוקת הארץ לשתיים, שהרי כנגד יהושע נרקמו שתי בריתות: ברית מלכי הדרום בראשות מלך ירושלים, וברית מלכי הצפון בראשות מלך חצור (יהושע י', ג-ה. שם יא, א-ה). אך עדיין לא מובן מדוע נותר שטח ריק באמצע. ומדוע הפער היישובי הוא רק באזור ההר ולא באזורים הנמוכים?

כשנמשיך ונקרא את פרקי חלוקת הארץ לשבטים נגלה כי החלוקה בין צפון לדרום אינה הגורם לחוסר היישובים באזור ההר. הסיבה הנכונה מופיעה בדו-שיח שבין יהושע לבני שבט מנשה: "וַיֹּאמְרוּ בְנֵי יוֹסֵף לֹא יִמָּצָא לָנוּ הָהָר... וַיֹּאמֶר יְהוֹשֻׁעַ... הֲרֵי יְהִיָּה לָךְ פִּי יָעַר הוּא וּבְרֵאתוֹ" (יהושע יז, טז-יח). ההר באותם ימים היה מיוער ועל כן לא התאפשרה בו התיישבות.

העי והרי גריזים ועיבל

¹³³ גצוב, תמורות מרחביות ביישוב העירוני של א"י בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: עמית וקלטר (עורכים), ערים ועיור בארץ ישראל ושכנותיה בעת העתיקה, תשס"ג, עמ' 10.

ארמון פיראם מלך ירמות

לאחר כיבוש 'העי' נכנעה העיר הכנענית 'גבעון' לבני ישראל. מלך ירושלים שנחרד מבגידת הגבעונים, פנה לחבריו כי יצטרפו אליו להילחם בגבעון:

"וַיִּשְׁלַח אֲדָנִי צֶדֶק מֶלֶךְ יְרוּשָׁלַם אֶל הוֹהֵם מֶלֶךְ חֶבְרוֹן, וְאֶל פְּרָאִם מֶלֶךְ יֶרְמוֹת, וְאֶל יָפִיעַ מֶלֶךְ לָכִישׁ, וְאֶל דָּבִיר מֶלֶךְ עֶגְלוֹן לֵאמֹר: עָלוּ אֵלַי וְעִזְרָנִי וְנָכָה אֶת גִּבְעוֹן" (יהושע י, ג-ד). הגבעונים שראו את הצבא העולה עליהם, קראו ליהושע, שנלחם בכנענים ונצחם.

מסיפור זה אנו למדים כי ירמות היתה מן הערים הגדולות בארץ באותם ימים. ירמות מזוהה בחירבת ירמוך הסמוכה לרמת בית שמש.¹³⁴ מה גילו שם החפירות מזמן כיבוש יהושע? המחקר המקובל, המתארך את כיבוש יהושע לסוף תקופת הברונזה המאוחרת, לא מוצא במקום שרידים של ממש.¹³⁵

לעומת זאת, מתקופת הברונזה הקדומה נחשפו שרידים המלמדים כי היתה במקום עיר גדולה מאד (160 דונם), ולה "מערכת ביצורים יוצאת דופן בגודלה ובמורכבותה"¹³⁶. עיר זו, שאכן היתה מהגדולות בארץ, היא העיר שכבש יהושע.

חפירות נוספות בירמות חשפו מתקופה זו מכלול מבנים מרשים במיוחד: "המכלול מאופיין בתכנון אדריכלי מתוחכם. איכות הבניה יוצאת דופן בין מבני התקופה. מכלול זה היה מבנה ציבור מונומנטלי, כעין ארמון, ששימש למגורי השליט ולעיסוקים מנהליים".¹³⁷ החפירות הארכיאולוגיות הצליחו אם כן לחשוף את ארמונו של אחד ממלכי כנען שנלחם נגד יהושע: פיראם מלך ירמות.

שרידי ארמון פיראם בירמות

¹³⁴ קלאי, א"מ ג', עמ' 866.

¹³⁵ מירושדג'י, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 758.

¹³⁶ מירושדג'י, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 760.

¹³⁷ דה מירושדג'י, חדשות ארכיאולוגיות קג, 1995, עמ' 76.

ישוב הסתירה בין שני סיפורי כיבוש חברון

לאחר שמצאנו את שרידי העיר ירמות של ימי יהושע, נחפש את שרידי בת בריתה של ירמות: חברון. אך קודם לכך נספר על בעיה פרשנית חמורה המתעוררת למקרא סיפור המלחמה בחברון. בספר יהושע מוזכר כיבוש חברון פעמיים: פעם אחת נאמר שיהושע "וכל ישראל עמו" כבשוה והחריבוה במלחמת מלכי הדרום שהיתה בראשית כיבוש הארץ (יהושע י, לו–לז), ובפעם השניה נאמר שכלב כבשה לאחר מספר שנים (שם יד, יב. שם טו, יד). מי אם כן כבש את חברון, יהושע או כלב?

הסתירה לכאורה בין סיפורי הכיבוש הביאה גם חוקר מתון כקויפמן לומר: "אפשר שבמסורת כיבוש חברון חל איזה טשטוש"¹³⁸. האם תוכל הארכיאולוגיה לתת תשובה לשאלה זו? בחפירות שנערכו שם בשנים האחרונות נחשפה העיר מסוף תקופת הברונזה הקדומה, והתברר שהישוב חודש בה לאחר הכיבוש הראשון. כך כותב החופר: "עיר זו חרבה בשריפה עזה. היישוב בעיר התחדש זמן מה לאחר מכן... למכלולי שתי השכבות אופי אחיד ולא ניתן להבדיל ביניהם."¹³⁹ השכבה הראשונה חרבה בכיבוש יהושע במלחמת מלכי הדרום, והשניה נכבשה על ידי כלב.

כמו בערד (בפרק הקודם), גם בחברון הארכיאולוגיה נותנת את התשובה לכפל הכיבושים: היישוב התחדש מיד לאחר הכיבוש הראשון, והיה צורך בכיבוש מחדש.

שרידי בית כנעני בחברון מימי כיבוש יהושע

¹³⁸ קויפמן, ספר יהושע, עמ' 36.

¹³⁹ איזנברג, חברון באלף השלישי לפה"ס, בתוך: עמית וקלטר (עורכים), ערים ועיור בארץ ישראל ושכנותיה בעת העתיקה, עמ' 8.

גם אצל: איזנברג ונגורסקי, חדשות ארכיאולוגיות 114, 2002, עמ' 112.

היכן היא מדון?

לאחר שגבר יהושע על ברית חמשת מלכי הדרום, היה עליו להתמודד עם ברית ארבעת מלכי הצפון (וגורוריהם). אף מלחמה זו הסתיימה בניצחון ישראלי, ומתיאור המלחמה אנו למדים על מעמדה הבכיר של העיר 'מדון'.

כך מספר הכתוב: "ויהי כשמוע יבין מלך חצור, וישלח אל יובב מלך מדון, ואל מלך שמרון, ואל מלך אכשף, ואל המלכים אשר מצפון... להילחם עם ישראל" (יהושע יא, א-ה). אנו רואים שהעיר מדון נזכרת ראשונה בין הערים שנקראו לבוא למלחמה, והיא היחידה שהכתוב נוקב בשם מלכה. ברשימת 31 המלכים שהיכה יהושע (יהושע יב) מלך מדון נזכר ראשון בין מלכי הצפון, אף לפני מלך חצור. דברים אלו מראים כי העיר מדון היתה ככל הנראה הגדולה בין ערי צפון הארץ. למרבה הפלא, על אף חשיבותה, אין יודעים לאתר את מקומה.¹⁴⁰

מאידך, קיים בגליל תל גדול מאד שלא ניתן לו זיהוי מקראי. זהו תל בית ירח שעל שפת הכנרת (סמוך למושב כנרת), שבו התקיימה העיר הגדולה ביותר בארץ בתקופת הברונזה הקדומה – כ-2000 דונם. עיר זו חרבה בימי שושלת ה', ונותרה בחורבנה עד לימי בית שני.

מכיון שכבוש יהושע תוארך לימי שושלות י"ח-י"ט, שבהן היה תל בית ירח שומם, לא עלה על הדעת לזהותו עם 'מדון'. אך לאחר שראינו כי כיבוש יהושע היה בימי שושלת ה', נותר רק ל'שדך' את העיר המקראית לתל הבלתי מזוהה: התל הגדול 'בית ירח' הוא העיר המקראית הגדולה 'מדון'.

מדוע אם כן לא השתמר בו השם 'מדון'? כנראה שהסיבה היא זו: תל בית ירח ניטש בסוף תקופת הבה"ק, ולא נושב עד ימי בית שני. מסתבר שבתקופה הממושכת שבה היה המקום עזוב נשכח שמו – 'מדון' – וכאשר נושב מחדש בימי בית שני הוא קיבל את השם 'בית ירח'. [אולי בעקבות שם היישוב הסמוך: בית שמש (יהושע יט, כב), המזוהה בחר' שמסין הסמוכה לתל בית ירח]. לסיכום: תל בית ירח שעל שפת הכנרת, שהיה היישוב הגדול ביותר בארץ בתקופת הברונזה הקדומה, הוא העיר המקראית 'מדון' שנלחמה נגד יהושע.

ריכוז הפולחן

לאחר שהיסקנו כי העם החדש שהגיע לארץ בסוף תקופת הברונזה הקדומה הוא בני ישראל, נוכל להבין ממצא מפתיע מאותם ימים:

בתחומי 'מכון וינגייט' שעל יד נתניה התגלה אתר פולחן מרכזי מן התקופה המדוברת, שבו הוקרבו קרבנות רבים, אך לא של בעלי חיים, כפי שכותב חוקר האתר: "יש לציין שלא נתגלו כמעט עצמות בעלי חיים, אלא אפר דשן ושחור, מוקדים ואבנים מפויחות".¹⁴¹

ממצא זה אומר דרשני. שהרי דרך הפולחן הרגילה בימי קדם היתה בעיקר הקרבת צאן ובקר. מה גרם לאותם אנשים לסטות מן המקובל ולהימנע מהקרבת בעלי חיים?

התשובה היא: אנשים אלו הם בני ישראל שדתם אסרה הקרבת בעלי חיים מחוץ לאתר המרכזי, שהוא ה'משכן'. כך היה בעת שהותם בהר סיני ככתוב: "איש איש מבית ישראל אשר יעלה עולה או זבח ואל פתח אוהל מועד לא יביאנו לעשות אותו לה' ונכרת האיש ההוא העמיו" (ויקרא יז, ח-ט).

לאחר מכן נדד המשכן ממקומו והותר להם להקריב קרבנות מחוץ למשכן-ה', אך כאשר עמדו להיכנס לארץ ישראל, שבה יהיה למשכן-ה' אתר קבע, חזר האיסור הראשון למקומו, ככתוב: "לא תעשון ככל אשר אנחנו עושים פה היום איש כל הישר בעיניו, כי לא באתם עד עתה אל המנוחה ואל הנחלה... השמר לך פן תעלה עולותיך בכל מקום אשר תראה, כי אם במקום אשר יבחר ה' באחד שבטיך שם תעלה עולותיך" (דברים יב, ח-יד).

¹⁴⁰ ב'קרני חטיין' שעל יד טבריה קיים תל ששמו הערבי הוא 'תל מדין', והיו שרצו לאתר כאן את מדון. אך תל זה לא יכול להיות מדון של ימי יהושע, שכן זהו תל קטן למדי, שאינו הולם את החשיבות המרובה שנותן ספר יהושע למדון. בנוסף, תל זה כלל לא היה מיושב בתקופת הבה"ק (ראה: גל, תל רכש ותל קרני חטיין, ארץ ישראל ט"ו, תשמ"א, עמ' 220. הנ"ל, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1428).

¹⁴¹ גופנא ואיילון, תל עשיר: אתר פולחן קטור מתקופת הברונזה הביניימית, ארץ ישראל כ"ז, תשס"ג, עמ' 62.

דת ישראל אוסרת אם כן הקרבת בעלי חיים מחוץ לאתר הפולחן המרכזי. אמנם בתקופות מאוחרות איסור זה נשמר רק בצורה חלקית ביותר, כמוזכר במקרא פעמים רבות: "העם מזבחים ומקטרים בבמות", אך בדור הראשון לבואם לארץ הקפידו לא להקריב קרבנות מחוץ למשכן, כדברי בני ראובן ובני גד: "חלילה לנו... לבנות מזבח לעולה למנחה ולזבח, מלבד מזבח ה' אלהינו אשר לפני משכנו" (יהושע כב, ט). הקפדה זו מתגלה לעינינו באתר הפולחן שנחשף. לסיכום: האיסור להקריב בעלי חיים מחוץ למשכן, הוא הסיבה לאי הקרבת בעלי חיים באתר הפולחן על יד נתניה.

דרי החולות

תיארכנו את כיבוש הארץ לימי שושלת ה', ותיארוך זה מסביר גם עובדה נוספת: בכתובת מימי שושלת ו' מסופר על מסע מלחמה לארץ ישראל, שבמהלכו הצבא המצרי נחת מצפון ל'אף האיילה' שהוא כינוי לרכס הכרמל. שמה של ארץ ישראל בכתובת זו הוא "ארץ דרי-החולות"¹⁴². הכינוי מעורר תמיהה: מדוע תיקרא ארץ ישראל בשם 'ארץ דרי החולות'? לכן היו שניסו למקם את 'אף האיילה' בדרום, סמוך לסיני, ששם מצויים חולות.¹⁴³ אך בכתובת הנזכרת מסופר שהצבא המצרי עקר את כרמיהם ותאניהם של האויבים, ומכאן שמדובר באזור פורה ולא במקום חולות. מדוע אם כן הוא נקרא 'ארץ דרי החולות'?

כשנזכר ששושלת ו' היתה רק דורות אחדים לאחר יציאת מצרים, הכינוי 'דרי החולות' יובן, משום ששבטי ישראל שגרו בארץ הגיעו אליה אחרי תקופה ממושכת של מגורים במדבר.

לסיכום: יהושע ובני ישראל נכנסו לארץ בימי שושלת ה' במצרים.

¹⁴² וילסון, ההיסטוריה של עם-ישראל, כרך א', ירושלים תשכ"ו, עמ' 180.

¹⁴³ אורן ויקותיאלי, צפון סיני בתקופת הברונזה התיכונה א', ארץ ישראל כ"ה (תשנ"ו), עמ' 18.

פרק ו: תקופת השופטים

האבן הגדולה בשכם – קבור בני ישראל – שארית הכנענים – גליל הגוים – מי סירב לתת
לצבא גדעון לחם? – צור עורב ויקב זאב – אבימלך ואנשי שכם

האבן הגדולה בשכם

התקופה שבה חדרו בני ישראל לכנען נקראת 'תקופת הברונזה הקדומה ג', שאנשיה פינו את מקומם לאנשי 'תקופת הברונזה הביניימית' המאופיינת בתרבות חומרית של נוודים, ובה עסקנו בפרק הקודם. התקופה שלאחריה, שבה החלה התיישבות קבע, נקראת 'תקופת הברונזה התיכונה 2 א', וזוהי תקופת ההתנחלות שבאה לאחר שהסתיימו כיבושי יהושע. על ממצא מראשית תקופת ההתנחלות נספר בשורות הבאות:

חפירות שנערכו בשכם מצאו בה מקדש שראשיתו בתקופת 'הברונזה התיכונה 2 א', שהתמיד להיות מקודש גם דורות רבים אחריה. במקדש זה נמצאה אבן ענק מסותתת (כמטר וחצי על מטר וחצי) שהיתה ניצבת על מעמד שהוכן בעבורה.¹⁴⁴ מה פשר האבן? בכדי לענות על כך, נקרא מה מספר המקרא על אירוע שקרה בשכם לאחר כיבוש הארץ:

"ויאסוף יהושע את כל שבטי ישראל שכמה... ויאמרו העם אל יהושע את ה' אלהינו נעבוד ובקולו נשמע. ויכרות יהושע ברית לעם ביום ההוא ... ויקח אבן גדולה ויקימה שם תחת האלה אשר במקדש ה'. ויאמר יהושע אל כל העם הנה האבן הזאת תהיה בנו לעדה" (יהושע כד, א. שם כד-כז). מסתבר שהמצבה שנמצאה בחפירות שכם היא האבן שהציב יהושע. (אף זו תגלית שהצביע עליה 'התנ"ך האבוד'¹⁴⁵). אבן זו הוקמה מחדש לאחר גילויה, והמבקר במקום יכול לראות גם היום את האבן שהיתה עדה לברית שכרתו בני ישראל לעבוד את ה' לבדו.

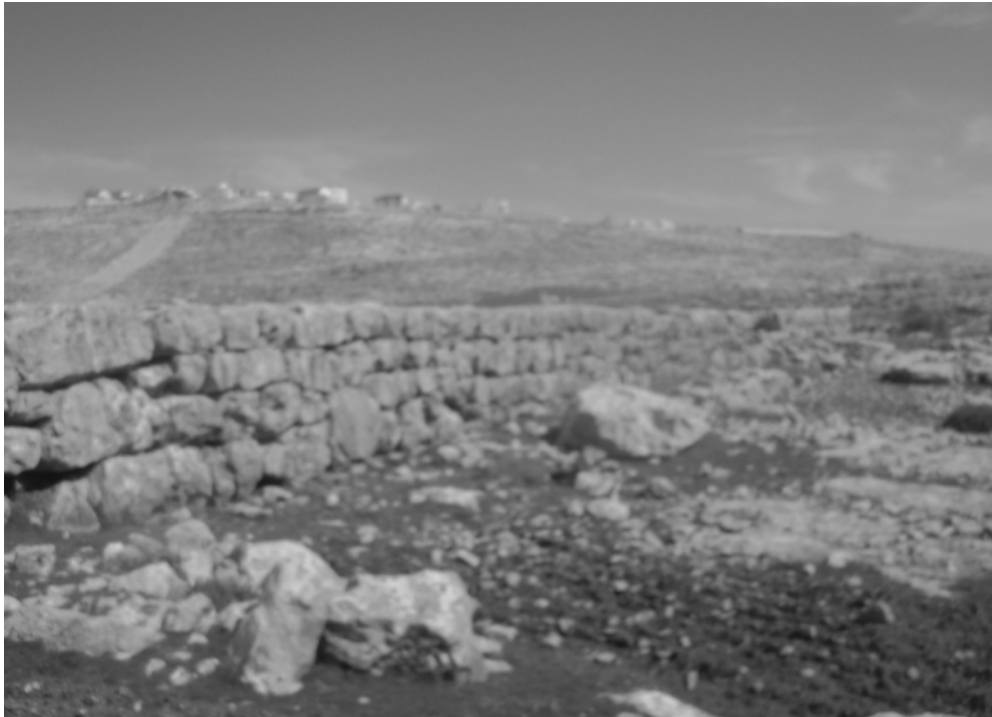
קבור בני ישראל

הדרך מירושלים לבית אל יוצאת משכונת פסגת זאב. תחילתה בירידה ארוכה שבסיומה היא עולה שוב לכיוון בית אל. בתחילת העליה מצויות מספר מצבות אבן ענקיות, גובהן 2 מטר ואורך הגדולה שבהן מגיע ל-54 מטר. המצבות מכונות בפי המקומיים 'קבור בני ישראל', ואם נכונה משמעות השם, מדובר בקברים של בני ישראל: "האגדה הערבית מייחסת אותן לבני ישראל בימי קדם"¹⁴⁶.

¹⁴⁴ רייט, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1524-1526; קמפבל, שם, עמ' 1528.

¹⁴⁵ עציון, התנ"ך האבוד, ירושלים 1992, עמ' 97.

¹⁴⁶ וילנאי, אנציקלופדיה אריאל, ת"א תשל"ט, עמ' 6438.

אחת ממצבות 'קבור בני ישראל' (ברקע: בתי הישוב גבע בנימין)

מי הם אותם בני ישראל שנקברו במקום? אין על כך תשובה, והיה מי שרצה לזהות כאן את קבר רחל 'האמיתי'¹⁴⁷, (אף שבכתוב נאמר כי על רחל הוצבה מצבה אחת, ולא מצבות הרבה). בטרם ננסה לבדוק מי הם הקבורים במקום, יש לשים לב לעובדה הבאה: גודלן של המצבות מורה כי לא מדובר בקבורה של אנשים בודדים, אלא בקבר אחים ענק, שבו נקברו מספר גדול מאד של אנשים בבת אחת. האם ידוע לנו על מוות המוני של בני ישראל במקום זה?

התשובה היא חיובית. ספר שופטים מספר את סיפור 'פילגש בגבעה', שאירע ככל הנראה בדור שלאחר מות יהושע, שתוכנו בקצרה הוא זה: אנשי 'גבעת בנימין' שמצפון לירושלים התעללו עד מוות באשה שהוזמנה למקום. בעקבות מעשה הנבלה, עלו שאר שבטי ישראל להילחם בבני בנימין. בשני ימי המלחמה הראשונים ניגפו בני ישראל לפני בני בנימין, שהרגו בהם 40 אלף איש. ביום השלישי גברו בני ישראל והשמידו כמעט את כל שבט בנימין.

גבעת בנימין היתה במקום שבו נמצאת כיום שכונת פסגת זאב,¹⁴⁸ והמלחמה היתה בין הגבעה ובין בית אל: "בְּמַסְלֹת אֲשֶׁר אָחַז עֲלֶיהָ בֵּית אֵל וְאָחַז גְּבַעְתָּהּ בְּשָׁדָה" (שופטים כ, לא). כלומר, המלחמה היתה בדיוק במקום זה, שבו נגמרת הירידה מהגבעה, ומתחילה העליה לכיוון בית אל. מסתבר אם כן שהמונומנטים הקרויים 'קבור בני ישראל', מהווים גלעד לזכרם של הרוגי מלחמת 'פילגש בגבעה', שנהרגו במקום זה בתחילת תקופת השופטים.

¹⁴⁷ הראובני, אור חדש על ספר ירמיהו, ירושלים תשט"ו, עמ' 148.

¹⁴⁸ ראה תחילת הפרק הבא.

שארית הכנענים

כאמור, בסוף תקופת הברונזה הקדומה ג' בא קיצם של מרבית היישובים בארץ, אך במספר יישובים (חצור, בית שאן, מגידו ועוד) נמשכה התרבות הכנענית תקופה נוספת המכונה: 'תקופת הברונזה הקדומה ד' שהתקיימה בעיקר בצפון הארץ, כדברי פר' בן-תור: "דומה שערי הצפון החזיקו מעמד זמן רב יותר מערי דרום א"י".¹⁴⁹ מדוע התרבות הכנענית המשיכה להתקיים ביישובים אלו גם לאחר שפסקה בשאר הארץ?

התשובה היא זו: המקרא מספר כי יהושע לא השלים את כיבוש הארץ מידי הכנענים (יהושע יג, א). היו מקומות שלא נכבשו כלל, כארץ הלבנון, והיו מקומות שנכבשו אך נותרו בהם מובלעות כנעניות. רוב המובלעות הכנעניות היו בצפון הארץ, ובהן נמנות בין היתר בית שאן ומגידו (שופטים א, כז). בתקופת השופטים שלאחר יהושע, התחזקו הכנענים וידם גברה על בני ישראל, עד שהובסו בימי דבורה וברק (שם ד, כד).

בירת הכנענים היתה חצור. היא הוכתה לראשונה בימי יהושע (יהושע יא, י), אך הכנענים שבו אליה ובעיר זו ישב 'בין מלך כנען' שנחל מפלה ניצחת מצבאו של ברק (שופטים ד, ב). תקופת 'הבה"ק ד'1', שעקבותיה נמצאו בחצור ובמגידו ובבית שאן, היא ראשית תקופת השופטים. אלו השנים שלאחר כיבוש יהושע ועד ימי דבורה.

גליל הגוים

כאמור, האויב שנגדו נלחמו דבורה וברק היה 'בין' שישב בחצור שבגליל העליון. שר צבאו היה סיסרא, והוא ישב בעיר 'חרושת הגוים' שבגליל התחתון. בכתוב ישנם איזכורים נוספים של ה'גוים' בגליל התחתון:

בספר יהושע יש רשימה של 31 מלכי הערים שהיכה יהושע. בין מלכי הצפון נזכר מלך העיר 'גוים' שבמחוז 'גלגל' שבגליל התחתון (יהושע יב, כג).¹⁵⁰ גם ישעיהו הנביא קורא לדרום הגליל 'גליל הגוים' (ישעיהו ח, כג).¹⁵¹

מי היו ה'גוים', וכיצד הם קשורים לגליל התחתון?

ובכן, בתורה מסופר על עם בשם 'גוים' שהיה קיים בימי אברהם (בראשית יד, א), ככל הנראה באזור מסופוטמיה (אזורי הפרת והחידקל). גם כתובות קדומות בכתב היתדות מספרות על עם צפוני בשם 'גויתיים', שלזמן מה השתלט על כל מסופוטמיה,¹⁵² ומסתבר שאלו הם ה'גוים' המקראיים.

ומדוע אם כן מכונה דרום הגליל 'גליל הגוים'? הממצא הארכיאולוגי עונה על כך:

באתרי דרום הגליל התגלו חרסים המכונים 'כלי בית ירח' שהיו בשימוש בסוף תקופת הברונזה הקדומה. חרסים מטיפוס 'בית ירח' התגלו גם במזרח טורקיה, ומכאן מסיקים שבתקופה המדוברת התקיימה הגירה מטורקיה לארץ ישראל. אזור תפוצתם העיקרי של 'כלי בית ירח' הוא עמקי הצפון:

¹⁴⁹ בן תור, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, תל אביב תשמ"ט, יחידה 4, עמ' 66.

על הממצאים בחצור ראה: בן תור, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך חצור, עמ' 544.

¹⁵⁰ שגלגל נמצאת בגליל התחתון לומדים מן המסופר בספר חשמונאים כי הצבא היווני שהגיע מסוריה "נסע בדרך לגלגל וחנה במסילות שבארבל" (חשמו"א ט, ב). הארבל הוא ממערב לצפון הכנרת, ואם שם הדרך לגלגל, הרי שגלגל נמצא הלאה, מדרום מערב לכנרת. כלומר, בגליל התחתון.

¹⁵¹ בנבואה זו מתאר ישעיהו את גלות אנשי הגליל (הנזכרת במל"ב טו, כג): "כעת הראשון הקל: ארצה זבלון וארצה נפתלי. והאחרון הכביד: דרך הים, עבר הירדן, גליל הגוים". כלומר, בהתחלה גלו השבטים הצפוניים זבלון ונפתלי שגבולם הדרומי הוא התבור. ולאחר מכן נוספו עבר הירדן ממזרח, דרך הים ממערב, וגליל הגוים מדרום.

¹⁵² תדמור, א"מ ה', עמ' 70.

עמק יזרעאל, עמק בית שאן, עמק הירדן הצפוני, ומכאן שהמהגרים מהצפון התיישבו בעמקי דרום הגליל.¹⁵³ שילוב העדויות הארכיאולוגיות עם איזכורי ה'גוים' במקרא מוביל למסקנה זו: חלק מבני העם הצפוני 'גוים' היגר לארץ ישראל בדור שקדם לכניסת בני ישראל, והתיישב בעמקי דרום הגליל. מכאן שמות הערים 'גוים' ו'חרושת הגוים', ושמו של המחוז כולו: 'גליל הגוים'.

מי סירב לתת לצבא גדעון לחם?

לאחר ימי דבורה שוב נפלו בני ישראל תחת עול נוכרי, והפעם תחת יד מדין. מצב זה נמשך עד שקם המושיע גדעון שגירש את צבא המדינים אל עבר הירדן המזרחי, ורדף אחריהם גם שם עד למפלתם הסופית. בשורות הבאות ננסה לברר פרט ממלחמת גדעון במדינים: הכתוב מספר כי כאשר הגיע גדעון עם אנשיו לירדן הוא ביקש את עזרת אנשי העיר 'סוכות': "ויבא גדעון הירדנה... ויאמר לאנשי סוכות תנו נא ככרות לחם לעם אשר ברגלי" (שופטים ח, ד-ה). הללו סירבו ואף לעגו לו, וגדעון הודיעם כי לאחר נצחונו יענישם, וכך היה. היכן היא העיר סוכות שלא נהגה כבוד בגדעון?

עמק בית שאן

¹⁵³ בן תור, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, 4, תל אביב 1989, עמ' 51; הנ"ל, סחרה של ארץ ישראל בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: קדר ואחרים (עורכים), פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל, ירושלים 1990, עמ' 16; הנגבי, כלי בית ירח וכלי תרבות פיליה, ארץ ישראל כ"ז, תשס"ג, עמ' 165-161.

בכדי למצוא את העיר סוכות נחזור מספר פסוקים לאחור ונקרא מה היה המקום שבו חצו המדינים את נהר הירדן. כך אומר הכתוב: "וינס המחנה עד בית השיטה צררתה עד שפת אבל מחולה על טבת" (שם ז, כב). המדינים עברו אם כן את הירדן ב'שפת אבל מחולה' ששמה השתמר עד ימינו במעבר 'פתחלה', כ-5 ק"מ ממזרח לשוב מחולה שבדרום עמק בית שאן (נ.צ. 203.198)¹⁵⁴, וגדעון שרדף אחריהם עבר מן הסתם את הירדן באותו המקום. עלינו לחפש איפה את 'סוכות' בסמוך לשפת אבל-מחולה (מעבר פת-חלה), ונגלה אותה על נקלה:

מעל מעבר פת-חלה מתנשא 'תל אבו-סוס' שבו התקיימה עיר בתקופות הברונזה והברזל. בתקופה הרומית ירד הישוב מן התל, והתקיים ב'חרבת סאכות', ק"מ וחצי ממערב לו.¹⁵⁵ שימור השם מלמד כי המקום היה קרוי בעבר בשם 'סוכות', ומיקום התל על 'שפת אבל מחולה' מאפשר לנו לקבוע ברמה גבוהה של וודאות כי תל אבו-סוס הוא העיר סוכות שאת עזרתה ביקש גדעון. לסיכום: העיר 'סוכות' שסירבה לתת לצבא גדעון לחם היא 'תל אבו-סוס' שעל נהר הירדן, בדרום עמק בית שאן.¹⁵⁶

צור עורב ויקב זאב

בפיסקה הקודמת למדנו כי המדינים נסו מפני גדעון דרך עמק בית שאן. אך לא כל המדינים ברחו דרך עמק בית שאן. היו שניסו להימלט בנתיב דרומי יותר, דרך ארץ אפרים. לכן שלח גדעון לבני אפרים כי יחסמו את הדרכים, ובני אפרים שעשו כדבריו לכדו את שני שרי מדין – 'עורב' ו'זאב' – והרגום.

המקומות שבהם נהרגו שרי מדין נקראו על שמם: "ויהרגו את עורב בצור עורב, ואת זאב הרגו ביקב זאב" (שם, כה). היכן הם 'צור עורב' ו'יקב זאב'?

המחפש באנציקלופדיה המקראית ימצא שם דברים אלו: "יש סבורים שהסיפור המקראי הוא אגדה... מכל מקום זיהוי המקומות אינו ידוע".¹⁵⁷ אך אם נלך בדרך שבה נסו המדינים, מארץ אפרים לירדן, נגלה כי השמות 'צור עורב' ו'יקב זאב' השתמרו עד היום הזה!

כ-2 ק"מ ממזרח לישוב 'מעלה אפרים' מתנשא צוק 'עורקאן ארב' – צור עורב. (בצד הכביש היורד ממעלה אפרים לבקעת הירדן, משמאל לדרך, קיימת נקודת התצפית 'מצפה עורב', ממנה ניתן לצפות על האתר.)

כ-2 ק"מ מדרום לו, סמוך לישוב 'פצאל' ממערב, נמצא תל ובו בריכה על שם השייח 'דאיב' – יקב זאב (דאיב – זאב בערבית).

לסיכום: 'צור עורב' ו'יקב זאב' שבהם הרגו אנשי אפרים את שרי מדין, הם 'עורקאן ארב' ו'שייח דאיב', בצד הדרך היורדת מארץ אפרים אל הירדן.

¹⁵⁴ 'אבל מחולה על טבת' מזוהה בתל אל-חילו, 4 ק"מ מדרום למחולה. במקום זה נמצאו שרידי יישוב מתקופת הבה"ת 2 (זרטל, סקר הר מנשה ב', תל אביב תשנ"ו, עמ' 283).

מדרגת ההרים שמתחת תל אל-חילו קרויה 'טבת חלוה', ובה נמצאו שרידי יישוב גדול מתקופת בה"ת 1 (שם עמ' 519). מסתבר ש'טבת חלוה' אשר מתחת לתל אל-חילו היא 'טבת' המקראית אשר מתחת לאבל מחולה.

[זרטל ממאן לזהות את תל אל-חילו עם אבל מחולה בשל היותו תל קטן ששטחו רק 3.2 דונם (שם, עמ' 106). אך בכתוב לא נאמר כי אבל מחולה היא יישוב גדול.

אבל-מחולה יושבת על הדרך הראשית משכם לעמק בית שאן וממנה לעמק הירדן. לכן נקרא המעבר על הירדן על שמה: 'שפת אבל מחולה'.]

¹⁵⁵ זרטל, סקר הר מנשה – כרך רביעי, תל אביב תשס"ה, עמ' 175, 178.

¹⁵⁶ על אתר נוסף המזוהה עם סוכות – תל דיר-עלא – ראה הערה בנספח מ"ג.

¹⁵⁷ אנציקלופדיה מקראית ב', עמ' 891.

יקב זאב

אבימלך ואנשי שכם

לאחר מות גדעון השתרר בנו אבימלך על העם, לאחר שרצח את כל אחיו בעזרת אנשי העיר שכם, למעט אחד בשם יותם שהצליח להימלט מחרב אבימלך.

יותם נעמד על ההר שמעל שכם ולעג לאחיו המלך הרוצח ולחבריו, והוסיף: "תצא אש מאבימלך ותאכל את בעלי שכם" (שופטים ט, כ).

לא עברו שלש שנים ודברי יותם התקיימו. אבימלך הסתכסך עם בעלי שכם, והיריבות הובילה למלחמה בין אבימלך לשכם. אנשי שכם נמלטו למגדל הקרוי 'צריח בית אל ברית', שמסתר שהוא המקום שבו כרת יהושע את הברית לעבוד את ה', ואבימלך שרף את המגדל על האנשים הנמצאים בו.

מה מספר הממצא הארכיאולוגי בשכם מתקופת השופטים ('ברונזה תיכונה א2')? בחפירות לא נמצאה חומה מתקופה זו, כשם שלא נמצאה בערים אחרות. אך בשטח המקודש (הנזכר לעיל בפסקה 'האבן הגדולה בשכם') נמצאו סימנים לביצור, ולחורבן שאירע במקום באמצע התקופה: "בשטח נמצאו שתי שכבות של ברונזה תיכונה א2 כששכבת הרס מפרידה ביניהן"¹⁵⁸. מי החריב את מקדש שכם? החוקרים נוטים לומר שהחורבן נעשה על ידי הצבא המצרי. אך הכתוב מגלה לנו מי החריב את שכם. היה זה אבימלך, שאנשי שכם עזרו לו להמית את אחיו, ובסופו של דבר הומתו הם על ידו.

לסיכום הפרק: תקופת השופטים היא התקופה הארכיאולוגית 'ברונזה תיכונה א2'.

¹⁵⁸ קמפינסקי, א"י וסוריה בשלבה האחרון של תקופת בה"ת 2ב, דוקטורט, ירושלים תשל"ד, עמ' 67.

פרק ז: ימי שאול

ארמון שאול – דוד בורח מפני שאול – אבן האזל – פשר השם עזמות – מי קבור בנבי-סמואל?

ארמון שאול

לאחר מאות שנים שהיו בני ישראל תחת הנהגת שופטים הם ביקשו להם מלך, ולמשרה זו נבחר שאול בן קיש. הוא בחר לגור בגבעת בנימין, שנקראה מעתה 'גבעת שאול', וממנה שלט על העם. היכן היתה עירו של שאול? את מקומה של גבעת שאול אנו יודעים מספרו של יוסף בן מתתיהו 'מלחמות היהודים ברומאים', המתעד את חורבן בית שני. מסופר שם כי טיטוס, שהגיע לירושלים מצפון, קבע את מחנהו "סמוך לכפר הנקרא 'גבעת שאול', במרחק 30 איצטדיות בקירוב מירושלים"¹⁵⁹. 30 איצטדיות הם כ-5.5 ק"מ (איצטדיה = 185 מטר), ולעדוהו של יוסף בן מתתיהו על המחנה הרומאי נמצאו סימוכין ארכיאולוגיים: בשולי שכונת פסגת זאב שבצפון ירושלים, במרחק 5.5 ק"מ מירושלים העתיקה, נמצאו שרידי דרך ובה שברי כלים מהתקופה הרומית הקדומה (בלבד!)¹⁶⁰. לפי האמור עד כאן מובן שגבעת שאול המקראית היתה באזור פסגת זאב, אך היכן בדיוק? מקובל לזהות את גבעת שאול עם התל הגבוה ביותר בסביבה: תל אל-פול המתנשא מעל פסגת זאב ממערב¹⁶¹. אלא שמקום זה רחוק מן המחנה הרומאי כק"מ, בעוד שקיים אתר קרוב בהרבה – חרבת עדסה – הרחוק רק כ-200 מטר מן המחנה הרומאי, ונמצאו בו חרסים רבים מימי בית שני.¹⁶² מכאן שחרבת עדסה היא גבעת שאול המוזכרת אצל יוסף בן מתתיהו. (כק"מ מצפון לתל אל-פול). מצאנו את גבעת שאול של ימי בית שני. האם זהו המקום שבו גר שאול המלך? התשובה שלילית, משום שבחרבת עדסה לא נמצאו חרסים מתקופת הברונזה התיכונה. כלומר, זהו יישוב מאוחר שנקרא על שמה של גבעת שאול המקורית שהיתה בקרבתו. היכן בדיוק?

¹⁵⁹ יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, ספר חמישי, פרק ב', א'.

¹⁶⁰ קלונר, סקר ירושלים – האזור הצפוני מזרחי, ירושלים תשס"ב, עמ' 23.

במקור זה לא נזכר המרחק מירושלים, והוא חושב על פי המרחק מן 'החומה השלישית', שהיתה גבול ירושלים בסוף ימי בית שני.

¹⁶¹ פרס, אנציקלופדיה ארץ ישראל, כרך א', ירושלים תש"ו, עמ' 143; וילנאי, אנציקלופדיה אריאל, ת"א תשל"ד, עמ' 1195; מזר, אנציקלופדיה מקראית ב', עמ' 414.

[מזר כתב כי תל אל-פול רחוקה מירושלים כ-5.5 ק"מ. זהו אכן המרחק בין תל אל-פול לעיר דוד, אך יוסף בן מתתיהו מספר על סוף ימי בית שני, כאשר ירושלים התרחבה צפונה, והמרחק בינה לתל אל-פול היה כ-4.5 ק"מ בלבד.]

¹⁶² קלונר, סקר ירושלים – האזור הצפוני מזרחי, ירושלים תשס"ב, עמ' 24; חלאילה, חדשות ארכיאולוגיות ק"ד, תשנ"ו, עמ' 85.

הסקר הארכיאולוגי מצא רק אתר יחיד בכל האזור כולו שבו התקיים יישוב בתקופת הברונזה התיכונה: מעל נחל זמרי.¹⁶³ (בשכונת פסגת זאב מזרח, במקום שבו מצוים כיום הרחובות תג'ר וכסא רחמים).

העובדה שזהו היישוב היחיד באזור שהתקיים באותה תקופה, אומרת כי זוהי עירו של שאול. אך מלבד זאת, גם הממצאים במקום תומכים בכך:

החפירות במקום גילו כי בראשית תקופת הברונזה התיכונה ב' בוצעה כאן בניה באיכות גבוהה, ובכלל זה שרידי מבנה נרחב שבאמצעו חצר מרוצפת בלוחות אבן.¹⁶⁴ (ריצוף היה דבר נדיר באותם ימים). הבניה המשובחת מראה על מעמדו הרם של הדייר במקום, ולאור האמור, מסתבר כי זהו מבנה מלכותי של המלך שאול, שאת שרידיו אנו יכולים למשש בידינו. (האתר, המצוי במרכז רחוב כסא רחמים, גלוי לעין ופתוח לקהל).

לסיכום: מסתבר שהאתר שנחשף מעל נחל זמרי הוא גבעת שאול המקראית, והמבנה הנרחב שנחשף בו הוא ארמון שאול.

דוד בורח מפני שאול

בשורות להלן ננסה לאתר את המקום שבו הסתתר דוד בשעה שהחל לברוח מפני שאול, ונקדים לכך את סדר השתלשלות הדברים:

כאמור, הראשון שנבחר למלך על ישראל היה שאול. לאחר שלא ביצע כראוי את המשימות שהטיל עליו הנביא, נבחר במקומו דוד, שנמשח בסתר למלך. לאחר מכן הפך דוד לחתנו של שאול. שאול חש כי דוד יירש את כסאו, ועל כן היה עוין את דוד מאד.

לעומת זאת, יהונתן בן שאול אהב את דוד וביקש להצילו. הוא הורה לדוד להתחבא בשדה, עד שיבדוק בסעודת החודש אם רוצה אביו להמיתו, אם לאו. כך אמר יהונתן לדוד: "תָּרֵד מָאֵד... וְיִשְׁכַּבְתָּ אֶצְלֵי הָאֶבֶן הָאֵל" (שמו"א כ, יט). (רש"י: "אבן האזל" – אבן אות לעוברי דרכים), ודוד עשה כדבריו: "וַיִּסְתֵּר דָּוִד בְּעֵדָה" (שם, כד).

במהלך סעודת החודש עברו חילופי דברים קשים בין המלך לבנו, מהם למד יהונתן כי מנוי וגמור עם אביו להמית את דוד, והוא יצא לשדה להזהירו כי יימלט. עם יהונתן הלך נערו ששיחק עמו במשחק חיצים, וכשהסתלק הנער, יצא דוד ממחבואו שהיה מדרום: "הַנֶּעֱרָא בָּא וְדָוִד קָם מֵאֶצְלֵי הַנֶּבֶב..." (שם, מא). דוד אם כן התחבא מפני שאול ב:

1. מקום נמוך מתחת לעיר ("תרד מאד").
 2. סמוך לאבן בולטת ששימשה ציון להולכי דרכים (כלומר, סמוך לדרך).
 3. מדרום לאותה אבן.
- האם נוכל לגלות מקום זה?

אבן האזל

בפרק הקודם סיפרנו על מצבות 'קבור בני ישראל' המצויות בסוף הירידה הארוכה היורדת מגבעת שאול (גבעת בנימין). אחת המצבות נמצאת על הדרך ממש¹⁶⁵, ובמקום זה מצטלבת הדרך (הממשיכה צפונה) עם דרך נוספת (העוברת ממזרח למערב).

¹⁶³ גיבסון, חדשות ארכיאולוגיות ע"ח-ע"ט, תשמ"ב, עמ' 65.

¹⁶⁴ מייטליס, חדשות ארכיאולוגיות צ"ז, תשנ"ב, עמ' 60; קלונר, סקר ירושלים – האזור הצפוני מזרחי, ירושלים תשס"ב, עמ' 38.

¹⁶⁵ דינור ופיג, הסקר בחלקה המזרחי של מפת ירושלים, בתוך: מגן ופינקלשטיין (עורכים), סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין, ירושלים תשנ"ג, עמ' 372.

אבן הענק שעליה עוברת הדרך, הולמת את דברי יהונתן לדוד: "תרד מאד... אצל אבן האזל". שכן האבן יושבת בסוף ירידה ממושכת מגבעת שאול, ובהצטלבות דרכים (שבה יש צורך בסימני דרך). אם אכן זוהי 'אבן האזל', מצאנו כפי הנראה גם את המקום מדרום לאבן האזל שבו התחבא דוד: בצלע ההר, מעט מדרום למצבת האבן, מצויה מערה מרווחת המכונה 'ערק א-דבע' (מערת הצבוע), שאורכה 30 מטר, רוחבה 20, וגובהה 4 מטר¹⁶⁶. ממדיה מתאימים לאדם הרוצה להסתתר, ומיקומה הולם את תיאור מחבואו של דוד שהיה "מנגב", כלומר מדרום. [אפשר שאף שמה משמר את שם דוד: 'ערק דוד' (מערת דוד), שהשתבש ל'ערק א-דבע']. לסיכום: 'אבן האזל' היא ככל הנראה המצבה המצויה על הדרך היורדת מגבעת שאול צפונה, ומקום מחבואו של דוד היה במערת 'ערק א-דבע' המשקיפה עליה מדרום.

מבט מ'אבן האזל' דרומה. הכתם הכהה באמצע צלע ההר הוא המערה שבה התחבא דוד. ממנה יכול היה לצפות על משחק החצים של יונתן ונערו בלי להסתכן. (מעל המערה – בתי הכפר חיזמא)

¹⁶⁶ דינור ופייג, שם, עמ' 373.

פשר השם 'עזמות'

בסמוך למצבות 'קבור בני ישראל' נמצא הכפר הערבי חיזמא, היושב על מקומה של העיר המקראית 'עזמות', שהיתה מערי הלויים בארץ בנימין (נחמיה יב, כט). השם 'עזמות' מעורר בנו רגשות לא נעימים. מדוע קראו לעיר בשם בעל משמעות כה קשה?

'עזמות' אינו רק שם עיר, הוא גם שמם של אנשים במקרא, שאותו אנו מוצאים בשני מקומות: בין צאצאי יהונתן בן שאול, ובין אנשי דוד (דברי הימים א, ח, לו; שם יא, לג; שם כז, כה). וכאן גדולה הפליאה עוד יותר: איך יקרא אב לבנו בשם זה?

הדברים הכתובים בפרק הקודם יוכלו לתת הסבר לשם העיר. משום שכאן נערכה המלחמה הנוראה שבין בני בנימין לבין בני ישראל (בהנהגת יהודה), שבה שלט המוות בכל עוז: ביום הראשון למלחמה מתו 22 אלף, ביום השני 18 אלף, וביום השלישי מתו כל בני בנימין. למקום זה אכן ראוי השם: עזמות.¹⁶⁷

לאחר מספר דורות שימש מקום זה למטרה הפוכה. לעומת מלחמת האחים שהתקיימה בו בימי השופטים, היתה בו עתה אהבה גדולה בין יהונתן (בן בנימין) לדוד (בן יהודה). כך מתאר הכתוב את פגישת דוד ויהונתן באבן האזל: "וַיִּשְׁקוּ אִישׁ אֶת רֵעֵהוּ וַיִּכְּפוּ אִישׁ אֶת רֵעֵהוּ עַד דָּוֶד הִגְדִּיל. וַיֹּאמֶר יְהוֹנָתָן לְדָוִד לֵךְ לְשָׁלוֹם, אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְנוּ שְׁנֵינוּ אֲנַחְנוּ בְּשֵׁם ה' לֵאמֹר ה' יִהְיֶה בֵּינִי וּבֵינְךָ וּבֵין יָרְעִי וּבֵין יָרְעֶךָ עַד עוֹלָם" (שמואל א, כ, מא-מב).

בכדי להבין את גדלות הדבר עלינו לזכור, כי יהונתן היה יורש העצר שהיה אמור למלוך לאחר שאול, ודוד נועד לדחותו מן המלוכה, ועל אף זאת לא נמנע יהונתן מלאהוב את דוד ומלהצילו. לעומת קנאתו הקשה של שאול את דוד, זוהרת ביופיה אהבתו המופלאה של יהונתן, שאת עוזה ניתן להשוות לעוזו של המוות ששרר בעבר במקום זה. ומכאן הביטוי: "עֲזָה כְּמוֹת אֶהְיֶה, קִשָּׁה כְּשָׂאוֹל קְנָאָה" (שיר השירים ח, ו).

עתה כבר לא יפלא בעינינו השם 'עזמות' כשם אדם, שכן הוא קרוי על שם האהבה העזה כמוות. על כן הוא מצוי בין אנשי דוד ובין צאצאי יונתן, שביניהם שררה אהבה עזה זו.

מי קבור בנבי-סמואל?

הנקודה הגבוהה ביותר באזור ירושלים היא הר 'נבי-סמואל', צפונית-מערבית לירושלים. בהר זה מצוי קבר קדוש המיוחס לשמואל הנביא. האם אכן זהו קבר שמואל? על פי הכתוב, אין זה קבר שמואל הנביא. שהרי המקרא מספר כי שמואל נקבר במקום אחר, והוא העיר 'רמה' (שם"א כה, א). והיכן היא רמה? בארץ ישראל קיימות מספר ערים בשם זה, ולענייננו באות בחשבון שתיים מהן: או העיר 'רמה' שבנחלת אפרים (שם א, א, שם א, יט). או העיר 'רמה' שבנחלת בנימין (יהושע יח, כח. כיום הכפר א-רם שמצפון לירושלים).

בין כך ובין כך מדובר באתר שונה מאשר נבי-סמואל. כיצד אם כן ניתן לראות בו את קבר שמואל? רבי בנימין מטודלה, שסייר בארץ במאה הי"א והגיע לנבי סמואל (הנקראת אצלו 'שילה' הסמוכה לירושלים), מוסר את ההסבר הבא: "בני אדם הוציאוהו מקברו והוליכו לשילה".¹⁶⁸ אלא שדברים אלו, שהוציאו את עצמות הנביא מקברו, לא מתקבלים על הדעת, וניתן לקבוע כי ייחוס הקבר ב'נבי-סמואל' לשמואל הוא מוטעה.

מי אם כן קבור במקום זה? לשם כך נקדים ונשאל: כיצד נקרא 'נבי-סמואל' בתקופת המקרא? מסתבר כי זהו מקומה של 'צלע' המוזכרת ברשימת ערי בנימין (יהושע שם). זיהוי זה מסתמך על שני דברים:

א. השם 'שילה' שבו היה המקום מכונה בימי ר' בנימין מטודלה. שהרי לא ידוע על 'שילה' בנחלת בנימין, אך יש שם קרוב לו והוא 'צלע' שבנקל יכול להשתבש ל'שילה'.

¹⁶⁷ השם עזמות לא מופיע ברשימת ערי בנימין שבספר יהושע, פרק י"ח, ולראשונה אנו מוצאים אותה ברשימה מימי דוד (דהי"א יא, לג). ומכאן שהשם עזמות לא היה קיים בימי כניסת בני ישראל לארץ, אלא רק מאוחר יותר.

¹⁶⁸ מסעות ר' בנימין, חלק ראשון, הוצאת א' גרינהוט, 1904, עמ' 38.

ב. הכתוב אומר כי קבר קיש אבי שאול היה ב'צלע' (שמ"א כא, יד), ובמקום אחר נאמר כי מוצא משפחת שאול הוא מגבעון (דהי"א ט, לה-לט). מסתבר אם כן כי 'צלע' סמוכה לגבעון (כיום: הכפר א-ג'יב), והגדרה זו הולמת היטב את נבי-סמואל, אשר גבעון יושבת למרגלותיה. אם נבי-סמואל היא 'צלע' המקראית, נוכל לזהות את האישיות רמת המעלה שנקברה בה, וגם להבין כיצד הפך המקום ל'קבר שמואל': כאן נקבר שאול המלך, ככתוב: "ויקברו את עצמות שאול ויהונתן בנו בארץ בנימין בצלע, בקבר קיש אביו" (שמ"א שם). המקום הפך מאוחר יותר להיקרא על שמו של שמואל, משום שבשפה הערבית לא נפוץ שמו של שאול, אך מוכר שם דומה לו, והוא שמו של שמואל (סמיל), וכך הפך קבר שאול לקבר שמואל. לסיכום: בנבי-סמואל לא קבור שמואל הנביא. מסתבר ששם נקבר שאול, ששמו השתבש בפי הערבים לשמואל.

גבעון (אל-ג'יב) אשר למרגלות נבי סמואל

פרק ח: ימי דוד ושלמה

מתי חיו דוד ושלמה? – קבורה בבית? – תושבי הארץ – חומה מאבנים יקרות – חלקלקה לא מובנת – למה לא כבש דוד את גזר? – איך נקרא חותנו של שלמה? – איך נראו שערי שלמה? – ערי הרכב – אנשי ארץ ישראל בתמונות מצריות – גיבורי דוד נערכים על ידי המצרים – כיבוש ארץ ישראל בידי מלך מצרים – כתבי המארות

מתי חיו דוד ושלמה?

מהאמור עד כאן עולה כי יוסף חי בימי שושלת ג' במצרים, יציאת מצרים היתה בימי שושלת ד', וכיבוש יהושע בימי שושלת ה'. בימי איזו שושלת חיו דוד ושלמה? בכדי לענות על שאלה זו עלינו לזכור כי ימי שלמה הצטיינו ב: א] ריבוי אוכלוסין מופלג. ב] עושר מופלג. על הריבוי אומר הכתוב: "יהודה וישראל רבים כחול אשר על שפת הים, אוכלים ושותים ושמחים" (מלכים א ד, כ). ועל העושר: "אין כסף, לא נחשב בימי שלמה למאומה. כי אני תרשים למלך בים... ויגדל המלך שלמה מכל מלכי הארץ לעושר" (שם י, כא-כג). החקר הארכיאולוגי הראה כי מצב זה התקיים בארץ ישראל בימי שושלת י"ב (ברונזה תיכונה ב¹⁶⁹), שבה היה ריבוי גדול של אוכלוסין: "בזמן הזה היה בכל הארץ מערך צפוף של יישובים"¹⁷⁰. גל יישובי חסר תקדים פקד גם את ההר המרכזי, שהיה דליל ביישוב עד אותה התקופה.¹⁷¹ הממצאים גם מלמדים כי היתה זו: "תקופת פריחה כלכלית שמועטות דוגמתה... העושר בא מן המסחר שזרם דרך ארץ ישראל."¹⁷² נתונים אלו מראים כי את ימי דוד ושלמה יש לתארך לימי שושלת י"ב במצרים. מה עוד ידוע על ארץ ישראל בתקופה זו?

קבורה בבית?

החפירות גילו כי בימי שושלת י"ב נקברו המתים במרתף מתחת לרצפת בית המגורים¹⁷³. כך גם מתאר המקרא את נוהג הקבורה בימי דוד. על שמואל הנביא (שמשח את דוד למלך) נאמר:

¹⁶⁹ ראה נספח 'באיזו תקופה היתה שושלת י"ב?'.
¹⁷⁰ נאמן, ההיסטוריה של ארץ ישראל – כרך א', ירושלים 1982, עמ' 166.

¹⁷¹ מגן ופינקלשטיין, סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין, ירושלים תשנ"ג, עמ' 24; פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, 1986, עמ' 307.
¹⁷² אהרונ, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, תל אביב תשל"ח, עמ' 97.

¹⁷³ קמפינסקי, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, יחידות 4-5, עמ' 25, 53; אהרונ, הארכיאולוגיה של א"י, ת"א תשל"ח, עמ' 92.

"וַיִּקְבְּרוּהוּ בְּכִיתוֹ בְּרָמָה" (שמואל א כה, א), ועל יואב שר צבא דוד: "וַיִּקְבְּרוּ בְּכִיתוֹ בְּמִדְבָּר" (מלכים א ב, לד).
קבורה בתוך הבית נראית זרה לבני זמננו, ולכן מסביר פירוש 'דעת מקרא' כי המילה 'ביתו' לא מכוונת על ביתו, אלא על קברו. אך הארכיאולוגיה מראה שדברי הפסוק הם כפשוטם: המתים בימי דוד נקברו בבית שבו גרו בחייהם.

תושבי הארץ

בארץ לא נותרו כמעט תעודות מהתקופה המדוברת, אך מתעודות חיצוניות הנוקבות בשמות תושבי הארץ למדים על הרכב האוכלוסייה: "תעודות התקופה אינן משאירות מקום לספק, כי אוכלוסיית הארץ היתה ברובה בעלת אופי אתני אחיד. סימנה המובהק – לשון הקרובה קרבה יתרה לעברית הקדומה."¹⁷⁴
למרות האחידות האתנית התפתחו שינויים בין כלי החרס של צפון הארץ לדרומה: "החבדלים משקפים אולי יחידות פוליטיות."¹⁷⁵
גם דברים אלו הולמים יפה את ראשית תקופת המלוכה בישראל. עם ישראל (שהיה עם דובר עברית) היה מאוחד בימי דוד ושלמה, ולאחר מכן התפלג לשתי מדינות: ממלכת יהודה בדרום וממלכת ישראל בצפון.

חומה מאבנים יקרות

בתקופה המדוברת נבנו בארץ ערים רבות,¹⁷⁶ לשלש מהן היתה חומה העשויה מאבנים גדולות במיוחד ('חומה קיקלופית'): "שיטת בניה באבני ענק המכונה "קיקלופית" נודעה רק משכם, ירושלים וחברון."¹⁷⁷ מדוע רק כאן?
לשם כך נקרא מה מספר המקרא על ימי דוד ושלמה: דוד החל את מלכותו בחברון, משם עבר לירושלים ובה מלך גם בנו שלמה. בדור הבא, ביקש רחבעם בן שלמה למלוך משכם, ככתוב: "וילך רחבעם שכם כי שכם בא כל ישראל להמליך אותו" (מלכים א יב, א), אלא שנאלץ לברוח ממנה. ערי הבירה של בית דוד היו אם כן: חברון, ירושלים ושכם.
בית המלוכה חיבב את הבניה באבני ענק. כך מלמדים הכתובים המספרים על המבנים שבנה שלמה המלך. על בית המקדש: "ויצו המלך ויסיעו אבנים גדולות אבנים יקרות" ('יקרות' – כבדות), ועל בית המלך: "ומיזסד אבנים יקרות אבנים גדולות" (מלכים א ה, לא. שם ז, ט).
עתה מובן מדוע חברון, ירושלים ושכם זכו בחומות 'קיקלופיות'. כי אלו היו ערי המלוכה של בית דוד, שביכר לבנות ב'אבנים יקרות'.

חלקקה לא מובנת

צבא שביקש לכבוש עיר ונתקל בחומה, היה שופך סוללת עפר שתאפשר לו לעלות על החומה ולהיכנס לעיר. כך נכבשה ירושלים: "הָנָה הַסִּלֹּת בְּאֵי הָעִיר לְלִכְדָּהּ וְהָעִיר נִתְּנָה בְּיַד הַפְּשָׁדִים" (ירמיהו לב, כד), וכך נכבשו ערים רבות נוספות.

¹⁷⁴ מזר, כנען וישראל, עמ' 13.

¹⁷⁵ קמפינסקי, א"י וסוריה בשלבה האחרון של תקופת הבה"ת 2ב, דוקטורט, ירושלים תשל"ד, עמ' 117-118.

¹⁷⁶ מזר, כנען וישראל, ירושלים תשל"ד, עמ' 76.

¹⁷⁷ אייזנברג ודה-גרוט, ירושלים וסביבותיה בתקופת הברונזה התיכונה ב', בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השביעי, רמת-גן תשס"ב, עמ' 9.

בערים מהתקופה שאנו עוסקים בה התגלה דבר מוזר: סמוך לכל חומה הוסיפו סוללת עפר המכונה 'חלקלקה'.

הדוגמא המובהקת לתופעה זו התגלתה בתל דן שבצפון הארץ, שבה נחשפה סוללה רחבה שכיסתה כליל את חומת העיר. במקומות אחרים לא היתה הסוללה כה גדולה, אך היה בה כדי לצמצם באופן משמעותי את ההגנה שנתנה החומה.

הדבר מתמיה, כדברי חוקר המצור של העת העתיקה: "העיון בסוללות המצור מביאנו לתהות על ייעודן של החלקלקות, כי בחלקלקות זכו התוקפים במילוי מוצק מן המוכן."¹⁷⁸ חידת החלקלקות נחשבת בעיה לא פתורה: "לשם מה נבנו הסוללות? לשאלה זו טרם נמצאה תשובה, ואפשר שזו אינה בחישג יד."¹⁷⁹ תיארוך לימי דוד ושלמה יכול לספק להן הסבר, ולשם כך עלינו לחזור למעשה שקרה בשנותיו האחרונות של דוד:

אדם בשם שבע בן בכרי מרד במלך והתבצר בעיר 'אבל בית מעכה' שבגליל העליון. צבאו של דוד בנה מצור: "וַיִּשְׁפְּכוּ סֶלָהָ אֶל הָעִיר" (שמואל ב כ, טו), עד שבסופו של דבר הצליחה אשה חכמה לשכנע את אנשי העיר לכרות את ראש המורד.

מעשה זה הראה כי הערים הבצורות יכולות לשמש מקלט למורדים, ולכן לאחר ששפכו סוללה לאבל בית המעכה, עשו זאת גם לשאר הערים כדי לאפשר לצבא המלך להיכנס בשעת הצורך. הם החלו בעיר הקרובה ביותר לאבל-בית-מעכה, כלומר בדרן, שבה בוצעה המלאכה ביסודיות, ולאחר מכן המשיכו בשאר הערים.

גם הצורה שבה נבנו הדלתות הפנימיות של חומות הערים באותה תקופה (שלא יוכלו להינעל מתוך העיר!) מלמדת שהשלטון חשש מפני אויב פנימי, כמו שכותב חוקר השערים: "המפתיע הוא שהדלתות לא נועדו כלל להגנה מפני אויב מבחוץ... ניתן לשער כי תפקידן של מצודות השער היה להגן גם מפני סכנה של התקוממות בתוך העיר."¹⁸⁰

מרידת שבע בן בכרי היא המפתח להבנת תופעת החלקלקות. בימי דוד ושלמה, שבהם חששו מאויב פנימי יותר מאשר מאויב חיצוני, מיעט השלטון את ההגנה שהחומות נותנות.

למה לא כבש דוד את גזר?

דוד השתלט על כל ארץ ישראל, אך נותרה מובלעת שאותה הותיר, והיא העיר 'גזר' שרק בימי בנו שלמה הוכנעה, וגם אז על ידי צבא זר. כך מספר הכתוב: "מלך מצרים עלה וילכוד את גזר וישרפה באש, ואת הכנעני היושב בעיר הרג, ויתנה שילוחים לבתו אשת שלמה" (מלכים א ט, טז). מדוע לא כבש דוד את גזר?

כאן שוב באה לעזרתנו הארכיאולוגיה. כי החפירות במקום גילו שבאותה תקופה היתה גזר חזקה במיוחד, והמגדל המבוצר שלה מוגדר: "מבנה הציבור הגדול ביותר בארץ הידוע לנו מתקופה זו." עכשיו אנו מבינים מה מנע מגזר ליפול לידי דוד. מאותה תקופה מצאו החופרים "שכבת לבנים שרופות בעובי מטר ומעלה בכל השטחים שנחפרו."¹⁸¹ אלו עקבות השרפה ששרף פרעה.

¹⁷⁸ אפעל, כעיר נצורה – המצור וגילוייו בעת העתיקה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 83, הערה 158.

¹⁷⁹ בירן, הסוללה מן התקופה הכנענית התיכונה II בתל דן, ארץ ישראל כ"א, תשנ"א, עמ' 64.

יש מי שהסביר שהחלקלקה נועדה למנוע מהתוקפים להתקרב לחומה (ידין), אך החלקלקות נבנו בשיפוע נמוך והעלייה עליהן נוחה. כך כותב חופר שילה: "במקומות התלולים יוצרים פני החלקלקה מדרון מתון יותר מאשר שיפוע פני השטח לפני שפיכתה" (פינקלשטיין, שילה – מרכז מקודש לשבטי ישראל, בתוך: זהרונני (עורכת), דרך ארץ – אבן חרס ואדם, עמ' 176).

הסבר אחר הוא שהן נועדו לתמוך בחומה (הרצוג), ולפי זה "עלינו לומר שחיוניות החלקלקות היתה כה רבה עד שנבנו למרות הידיעה שהאויב ישתמש בהן" (אפעל, שם).

¹⁸⁰ הרצוג, אנציקלופדיה מקראית ערך שער, עמ' 238-239.

¹⁸¹ דיור, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך גזר, עמ' 309.

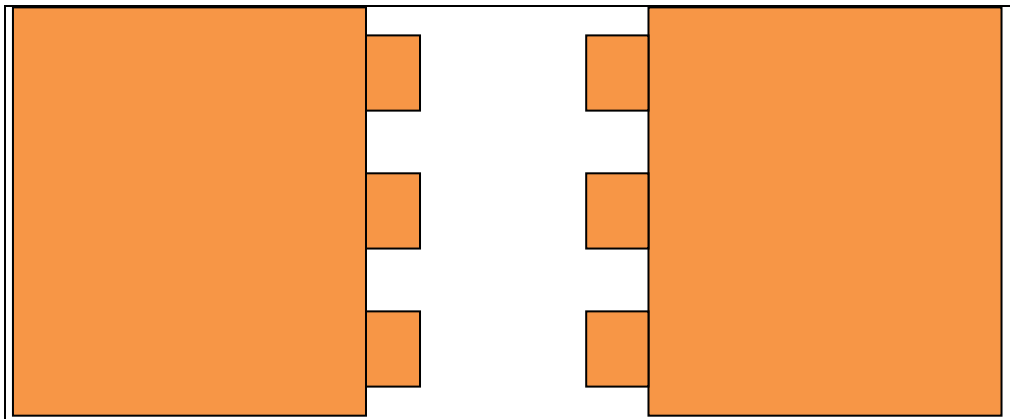
איך נקרא חותנו של שלמה?

בימי שושלת י"ב נקראו מלכי מצרים בשמות 'שנוסרת' ו'אמנמחת'. הנוכל לזהות מי מהם היה חותן שלמה שכבש את גזר?

כנראה שכן, כי חרפושיות (=חותמות) רבות הנושאות את שמו של שנוסרת א' התגלו בתל גזר, וכן חפץ המרמז על נוכחות מצרית במקום בימיו. מדובר בכד שעליו טביעות חותם של שנוסרת א': "השימוש בחותמת המלכותית מעיד כי הכד נחתם בחיי המלך בשם המנהלה שלו".¹⁸² גם משנוסרת ב', בנו של שנוסרת א', נמצאו חרפושיות רבות בארץ, אך אף לא אחת מגזר,¹⁸³ ומכאן שאביו לא הוריש לו את המקום. שנוסרת א' היה אם כן חותנו של שלמה.

איך נראו שערי שלמה?

לעיל הזכרנו את המגדל המבוצר שהגן על גזר, שנבנה על ידי הכנענים. בשלב מאוחר יותר נבנה לעיר שער. לשער זה היו אומנות (בליטות התומכות את התקרה), שלש אומנות מכל צד זו כנגד זו. שערי שלש אומנות נבנו גם במגידו ובחצור, ובמקומות נוספים בארץ ישראל ובסוריה. ניתנו הסברים לתפקידן של האומנות, אך עדיין נשארה עומדת השאלה: "מדוע בכל השערים היו דווקא שלש זוגות של אומנות?"¹⁸⁴

שער שלש האומנות במבט מעל

לפי סדר הדברים עד כה, בניה זו היא מימי שלמה, שבנה את חצור, מגידו, גזר וערים נוספות שלא נתפרש שמן, כולל בסוריה ובלבנון. ככתוב: "המס אשר העלה המלך שלמה לבנות... ואת חצור ואת מגידו ואת גזר" (מלכים א' ט, טו). "ויבן... את כל ערי המסכנות אשר בנה בחמת (חמת – ממלכה בצפון סוריה)... ובלבנון ובכל ארץ ממשלתו" (דברי הימים ב' ח, ד-ו). הסיבה שבכל המקומות נמצאו שלש אומנות זו מול זו, היא משום שכך היה בנוי ביתו של שלמה: "וכל הפתחים והמזוזות... מול מחזה אל מחזה שלש פעמים" (מלכים א' ז, ה). על המילה "מחזה" כתב רש"י שפירושה דבר הבולט מהקיר. זה לשון רש"י: "ראש הנסר לקראת ראש הנסר שלש פעמים בכל תקרה ואיני יודע האידך".

¹⁸² גבעון, עקבות פרעה בכנען, עמ' 26.

¹⁸³ שם, עמ' 29, 28.

¹⁸⁴ הרצוג, א"מ ערך שער, עמ' 238.

אתרים חשובים בארץ ישראל בתקופת הברונזה התיכונה

פירושו של פסוק זה מתגלה לנו על ידי הארכיאולוגיה. "מחזה" היא האומנה הכוללת מהשער ותומכת בתקרה, ובשערי בית המלך שלמה היו שלש 'מחזות' מכל צד, זו מול זו. לכן גם בשערי הערים שנבנו על ידו נמצא דגם זה. שערי שלש האומנות הם אם כן 'שערי שלמה'.¹⁸⁵

ערי הרכב

שערי התקופה שונים מן השערים שהיו בתקופות שקדמו להם. בעוד שבעבר היו השערים צרים ובעלי כניסה זוויתית, עתה היו השערים רחבים ובעלי כניסה ישרה. את הסיבה לשינוי מסבירים בשימוש הנרחב שהחלו לעשות בסוסים, מה שחייב הגדלת השערים כדי לאפשר כניסה ויציאה למרכבות.¹⁸⁶

גם דבר זה תואם את ימי שלמה, ככתוב: "וַיֵּאָסֶף שְׁלֹמֹה רֶכֶב וּפָרָשִׁים וַיְהִי לוֹ אֵלָּף וְאַרְבַּע מֵאוֹת רֶכֶב וּשְׁנַיִם עָשָׂר אֵלָּף פָּרָשִׁים וַיִּנָּחֵם בְּעָרֵי הָרֶכֶב וְעַם הַמֶּלֶךְ בִּירוּשָׁלַם" (מלכים א' י, כו). לעיל (במבוא) ציטטנו את דברי הארכיאולוג י' אהרונ' שכתב כי מימי שלמה "לא נתגלו אורוות בשום מקום". אמנם, לאחר שקבענו כי ימי שלמה הם בתקופת שושלת י"ב, מתגלות לפתע

¹⁸⁵ בשערי ששת התאים המכונים 'שערי שלמה' נעסוק בפרק 'התקופה הבבלית'.

¹⁸⁶ ייבין, אנציקלופדיה מקראית ב', ערך בניה, עמ' 235.

האורוות. כך כתב אהרונזי עצמו: "מרשימים ביותר ה'מתחמים' המבוצרים שהוקמו בסמוך לערים... המתחמים הגדולים שנמצאו, בחלקם ריקים ממבנים... ייתכן שנועדו לרכב וסוסים והם החידוש המהפכני של התקופה."¹⁸⁷ מתחמים אלו הם 'ערי הרכב' של שלמה.

אנשי ארץ ישראל בתמונות מצריות

ההשקפה המצרית ראתה את פרעה כשליט האנושות כולה, ונגזר מכך ששאר האומות שלא סרים למרותו הם 'מורדים'. לכן באומנות המצרית בני עמים זרים היו מתוארים תמיד כנועים ומושפלים. מצב יוצא דופן התקיים בימי שושלת י"ב: בצירור על קבר נסיך מימי שנוסרת ב' נראים אסייתים המכונים 'בני ארץ שת' כשהם נושאים נשק ומהלכים בקומה זקופה. כך גם בציורים שהתגלו בסיני מימי שושלת זו: "כולם מבליטים את העובדה שבני אסיה התהלכו כמושים."¹⁸⁸ ההסבר לתמונות לא רגילות אלו הוא שהן ציורו בימיו של שלמה, שעליו נאמר: "וְכָל הָאָרֶץ מִבְּקָשִׁים אֶת פְּנֵי שְׁלֹמֹה לְשִׁמֹּעַ אֶת חֻקָּתוֹ" (מלכים א' י, כד). לכן המצרים לא יכלו לחוש רגשי עליונות על הישראלים, אלא להפך, הישראלים זכו לכבוד. יש להוסיף, כי מלכי מצרים לא נתנו את בנותיהם לזרים, ונישואי שלמה לבת פרעה הוא מאורע שאין שני לו בתולדות מצרים.¹⁸⁹ הוא משתלב היטב ביחס הכבוד יוצא הדופן לו זכו 'בני שת' (בני ישראל) בימי שושלת י"ב.

גיבורי דוד נערצים על ידי המצרים

בתמונת 'בני שת' שייחסנו לימי שלמה מצוירים האנשים נושאים נשק, ומכאן שמדובר בחיילים.¹⁹⁰ יחד עמם מצוירים יעלים, ואחד האנשים מנגן בכינור. מה הקשר בין חיילים ליעלים וכינור? אולי זיהוי מפקד החיילים יכול לתת לכך תשובה, שכן בכיתוב המלווה את התמונה מצוין שם המפקד: "מנהיגם מכונה 'אבשא שליט ארץ הגבעות' והרי זה השם 'אבישי' הידוע יפה בעברית."¹⁹¹ הכיתוב מספר עוד כי מניין האנשים הוא 37. האם 'אבישי מנהיג ה-37' מוכר לנו? אכן, המקרא מספר שלדוד היו 37 גיבורים ושר הגיבורים היה אבישי: "אֵלֶּה שְׁמוֹת הַגִּבּוֹרִים אֲשֶׁר לְדָוִד... וְאֲבִישִׁי... וְיִהִי לָהֶם לְשָׂר... פֶּל שְׁלֹשִׁים וְשִׁבְעָה" (שמואל ב' כג, ח-ט). עתה מובנת התמונה בקבר הנסיך, שהרי דוד וצבאו נודעו לתהילה גם מעבר לגבולות ישראל, ככתוב: "וַיֵּצֵא שָׁם דָּוִד בְּכָל הָאֲרָצוֹת" (דברי הימים א' יד, יז). לכן הנסיך המצרי בחר לקשט את קברו בדמויות גיבורי דוד וללוות את התמונה בסמלים מחיי דוד שהם כינור ויעלים. על הכינור כתוב: "וְלָקַח דָּוִד אֶת הַכִּנּוֹר וַיִּנְגֵּן בְּיָדוֹ" (שמואל א' טז, כג), ועל היעלים: "דָּוִד וְאֲנָשָׁיו עַל פְּנֵי צוּרֵי הַיַּעֲלִים" (שם כד, ב).¹⁹²

¹⁸⁷ אהרונזי, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, עמ' 93, 96.

¹⁸⁸ גבעון, אבני סיני, ירושלים תשמ"ג, עמ' 141.

¹⁸⁹ מלמט, ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 210-211.

¹⁹⁰ Beitar, Avaris The Capital of the Hiksos, London 1996, p.14.

¹⁹¹ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 139.

¹⁹² בצירור האנשים מביאים לנסיך מתנה, אך אין לראות בצירור תיאור אותנטי, שכן המנחה שאותה הם מביאים (כחול לעיניים) מקורה במצרים סמוך למקום שבו צוירה התמונה (גבעון, אבני סיני, עמ' 139).

ציור דברים שלא היו במציאות היה שכיח באומנות המצרית: "האמנים המצרים נטו לערבב מרכיבים בתיאוריהם... היה טבעי ביותר להמציא כלים שלא היו קיימים במציאות... האמן לא חש נקיפות מצפון" (וקסמן, להבנת הספינות המתוארות באמנות המצרית, קדמוניות, שנה כ"ג, עמ' 8). כך יש להתייחס גם לציור אבישי ואנשיו, הנסיך רצה לקשט את קברו בתמונה של 'מפורסמים' ועיצב אותה כרצונו.

כיבוש ארץ ישראל בידי מלך מצרים

היחסים הטובים שנרקמו עם שְׂנוֹסֶרֶת א' ושְׂנוֹסֶרֶת ב' לא האריכו ימים. כתובת של קצין ששירת בצבאו של שְׂנוֹסֶרֶת ג' מספרת על מלחמה שערך מול מלך ארץ ישראל ששמו י-ח' שישב בשכם. בקרב ביניהם ניצח שְׂנוֹסֶרֶת ג' וכך באה הארץ תחת עול מצרים.¹⁹³ כאמור לעיל, שְׂנוֹסֶרֶת א' וב' חיו בימי שלמה. ולפי זה, שְׂנוֹסֶרֶת ג' חי בדור שלאחר שלמה. התעודות המצריות מימיו עולות בקנה אחד עם המסופר בספר מלכים: לאחר מות שלמה מלך רחבעם בנו בשכם. העם התקומם נגדו ובחר במקומו את ירבעם בן נבט שחזר מגלות אצל 'שִׁשְׁק' מלך מצרים, ורחבעם נאלץ לברוח משכם לירושלים. כך מתאר זאת הכתוב: "וַיִּשְׁלַח הַמֶּלֶךְ רַחְבֶּעַם אֶת אֲדָרָם אֲשֶׁר עַל הַמָּס וַיִּרְגְּמוּ כָל יִשְׂרָאֵל בּוֹ אֶבֶן וַיַּמָּת וְהַמֶּלֶךְ רַחְבֶּעַם הִתְאַמֵּץ לַעֲלוֹת בְּמֶרְכָּבָה לְנוֹס יְרוּשָׁלַם" (מלכים א' יב, יח). הכתוב אינו מפרט כיצד הוברח רחבעם (צבאו ודאי יכול היה להתגבר על מידיי אבנים), אך אם בראש המרד עמד ירבעם, שהגיע מחצר שִׁשְׁק מלך מצרים, מסתבר שהמורדים הסתייעו בצבא המצרי. לאחר מספר שנים כבש שִׁשְׁק גם את ירושלים. זה ההסבר למסופר בכתובת הקצין המצרי: המלך י-ח' שישב בשכם הוא רחבעם, ושְׂנוֹסֶרֶת ג' שניצחו (שאת שמו מבטאים ביוונית 'ססוֹקְסִיס' או 'ססוֹסֶרִיס')¹⁹⁴ הוא שִׁשְׁק המקראי.

כתבי המארות

מתקופת שְׂנוֹסֶרֶת ג' התגלו במצרים כתבים מאגיים המכונים 'כתבי המארות' (הקדומים) ובהם קללות לאויבי המצרים. בין האויבים מוזכר מלך ירושלים ששמו "יקעם".¹⁹⁵ נזכרות גם שמן של ערים נוספות בארץ ישראל, אך לא ערי פנים הארץ שמצפון לירושלים.¹⁹⁶ מהדור שלאחר שְׂנוֹסֶרֶת ג' התגלו 'כתבי מארות' נוספים (המאוחרים), ובהם מקוללים "מלך שת העליונה" (שת הצפונית) ו"מלך שת התחתונה" (שת הדרומית).¹⁹⁷ לעיל הראנו כי 'ארץ שת' היא ארץ ישראל, וההסבר לכתובות אלו הוא זה: רחבעם הוא 'קעם' מלך ירושלים' מכתבי המארות. כתבי המארות הקדומים לא הטילו קללה על הערים שמצפון לירושלים, כי הן היו שייכות לירבעם, בן חסותו של מלך מצרים. בדור שאחריו איבדה מצרים את השלטון על הארץ (דברי הימים ב' יד, יא). לכן בכתבי המארות המאוחרים נכתבו גם 'מלך שת העליונה' וגם 'מלך שת התחתונה', כלומר, גם מלך ישראל וגם מלך יהודה היו אויבי המצרים.

לסיכום: גם הממצא המצרי מימי שושלת י"ב, וגם הממצא הארכיאולוגי בארץ ישראל מתקופה זו מתאימים לראשית תקופת המלוכה בישראל.

¹⁹³ כתובת הקצין חי' סבך מספרת: "הוד מלכותו התקדם בהצלחה רבה לעבר הארמון של המלך י-ח' ונפלה שכם יחד עם רת'נו (ארץ-ישראל) העלובה" (תרגום ע"פ ר. ונטורה).

קריאה שונה מעט אצל: Wilson, ANET, p. 230.

¹⁹⁴ Waddel, Manetho, London 1980, P. 66.

ההיסטוריון היווני הרודוטוס מספר כי שְׂנוֹסֶרֶת (ססוֹסֶרִיס) היה גדול הכובשים המצריים. לעומתו, ההיסטוריון היהודי יוסף בן מתתיהו ידע כי שִׁשְׁק היה גדול הכובשים המצריים, ולכן כתב: "בנוגע לשִׁשְׁק שגה הרודוטוס ביחסו את מעשיו לססוֹסֶרִיס" (קדמוניות, ספר ח, י, ב). אך הרודוטוס לא טעה, כי שְׂנוֹסֶרֶת ג'-ססוֹסֶרִיס הוא שִׁשְׁק.

¹⁹⁵ Sethe, Die Achtung feindlicher, Berlin 1926, p. 53.

¹⁹⁶ ייבין, רשימות טופוגרפיות ואתניות, עתיקות ב' (תשי"ז-תשי"ח), עמ' 140.

¹⁹⁷ Albright, The land of Damescus between 1850 and 1750 b.c., BASOR 83 (1941), p. 34.

חלק א' – סיכום

במחקר מקובל לתארך את יציאת מצרים לימי שושלת י"ח או י"ט במצרים, סמוך לכך לתארך את כיבוש יהושע, ואת ימי דוד ושלמה לימי שושלת כ"א. הממצאים הארכיאולוגיים מאותם ימים מראים זיקה קלושה ביותר בין העדות המקראית לעדות הארכיאולוגית, מה שמביא חוקרים לא מעטים לטעון כנגד המסופר במקרא: "לא היה ולא נברא".

לעומת זאת הבאנו ממצאים המורים כי יוסף חי בימי שושלת ג', יציאת מצרים היתה בסיום שושלת ד', כיבוש יהושע בימי שושלת ה', ודוד ושלמה חיו בימי שושלת י"ב. מתקופות אלו קיימת התאמה מלאה בין המקרא לארכיאולוגיה.

דברים אלו מחייבים בחינה מחודשת של המערכת הכרונולוגית המקובלת של המזרח הקדום. בנושא זה החל לעסוק ד"ר עמנואל וליקובסקי (1895-1980), אשר בספריו 'תקופות בתוהו' הציע להיסטוריה המצרית תיארוך קצר יותר מן המקובל במחקר. בדור שאחריו הלך בדרך זו יהושע עציון, אשר ספרו 'התנ"ך האבוד' מביא ראיות כי יש לקצר גם את לוח הזמנים של הארכיאולוגיה של ארץ ישראל.

אמנם בתיארוך החילופי שמציעים ספרים אלו ישנם חלקים שאותם אין לקבל. אך הכיוון שעליו הצביעו, לפיו יש לערוך שינויים כבדי משקל בלוח הזמנים, הוא נכון בלי ספק, כמו שנראה בחלקים הבאים.

**חלק ב: לוח זמנים
בלתי אפשרי**

לוח הזמנים המקובל במחקר

התאריך (לפ"ס)	מצרים (שושלת)	ארץ ישראל (תקופה ארכיאולוגית)	מקרא
4500-3000	קדם שושלתי	כלקוליתית	
3000-2400	שושלת א'-ה'	ברונזה (כנענית) קדומה	
2400-2200	שושלת ה'-ר'	ברונזה ביניימית	
2200-2000	שושלת ז'-י"א	(=ברונזה תיכונה 1)	
2000-1750	שושלת י"ב	ברונזה תיכונה 2א	תקופת האבות
1750-1550	שושלת י"ג-י"ז	ברונזה תיכונה 2ב	יוסף
1550-1400	שושלת י"ח	ברונזה מאוחרת 1	שיעבוד מצרים
1400-1330	שושלת י"ח	ברונזה מאוחרת 2	יציאת מצרים ודור המדבר
1330-1200	שושלת י"ט		
1200-1090	שושלת כ'	ברזל 1	כיבוש יהושע וההתנחלות
1090-945	שושלת כ"א	ברזל 1-2	שאול, דוד ושלמה
945-720	שושלת כ"ב-כ"ג (שושלות לוביות)	ברזל 2	ממלכה מפולגת (ישראל ויהודה)
720-710	שושלת כ"ד		חזקיהו
710-663	שושלת כ"ה (כושית), כיבוש אשורי		מנשה
663-586	שושלת כ"ו		סוף בית ראשון
586-525		בבלית	גלות בבל (עד -538)
525-400	שושלת כ"ז (כיבוש פרסי)	פרסית	שיבת ציון, עזרא
400-330	שושלת כ"ח-ל'		

[קיימים חילוקי דעות ביחס למינוחים ולתאריכים המדויקים, אך באופן כללי דגם זה מקובל כמעט על כל החוקרים.]

מבוא לחלק ב' – מתי התחילה ההיסטוריה?

התקופה הקדומה נחלקת לשתי חטיבות עיקריות: הזמן שקדם להמצאת הכתב, שממנו אין תיעוד, אלא רק שרידים חומריים, הקרוי **פרהיסטוריה**. והזמן שמהמצאת הכתב ואילך, הקרוי **היסטוריה**. ההיסטוריה התחילה אם כן עם המצאת הכתב, שאירע בראשית ימי שושלת א' במצרים. תאריך ראשית שושלת א' הוא תחילת לוח הזמנים ההיסטורי המצרי. תאריך זה משמעותי גם ללוח הזמנים הארכיאולוגי של ארץ ישראל, משום שהשכבות הארכיאולוגיות בארץ ישראל מתוארכות על סמך כלי חרס שאותם ניתן להשוות לכלי חרס שנמצאו במצרים.

מתי החלה שושלת א'? שמפוליון תיארך זאת לשנת 5867 לפה"ס, אחריו בא מארייט וקבע את 5004 לפה"ס, ברוגש הוריד עוד ל-4455 לפה"ס, לפסיוס ל-3892, ברסטד ל-3400, ואחרי ברסטד נעשתה הנמכה נוספת ל-3000 לפה"ס. התאריך האחרון התקבל על קהיליית החוקרים, ומשמש כבר למעלה מיובל שנים. חילוקי הדעות סביבו נעים בטווח של עד 100 שנה לכאן או לכאן.

על פי תאריך זה נקבע לוח הזמנים הקדום. האם תואם התאריך 3000 לפה"ס לשושלת א' את הממצאים? להלן יובאו ראיות שגם תאריך זה הוא קדום מדאי. הוא מתנגש עם הממצאים המתגלים בשטח, ומחייב תירוצים דחוקים, וככל שמתקדם המחקר מתרבים הקשיים.

המסקנה המתבקשת מכך היא שיש לבצע קיצור ניכר נוסף בלוח הזמנים כדי להתאימו לממצאים. בסוף חלק זה נתחיל בבניית לוח זמנים מתוקן, ונושא זה ילווה אותנו גם הלאה, עד שבסוף הספר יהיה בידינו לוח זמנים שלם.

פרק ט: תקופות ללא שרידים

מצרים – ארץ ישראל – יוון וטורקיה – סיכום

מצרים

ההיסטוריה המצרית מתחילה בשנת 3000 לפה"ס (בערך) כאשר המלך 'מנס' איחד את שני חלקי מצרים למדינה אחת. מנס פותח את השושלת הראשונה, ומכאן ועד כיבוש מצרים בידי אלכסנדר מוקדון (330 לפה"ס), מלכו בזו אחר זו 30 שושלות.¹⁹⁸ על קיומן של 30 השושלות אנו יודעים מכתבי כהן-הדת המצרי מנתון (מאה ג' לפה"ס), ועל שאירע בתקופה ארוכה זו אנו לומדים מהכתובות המרובות הפזורות בכל מצרים. המצרים ייחסו חשיבות מרובה להנצחה וכל מי שיכל חקק את שמו למזכרת לדורות הבאים. בנוסף, האקלים היבש שימר את הפפירוסים מכיליון, ובזכות זאת אנו יכולים לעקוב אחר תולדות הארץ, שושלת אחר שושלת. הכתב כבר היה נפוץ ביותר במצרים בימי שושלת י"ב (1750-2000 לפה"ס). היינו מצפים שתימצאנה כתובות מכל המלכים שמכאן ואילך, אך לא כך הדבר. לאחר שושלת י"ב באים שושלות י"ג-י"ז שלהן הוקצבו כ-200 שנה (1750-1550 לפה"ס), אך רק מעט מהן באות לידי ביטוי בכתובות.¹⁹⁹

בשנת 1550 לפה"ס מתחיל זמנה של הממלכה החדשה (שושלות י"ח-י"ט וראשית שושלת כ'), שממנה נותר עושר עצום של תעודות. המלך האחרון שהותיר שרידים משמעותיים היה רעמסס ג' (1200-1170 לפה"ס), ועם מותו מתמעטים מאד המקורות העומדים לרשות המחקר. חלק ניכר מן המלכים הבאים אחריו לא הותירו כתובות כלל, או שהותירו כתובות העוסקות בעניינים פשוטים. להלן כמה ציטוטים על מלכי תקופה זו:

סוף שושלת כ' (1170-1090 לפה"ס): "פרעונים חסרי אונים, שכוחם וסמכותם פוחתים והולכים... על מלכותו של רעמסס י' אין אנו יודעים מאומה מלבד שוד קברי המלכים. דלות עוד יותר ידיעותינו על יורשו רעמסס י"א".²⁰⁰

שושלת כ"א (1090-945 לפה"ס): "מלכים אלו לא הרבו לבנות.. גם בתחומים אחרים אין לראות אצלם יוזמה רבה, ועל-כן מסתבר כי שלשת היובלות של שלטונם היו תקופת

¹⁹⁸ ליתר דיוק 26 שושלות. כי שושלת ח' התקיימה במקביל לשושלת ז', וגם ימיהן של שושלות י', י"ד וכ"ג נכללות בימיהן של שושלות אחרות. ראה: Clagett, Ancient Egyptian Science, Philadelphia 1989, pp. 631-633.

¹⁹⁹ ברסטד, דברי ימי מצרים, תרגם ש. אטינגר, עמ' 158-160.

²⁰⁰ שם, עמ' 367, 369.

ירידה מתמדת".²⁰¹ "אמנמאפת מלך שנים רבות, כ-50 שנה, אבל על מאורעות מלכותו אין אנו יודעים ולא כלום".²⁰²

לאחר מכן שלטו הלובים, ושלטונם ארך למעלה מ-200 שנה (שושלות כ"ב-כ"ג. 945-720 לפה"ס). על חלקה הראשון של התקופה יש תעודות רבות ועל חלקה השני כמעט ואין דבר: "בירתם נחרבה חורבן גמור שלא נשתמרו לנו שום ידיעות על אודות מלכותם, פרט לרמזים אחדים... חלפו בודאי כ-150 שנה של שלטון מפולג. נבצר מעמנו לבסס מסקנות אלו על תעודות, כי בדורות כאלו אין נוהגים לרשום את הדברים לזכרון".²⁰³

לאחר הלובים כבשו את מצרים הכושים (שושלת כ"ה. 720-663 לפה"ס). שושלת זו, שתחילתה חופפת את שושלת כ"ד, כללה ארבעה מלכים: אב ובנו, וביניהם שני מלכים נוספים שנקראו בשמות דומים (שבכא ושבכתא), שכל אחד מהם מלך 12 שנה. האב ובנו חקקו כתובות המספרות על מעשיהם, ואילו משני המלכים האמצעיים לא נותרו כתובות משמעותיות: "אין בידינו תעודות מזמננו" (שבכא). "שמו כמעט שאינו נזכר בתעודות מצריות" (שבכתא).²⁰⁴

אחרי הכושים שלטו האשורים על מצרים לזמן מה, וכאשר השתחררו המצרים מן העול האשורי חזרת מצרים להיות עצמאית קרוב ל-140 שנה (שושלת כ"ו. 663-525 לפה"ס). בתקופה ארוכה זו נהנתה מצרים מיציבות רבה, וחזרה למעמד של מעצמה. למרות זאת, מתקשים מאד לאתר שרידים מאותם ימים: "למרבה הצער, לא שרדו בנינים מתקופה זו... עומדות לרשותנו שפע מסורות יווניות אודות שושלת כ"ו, המגיהות אור בהיר על זמן שלא נשתמרו ממנו שום מצבות ותעודות מצריות, באשר הללו היו מרוכזות בערי הדלתא, ושם אבדו כולן".²⁰⁵ [ההסבר שהכתובות "היו מרוכזות בערי הדלתא" תמוה. האם חדלו אז המצרים שמחוץ לדלתא לכתוב? או אולי עבר מאן-דהוא את מצרים מקצה לקצה, אסף את כל המצבות והתעודות והביאם לערי הדלתא?]

לסיכום: מלכי מצרים נהגו לכתוב כתובות המנציחות את פעולותיהם, ועל פי כתובות אלו נבנתה הכרונולוגיה של העת העתיקה. מדובר במאות שמות, שרק לחלק מהם קיימות כתובות משכנעות כי אכן מדובר במלכים. הכתובות של שאר ה'מלכים', במידה שהן קיימות, מעלות ספק עד כמה ניתן לראות בבעליהן מלכים של ממש. אם נשאר בלוח הזמנים רק את המלכים הוודאיים יתקצר הלוח במאות שנים.

ארץ ישראל

האתרים הארכיאולוגיים בארץ ישראל מצויים בדרך כלל ב'תלים'. אלו הן גבעות מלאכותיות שנוצרו מחורבות היישובים הקדומים. התל עשוי שכבות שכבות, כאשר השכבה הקדומה נמצאת למטה מכולן, ומעליה בזו אחר זו השכבות האחרות. ביישוב שהתקיים במשך כל העת העתיקה אמורות להימצא שכבות מכל תקופות היישוב, אך במציאות, מספר השכבות קטן ממספר התקופות. הדבר ניכר במיוחד באתרים שבהם נמצאו ממצאים מצריים, ונדגים זאת בשני אתרי מפתח: גבל ובית שאן.

עיר הנמל 'גבל' שמצפון לביירות היתה אחת הערים שיהושע לא כבש (יהושע יג, ה), ושלמה נעזר באנשיה לבניית בית המקדש (מל"א ה, לב). עבור המצרים היתה גבל נקודת הסחר העיקרית עם כנען, ושמה מופיע לא אחת בתעודות מצריות.

²⁰¹ שם, עמ' 377-378.

²⁰² שם, עמ' 377.

²⁰³ שם, עמ' 384, 393.

²⁰⁴ שם, עמ' 395, 397.

²⁰⁵ שם, עמ' 410, 414.

נותרו מספר כתובות דתיות המזכירות את שמות מלכי שושלת כ"ו, ועליהן ידובר להלן (פרק כ"ז).

גבל נחפרה ביסודיות, והכרונולוגיה של הארכיאולוגיה של כל ארץ ישראל נסמכת במידה רבה על תוצאות חפירות אלו. במקום זה התגלה ממצא עשיר מהתקופה שקדמה לשנת 1200 לפה"ס. ואילו מן השנים 600-1200 לפה"ס: "מופלא הדבר שהחפירות בגבל כמעט שלא העלו שום שרידים".²⁰⁶

אתר נוסף שהשפיע רבות על תיארוך העתיקות הארץ-ישראליות הוא בית שאן, ואף בחפירות שהתקיימו שם התגלתה בעיה דומה. באחת השכבות העליונות התגלה מקדש מצרי ובו מצבות של רעמסס ג', שחי על פי המקובל במאה י"ב לפה"ס, ומעליה שכבה מן התקופה הרומית שהחלה במאה א' לפה"ס. בין שתי השכבות מצויה שכבה דקה אחת בלבד. כיצד היא יכולה לכסות את כל השנים (קרוב לאלף!) שבין רעמסס ג' לתקופה הרומית?

הבה נראה כיצד 'התגבר' על בעיה זו: על השכבה מהתקופה הפרסית (מאות ד'-ה' לפה"ס) אמרו כי החופרים "החמיצו אותה כליל",²⁰⁷ דברים דומים נאמרו גם על השכבה מן התקופה ההלניסטית (מאות ג'-ב' לפה"ס).²⁰⁸

מנגד, הנמיכו את תאריך השכבה של פסלי רעמסס ג' למאה י"א לפה"ס, 100 שנה לאחר תום השלטון המצרי. מה עושים פסלי המלכים המצריים בעיר שאינה תחת שליטתם? על כך מתרצים: "אפשר שמונומנטים אלו התקדשו והועברו משכבה לשכבה בהקשר פולחני".²⁰⁹ כך צומצמה הבעיה, כי השכבה לא אמורה להכיל כאלף שנים, אלא רק את מחציתם. אך עדיין מדובר בפרק זמן ארוך מדאי עבור שכבה אחת, כדברי החופר: "הנסיון לעמוד על מהותה של שכבה זו מעורר בעיות קשות, הממצא שפורסם מבנייה השונים משתרע על פני מאות שנים".²¹⁰

רואים אנו כי גם הממצא בתלים הכנעניים אינו מכסה את כל אורך לוח הזמנים המקובל במחקר.

יוון וטורקיה

בימי קדם התקיימו ביוון הממלכה ה'מיקנית' ובטורקיה הממלכה ה'חיתית' שהותירו שרידים רבים. לחלק מן הממצאים יש זיקה למצרים, ומהם למדים כי הן היו בנות זמנה של 'הממלכה החדשה' במצרים (שושלות י"ח-כ') שהסתיימה במאה י"ב לפה"ס. בעקבות כך נקבע כי גם הממלכה המיקנית ביוון והממלכה החיתית בטורקיה באו אל קצן במאה י"ב לפה"ס. מה קרה אחר כך? כך כותבים על טורקיה (אסיה הקטנה): "סמוך לשנת 1200 לפה"ס התמוטטה הקיסרות החתית... דברי ימי אסיה הקטנה במשך מאות השנים הבאות לוטים בערפל".²¹¹ כך גם ביוון: "התקופה שלאחר שקיעת התרבות המיקנית עד למאה ה-8 לפה"ס – שעליה לא ידוע לנו כמעט כלום – מכונה "תקופת האפילה" היוונית... אין עדויות לאדריכלות ולבנייני ציבור בתקופה שבין הארמונות המיקניים לבין המקדשים שקמו

²⁰⁶ אולברייט, א"מ ערך גבל, עמ' 409.

²⁰⁷ א. שטרן, התרבות החומרית של א"י בתקופה הפרסית, י-ם תשל"ג, עמ' 3.

²⁰⁸ ג'ימס, אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות, ירושלים תשל"א, ערך בית שאן.

²⁰⁹ ע. מזר, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ירושלים 1992, ערך בית שאן, עמ' 207.

הסבר זה לא תואם את הממצא בשטח, כדברי א' ינאי: "החוקרים מתעלמים מן העובדה שהפסל לא היה הפריט המצרי היחיד. הרצפה חתמה גם כמה שברים של פרטי בניה מצריים" (ינאי, היבטים של התרבות החומרית בא"י בימי השושלת המצרית ה-20, דוקטורט, תל אביב 1996, עמ' 70).

²¹⁰ ע. מזר, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ירושלים 1992, ערך בית שאן, עמ' 206.

²¹¹ גבל, א"מ א', עמ' 474.

בכל רחבי העולם היווני במאות ה-6-7.²¹² "הידיעות על מה שקרה במשך השנים האלה כה זעומות עד שיש הסבורים כי באמת לא קרה כלום".²¹³ אם כן, גם ביוון וטורקיה אין די ממצאים ארכיאולוגיים עבור לוח הזמנים המקובל.

סיכום

בכדי לתארך ממצאים משתמשים הארכיאולוגים בלוח זמנים שלפיו שושלת א' במצרים החלה בשנת 3000 לפה"ס בערך, ושושלת ל' הסתיימה בשנת 330 לפה"ס. עיון בממצאים מראה כי קיימות תקופות שלא הותירו שרידים, ובכדי להתגבר על הבעיה ניתנו הסברים דחוקים. הדרך הנכונה שיש לנהוג כאשר אנו נתקלים ב'חללים הריקים' בהיסטוריה הקדומה היא להחסיר את מאות שנים היתרות מן התאריכים הקדומים, וכך יתקצר לוח הזמנים.

²¹² אשרי, האנציקלופדיה העברית, ערך יון, עמ' 429.

²¹³ עמית, תולדות יוון הקלאסית, ירושלים תשמ"ד, עמ' 61-62.

חלק ג: ימי ממלכות יהודה וישראל

פרק י: תקופות שיחזור

בתיארוך עתיקות שמור מקום חשוב לבדיקת סגנון הכתב הקדום (פליאוגרפיה), משום שלכל תקופה סגנון המיוחד לה. כשנבדקו הכתובות המצריות (המעטות) מימי שושלת כ"ו (מאות ו'-ז' לפה"ס) התגלתה עובדה מביכה: הכתב הזה לזה של כתובות מימי שושלת י"ט (מאות י"ג-י"ד לפה"ס). הא כיצד?

הדבר מוסבר כך: "עתה פנתה האומה לא לקראת העתיד כי אם אל העבר .. נעשה כל האפשרי כדי לשוות למנגנון הממשלתי איצטלה של עתיקות. אפילו בצורת הכתב של תעודות ומצבות רשמיות הונהג הסגנון הקדום, אף שהדבר הצריך בלי ספק לימוד רב ומייגע... הכהנים נאלצו ללמוד שפה וכתב מיושנים... העבר שלט איפה שלטון ללא מצרים".²¹⁴

גם הממצאים בבבל מן המאה ה' מעידים על מגמה של חיקוי העבר: "נבוכדנצר ציוה לחבר כמה מכתובותיו בכתב ובלשון הבבליים הקדומים".²¹⁵ "מגמת ארכאיזם שלטה בימיו".²¹⁶

תופעה דומה קיימת אצל הפניקים (הצידונים): בעיר אוגרית (שעל חוף הים התיכון שבסוריה) נחשפה ספריה ובה כתובות דתיות מהמאה הי"ד לפה"ס. בצדו האחר של הים, בקרתגו שבצפון אפריקה, התגלו כתובות פניקיות מהמאה ה' לפה"ס. השוואת כתובות המאה הי"ד לכתובות המאה ה' מראה כי קיימת ביניהן "קירבה רבה מאין כמוה".²¹⁷

גם בפרס מתגלה דמיון בין תקופת רחוקות אלו: חותם המתאר מלך מהתקופה האחמנית שראשיתה במאה ו' לפה"ס: "דומה מאד לשל חותם בן המאה הי"ג לפה"ס".²¹⁸ גם בעיטורי קבר חוזר הסגנון הקדום: "אין אנו יודעים כיצד נתגלגל מוטיב זה מתקופה לתקופה".²¹⁹ לסיכום: בכדי לקבל את סדר הזמנים המקובל, עלינו להאמין שבמאות ו'-ז' לפה"ס ניסו האנשים להידמות לבני עמם מן המאות י"ב-י"ד לפה"ס. האמנם?

²¹⁴ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 408, 409, 412.

²¹⁵ אולברייט, מתקופת האבן עד הנצרות, תרגם י.מ. גרינץ, ירושלים 1953, עמ' 188.

²¹⁶ תדמור, א"מ ה', עמ' 105.

²¹⁷ הור-מיידן, קרת חדשה, תרגם י' רטוש, עמ' 58-59.

²¹⁸ פוראדא, אירן הקדומה, תרגם דוד ישראלי, ת"א 1964, עמ' 188.

²¹⁹ שם, עמ' 141, 152.

פרק יא: מלכים וכפיליהם

בפרק הקודם דובר על סגנון הכתב בימי שושלת י"ט (מאות י"ד-י"ג לפה"ס) החוזר ומופיע בימי שושלת כ"ו (מאות ז'-ו' לפה"ס). גם כשנשווה את גדול הבונים של שושלת י"ט ששמו 'רעמסס השני' עם גדול בנאי שושלת כ"ו ששמו 'אמסיס' (יעחמס ב') נגלה דמיון. רעמסס ב' הותיר שרידים רבים מאד: "אין כמעט מקדש גדול במצרים שרעמסס לא שיפצו או הרחיבו".²²⁰ מבין פסליו המרובים מצטיינים שניים בגודלם המופלג: "בממפיס נשמר (בשכיבה) פסל ענק של רעמסס שהיה מוצב ליד הכניסה למקדש 'פתח'".²²¹ ('פתח' – שם אליל מצרי). גם "בצוען (סא' בפי האשורים) התנשא פסל עצום של רעמסס".²²² מאמסיס לעומת זאת לא נותרו שרידים, ועל פעולותיו אנו יודעים מספרו של ההיסטוריון היווני הרודוטוס (מאה ה' לפה"ס). אלו דבריו: "מלבד מבנים מופלאים בגודלם שהקדיש בכל המקדשים בעלי שם, הקים אמסיס בממפיס את הדמות העצומה השוכבת על גבה שלפני מקדש הפאיסטוס, (הפאיסטוס הוא השם היווני ל'פתח'), דמות אבן אחרת כזאת נמצאת בסאיס".²²³ מכל זה, כאמור, לא נותר דבר. כלומר, היו שני מלכים שבנו בכל מקדשי מצרים והם רעמסס ואמסיס. אך בעוד יצירותיו של רעמסס נשתמרו, בניניו של אמסיס נעלמו בלא להותיר עקבות. בכניסה למקדש 'פתח' בממפיס שכבו זו בצד זו דמויות אבן עצומות של שני המלכים. הרודוטוס הבחין רק בשל אמסיס ואילו חוקרי זמננו מצאו רק את של רעמסס. כך במצרים. ומה בבבל? גם כאן נגלה דמיון מפתיע בין המלכים משתי התקופות. במאה י"ב לפה"ס חי נבוכדנצר א', הבולט במלכי בבל באותם דורות. הוא צלח את הפרת והביא את הארצות שממערב לו תחת מרות בבל. הוא הנהיג תיקונים בדת והעלה את האל מרודך על שאר האלים. במאה ו' חי נבוכדנצר ב', גדול הכובשים הבבלים, שהשתלט על הארצות שממערב לפרת. גם הוא רומם את מרודך והנהיג את אותם החידושים שקבע נבוכדנצר א', כפי שהגדיר זאת פר' תדמור: "תמונת העולם הבבלית גובשה בימי נבוכדנצר א' בן המאה הי"ב ונתחזקה בימי נבוכדנצר ב' במאה ו'".²²⁴ לסיכום: לוח הזמנים המקובל מאלץ אותנו להאמין כי היו מלכים זהים בהפרש של מאות שנים. האם לא יותר הגיוני לומר שמדובר במלך אחד שנרשם בטעות פעמיים?

²²⁰ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 324.

²²¹ יערי, מדריך לתייר במצרים, עמ' 165.

²²² ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 323.

²²³ הרודוטוס, תרגמו שומרון וצלניק, תל-אביב 1998, ספר ב', 176.

²²⁴ תדמור, עליית כורש והרקע ההיסטורי להכרזתו, בתוך: תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם-ישראל – שיבת ציון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 6.

פרק יב: פחמן 14

לתיארוך שבו נוקטים הארכיאולוגים יש לכאורה סימוכין ממדעי הטבע, והם החישובים האסטרונומיים ובדיקות פחמן 14. בחישובים האסטרונומיים נעסוק בפרק הבא, ובפרק זה נעסוק ב'פחמן 14'.

פחמן 14 הוא יסוד המצוי בחומר האורגני (צמחים ובעלי חיים), המתחיל להעלם באיטיות מרגע המוות (או כריתת הצמח). קצב ההתמעטות ידוע, ולפי כמות הפחמן 14 הנותר ניתן לדעת את זמנו של הממצא אורגני. האם הוכיחו הבדיקות את נכונות התיארוך?

התשובה היא שלילית, משום שהתוצאות שהתקבלו היו צעירות יותר מן התיארוך המקובל. כך למשל במסופוטמיה (עירק): "באלף הרביעי לפה"ס נוצרת ומתפתחת הציוויליזציה ... דרך הבדיקה הרדיולוגית ("פחמן 14") העלתה תאריכים נמוכים יותר. עדיין קשה לקבוע לפי שיטה זו זמן מוחלט".²²⁵

גם במצרים המצב דומה. כך למשל, בדיקת קבר המלך ג'וסר (שושלת ג') נתנה תוצאה הצעירה ב-600 שנה מן המצופה. בממצא מימי המלך דן (שושלת א') ההפרש גדול עוד יותר.²²⁶ גם בארץ-ישראל התקבלו תוצאות שאינן תואמות את התיארוך המקובל: בשנים האחרונות פורסמו 46 תוצאות 'פחמן 14' של אתרים שהתיארוך המקובל משייכם לאלף ג' לפה"ס, אולם ב-41 מהן התקבלו תאריכים לאלף הב' לפה"ס.²²⁷

על חוסר ההתאמה כותב ארכיאולוג בכיר: "לתקופות פרהיסטוריות, פחמן 14 היא בעלת חשיבות. בתקופות מאוחרות יותר אמינותה של שיטה זו הולכת וקטנה בשל העדר דיוק מספיק בתוצאות, עד כי באלף ב' לפה"ס פגה אמינותה לחלוטין... דוגמא לכך היא ניסיונו של החוקר מלארט לערער על הסכימה הכרונולוגית המקובלת לאלף ג' לפה"ס, בהסתמך על פחמן 14, והתגובה הנזעמת שלה זכה מצד חזית כמעט אחידה של החוקרים".²²⁸

תוצאת המעבדה אם כן נחשבת נכונה רק אם היא תואמת את התאריך המקובל, ואם לאו, "פגה אמינותה לחלוטין". הבדיקה האמיתית לפי זה איננה מהו תאריך הממצא (שהרי דבר זה ידוע), אלא האם הצליחה בדיקת פחמן 14 או שמא נכשלה. כמו שכותבים חוקרים העוסקים בתחום: "ניתן לבדוק את אמינות פחמן 14 בשתי דרכים... הדרך השניה היא השוואה עם אומדני גיל שנתקבלו בשיטות ארכיאולוגיות אחרות... אישוש התאריכים נעשה על סמך בחינת ההקשר הארכיאולוגי".²²⁹

מובן שבמצב זה ישתדלו העוסקים במלאכה להגיע לתוצאות "נכונות", וכך נולדה שיטת הכיול (קליברציה). שיטת הכיול אומרת שחלו שינויים בקרינה הקוסמית במהלך אלפי השנים האחרונות,

²²⁵ תדמור, א"מ ה', עמ' 61-62.

²²⁶ בן-תור, בעיות נבחרות בתקופת הבה"ק שלבים ב-ג, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 147-148.

²²⁷ סגל, תוצאות של בדיקות פחמן 14 מאתרים מתקופת הבה"ק והבה"ת בא"י וסביבתה, בתוך: כהן, ההתיישבות הקדומה בהר הנגב, רשות העתיקות, ירושלים תש"ס, עמ' 338-339.

²²⁸ בן-תור, מבוא לארכיאולוגיה של א"י בתקופת המקרא, ת"א תשמ"ט, 4, עמ' 13.

²²⁹ כרמי ובר יוסף, שיטת התיארוך באמצעות פחמן 14, קדמוניות 89-90, תש"ן, עמ' 24-25.

ולכן יש להוסיף מספר מסוים של שנים לכל בדיקה. כך עולה התוצאה בקנה אחד עם התאריך המקובל.

הכיוול מוצג כמדע טהור המתבסס על חקר טבעות עצים עתיקים (דנדרה-כרונולוגיה), אך קיימות אפשרויות רבות לחשב זאת ומכולן בוחרים את זאת היכולה להתאים לתאריכים המקובלים. כך מספר ארכיאולוג: "הגשתי ממצאים לבדיקות פחמן 14, והיה בידי תאריך משוער. הפיסיקאים ענו שאם יש לי השערה מבוססת על תאריך הממצאים, יש בכך ערך עצום עבורם, כי יהיה זה מפתח בידיהם לכייל את בדיקות פחמן 14".²³⁰

דברים אלו מעלים את השאלה: לשם מה יש לערוך את בדיקות פחמן 14, הרי הן לא ישנו את התאריך הארכיאולוגי? ואכן, העוסקים במלאכה אינם מצפים מהארכיאולוגים לקבל את תוצאותיהם, אלא לכל היותר לעזור אצלם ספק: "יתכן כי דוגמא, שבדיקות חוזרות מעלות תוצאות דומות שאינן עולות בקנה אחד עם ציפיות החוקרים, תחייב את החוקרים לשוב ולבחון את תיארוכם. זו אחת ההצדקות העיקריות לשימוש בפחמן 14 כדי לתארך ממצאים עתיקים".²³¹

לסיכום: תוצאות פחמן 14 בד"כ אינן עולות בקנה אחד עם התיארוך המקובל, ועל כן נעריך להן 'כיוול' המקדים את התוצאה. ממילא אין להביא ראיה ממנו לנכונות התיארוך המקובל. [מלבד זאת, יש להתייחס לבדיקות אלו בחשדנות, שכן כבר קרה שבאתרים מסוימים התקבלו תוצאות אבסורדיות, כאשר שכבות קדומות קיבלו תוצאות צעירות יותר משכבות מאוחרות].²³²

²³⁰משל, בלייה ביולוגית של פני הסלע, קתדרה 28 (תשמ"ג), עמ' 148.

²³¹כרמי ובר יוסף, שיטת התיארוך באמצעות פחמן 14, קדמוניות 89-90, תש"ן, עמ' 25.

²³²כרמי וגופר, ארכיאולוגיה ומדעי הטבע 8 (אפריל 2000), הוצאת מכון וייצמן, עמ' 66-63.

פרק יג: הלוח האסטרונומי המצרי – מדע או אחיזת עיניים?

תיארוך העת העתיקה מתאשר לכאורה על ידי התאמה עם חישובים אסטרונומיים, והדבר אמור להסיר כל ספק באשר לנכונותו, שהרי האסטרונומיה היא מדע אמין היודע לחזות אירועים (כליקויי חמה) בדיוק מירבי.

בחינה מקרוב מראה שהדברים אינם כה פשוטים. לדוגמא, על ראשית שושלת י"ח כותב ברסטד: "חשבונות אסטרונומיים מאפשרים לקבוע את תאריך השתלטותה של שושלת י"ח בדיוק רב למדי לשנת 1580 לפה"ס".²³³ לעומת זאת, רדפורד קובע זאת בשנת 1569 לפה"ס,²³⁴ קיטשן בשנת 1550 לפה"ס, ומלבד אלו יש דעות נוספות.²³⁵

מכל זאת משתמע שהחישוב האסטרונומי רחוק מלהיות חד-משמעי. הסיבה לכך היא שהאירועים האסטרונומיים שעליהם מדובר חוזרים אחת למספר שנים, ועלינו לדעת מראש באיזה זמן מדובר כדי להתאים לו את האירוע האסטרונומי. מובן שערכם של חישובים אלו מועט ביותר, אך יש חישוב אחר המבוסס על הלוח האסטרונומי המצרי היכול לתת לנו תאריך מדויק לכאורה. על איזה לוח מדובר?

בשנת 4242 לפה"ס התקינו המצרים לוח שנה בן 365 יום וראש השנה נקבע ליום שבו זורח לראשונה הכוכב 'סותי' (סיריוס). מכיון שאורכה האמיתי של שנת החמה אינו 365 יום אלא $365\frac{1}{4}$ יום, נוצרה לאחר 4 שנים סטייה של יום אחד, לאחר 8 שנים סטייה של יומיים, וכן הלאה, עד שלאחר 1461 שנה חזר ראש השנה המצרי לחול ביום זריחת הסותי ($1461 \times \frac{1}{4} = 365.25$). תקופה של 1461 שנה שנקראה "שנה גדולה" הסתיימה לפי זה בשנים 2781 לפה"ס, 1320 לפה"ס, 140 לספירה, כלומר היו שלשה מחזורי סותי שלמים. השנה שבה החל הלוח מוגדרת "התאריך הוודאי הראשון בכל ההיסטוריה העולמית!"²³⁶

לא נתעכב על האופן שבו ניתן לחשב תאריכים על-סמך לוח זה (נושא בעייתי לכשעצמו), אלא רק על השאלה: מניין לנו שאכן בשנים הנזכרות קיימו המצרים מחזורי 'סותי'? האם נותרה כתובת משנת 4242 לפה"ס ("התאריך הוודאי הראשון בהיסטוריה") שתאשר זאת? ודאי שלא, שהרי מדובר על תאריך הקדום בכאלף שנה להמצאת הכתב, וכדברי נויגבאור: "אין על כך ראיה ולא יכולה להיות. כי מדובר בתקופה הקודמת במאות רבות להמצאת הכתב..." "התאריך הוודאי הראשון" מאלץ אותנו ליצור דימויים אבסורדיים על סגולותיהם של מייסדי

²³³ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 16.

²³⁴ Redford, The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, Oxford 2001, p. 519.

²³⁵ ראה: תדמור, ההיסטוריה של עם ישראל, כרך ב', ירושלים תשכ"ו, עמ' 52.

²³⁶ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 25.

הלוח... אסטרונומים בתקופה הקודמת בהרבה להמצאת הכתב, כשלא הכירו עדיין את לוח החרס".²³⁷

האם יש עדות מן השנים 2781 לפה"ס או 1320 לפה"ס שבהן החלו המחזורים הבאים, או לפחות משנת 140 לספירה שבה הסתיים המחזור האחרון? גם לא. עובדה זו מפליאה ביותר, כמו שהעיר וליקובסקי: "חייב היה מאורע נדיר זה (סוף 'השנה הגדולה' האחרונה) להתרחש בימי גדול האסטרונומים של ימי קדם – קלאודיוס תלמי ... תלמי חי במצרים ובכל כתביו אין מאורע כזה נזכר ולו פעם אחת.. כיצד לא הזכיר מאורע כה נדיר כראשית 'השנה הגדולה' אם אכן התרחשה בימיו?"²³⁸ המקור הקדום ביותר שיכולים האגיפטולוגים להביא הוא ההיסטוריון הרומאי קנסורינוס שחי במאה ג' לספירה,²³⁹ כלומר, בראשית תקופת התלמוד. ממצרים העתיקה נותרו תעודות לאלפים ולרבבות. היעדר כל אזכור לקיומו של 'מחזור הסותי' מלמד שנושא זה יש להניח לחוקרי האגדות. בכדי לערוך חישובים אסטרונומיים יש צורך בנתונים יותר מהימנים.

יתירה מזאת, הסיפור על מחזור-סותי בן 1461 שנה הוא בלתי אפשרי. שהרי כיום ידוע שאורך השנה אינו 365.25 יום בדיוק כמו שסברו בימי קדם (הלוח היוליאני), אלא יש להוסיף לכך עוד כתשע דקות.²⁴⁰ כוכב סיריוס, בגלל מיקומו, שנתו היתה גדולה רק בכדקה מן השנה היוליאנית,²⁴¹ אך גם הפרש של דקה אחת מביא לכך שאילו היה מחזור-סותי, אורכו לא היה 1461 שנה אלא מספר שנים פחות.²⁴² העובדה שהעדות על מחזור הסותי מוסרת מספרים לא נכונים, מבטלת את אמינותה, ועלינו להתעלם ממנה בבואנו לחשב את סדר הזמנים.

Neugebauer, Die Bedeutungslosigkeit der Sothisperiode Für die älteste ägyptische chronologie, Acta Orientalia 17, oslo 1938, pp. 177, 182, 183.

Von beckerath, Chronologie des pharaonischen Agypten, Mains : דעתו מובאת גם אצל: 1997, pp. 42-43.

²³⁸ וליקובסקי, ההיתה תקופת חושך ביוון?, ישראל תשנ"ז, עמ' 104.

על בעיות אחרות בחישובי 'מחזור הסותי' ראה אצל וליקובסקי, שם.

²³⁹ Gardiner, Egyptian Grammar, Oxford 1978, p. 205

²⁴⁰ כדור-הארץ מקיף את השמש במשך שנה והקפה זו גורמת לשני דברים: א) הכוכבים (ברובם) נעלמים מעינינו וחוזרים ומופיעים. ב) שינוי עונות השנה.

זמן ההקפה הוא כ-365.256 יום וזוהי 'השנה הסידרית' (שנת הכוכבים). משך הזמן של 4 עונות השנה קצר יותר: כ-365.2422 יום, וזוהי 'השנה הטרופית' (שנת עונות השנה). ההפרש ביניהן (כ-20 דקות) נובע מכך שכיוון נטיית כדור-הארץ ביחס לשמש משתנה מעט כל שנה. תופעה זו קרויה 'פרצסיה' (הקדמה).

בעבר סברו שאורך השנה הוא 365.25 בדיוק והותקן 'הלוח היוליאני', כשהתברר שאין הדבר כך תוקן הלוח ונקבע 'הלוח הגריגוריאני' המתאים לאורך השנה הטרופית.

²⁴¹ סיריוס הוא כוכב דרומי שבתקופה המדוברת התקדם כל שנה מעט צפונה, וכך החל להראות מוקדם יותר בחצי הכדור הצפוני. בגלל זאת, שנת הסיריוס באותן שנים היתה קצרה מן השנה הסידרית הרגילה.

²⁴² אורך מחזורי הסותי (לו היה) היה 1455, 1456, ו-1458 שנים (Neugebauer, ibid, p. 175).

פרק יד: תקופת הברונזה המאוחרת – תקופה דמיונית

ממצאים זהים מ'בה"מ 1' ומ'ברונזה תיכונה' – מתים עשירים וחיים עניים – כתובת
תחותמס – 'בורות התנחלות' – מדוע לא מוצאים בהר את תקופת 'אל-עמרנה'? –
מקור קנקני 'שפת הצווארון' – חותמות 'ברונזה תיכונה' בימי 'שפת הצווארון' –
פער מדומה בשפלה – סיכום

מכל האמור עד כאן עולה כי לוח הזמנים המופיע בספרי ההיסטוריה ארוך ממה שהיה קיים
במציאות, משום שחלקים ממנו נרשמו יותר מפעם אחת. עלינו למצוא אם כן, מהם החלקים
המיותרים שיש להסיר?
כשנבדוק, נגלה תקופה שלמה שיש למחוק מן הארכיאולוגיה של ארץ ישראל. זוהי תקופת
'הברונזה המאוחרת' (1550-1200 לפה"ס) שאינה אלא העתקה של התקופות לפניה ואחריה. להלן
יובאו ראיות לכך, ונתחיל בחלקה הראשון של התקופה: 'הברונזה המאוחרת 1' (1550-1400
לפה"ס. להלן: בה"מ 1).
[יתכן שהקורא ימצא כי כדי לעקוב אחר הדברים יש צורך בקריאה איטית].

לוח הזמנים המקובל לאלף השני לפה"ס

תקופת הברונזה התיכונה	2000-1550 לפה"ס
תקופת הברונזה המאוחרת 1	1550-1400 לפה"ס
תקופת הברונזה המאוחרת 2	1400-1200 לפה"ס
תקופת ברזל 1	1200-1000 לפה"ס

ממצאים זהים מ'בה"מ 1' ומ'ברונזה תיכונה'

הכלים המיוחדים לתקופת 'בה"מ 1' זהים לכלים המיוחדים לתקופה הקודמת לה (הברונזה
התיכונה 2): "מבחינת טיפוס כל החרס קיימת המשכיות בולטת מתקופת הברונזה
התיכונה, תופעה שזיהינו גם בבתי מגורים".²⁴³

²⁴³ גונן, מבוא לארכיאולוגיה של א"י בתקופת המקרא, 7, עמ' 129.

הדבר מציב בעיה בפני הארכיאולוגים, שכן המכשיר שבו הם משתמשים כדי לתארך שכבה הוא סגנון כלי החרס שנמצאו בה. אם בשתי התקופות השתמשו באותם סוגי כלים, כיצד יוכלו לדעת לאיזו משתייהן שייכים הממצאים?

לכן נקבע כי כלי יבוא הם ייחודיים ל'בה"מ 1', וכך הצליחו להפריד בין התקופות: אתר שבו נמצאו כלי יבוא שייך ל'בה"מ 1', ואתר שלא נמצאו בו כלי יבוא שייך ל'ברונזה תיכונה'.²⁴⁴ משמעות הדברים היא, כי ייצור כלי חרס בארץ ישראל קפא על שמריו במשך תקופת 'בה"מ 1', ולא נוצר בו כל שינוי לעומת תקופת 'ברונזה תיכונה' שקדמה לו. ההבדל היחיד הוא שב'בה"מ 1' היו כלי יבוא וב'ברונזה תיכונה' לא היו.

האם הצדיקו תוצאות החפירות הנחה זו, שעליה עומדת כל תקופת 'בה"מ 1' נצטט דברים שכתב חוקר התקופה: "מאחר שבאופן כללי ניכרת בכלי החרס המקומיים רציפות בין תקופת הברונזה התיכונה לתקופת הבה"מ, ביקשו החוקרים להיאחז בהופעתם של כלים חדשים משובחים כדי להתוות את תחילתה של תקופת 'בה"מ 1'... באורח פרדוקסלי התמונה הכרונולוגית הולכת ומתערפלת בד בבד עם התקדמות המחקר... כלי יבוא מופיעים כבר במכלולי תקופת הברונזה התיכונה".²⁴⁵

הקביעה שכלי היבוא החלו רק בתקופת 'בה"מ 1' אין לה אם כן על מה שתסמוך, ולא נותר דבר שיוכל להבדיל בינה לבין תקופת 'הברונזה התיכונה'. מסתבר על כן כי 'בה"מ 1' היא תקופת 'ברונזה תיכונה' בשם אחר, וחיזוק שאכן כך הם פני הדברים נציג בפסקה הבאה.

מתים עשירים וחיים עניים

מה היה המצב הכללי בארץ ישראל בתקופת 'בה"מ 1'? בנושא זה קיימת לכאורה סתירה בין המקורות העומדים בפנינו.

מחד גיסא, חקר יישובי התקופה מעיד כי יישובים רבים נעזבו: "דלדול האוכלוסיה מעיד כי התקופה היא שלב של ירידה והתפוררות".²⁴⁶

אך למרבה הפלא, ברבים מן היישובים הנטושים נמצאו קברים מפוארים. נביא לדוגמא את גזר: "תקופת 'בה"מ 1' אינה מיוצגת כמעט בגזר, לבד מכמה תריסרי קבורות. על הסחר הפורח מעידים כלי חרס קיפריים ובהט ושנהב מצריים".²⁴⁷ הדבר מפליא, איך ייתכן שלעיר שוממה יהיה סחר פורח?

²⁴⁴ גונן, שם, עמ' 133.

²⁴⁵ בונימוביץ, תיחום ומינוח ראשית תקופת הברונזה המאוחרת, ארץ ישראל כ"ג, תשנ"ב, עמ' 22.

כלי היבוא העיקרי של תקופת הבה"מ 1 הוא הקרמיקה הדו-גונית שמקורה בקפריסין וחקויים שלה יוצרו גם בארץ. הסימוכין לכך שהיא מאוחרת לתקופת הברונזה התיכונה קלושים ביותר: אולברייט הראה כי קרמיקה זו נמצאת במגידו ובתל אל-עג'ול ונעדרת ביריחו ובבית מרסים. הוא הסיק מכך שמגידו ואל-עג'ול מאוחרות יותר וזו הסיבה להבדל בינם ליריחו ובית מרסים.

אך הסיבה להבדל יכולה להיות אחרת: יריחו ובית מרסים נמצאות בפנים הארץ, ועל כן לא הגיעו לשם כלי היבוא, ואילו מגידו ואל-עג'ול קרובות לחוף. כך שהיסוד שעליו בנויה חלוקה זו רעוע ביותר, וכהגדרת החוקר מיולי: "כרונולוגיה המיוסדת על הקרמיקה הדו-גונית מבוססת על יסודות של חול" (מצוטט אצל: בונימוביץ, שם).

הממצאים הראו שאכן אין כל יסוד לחלוקה כרונולוגית זאת: "הכלים הדו-גוניים מוחזקים כמאפיין המובהק ביותר של בה"מ 1, ונוכחותם או העדרם משמשים אמת מידה לקיומו של ישוב בתקופה זו... נוכחותה של קרמיקה דו-גונית בשכבות תקופת הברונזה התיכונה מעידה שהיא קשורה לתקופה זו". וכך גם לקרמיקה נוספת המזוהה עם הבה"מ 1 המכונה 'שוקולד על לבן': "ברור עתה ששורשי סגנון קירמי זה נעוצים עמוק במסורת הקדרות של הברונזה התיכונה. כיצד ניתן להשתמש בו כסימן של תקופה חדשה?" (שם).

²⁴⁶ הרצוג, העיר הכנענית: בין אידאולוגיה וממצא ארכיאולוגי, בתוך: פאוסט ומאיר (עורכים), תרבות חומרית, חברה ואידאולוגיה, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 48.

²⁴⁷ דיר, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך גזר.

כך גם בחברון: "מתקופת בה"מ אין כל שרידי ישוב בתל חברון... נחשפו קברים עשירים בני התקופה".²⁴⁸

וכך במקומות רבים אחרים: "בתקופת הבה"מ ניכר באזור ההר משבר יישובי חריף ביותר, אך מספר בתי הקברות המרכזיים לא רק שלא פחת אלא גדל בהשוואה למספר האתרים".²⁴⁹

תקופת הבה"מ היא אם כן תקופה של מתים יותר מאשר של בני אדם חיים. איך יתכן שמתקופה שבה לא חיו כמעט בני אדם, נותרו כל כך הרבה קברים מפוארים? חוקרים שניסו לענות על שאלה זו,²⁵⁰ לא הצליחו לתת הסבר המניח את הדעת, ואילו לאור האמור לעיל העניין מובן:

כי כאמור, הכלים ייחודיים לתקופת 'בה"מ 1' הם אך ורק כלי ייבוא. והרי לא משתלם להוביל למרחקים תוצרת כבדה וזולה, ולכן ביבוא נכללו בעיקר מוצרי יוקרה כפכיות בשמים, חפצי אומנות וכדו'. לכלים אלו, שנבחרו להגדיר את תקופת 'בה"מ 1', אין מקום רב בחיי היום יום, ואילו בקברים שמור להם מקום נכבד. כך יצא שעיקר גילויה של תקופת 'בה"מ 1' הוא בקברים, ונוצר הפער המתמיה בין כמות ועושר הקברים לדלות החיים.

אך לאמיתו של דבר, תקופת 'ברונזה תיכונה', שהיתה עבור החיים "תקופה של פריחה כלכלית שמועטות דוגמתה",²⁵¹ ותקופת 'בה"מ 1' שהיתה תקופת ה"סחר הפורח" המתגלה בקברי המתים, שתיהן תקופה אחת, והתמיהה שהעלו הארכיאולוגים נעלמת.

כתובת תחותמס

המלך המצרי תחותמס ג' כבש את ארץ ישראל בתקופת 'בה"מ 1', ורשם בכתובת את שמות ערי הארץ: מספרם היה 75. לעומת זאת, החקר הארכיאולוגי מצא רק 22 יישובים, בעיקר באזור החוף, כאשר אזורי ההר נותרו כמעט ריקים מיישוב.²⁵²

נוצרת כמובן סתירה בין השניים, וכך מנסים להתגבר על הבעיה: "יש לתמוה על רשימת היישובים המופיעים ברשימת תחותמס ג', וייתכן שכמה מן המקומות ברשימה הם יותר נקודות ציון או אתרי חורבות".²⁵³

אך תשובה זו קשה, משום שבכתובת מצוין כי לכל עיר היה מלך שעמד בראשה. אם מדובר בנקודות ציון או אתרי חורבות, מה מקום יש ל'מלך'?

ושוב, התשובה הנכונה היא זו: תקופת 'בה"מ 1' היא אחת עם תקופת 'ברונזה תיכונה' (שכביכול קדמה לה) שהיתה משופעת ביישובים. כאשר הוחלט לבודד מתוכם את היישובים שבהם נמצאו כלי יבוא וליצור מהם תקופה בפני עצמה – 'בה"מ 1' – נוצרה 'תקופה דלה ביישובים' שעיקר גילויה באזור החוף (שבו כמובן שכיחים יותר כלי יבוא), וזו לא התאימה לכתובת תחותמס. רק כאשר מאחדים את שתי התקופות נוצרת התאמה בין הממצא הארכיאולוגי לכתובת.

עד כה עסקנו בחלקה הראשון של תקופת 'ברונזה מאוחרת' (בה"מ 1), והראנו כי היא זהה לתקופת 'ברונזה תיכונה' שקדמה לה. עתה נפנה לחלקה השני של תקופת הברונזה המאוחרת (1200-1400 לפה"ס). להלן: בה"מ 2, ונראה כי היא זהה לתקופה שבאה אחריה: 'ברזל 1' (1000-1200 לפה"ס).

²⁴⁸ עופר, הר יהודה המקראי, בתוך: נאמן ופינקלשטיין (עורכים), מנוודות למלוכה, ירושלים 1990, עמ' 193.

²⁴⁹ זרטל, הקרמיקה של "עינון", בתוך: אשל (עורך) מחקרי יהודה ושומרון – קובץ י"ב, אריאל תשס"ג, עמ' 11.

²⁵⁰ גונן, תל אל-עג'יל בתקופת הברונזה המאוחרת – עיר או אתר קבורה?, ארץ ישראל ט"ו, תשמ"א, עמ' 77; בונימוביץ, בעיית משאבי האנוש בארץ ישראל בתקופת הברונזה המאוחרת, ארץ ישראל כ"ה, תשנ"ו, עמ' 49.

²⁵¹ נאמן, ההיסטוריה של ארץ ישראל – כרך א', ירושלים 1982, עמ' 166.

²⁵² גונן, מבוא לארכיאולוגיה של א"י בתקופת המקרא, 7, עמ' 105.

²⁵³ גונן, שם.

'בורות התנחלות'

הכלים מתקופת 'בה"מ 2' והכלים מתקופת 'ברזל 1' דומים זה לזה,²⁵⁴ אך יש לכאורה גם כלים ייחודיים לכל תקופה: 'בה"מ 2' – כלי יבוא.

'ברזל 1' – באזור ההר קנקני ענק (כ-110 ליטר) המכונים קנקני 'שפת הצווארון', ובאזור החוף כלים מעוטרים המכונים 'קרמיקה פלשתית'.

כלים אלו אמורים לתארך את השכבות, וכאשר חופרים בתל, יש לצפות שכלי 'ברזל 1' ימצאו בשכבה מאוחרת יותר מהשכבה שבה נמצאו כלי 'בה"מ 2'. בפועל, הכלים נמצאו יחדיו, הא כיצד? בכדי להסביר זאת, נזקקים לומר כי אנשי תקופת 'ברזל 1' כרו בורות לתוך שכבת 'בה"מ 2', וכך נפגשו הכלים משתי התקופות. מה שמפליא במקרים רבים הוא, שמלבד 'בורות' אלו לא נמצאו כמעט סימני בניה מתקופת 'ברזל 1'.

כך לדוגמא בתל דן שבו התגלו כלי 'שפת הצווארון' ('ברזל 1') יחד עם כלי יבוא ('בה"מ 2'). בפרסום ראשוני כתב החופר את הסברו לכך: "נראה לכן שזהו בור אשר נחפר אל תוך שכבות הבה"מ".²⁵⁵ בפרסום מאוחר יותר כבר הפכה ההשערה על 'בורות' לעובדה: החופר כותב כי שכבת 'ברזל 1' בדרך "מיוצגת בעיקר על ידי בורות ששימשו ממגורות שנחפרו אל תוך השכבות הכנעניות".²⁵⁶ והקורא מקבל את הרושם כי נמצאו בורות של ממש.

גם באזור מישור החוף, שבהם 'קרמיקה פלשתית' מציינת את תקופת 'ברזל 1', היא נמצאה עם כלי 'בה"מ 2', וגם כאן תירצו זאת ב'בורות'. כך כותב חופר תל אפק (על יד ראש העין) על תקופת 'ברזל 1' באתר: "השטח לא נוצל על ידם לבניית מבנים, שכן בכל שטח חפירתנו לא נמצאו אלא בורות שנכרו בתוך מפולות ארמון המושל".²⁵⁷

הדבר חזר על עצמו במקומות נוספים,²⁵⁸ והתופעה קיבלה את הכינוי 'בורות התנחלות'. מאליה עלתה השאלה: מדוע אנשי 'ברזל 1' שחיו במקומות אלו לא בנו לעצמם כל דירה למגורים, והסתפקו בכריית בורות בלבד? אחד החוקרים רצה לענות כך: "נראה כאילו רווחה אז הסכמה, שיש למעט ככל האפשר בהשקעת אנרגיה וחומר במבנים ברי-קיימא".²⁵⁹ חוקר אחר כתב: "ייתכן כי במקומות אחדים נחקרו אזורי האיסוס בלבד, ולכן לא נמצאו מבני מגורים".²⁶⁰

אך אם מדובר בבורות לאיסוס תבואה, לא מובן מדוע נמצאו בבורות אלו כלים, כמו שכוחתב חופרת חצור: "הבורות לא נועדו לשמש מקום אכסון לכלי חרס. יש למצוא לתופעה הסבר".²⁶¹

ההסבר הנכון הוא זה: הכלים מתקופת 'ברזל 1' לא נמצאו כלל ב'בורות', והסיבה לכך שהם נמצאו עם כלי 'בה"מ 2' היא, ששתי התקופות הן לאמיתו של דבר תקופה אחת. ולא רק ממצאי החפירות בארץ ישראל מכוונים אותנו למסקנה זו, אלא גם התיעוד המצרי, כמו שנראה בפסקה הבאה.

²⁵⁴ פרנקל, הגליל העליון במעבר לתקופת הברזל, בתוך: נאמן ופינקלשטיין (עורכים), מנוודות למלוכה, ירושלים 1990, עמ' 33; פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, הוצאת הקיבוץ המאוחד 1986, עמ' 292; בונימוביץ ולדרמן, שש עונות חפירה בתל בית שמש, קדמוניות 113, תשנ"ז, עמ' 26-27; מזר, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, יחידה 8, עמ' 70.

²⁵⁵ בירן, חדשות ארכיאולוגיות פ"ה, תשמ"ה, עמ' 12.

²⁵⁶ בירן, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, 1992, עמ' 437.

²⁵⁷ כוכבי, אפק-אנטיפטריס, תל-אביב 1989, עמ' 78.

²⁵⁸ בחצור, בתל חפר, בתל פולג, בבית מרסים ועוד.

²⁵⁹ רוזן, מנוודות למלוכה, ירושלים 1990, עמ' 407.

²⁶⁰ פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, עמ' 243.

²⁶¹ גבע, דגם היישוב של שכבה XII בחצור, ארץ ישראל י"ז (תשמ"ד), עמ' 158.

מדוע לא מוצאים בהר את תקופת 'אל-עמרנה'?

בתקופת 'בה"מ 2' התקיימה במצרים עיר המלוכה קצרת הימים 'אל-עמרנה'. בארכיון המלכותי שבעיר התגלו מכתבים רבים משליטי ארץ ישראל, ומהם נודע כי באזור ההר התקיימו אז שתי ממלכות: ממלכת ירושלים בדרום בראשות המלך 'עבד-חפה', וממלכת שכם בצפון בראשות המלך 'לבאי'. ממלכת שכם היתה תקיפה במיוחד, והממלכות השכנות שוטחות את בקשתם לפרעה כי יצילם מתגרת ידו החזקה של לבאי מלך שכם.

כאמור, אל-עמרנה התקיימה בתקופת 'בה"מ 2', כפי שמעידים כלי היבוא שנחשפו בה. על כן חוקרי ארץ ישראל חיפשו את עקבות המסופר במכתבי אל-עמרנה בממצאי שכבת 'בה"מ 2'. התוצאה היתה אכזבה רבה:

החפירות בירושלים לא גילו עקבות מימיו של 'עבד-חפה',²⁶² והוא הדין לכל המחוז הסמוך: לעומת תקופת 'ברזל 1' שבה התקיים עורף של יישובים חקלאיים על יד ירושלים, "בתקופת בה"מ נעלמה התיישבות זו לחלוטין".²⁶³ אם אף אחד לא גר בירושלים ובסביבתה בתקופת אל-עמרנה, על מי שלט עבד-חפה?

גם החפירות באזור שכם לא התאימו למסופר באגרות אל-עמרנה על הממלכה החזקה של 'לבאי'. נצטט דברים שכתב חוקר האזור:

"זה שנים מלווה אותי הסתירה בין סיפורי לבאי הצבעוניים לבין הרקע היישובי הדל שלו... ב-21 שנות הסקר רשמנו בדקדקנות את היישוב. הסיכום היה עגום למדי: לעומת 200 ויותר יישובי התנחלות ('ברזל 1'), מצאנו רק 35 יישובים ('בה"מ 2'). האם בעזרת מתי מספר הללו הצליח לבאי לאיים על ערי המדינה סביבו?... גילינו שפע רב של אתרי התנחלות ('ברזל 1') בספר המדבר, בעמקים המזרחיים ובהר. בכל המקומות הללו תקופת עמארנה היא 'חור שחור'.²⁶⁴"

הוא מסכם את הנושא במילים אלו: "יש צורך לחשוב מחדש על העניין בראש פתוח ומשוחרר. בעיקר חשוב התאריך: התאריך יהיה המפתח לכל. בינתיים אני מניח את העניין לדור הבא, אולי."

ואכן, בכדי למצוא את תקופת אל-עמרנה יש לתקן קודם את התיארוך. כאשר נבין כי תקופת 'בה"מ 2' זהה לתקופת 'ברזל 1', יתברר לנו כי ל'לבאי' מלך שכם לא היו רק 35 יישובים אלא ככל כפליים, ויופיעו פתאום שרידי ממלכת ירושלים של 'עבד-חפה'.

הרי לנו שגם התיעוד המצרי מכווין אותנו לאחד את תקופת 'בה"מ 2' עם תקופת 'ברזל 1'.

מקור קנקני 'שפת הצווארון'

מכל האמור עד כה עולה כי תקופת 'הברונזה המאוחרת' היא תקופה דמיונית שיש למחקה מלוח הזמנים, וכך יצא כי לאחר תקופת 'הברונזה התיכונה' באה מיד תקופת 'ברזל 1'. תמיכה לסדר זמנים זה נותנים לנו קנקני 'שפת הצווארון' שהיו בשימוש בתקופת 'ברזל 1', הממשיכים בצורתם את טיפוס הקנקנים שהיו בשימוש בתקופת 'ברונזה תיכונה'. על פי לוח הזמנים המקובל מפרידים בין שתי התקופות 350 השנים של תקופת 'הברונזה המאוחרת'. איך תיתכן המשכיות בין אוכלוסיות שמפרידות ביניהן מאות שנים? על כך כותב פינקלשטיין: "אין להתעלם מהדמיון הלא מבוטל שבין קנקני שפת הצווארון ופיטסי

²⁶² דה גרוט, "העיר הנעלמה" של המאה העשירית לפה"ס, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השביעי, ר"ג תשס"ב, עמ' 29-34; א' מזר, בירה בת 4000 שנה, ארץ ישראל כ"ח, תשס"ח, עמ' 128.

²⁶³ פאוסט, העורף החקלאי של ירושלים, ארץ ישראל כ"ח, תשס"ח, עמ' 165.

²⁶⁴ זרטל, עם נולד, תל אביב 2000, עמ' 361, 363.

הברונזה התיכונה... אין לשלול על הסף את האפשרות שהמתיישבים החדשים חיקו את פיטסי התקופה הקודמת ששבריהם היו פזורים בשטח²⁶⁵. קשה להאמין כי מה שהנחה את יוצרי הכלים בכל אזור ההר, היה הרצון לדמותם לשברי כלים מלפני מאות שנים. אם נרצה לא להיזדקק להסברים מוזרים, הרי שהדמיון בין הכלים משתי התקופות, מוכיח כי תקופת 'ברונזה תיכונה' ותקופת 'ברזל 1' הן תקופות עוקבות. והרי לנו ראיה נוספת כי יש למחוק את תקופת 'ברונזה מאוחרת' מלוח הזמנים.

חותמות 'ברונזה תיכונה' בימי 'שפת הצווארון'

סיוע למה שהסקנו בפסקה הקודמת, כי השימוש בקנקני 'שפת הצווארון' החל סמוך לסיום תקופת 'ברונזה תיכונה', נותנים לנו חותמות מתקופת 'ברונזה תיכונה' שנמצאו בשכבות מימי 'שפת הצווארון'.

כך הדבר באפק. נמצאה בה מערת קבורה מימי קנקני 'שפת הצווארון'. שעליה כותב החופר: "מפתיעה העובדה שכמה מן החרפושיות (חותמות) בטבעות על אצבעות הנטמנים היו מטיפוסים האופייניים לתקופת הברונזה התיכונה." איך הגיעו חותמות 'הברונזה התיכונה' לאצבעות האנשים מימי 'שפת הצווארון'? על כך עונה החופר: "תכשיטים נשמרו ועברו מדור לדור והאצילים הכנענים נשאו כחותם חרפושיות שנוצרו 300 שנה לפני זמנם!"²⁶⁶ בכדי לבחון הסבר זה נעלה את השאלה: מה הסיכוי למצוא היום אשה העונדת על אצבעה טבעת שיוצרה לפני 300 שנה? הסיכוי כמובן קלוש מאד. קשה להניח כי בימי קדם המצב היה שונה. אם במערה אחת מימי 'שפת הצווארון' נמצאו מספר חותמות מימי 'הברונזה התיכונה', סימן הוא כי מדובר בשתי תקופות הסמוכות זו לזו.

הוא הדין לממצא מתל שילה. בחפירות במקום התגלה חדר אכסון שבו עמדו בשורה אחת קנקני 'שפת הצווארון' יחד עם קנקן הטבוע בחותמת בסגנון 'הברונזה התיכונה'. מניין לאנשי תקופת 'שפת הצווארון' קנקן מימי 'הברונזה התיכונה'? על כך עונה החופר: "אנשי שילה השתמשו בקנקן קדום שמצאו באתר".²⁶⁷

דברים אלו קשים ביותר, שהרי כלי חרס נשברים על נקלה ומשך חייהם קצר. האפשרות שאנשי שילה השתמשו בקנקן שיוצר מאות שנים לפני זמנם נראית לא סבירה. אם הם השתמשו גם בקנקני 'שפת הצווארון' וגם בקנקן מן ה'ברונזה התיכונה', הרי זה משום שבין שתי התקופות לא קיים כל פער.

לסיכום: מציאותן של חותמות 'ברונזה תיכונה' בממצאים מימי 'שפת הצווארון', מראה כי תקופת 'הברונזה המאוחרת' לא היתה קיימת במציאות.

פער מדומה בשפלה

כאמור לעיל, באזור ההר לא נמצאו כמעט שרידים המתוארכים לתקופת הברונזה המאוחרת. מאידך, בשפלה (בין ההר ובין מישור החוף) לא נמצאו כמעט שרידים המתוארכים לתקופת 'ברזל 1': "ברוב שטחה של שפלת יהודה לא התגלו שרידים מתקופת ברזל 1".²⁶⁸ אזור השפלה הוא אזור נוח למגורים וריקנותו במשך כל תקופת 'ברזל 1' מפתיעה. מה גרם לאנשים להדיר רגליהם ממנו במשך זמן זה?

²⁶⁵ שם, עמ' 259-258.

²⁶⁶ כוכבי, אפק – אנטיפריס, תל-אביב 1989, עמ' 78.

²⁶⁷ פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, עמ' 201, 258-259.

²⁶⁸ דגן, מפת לכיש, ירושלים תשנ"ב, עמ' 18.

אך האמת היא כי לא התקיים בשפלה כל פער בישוב, והסיבה שלא מוצאים בו ממצאים מתקופת 'ברזל 1' היא זו: הכלים המגדירים את תקופת 'ברזל 1' הם או קנקני 'שפת הצווארון' שהיו בשימוש בהר, או 'קרמיקה פלשתית' שהיתה בשימוש במישור החוף. בשפלה לא נהגו להשתמש לא באלו ולא באלו, ולכן כל אתרי התקופה הוגדרו 'בה"מ 2', ולא 'ברזל 1'. כך נוצר 'הפער היישובי' בשפלה בתקופת 'ברזל 1', שמקביל ל'פער היישובי' בהר בתקופת 'בה"מ 2'.²⁶⁹

אך האמת היא ש'בה"מ 2' ו'ברזל 1' הם שמות שונים של אותה התקופה, ו'הפער היישובי' נעלם.

סיכום

העתיקות בארץ ישראל מחולקות לתקופות הנבדלות זו מזו באופי כלי החרס, ועל פי הבדלים אלו יודעים הארכיאולוגים לתארך את הממצאים שהם מעלים בחפירותיהם. לתוך מערכת זו נכנסה תקופת 'הברונזה המאוחרת' שאין לה כל ייחוד קרמי, ונוצרה באופן מלאכותי. בכדי לקיימה הועברו אליה כלי היבוא מן התקופות שלפניה ולאחריה, וכך נולדה תקופה מוזרה שמחד גיסא היתה זמן של דלות והתפוררות, ומאידך גיסא "מצטיינת ביבוא רב היקף ממקומות שונים"²⁶⁹. תקופה שמרובים בה הקברים, ומועטים בה שרידי החיים. תקופה הקיימת בעיקר באזור החוף (שבו נמצאים נמלי היבוא), ונעלמת באזור ההר.

בחלקה השני של התקופה היא הובדלה מן התקופה שאחריה גם בכלים מקומיים, שחלקם ('שפת הצווארון' ו'קרמיקה פלשתית') הורחקו ממנה והועברו לתקופה הבאה, וכך נוספו קשיים נוספים. כאשר מוחקים תקופה זו מן הלוח, ואת ממצאיה מעבירים לתקופה שלפניה או לתקופה שלאחריה, הקשיים נעלמים, והממצא הופך להיות מובן ללא דוחק.

מדוע אם כן חשוב לארכיאולוגים להמשיך ולקיים תקופה זו על אף כל הבעיות? הסיבה לכך היא שתקופה זו הכרחית בכדי להתאים את לוח הזמנים הארכיאולוגי של ארץ ישראל ללוח הזמנים ההיסטורי של מצרים הקדומה, וכדברי אחד החוקרים: "החלוקה נועדה לסייע בשחזור ההיסטוריה המדינית... מסתבר ששימוש באירועים היסטוריים-פוליטיים יוצר הפרדה מלאכותית בין התרבות הקודמת לאירוע לתרבות שלאחריו".²⁷⁰ חוקר אחר נתן לכך הגדרה קולעת: "תקופת הברונזה המאוחרת יותר משהיא יצור ארכיאולוגי, היא למעשה יצור פוליטי מובהק".²⁷¹

מקור הבעיה אם כן הוא בהיסטוריה המצרית, ובכך יעסוק הפרק הבא.

²⁶⁹ גונן, מבוא לארכיאולוגיה, יחידה 7, עמ' 129.

²⁷⁰ גדות, המשכיות ושינוי: תהליכים תרבותיים בתקופת הברונזה המאוחרת וראשית תקופת הברזל במישור החוף המרכזי של ישראל, חיבור לשם קבלת התואר ד"ר לפילוסופיה, תל אביב 2003, עמ' 261.

²⁷¹ פורטוגלי, מרחב וחברה בארץ ישראל הקדומה, חלק א', תל אביב תשנ"ט, עמ' 24.

פרק טו: הממלכה החדשה במצרים – ממלכה דמיונית (חלק א')

ראשית הממלכה החדשה 'תקופת שיחזור' – תעודות המשלימות זו את זו – השוואות בין
מלכים משתי התקופות – אמצע הממלכה החדשה

לוח הזמנים המקובל למצרים

2000-1750 לפה"ס	שושלת י"ב	תקופת פאר – הממלכה התיכונה
1750-1650 לפה"ס	שושלות י"ג-י"ד	תקופת התפוררות
1650-1550 לפה"ס	שושלות ט"ו-י"ז	שילטון זרים (החיקסוס)
1550-1400 לפה"ס	ראשית שושלת י"ח	תקופת פאר – ראשית הממלכה החדשה
1400-1200 לפה"ס	סוף שושלת י"ח שושלת י"ט	תקופת פאר – אמצע הממלכה החדשה
1200-1170 לפה"ס	ראשית שושלת כ'	תקופת פאר – סוף הממלכה החדשה

ראשית הממלכה החדשה 'תקופת שיחזור'

לאחר שהיסקנו כי תקופת 'הברונזה המאוחרת' בארץ ישראל אינה אלא העתקה כפולה של התקופות לפנייה ואחריה, עולה מכך כי גם 'הממלכה החדשה' במצרים – בת זמנה של תקופת 'הברונזה המאוחרת' – היא העתקה של ממלכות לפנייה ואחריה. בפרק זה נעסוק בחלקה הראשון של הממלכה החדשה – ראשית שושלת י"ח – שאינה אלא העתקה של הממלכה התיכונה – שושלת י"ב, וראיה לכך נותן הדמיון בממצא משתי התקופות: בין שושלת י"ב לראשית שושלת י"ח מפרידות (על פי המקובל) מאות שנים, ובהן תקופת התוהו ובהו של שושלות י"ג-י"ד ותקופת שלטון הזרים (חיקסוס) של שושלת ט"ו-ט"ז. למרות זאת הממצאים דומים: "מבחינת אומנות, אדריכלות, לשון וספרות היתה מצרים שלאחר שלטון החיקסוס דומה מאוד למצרים בימי הממלכה התיכונה".²⁷²

²⁷² וילסון, ההיסטוריה של עם-ישראל, כרך א', ירושלים תשכ"ו, עמ' 192.

לא יתכן שלאחר כל התהפוכות שעברו על הארץ ימשיך להתקיים בה סגנון הממלכה התיכונה ללא שינוי. אם בכל זאת מראים הממצאים מראשית הממלכה החדשה דמיון מובהק לממצאים מימי הממלכה התיכונה, אות הוא כי מדובר באותה התקופה בשמות שונים. אך אם מדובר באותה תקופה, כיצד היא הפכה בספרי ההיסטוריה לשתי תקופות? הסיבה לכך היא השמות הכפולים שהיו למלכי התקופה, וכפי שנראה.

תעודות המשלימות זו את זו

מלכי הממלכה התיכונה נקראו כולם בשמות 'אמנמחאת' או 'סנוסרת', והמלכים בראשית הממלכה החדשה נקראו על-פי-רוב בשמות 'אמנחתפ' ו'תחתמס'. הן מימי אלו והן מימי אלו נותרו תעודות רבות, אך גם כאן וגם כאן יש חלק חסר.

מימי הממלכה התיכונה נמצאו בשפע כתובות של פקידים, אצילים וראשי משלחות שפעלו מחוץ למצרים, אך כתובות מלכותיות נעדרות: "על הישגי המלכים מחוץ למצרים – נשארו לנו שם כתובות מפורטות, ואנו יודעים על-כך יותר מאשר על הברכה שהביאו לארץ מצרים גופה"²⁷³. בעיר הבירה מופ: "רצה המקרה שבמקום זה נשארו לנו רק עדויות מעטות לפעולות הממלכה התיכונה"²⁷⁴. קרית המלך נעלמה ואיננה: "לא נוכל לזהות מקום זה"²⁷⁵. חסרון הכתובות המלכותיות גורם לכך שההיסטוריה של הממלכה התיכונה אינה ברורה: "למרות הפרטים הרבים העולים מספרות התקופה, לא נודע אלא מעט על ענייני הממלכה בכללותה"²⁷⁶.

בראשית הממלכה החדשה המצב הפוך: ערי הבירה מלאות כתובות של המלכים וקציניהם, ותולדות מלחמותיהם ידועות היטב. לעומת זאת, כתובות לא מלכותיות, השכיחות כל-כך בממלכה התיכונה, כמעט ולא נמצאו: "אפילו רחש קל של דעת הציבור לא נשמע במצרים של תקופה זו. אוירה של צייתנות עיוורת". "האצילים בעלי האחוזות נעלמו עתה ברחבי הארץ"²⁷⁷.

וראים אנו שסוג התעודות שקיים בממלכה התיכונה חסר בראשית הממלכה החדשה, ולהיפך. הסיבה לכך היא שמלכי הממלכה התיכונה, הם מלכי ראשית הממלכה החדשה. למשפחת המלוכה היו שתי מערכות שמות: בשמות שאנו מכנים 'מלכי הממלכה התיכונה' (אמנמחאת וסנוסרת) השתמשו בעיקר הנתינים, ואילו המלך ואנשיו השתמשו בשמות המוכרים לנו כשמות 'מלכי ראשית הממלכה החדשה'. זו הסיבה שכתובות 'הממלכה התיכונה' הן בדרך-כלל כתובות פקידים ואצילים, וכתובות 'ראשית הממלכה החדשה' הן כתובות מלכותיות.

²⁷³ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 134.

²⁷⁴ שם, עמ' 145.

²⁷⁵ שם, עמ' 118.

²⁷⁶ למברדין, א"מ ה', ערך מצרים, עמ' 254.

²⁷⁷ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 174, 180.

השוואות בין מלכים משתי התקופות

אלו מלכי הממלכה התיכונה ומקביליהם בראשית הממלכה החדשה:

	ממלכה תיכונה	ראשית הממלכה החדשה
1	אמנמחאט א'	יעחמס א'
2	אמנמחאט ב' ²⁷⁸	אמנחתפ א'
3	שנוסרת א'	תחותמס א'
4	שנוסרת ב'	תחותמס ב'
5	שנוסרת ג' ²⁷⁹	תחותמס ג'
6	אמנמחאט ג'	חאתשפסות
7	אמנמחאט ד'	אמנחתפ ב'

נשווה דברים הידועים על חלק מהמלכים.

המלכים הראשונים – אמנמחאט א' ויעחמס א':

אמנמחאט א' החל כמלך העיר נוא-אמון והשתלט על כל הארץ תוך "הדיפתו של איזה אויב ממצרים"²⁸⁰.

יעחמס א' החל כמלך העיר נוא-אמון והשתלט על כל הארץ ו"הושיע את מצרים משעבוד הנכרים"²⁸¹.

המלכים השלישיים – שנוסרת א' ותחותמס א':

שנוסרת א' הרחיב את שלטון מצרים אל מעבר לגבולותיה, כשיצא למסע כיבושים בדרום (כוש), והגיע עד לאשד השלישי של הנילוס.

תחותמס א' נחשב למייסד האימפריה המצרית. על כיבושיו בדרום ידוע שהגיעו מעבר לאשד השני.²⁸²

המלכים הרביעיים – שנוסרת ב' ותחותמס ב':

פסלים של שנוסרת ב' מראים כי היה גדל-גוף. מזמנו ואילך יש כתובות המזכירות עם אסייתי בשם 'שותו'.

גוויתו של תחותמס ב' נמצאה, והיא מראה שהיה בעל "מבנה גוף כבד".²⁸³ אזכורים של העם האסייתי בכתובות הממלכה החדשה קיימים רק מימיו ואילך. על כך כתב החוקר ר' גבעון: "קושי נעוץ בפער הגדול בזמן בין הופעת השם 'שותו' בממלכה התיכונה להופעת היסוסו'

²⁷⁸ בנוגע לאמנמחאט ב' סטינו מהסדר הרגיל הרואה בו את בנו של שנוסרת א'.

²⁷⁹ תחותמס ג' היה המלך החמישי לשושלת י"ח, אך הורח זמן קצר לאחר מכן ע"י שותפתו, המלכה חתשפסות. הוא נותר מלך להלכה ללא סמכויות ממשיות, ורק לאחר מות חתשפסות החל למלוך בפועל.

²⁸⁰ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 116.

²⁸¹ שם, עמ' 167.

²⁸² Bunson, Encyclopedia of Ancient Egypt, NY 2002, p. 362, 414.

²⁸³ Bunson, Encyclopedia of Ancient Egypt, NY 2002, p. 363, 415.

בתקופת תחותמס השני... מתקבל על הדעת כי אי הופעת השם בתקופה מוקדמת יותר אינה אלא מקרה".²⁸⁴

אך אין זה מקרה. שנוסרת ב' הוא תחותמס ב', ולכן השם 'שוסו' מופיע רק מימיו.

המלכים החמישיים – שנוסרת ג' ותחותמס ג':

המסורת המצרית רואה בשנוסרת ג' את גדול הכובשים: "מסביב לשמו נתגבשו הסיפורים על מלחמות וכיבושים".²⁸⁵ המחקר המודרני לעומת זאת מכתיר את תחותמס ג': "הוא בנה את הקיסרות הראשונה בתולדות העמים".²⁸⁶

בתעלה העוקפת את האשד הראשון של הנילוס יש כתובות המספרות שהיא נכרתה בהוראת שנוסרת ג'.²⁸⁷ כתובת אחרת באותו המקום מספרת שאת אותה תעלה הורה לעשות תחותמס ג'.²⁸⁸ דרומית יותר, במקום הקרוי סמנה, יש חורבות מקדש ובו שתי כתובות של שנוסרת ג' האומרות שכאן נקבע גבול מצרים. בכתובות אלו מפורטות הוראות המלך בנוגע לקרבנות.²⁸⁹ בכתובת נוספת כתובים אותם הדברים ומופיעים בה שמותיהם של תחותמס ושנוסרת יחדיו. מקובל בין החוקרים להסביר שתחותמס חידש את הגבול והמקדש של שנוסרת, ושילב במקדש החדש את הכתובות הקדומות, דא עקא ש"מן המקדש המקורי של שנוסרת לא נמצא דבר פרט לכתובת".²⁹⁰ לקראת הקמת אגם נאצר (סכר-אסואן) פינו את המקדש והעבירוהו למקום מבטחים. אך גם אז, כאשר כל המבנה נבדק עד היסוד, עדיין לא מצאו החוקרים את תכנית המבנה של מקדש שנוסרת ג'.

תחותמס ג' כתב במקדשו בכרנך את שמות המלכים המתים שקדמו לו. מרשימה זו נעדרים מלכי שושלת י"ח שקדמו לו והמלכים שנוסרת ג' ואמנמחא ג' משושלת י"ב.²⁹¹ החוקרים מתקשים להסביר את הכתובת, הנחשבת "רשימת מלכים מסורסת ולכן פחותה בערכה".²⁹² כאשר מזהים את תחותמס ג' עם שנוסרת ג' כתובת זו מובנת היטב.

המלכים השישיים – אמנמחא ג' והמלכה חאתשפסות:

בשונה מכל קודמיו היה אמנמחא ג' מלך שבימיו שרר שלום ושפע. הוא הפך את המכרות בסיני למושבות קבע.²⁹³

בשונה מכל קודמיה היתה חאתשפסות מלכה שבימיה שרר שלום ושפע. היא הפכה את המכרות בסיני למושבות קבע.²⁹⁴

במקדש שבנה אמנמחא ג' יש כתובת המתארת את הולדתו האלהית, וכיצד ירש את השלטון מאביו. כתובת זהה באותם מילים נמצאה במקדש חאתשפסות, בהבדל אחד: במקום שמו של אמנמחא ג' מופיע שמה של חאתשפסות. על כך אומרים: "הסיפור הועתק מילה במילה מן הרשימות העתיקות של שושלת י"ב".²⁹⁵

²⁸⁴ גבעון, עקבות פרעה בכנען, עמ' 72.

²⁸⁵ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 140.

²⁸⁶ שם, עמ' 234.

²⁸⁷ Brested, Ancient Records of Egypt, I. pp. 291-292.

²⁸⁸ ibid, II, p.260.

²⁸⁹ ibid, I, p. 293.

²⁹⁰ ibid, II, p. 69.

²⁹¹ Redford, Pharaonic King-lists, Annals and day-books, Mississauga 1986, pp. 29-43.

²⁹² למברדין, א"מ, ה', עמ' 245.

²⁹³ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 140.

²⁹⁴ שם, עמ' 206-207.

²⁹⁵ שם, עמ' 201.

הדמיון בין חאתשפסות לאמנמחת ג' ניכר במיוחד בתחום האמנות. פסלי חאתשפסות נחשבים לחיקוי לפסלי אמנמחת ג'.²⁹⁶ בצארביט-אל-חדאם שבסיני נתגלו כתובות בכתב אלף-ביתי קדום (פרוטו-סינאי) שהחוקרים נחלקו על זמנם: גרדינר וההולכים בשיטתו מייחסים אותן לימי אמנמחת ג', ואולברייט וסיעתו מייחסים אותן לימי חאתשפסות, ולשני הצדדים ראיות משכנעות.²⁹⁷ אם חאתשפסות היא אמנמחת ג' אזי שניהם צודקים. לסיכום: השוואה בין מלכי ראשית הממלכה החדשה למלכי הממלכה התיכונה מראה דמיון רב. הדבר מחזק את השקפתנו כי מדובר באותם המלכים בשמות אחרים.

אמצע הממלכה החדשה

עד כאן עסקנו במלכים של ראשית הממלכה החדשה (ראשית שושלת י"ח), והראנו כי אינם אלא העתקה של מלכי הממלכה התיכונה (שושלת י"ב) בשמות אחרים. מה בדבר המלכים הבאים אחריהם (המשך שושלת י"ח ושושלת י"ט)? מן האמור לעיל בפרקים ז'-ח' (תקופות שיחזור ו'מלכים וכפיליהם') ברור כי מלכים אלו, שחיו כביכול במאות י"ד-י"ג לפה"ס, היו לאמיתו של דבר במאות ז'-ו' לפה"ס, כלומר הם זהים למלכי שושלת כ"ו. בחלק ג' נעסוק בתקופה זו בהרחבה, ונביא ראיות נוספות לכך. [מדברים אלו עולה כי 'שושלת י"ח' אינה מקשה אחת, וקיים פער ניכר בין חלקה הראשון לחלקה האחרון]. השלב האחרון של הממלכה החדשה הוא שושלת כ', שהיתה כביכול במאה הי"ב לפה"ס. אך קיימות ראיות חזקות כי הזמן הנכון של שושלת זו הוא המאה הדר' לפה"ס, כלומר, היא זהה לשושלות כ"ח-ל', ובכך עוסק הפרק הבא.

²⁹⁶ Aldred, Egyptian art, London 1994, pp. 148, 153.

²⁹⁷ ראה: זאס, הכתיבה המצרית של שמות זרים בימי הממלכה התיכונה וראשית הא"ב השמי-מערבי, ארץ ישראל כ' (תשמ"ט), עמ' 44. לעומת: בית אריה, תגלית חדשה במכרה L בסראביט אל-ח'אדם, קדמוניות 53-54 (תשמ"א), עמ' 37.

פרק טז: הממלכה החדשה במצרים – ממלכה דמיונית (חלק ג')

ראיות 'גויי הים' לתיארוך שושלת כ' לתקופה הפרסית – ראיות 'גויי הים'
לתיארוך שושלת כ"א לתקופה הפרסית-הלניסטית – אסמכתאות נוספות

את שושלות כ'-כ"א במצרים מקובל לתארך למאות י"ב-י' לפה"ס. בספרו 'גויי הים' מביא וליקובסקי טיעונים משכנעים המוכיחים ששושלות אלו זהות לשושלות כ"ח-ל' שמן המאות ה'-ד' לפה"ס (סוף התקופה הפרסית וראשית התקופה התלמיית)²⁹⁸. להלן יובאו עיקרי דבריו, ולאחר מכן נציג אסמכתאות נוספות שמלכי ראשית שושלת כ' חיו בתקופה הפרסית.

ראיות 'גויי הים' לתיארוך שושלת כ' לתקופה הפרסית

שושלת כ' זהה עם שושלת כ"ח שמרדה בפרסים מעט אחרי שנת 400 לפה"ס ושלטה במצרים עד לשנת 343 לפה"ס. הראיות לכך:

א. הידוע במלכי שושלת כ' הוא רעמסס ג' שעל פי המקובל חי במאה הי"ב לפה"ס, אך בארמונו נמצאו אותיות יווניות בסגנון המאה הדי' לפה"ס. (הכתב היווני קיים רק מן המאה הח' לפה"ס). ומכאן שרעמסס ג' חי במאה ד' לפה"ס.

ב. בקברים שבהם נמצאו חותמות של רעמסס ג', ושל קודמו (המלך סת-נחת) נמצאו כתובות המורות על השפעה יוונית. חופרי האתר נחלקו האם לתארכו למאה י"ב לפה"ס, זמנו של רעמסס ג' (גריפס), או לתקופה היוונית, כפי שמראות הכתובות (נאביל). אך אם רעמסס ג' חי במאה ד' לפה"ס, הממצא מובן היטב.

ג. פפירוס מימי רעמסס ד' מספר כי לפני שושלת כ' "הארץ נכבשה... לאחר מכן ארסה היה להם לראש. על כל הארץ כפה לשאת מס". הדבר תואם את המצב בדורות שלפני שנת 400 לפה"ס, כאשר הארץ נכבשה על ידי הפרסים (525 לפה"ס) ולאחר מכן מונה הנציב ארשם על מצרים ועשק את תושביה (410-463 לפה"ס).

ד. רעמסס ג' שאחד משמותיו היה 'נחת-א-נב', מספר בכתובותיו כי נלחם ב'פרסת' וב'גויי הים' (עמים יוונים) וגירשם ממצרים.

מאידך, ההיסטוריון דיודורוס מספר על מלך מצרי בשם 'נכתנבו' מהמאה הדי', ועל נצחונו על הפרסים והיוונים שנלחמו עמו. מפקד החיל הפרסי היה נציב על הפרובינציה היוונית Tyai

²⁹⁸ וליקובסקי, גויי הים – פלשתים או פרסים, תרגמה ש. כוגן, ישראל תשס"ד.

Drayahna שמשמעו 'אלו מהים'. פרטים רבים בתיאורו של דיודורוס זהים למסופר בתבליטי רעמסס ג'.
 [מובן מכך כי ה'פרסת' שנגדם נלחם רעמסס ג' לא היו הפלשתים, כפי שניתן למצוא בספרי ההיסטוריה, אלא הפרסים].
 ה. יורשיו העיקריים של רעמסס ג' היו בנו רעמסס ד', ולאחריו אחיינו רעמסס ו' שמרד בדודו. יורשיו העיקריים של נכתנבו היו בנו טאכוס ואחיינו נכתנבו ב' שמרד בדודו.
 ו. מקדש רעמסס ג' בנוי בסגנון דומה מאד למקדשים התלמיים מהמאה ג' לפה"ס. הדמיון ביניהם מורה כי אין הפרש רב בין זמנו של רעמסס ג' לתקופה התלמיית.

ראיות 'גויי הים' לתיארוך שושלת כ"א לתקופה הפרסית-הלניסטית

שושלת כ"א ידועה כ'שושלת כהני דת' ותקופתם נחשבת לתקופה עלובה ביותר. מלבד שיפוצים במקדשים וטיפול בחנוטים, לא עשו מלכיה כמעט דבר. לאמיתו של דבר מדובר בנציבים תחת השלטון הפרסי במאות ה'-ד' לפה"ס, שיכלו להתהדר בתארי 'מלך מצרים', כי המלך הפרסי 'מלך המלכים' לא הקפיד על כך. הראיות הן:
 א. תעודה מראשית שושלת כ"א מספרת על שליחותו של אדם בשם ון-אמון לחו"ל לקניית עצים למקדש אמון. גם במקדש אמון מהתקופה הפרסית נמצאה כתובת המספרת שהמקום נבנה על ידי 'המנהיג הגדול לארצות ניכר, ון-אמון'.
 ב. המלך השני בשושלת כ"א היה פסונזס (פאסבאחעננו). קברו התגלה בצווען והתברר כי הוא נבנה מעל שרידים של מבנה מהתקופה הפרסית, ומכאן שאינו קדום לתקופה זו. חופר האתר נאלץ לומר כי: "מקדשי צווען נבנו מחדש פעמים רבות עד שאף לא אבן אחת נמצאת עדיין במקומה המקורי".
 ג. בין החפצים שנקברו עם פסונזס היו כתובות בסגנון המקובל בימי בית תלמי (מאות ד'-א' לפה"ס).
 ד. כתובת מן השושלת הכ"א מספרת באריכות כיצד קיבל הכהן מנחפררע את 'האל' שבא לבקר במקדש אמון. התיאור זהה בפרטי פרטים למסופר בכתבי ההיסטוריונים על ביקורו של אלכסנדר מוקדון במקדש אמון ועל הכרזתו כ'אל'.
 ה. המסיים את שושלת כ"א הוא סא-אמון (ששמו כבר לא נכתב כשם מלך), שגנז את חנוטיהם של מלכי מצרים הקדומים.
 מאידך, התגלה קבר מפואר מן התקופה ההלניסטית שבו נקבר אדם רם-מעלה בשם סא-אמון. האגיפטולוגים מפרידים בין סא-אמון משושלת כ"א וסא-אמון מהתקופה ההלניסטית, ורואים בהם שני אנשים שונים. אך הקישוטים המעטרים את קבר סא-אמון ההלניסטי זהים לעיטורים בפפירוס שנכתב בהוראת סא-אמון מהשושלת הכ"א, ומכאן שמדובר באותו אדם.

אסמכתאות נוספות

עד כאן עיקרי הדברים שעליהם ביסס וליקובסקי את תיאורו. ולחיצוק דבריו נוסיף שתי עובדות:
 א. באי 'יב' שבמצרים התגלתה במקדש 'חנום' מצבה של המלך סת-נחת' (מייסד שושלת כ'), העוסקת בימי עלייתו לשלטון. מסופר בה כי הוא ניצח אויבים שנעזרו באסייתים ('סותו'), וגרשם ממצרים. המחקר המקובל אינו יודע לומר מי הם האויבים ומי הם האסייתים שלחמו לצידם.
 לעומת זאת, המצב בראשית המאה הד' לפה"ס, כאשר ניצחו המצרים את הפרסים וגרשו ממצרים, הולם יפה את הכתובת. באי 'יב' היה חיל משמר יהודי בשירות הפרסים, שהיתה לו איבה רבת שנים עם כהני 'חנום'. הניצחון על הפרסים היה גם ניצחון על היהודים שנואי נפשם, ואלו הם האסייתים ('סותו') המוזכרים בכתובת במקדש 'חנום'.
 אגיפטולוגית שחקרה את הכתובת לא יכלה להימנע מלראות את הדמיון בין המסופר בכתובת, לבין הידוע על הקהילה היהודית ביב, אלא שנאלצה לדחותו בגלל התאריך: "קיימת עדות לפזורה

יהודית ביב, ששימשה כצבא שכירים במצרים, אולם להשליך מציאות זו על כתובת סת-נחת' היא אנכרוניזם"²⁹⁹. אך אין זה אנכרוניזם, כי סת-נחת' חי בראשית מאה ד' לפה"ס.

ב. בשכבה 5 בבית שאן נמצא פסל המלך רעמסס ג' משושלת כ'. בשכבה שקדמה לה נמצא שער גדול: "פיצג'יראלד (חופר האתר) ציין כי מבנה השער בנוי אבני גזית בסגנון זהה לארמון מלכי ישראל בשומרון, אבל הוא לא ניסה להסביר כיצד מתיישב הדבר עם תיארוך שכבה 5 לימי רעמסס ג' "³⁰⁰.

מממצא זה עולה, כי רעמסס ג' חי בתקופה המאוחרת ל'ארמון מלכי ישראל'. על פי התיארוך המקובל, אין להבין כיצד ימי מלכי ישראל (מאות ט'-ח' לפה"ס) קודמים לימי רעמסס ג' (מאה י"ב לפה"ס). והדבר מהווה הוכחה נוספת כי זמנו האמיתי רעמסס ג' מאוחר בהרבה מן הזמן שנותנים לו ספרי ההיסטוריה.

ולהלן בחלק העוסק בימי שיבת ציון נראה ש'ארמון מלכי ישראל' בשומרון הוא לאמיתו של דבר ארמון מאמצע התקופה הפרסית (מאה ה' לפה"ס). הדמיון בינו ובין השער הגדול בבית שאן מלמד שאף את השער בבית שאן יש לתארך לאמצע התקופה הפרסית. ומכאן שהשכבה המאוחרת ממנו, המיוחסת לימי רעמסס ג', היא מסוף התקופה הפרסית (מאה ד' לפה"ס).

סיכום שני הפרקים: 'הממלכה החדשה' במצרים, ששלטה ברציפות במאות ט'-י"ב לפה"ס, לא היתה כלל ועיקר, ואינה אלא הרכבה של מלכים משלש תקופות שונות. חלקה הראשון עשוי ממלכי שושלת י"ב, חלקה האמצעי ממלכי שושלת כ', וחלקה האחרון ממלכי שושלות כ"ח-ל'.

²⁹⁹ גלפז-פלר, "ונתתי את חן העם הזה בעיני מצרים", בית מקרא קס"ט, תשס"ב, עמ' 137.

³⁰⁰ ינאי, היבטים של התרבות החומרית בא"י בימי השושלת המצרית ה-20, דוקטורט, תל אביב 1996, עמ' 59.

חלק ב' – סיכום

ההיסטוריה החלה בראשית שושלת א' במצרים, ומקובל לומר כי שושלת זו החלה בסביבות שנת 3000 לפה"ס. על פי תאריך זה נקבע לוח הזמנים הארכיאולוגי המשמש את החוקרים, שלפיו מרבית הסתירות בין התנ"ך לארכיאולוגיה.

אך ככל שמתרבים הממצאים, מתברר יותר ויותר כי לוח הזמנים האמיתי קצר יותר מאשר לוח הזמנים המשמש את חוקרי המזרח הקדום. בחלק זה הראנו זאת במיוחד ביחס לתקופת הברונזה המאוחרת בארץ ישראל ו'הממלכה החדשה' במצרים, ולהלן נראה זאת ביחס לתקופות אחרות. בכדי להמשיך ולקיים את לוח הזמנים הארוך, חובה להשתמש בתירוצים של "תקופות שמהן לא נותרו שום מצבות ותעודות", "תקופות שבהן העבר שלט ללא מיצרים", "תקופות שבהן נהגו לענווד תכשיטים בני 300 שנה", ועוד כהנה וכהנה.

ברור כי תירוצים אלו אינם משקפים את המציאות האמיתית. אם נרצה להיות ריאליים, אין מנוס מהמסקנה כי הממצאים מורים לנו לקצר את לוח הזמנים הקדום.

כאשר נסיר מלוח הזמנים את החלקים המיותרים, יתברר לנו כי את עקבות סיפורי התנ"ך יש לחפש בממצאים מתקופות קדומות יותר מן התקופות שבהן מקובל לחפש. כאשר נעשה זאת, ניווכח כי גילינו פרטים רבים מן הנאמר בתנ"ך בממצאי המחקר.

פרק יז: בעקבות וליקובסקי – עיון בסיפורי המלך שישק ומלכת שבא

**מסע שישק – מגידו – 'מכת' היא שכם – מדוע היה רחבעם בשכם? – הוכחה מפפירוס
מצרי – מדוע עזב רחבעם את שכם? – מדוע נקראה מלכת מצרים 'מלכת שבא'?**

מסע שישק

בספר מלכים מסופר כי רחבעם שמרד במלך שלמה מצא מקלט בחצר שישק מלך מצרים. לאחר מות שלמה הוא חזר ארצה, והקים בשכם את ממלכת ישראל. שישק עצמו כבש לאחר מספר שנים את ארץ יהודה מידי רחבעם בן שלמה, ובזז את בית המקדש. בפרק 'ימי דוד ושלמה' זיהינו את שישק עם המלך שנוסרת ג' בן שושלת י"ב, ובפרק 'הממלכה החדשה במצרים' הראנו שמלך זה נקרא בכתובות מלכותיות 'תחותמס' (ג'),³⁰¹ יש לצפות אם כן שבכתובות תחותמס ג' יסופר על ביזת המקדש. ואכן, תחותמס ג' מספר על כיבושה של ארץ ישראל מידיו של מלך העיר 'קדש' שהיה עשיר מופלג. ברשימת השלל מצויירים מזבחות (מזהב ומנחושת) בעלי זר זהב סביב, שולחנות זהב, מנורות זהב ועוד. משכנעת במיוחד ההקבלה בין דיסקוס עגול המופיע בכתובת תחותמס ג', בתוספת סימון כי נלקחו בשלל 300 פריטים ממנו. לבין התיאור המקראי על ביזת שישק: "ויקח את כל מגיני הזהב" (מל"א יד, כו), "שלש מאות מגינים" (שם י, יז). לפי זה, מלך 'קדש' שנגדו נלחם תחותמס, הוא רחבעם מלך ירושלים 'עיר הקדש', והכלים המצויירים הם כלי המקדש, כמו שעמד על כך כבר וליקובסקי³⁰².

מגידו

אלא שפרט אחד בסיפור המלך המצרי מעורר תמיהה: בכתובת מסופר כי במערכה הראשונה התבצר מלך קדש במגידו (בקצה עמק יזרעאל). תחותמס כבש את העיר, ויחד עמה נפלה לידו כל

³⁰¹ בפסקה 'השוואות בין מלכים משתי התקופות'.

³⁰² וליקובסקי, תקופות בתוהו, עמ' 142-117.

ארץ ישראל הצפונית ('רת'נו העליונה'), אך מלך קדש הצליח להימלט מבעוד מועד. רק לאחר מספר שנים נלכדה גם העיר קדש. אם רחבעם הוא מלך קדש, יוצא מכך שרחבעם הסתגר במגידו. הדבר לא מובן, מדוע עזב רחבעם את ירושלים ועבר למגידו? זאת ועוד, בכתובת תחותמס יש רשימה ארוכה של ערי ארץ ישראל ובראשן קדש (ירושלים) ומגידו. היכן יש רמז במקרא כי מגידו היתה חשובה משאר הערים ומעמדה היה שווה לירושלים? אך האם את מגידו כבש תחותמס?

מכת' היא שכם

שמה של העיר בכתובת המצרית הוא 'מכת', ומכיון שלעיתים מתחלפות האותיות כ-ג ת-ד, הגיעו החוקרים למסקנה שמדובר במגידו. הכתובת מספרת עוד כי בדרך ל'מכת' עבר הצבא המצרי במעבר 'ערונא' הצר שבו 'סוס הולך אחר סוס', ולאחר מכן פנה צפונה עד שהגיע למעיין נחל 'קנה' שמדרום למכת. מכיון ש'מכת' זוהתה עם מגידו, זוהה מעבר ערונא עם ואדי ערה המוליך למגידו, ונחל קנה עם נחל אל-פאח הזורם מדרום למגידו (ולכן שמו במפות זמננו: נחל קינה)³⁰³. אך יש בארץ ישראל נחל ששמו 'נחל קנה', ומעיין נובע מדרום לשכם ולא מדרום למגידו (יהושע יז, ט). מכאן ש'מכת' היא שכם ולא מגידו. יש גם מעבר צר בעל שם הדומה ל'ערונא' שעליו נאמר כי שני בעלי חיים אינם יכולים לעבור בו כאחד. זהו אינו ואדי ערה, אלא מעלה בית חורון, שעליו אמרו חז"ל: "שני גמלים שהיו עולים במעלה בית חורון, אם עלו שניהם, נופלים. בזה אחר זה, עוברים"³⁰⁴. במעבר זה ניתן להגיע לשכם, אך לא למגידו. דברים אלו מורים לנו לחפש את השם 'מכת' באזור שכם. ואכן, מצאנו שם זה בשכם, כלשון הכתוב: "הַמִּקְמָתָה אֲשֶׁר עַל פְּנֵי שָׁכֶם. וְהַלֵּךְ הַגָּבֹול אֶל הַיַּמִּין (הדרום)... וַיֵּרֶד הַגָּבֹול נַחַל קָנָה" (יהושע יז, ז-ט). 'הַמִּקְמָתָה אֲשֶׁר עַל פְּנֵי שָׁכֶם' היא 'מכת' של כתובת תחותמס.

מדוע היה רחבעם בשכם?

אם 'מכת' היא שכם מובן לנו מדוע היה בה רחבעם, שהרי לשם בא כדי לקיים את טכס ההכתרה, ככתוב: "וַיֵּלֶךְ רַחְבֶּעַם שָׁכֶם כִּי שָׁם פָּא כָּל יִשְׂרָאֵל לְהַמְלִיךְ אֹתוֹ" (מל"א יב, א). מובן לנו גם מדוע היה לעיר זו מעמד כה בכיר, שהרי שכם אמורה היתה להיות עיר המלוכה. ספר מלכים מספר כי רחבעם נמלט משכם וכל צפון הארץ עבר לשלטון ירבעם, בן חסותו של מלך מצרים. לאחר מספר שנים נכנעה גם ירושלים למצרים (שם יד, כה). בדומה למסופר בכתובת תחותמס על בריחת מלך קדש ממכת ועל כניעת קדש לאחר זמן. ספר מלכים וכתובת תחותמס מספרים את אותו הסיפור.

³⁰³ יש המזהים את 'קינה' עם 'גינה' שהיא לדעתם ג'נין (נאמן, אדמות המלך בעמק יזרעאל בתקופה הכנענית המאוחרת, ארץ ישראל ט"ו (תשמ"ה), עמ' 143). על כך ניתן רק לומר, כי הנחל היוצא מג'נין עובר מדרום למגידו, וממילא לא ניתן לקשר ביניהם.

³⁰⁴ בבלי סנהדרין לב ע"ב. את זיהוי ערונא עם מעלה בית חורון הציעה אוה דניאליוס. לגבי המיקום המדויק של מעבר זה, ראה: אליצור, מעלה בית חורון הקדום – שרידים והצעות שיחזור, בתוך: ארליך ואשל (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון – דברי הכנס הרביעי, אריאל תשנ"ד, עמ' 31-38.

הוכחה מפפירוס מצרי

גם הכתוב בתעודה מצרית אחרת, שבה יש 'חידון' בידיעת ארץ ישראל, מוליך למסקנה ש'מכת' היא שכס. כך נאמר בה: "מעבר הירדן כיצד לעברו? הראני הדרך אל מכת אשר מעליו". 'מכת' לפי זה נמצאת מעל מעבר הירדן. אם מכת היא מגידו משפט זה אינו מובן, שהרי מגידו אינה נמצאת מעל מעבר הירדן. לכן יש המבקשים להגיה את התעודה: "בפפירוס התחלף שמה של קינה בשמו של הירדן"³⁰⁵. יש העונים כי הירדן נמצא "תחת ה'מטריה' של מגידו. ואין זה קובע כלל שהמרחק הוא קרוב ל-35 ק"מ"³⁰⁶. אך התשובה הפשוטה היא שמכת היא שכס, וממעבר הירדן ('גשר-דמיה') אכן עולה דרך אל שכס. גם התעודה שהבאנו בפרק 'מי דוד ושלמה' מראה שהמקום שעליו צר הצבא המצרי הוא שכס: "הוד מלכותו התקדם בהצלחה רבה לעבר הארמון של המלך 'יחי' ונפלה שכס יחד עם ארץ ישראל (רת'נו) העלובה". 'מכת' אם כן אינה מגידו אלא שכס.

מדוע נקראה מלכת מצרים 'מלכת שבא'?

המושלת על מצרים בדור שקדם לתחותמס ג' היתה אמו החורגת, המלכה חאתשפסות (היא אמנמחת ג'). ומכך שהיסקנו כי מלכות תחותמס ג' היתה בימי רחבעם בן שלמה, עולה כי מלכות חאתשפסות היתה בימי המלך שלמה.

בימי שלמה ביקרה בירושלים 'מלכת שבא', כך מתאר זאת יוסף בן מתתיהו: "בימים ההם מלכה אשה על מצרים וכוש. תקפה אותה תשוקה לראות את שלמה, ויצאה לדרך אליו"³⁰⁷. מהאמור עד כה ברור כי 'מלכת שבא' היא חאתשפסות, ובנושא זה קיימת התאמה מופלאה בין התיאור המצרי למסופר במקרא: על קירות המקדש המפואר שבנתה חאתשפסות מתואר בציורי ענק הגדול שבמפעלי חייה. לא היה זה כיבוש או ניצחון, אלא מסע ממלכתי שעשתה המלכה לארץ זרה, שנערך באותה המתכונת שבה מתאר המקרא את ביקור מלכת שבא, כפי שהאריך להראות וליקובסקי.³⁰⁸

אך נותרה שאלה חמורה הממתינה למענה: 'ארץ שבא' היא בדרום חצי האי ערב (בתימן). מדוע קורא הכתוב לחתשפסות 'מלכת שבא' ולא 'מלכת מצרים'? במה שונה היא ממלכי מצרים האחרים שנקראו על שם ארצם?

מסתבר שהסיבה לשינוי זה היא המתנה המיוחדת שהביאה המלכה. מתנה שהכתוב מפליג בערכה: "מאה ועשרים כיכר זהב ובשמים הרבה מאד ואבן יקרה, לא בא כבושם הזה עוד לרוב אשר נתנה מלכת שבא למלך שלמה" (מל"א י, י).

המקור העיקרי של הבשמים בימי קדם היה 'ארץ שבא' שבדרום ערב: "דרום ערב היתה הספק העיקרי של כמה סוגי בשמים"³⁰⁹. ובדברי הנביאים אנו רואים כי גם זהב ואבן יקרה הגיעו מארץ זו (ישעיהו ס, ו. יחזקאל כז, כב. תהלים עב, טו).

דברים אלו מסבירים את הכינוי 'מלכת שבא' שניתן למלכת מצרים. שהרי כפי שראינו, הכתוב נותן חשיבות רבה למתנותיה, ורואה בהבאתם מאורע שאין שני לו. מכיון שהמתנות הובאו מ'ארץ שבא', נקראה גם המלכה שהביאתם 'מלכת שבא'.

³⁰⁵ אהרונז, א"י בתקופה הכנענית המאוחרת, בתוך: רפל (עורך) תולדות א"י, ת"א תש"ס, עמ' 120.

³⁰⁶ אמיר, הגליל בתקופת הברונזה, דן תשנ"ז, עמ' 117.

³⁰⁷ יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, תרגם א' שור, ירושלים תש"ו, ספר ח', ו, 5.

³⁰⁸ וליקובסקי, תקופות בתוהו, ישראל תשנ"ז, עמ' 86-109.

³⁰⁹ אפעל, א"מ ז', עמ' 461.

פרק יח: מיהי האשה שנרצחה ביריחו?

רצח באמצע הבניה – חיאל בית האלי – אחרית דבר

רצח באמצע הבניה

לעיל (בפרק 'כיבוש יהושע') סופר על כיבוש ושריפת יריחו בידי 'פולשים מן המדבר'. הממצאים מלמדים כי לאחר כן היה המקום שומם, עד שנבנה מחדש לאחר מאות שנים. חקר היישוב החדש הראה דבר פליאה: נמצא כי חומת העיר לא נבנתה כאחת, ובין לבין גר מן-דהו במקום: "בחפירה נתגלה דבר מוזר... בין הנחת יסודות הסוללה לבין השלמתה חלה הפסקה שבה נבנו חדרים ששמשו למגורים זמן מה... מסיבה כלשהי נדחתה הקמת הסוללה."³¹⁰ מהי אותה סיבה שגרמה לעיכוב הבניה? לא ידוע. באותם חדרים נתגלה דבר מזעזע, שהוסיף פליאה על פליאה: "נופך של מסתורין נוסף כשמצאנו שלד של אשה כבת שלשים שמצאה את מותה בעריפה, שכן חוליות הצוואר היו כרותות." החופרת מציעה: "ייתכן כי היא שבנתה את הבקתה ועוררה את זעמם של בוני הבצורים כשבאו לחדש המלאכה."³¹¹ דברים אלו מעוררים תמיהה. האם לא יכלו לפנות את האשה באמצעים פחות חמורים? לאמיתו של דבר, יש להקדים ולשאול שאלה נוספת: אתר בניה הוא לא מקום מומלץ לגור בו. מדוע בחרה האשה להקים את ביתה דווקא בתוך החומה הנבנית, ולא במקום נוח יותר? על כל פנים, מציאת הבקתה שהפריעה לבניית החומה, ומציאת סימני הרצח שבא בעקבות זאת, מוכיחים כי בניית החומה לא התנהלה על מי מנוחות, והבונים נתקלו בהתנגדות עזה שעליה היו צריכים להתגבר. מי היתה אותה אשה שכה התנגדה לבניית החומה, ומדוע?

חיאל בית האלי

ההקבלה למקרא יכולה לתת הסבר מתקבל על הדעת למאורעות שקרו בעת בניית החומה, וראשית כל, נציג את בונה האתר החדש. שמו היה 'חיאל בית האלי', שהכתוב מספר כי בנה את יריחו בימי המלך אחאב (מלכים א טז, לד). ספר מלכים מספר כי כאשר בנה חיאל את העיר התקיימה בו קללת יהושע: "אָרֹר הָאִישׁ לְפָנַי ה' אֲשֶׁר יָקוּם וְכָנָה אֶת הָעִיר הַזֹּאת אֶת יְרִיחוֹ בְּכֶכְרוֹ יִסְדְּנָה וּבְצַעֲרוֹ יִצִּיב דִּלְתִּיהָ" (יהושע ו, כו), והוא קבר את בניו בזה אחר זה.

³¹⁰ קניון, חשפנו את יריחו, עמ' 162.

³¹¹ שם, עמ' 163.

מסתבר כי כאשר ראתה אשת חיאל את הקורה לילדיה, התנגדה בכל יכולתה לתכניתו של בעלה. היא התנחלה באתר הבניה ומנעה בגופה את המשך העבודות, וזו סיבת ההפסקה שחלה בבניית החומה. השלד כרות הראש מלמד אותנו כיצד התגבר לבסוף חיאל על הבעיה: האשה נרצחה והחומה המשיכה להבנות על גופתה המתה.

אחרית דבר

תל יריחו נבנה אם כן במחיר חייהם של ילדי חיאל, וכפי שמראים הממצאים הארכיאולוגיים, גם במחיר חיי אדם. הישוב בתל יריחו המשיך להתקיים עד סוף תקופת הברונזה התיכונה (כלומר, סוף ימי ממלכת ישראל).

סופה של העיר שהחלה את ימיה בשפך דם נקי לא היה טוב. החפירות גילו שבסוף ימיה נקברו בה בו זמנית אנשים רבים, ולאחר מכן נחרבה ונשרפה. כך כותבת חופרת האתר: "נסיבות יוצאות מגדר הרגיל הביאו לקבורת אנשים מרובים כל כך בעת ובעונה אחת. אנו רשאים להסיק כי אסון מסוים גרם לתמותה גבוהה... האסון אירע זמן קצר לפני סופה של יריחו... אין ניכרים בשלדים סימני פגיעות, ולא היה זה רעב. ההשערה היא כי היתה זו מחלה קטלנית. נראה שיריחו נפקדה במגיפה ואחריה בדליקה."³¹² לאחר מכן לא נבנתה העיר פעם נוספת.³¹³

תל יריחו נותר אם כן מקום מקולל עד עצם היום הזה.

לסיכום: חפירות יריחו מצאו את חומת העיר שבנה חיאל בית האלי במחיר חיי בניו. נמצאו גם שרידי גופת אשה שהפריעה לבנייה והומתה. אל נכון היתה זו אם בניו של חיאל, שמנעה בגופה את בניית החומה ולכן נרצחה.

³¹² שם, עמ' 192-193.

³¹³ שם, עמ' 199-201.

פרק יט: מי הרג את יהורם ואחזיהו?

כתובת 'בית דוד' בן – הסתירה בין המקרא לכתובת – הסברי החוקרים – חזאל לא מעיד
שהרג את יהורם ואחזיה – מדוע לא נמצאו כתובות ממלכי ישראל?

כתובת 'בית דוד' בן

בין החוקרים ניטש ויכוח ארוך שנים אודות דוד המלך, הנזכר רבות במקרא, אך לא נזכר בשום מקור חיצוני מאותם ימים. היו שקיבלו את העדות המקראית המספרת על מלך בשם זה, והיו שטענו כי מדובר בדמות אגדית ש'הומצאה' בדורות מאוחרים. ויכוח זה קיבל תפנית בשנת 1993, כאשר נמצאה בתל דן (שבגליל העליון) שבר כתובת של מלך ארמי המתפאר כי הרג את מלך ישראל ואת 'מלך בית דוד'³¹⁴. נמצאה אם כן עדות חיצונית מתקופת המקרא לדוד המלך.

היו שניסו עדיין לטעון כי דוד לא היה ולא נברא, והכתובת מדברת על מלך עיר הקרויה על שם האל 'דוד'. אך בעונת החפירה הבאה נמצא שבר נוסף מאותה כתובת ובו השתמרו באופן חלקי שמותיהם של המלכים: '...רם מלך ישראל' ו'...יהו מלך בית דוד'³¹⁵. הדבר תואם את שמות שני המלכים – מישראל ומיהודה – שנהרגו בעת המלחמה נגד חזאל מלך ארם: יהורם מלך ישראל ואחזיהו מלך יהודה. (כמסופר בספר מל"ב פרק ח').

לכן מוסכם כיום כי בכתובת זו אכן מדובר על בית דוד, והיא הוצבה על ידי חזאל מלך ארם לאחר שכבש את דן. המחלוקת על קיומו של דוד המלך הוכרעה, אך נפתחה בעיה חדשה: מי הרג את המלכים יהורם ואחזיהו?

הסתירה בין המקרא לכתובת

בספר מלכים מסופר כי קצין בשם 'יהוא' (שהיה לאחר מכן למלך ישראל) הוא שהרג את יהורם ואחזיהו: "וַיְהִי כִּי הָיָה יְהוֹאָשׁ בֶּן־יִזְבָּעַד הַחֲצִי מִלְּבָבוֹ... וַאֲחִזְיָהוּ מֶלֶךְ יְהוּדָה רָאָה וַיָּנֹס... וַיִּרְדֹּף אַחֲרָיו יְהוֹאָשׁ וַיֹּאמֶר גַּם אַתָּה הִפָּהוּ... וַיָּנֹס מִגְדּוֹ וַיָּמָת שָׁם" (מלכים-ב ט, כד-כז בהשמטות).

מדברים אלו ברור כי יהורם וכפי הנראה גם אחזיהו הומתו בידי יהוא. מאידך, בכתובת שברן מתפאר חזאל כי הוא הרגם: "קתלת אית יהורם בר אחאב מלך ישראל וקתלת אית

³¹⁴ בירן ונוה, כתובת ארמית מתקופת בית ראשון בתל דן, קדמוניות 103, תשנ"ד, עמ' 76.

³¹⁵ הנ"ל, הכתובת מן המצבות והחוצות, קדמוניות 109, תשנ"ה, עמ' 109.

אחזיהו מלך ביתדוד". (תרגום: הרגתי את יהורם בן אחאב מלך ישראל והרגתי את אחזיהו מלך בית דוד). מי אם כן הרג את המלכים, יהוא או חזאל?

הסברי החוקרים

בסתירה זו שבין כתובת חזאל למקרא, יש המעדיפים את דברי חזאל על פני האמור במקרא. לדוגמא נצטט את דבריה של א' ליפשיץ: "ספר מלכים מעוניין לפאר ולהגדיל את חלקו של יהוא בהיסטוריה, משום התיקונים הדתיים שלו, ומוכן לייחס ליהוא את הריגת יהורם ואחזיהו, אף על פי שהמעשה היה מעשה חזאל"³¹⁶. יש לציין כי מדובר בחוקרת המשתייכת ל'אסכולת ירושלים' ה'מגינה' כביכול על אמיתות המקרא.

חוקרים אחרים מעדיפים את גירסת המקרא, ולדעתם חזאל התפאר במעשים שלא עשה, כפי שמצוי – כך מודים כולם – בכתובות קדומות: "ידועים מקרים לא מעטים שבהם ייחסו מלכים לעצמם מסעות מלחמה והישגים שלאמיתו של דבר לא נטלו בהם חלק"³¹⁷.

יש גם הרוצים לומר כי כוונת חזאל במילה 'קתלת' (הרגתי) אינה כפשוטה, אלא לניצחון בקרב, אך כמובן שיש בהסבר זה דוחק.

אבל האם באמת קיימת סתירה בין כתובת דן לכתוב במקרא?

חזאל לא מעיד שהרג את יהורם ואחזיהו

האם מספר חזאל בכתובתו כי הרג את יהורם ואחזיהו? התשובה היא לא, לפחות על פי הנוסח המצוי בדינו. ולשם כך נציג את הכתובת, בצירוף ההשלמות שהושמו בסוגריים.

כתובת חזאל

שורה	מקור	תרגום
5	אנה ויהך הדד קדמי ואפק מן שבע...	אני וילך האל הדד לפני ואצא משבעת
6	מלכי ואקתל מל(כן שב)ען אסרי אלפי ר	מלכים ואהרוג מל(כים שב)עים אסרי אלפי ר
7	כב ואלפי פרש (קתלת אית יהו)רם בר (אחאב)	כב ואלפי פרשים. (הרגתי את יהו)רם בן (אחאב)
8	מלך ישראל וקתלת(אית אחז)יהו בר (יהורם מל)	מלך ישראל והרג(תי את אחז)יהו בן (יהורם מל)
9	ך ביתדוד ואשם (אית קריתתם חרבת)...	ך בית דוד. ואשים (את עריהם חורבה)...

רואים אנו כי המשפט המדבר על הריגת אחזיהו הוא פגום: "וקתל... יהו", והושלם ל"קתלת אית אחזיהו" – הרגתי את אחזיהו. אך השלמה זו אינה הכרחית. ניתן גם להשלים "וקתל הדד לאחזיהו" – הרג האל הדד את אחזיהו, או "קתלוהו לאחזיהו" – הרגוהו לאחזיהו, או "קתל ליה אחזיהו" – נהרג אחזיהו.

על סמך מה קבעו מפרסמי התעודה כי את המילה "וקתל" יש להשלים "וקתלת"? על כך הם עונים: "ההשלמה בשורה 8 "וקתלת(ת)" (היינו והרגתי) מתבקשת מן העובדה, שגם הפעלים בשורה 6 ("ואקתל") ובשורה 9 ("ואשם") הם בגוף ראשון"³¹⁸.

³¹⁶ ליפשיץ, פולמוס בית דוד, בתוך: ברין וליפשיץ (עורכות), דוד מלך ישראל חי וקיים?, ירושלים תשנ"ז, עמ' 35.

³¹⁷ נאמן, הכתובת הארמית מתל דן בהארה היסטורית, ארץ ישראל כ"ו, תשנ"ט, עמ' 115.

למרות דברים אלו נאמן עצמו מעדיף את דברי חזאל על האמור במקרא.

³¹⁸ בירן ונוה, כתובת ארמית מתקופת בית ראשון בתל דן, קדמוניות 103, תשנ"ד, עמ' 80.

אך ההשוואות עם שורה 6 ושורה 9 צריכות להוביל למסקנה הפוכה, והיא: חזאל לא מייחס את הריגת אחזיהו לעצמו. שכן בשורות 6 ו-9 שבהם הוא מתייחס לעצמו (גוף ראשון), הוא משתמש בבנין יפעל: "אקתל" "אשם", בשונה מן המילה שבשורה 8 העוסקת בהריגת אחזיהו: "קתל...". אם רצה חזאל לומר כי הוא שהרג את אחזיהו, היה משתמש באותה מילה שבה סיפר על הריגת 'שבעים המלכים': "ואקתל". אם בחר להשתמש במילה אחרת, אף שאין אנו יודעים להשלימה בוודאות, ברור הוא שאחזיהו נהרג בידי של אדם אחר.

[הדבר מוכיח גם כי ההצעה שהעלנו: "וקתל הדד" אינה נכונה. שכן גם ביחס להדד הוא משתמש בבנין יפעל: "ויהך"].

לסיכום: ה'סתירה' בין ספר מלכים לכתובת חזאל היא סתירה מדומה. משום שהקביעה כי חזאל מעיד כי הוא שהרג את יהורם ואחזיהו, בניגוד לאמור במקרא, לא מסתמכת על נוסח הכתובת המצויה בדינו, אלא על השלמתה בידי מפרסמיה. השלמה זו, לא רק שאינה הכרחית, אלא קרוב לוודאי שגויה. חזאל לא טוען שהרג את יהורם ואחזיהו.

מאידך, מה שכן נוכל לומר בוודאות הוא, כי חזאל מספר שאחזיהו (וכפי הנראה גם יהורם) לא מת על מיטתו אלא נהרג, בדיוק כפי הכתוב במקרא. כתובת זו היא דוגמה נוספת להתאמה בין הארכיאולוגיה והמקרא.

מדוע לא נמצאו כתובות ממלכי ישראל?

עד כאן עסקנו בכתובת חזאל, שאיננה כתובת ההנצחה היחידה שנמצאה באזורנו. מפורסמת ממנה היא מצבת מישע מלך מואב. בכתובת זו מספר מישע על נצחונותיו ופעולותיו: "ואנכי בניתי... ואנכי עשיתי... ואנכי כרתי" וכו'.³¹⁹

כתובות נוספות נשתמרו ממלכי עמון, ארם, חמת, פלשת ועוד, אך לא ממלכי ישראל. יש מי שסבור כי ההבדל בין ישראל לעמים אחרים הוא מקרי בלבד: "עד כה לא נתגלו כתובות של מלכים מישראל ויהודה, אבל יש מקום להניח, שגם הם הציבו מצבות וכתבו כתובות".³²⁰ אך בהתחשב בעובדה שארץ ישראל נחקרת ביסודיות כבר למעלה ממאה שנה, ונערכות בה חפירות יותר מבכל מקום אחר בעולם, היעדר כל שריד למצבות מלכותיות מצביע כי כפי הנראה לא נהגו בישראל לחקוק כתובות זיכרון. מה יכולה להיות הסיבה לשוני זה בין ישראל לעמים שמסביבם? יתכן שהסיבה להבדל זה נעוצה באישיותו של מייסד בית המלוכה הישראלי (והיהודי), דוד המלך. במזמורים שהותיר ניתן למצוא משפטים כדוגמת: "וְאֶנְכִי תוֹלַעַת וְלֹא אִישׁ, חֲרַפְתָּ אֶדָם וְכִזְוִי עָם" (תהלים כב, ז). לא יעלה על הדעת למצוא פתגם מעין זה בכתובות ההנצחה של מלכי קדם. אך דוד לא היה מלך רגיל, וגם כשעלה לגדולה לא שכח כי הוא בן תמותה רגיל עם כל חסרונותיו. אופי המלוכה שהוריש לבאים אחריו היה כזה, שמלך לא היה יכול להרשות לעצמו לרשום כתובות התפארות.

[כשם שכיום, אופי המשטר ברוב המדינות לא מניח למנהיגים לשכוח כי אינם שונים באופן מהותי מנתיניהם. ולכן אם שליט בן זמננו יכתוב בנוסח: "אנכי המלך הגדול, הגבר החזק" וכו', כפי שנהגו בימי קדם, ישים עצמו לבוז].

זו גם הסיבה לכך שבכתובת ההנצחה היחידה שנמצאה ביהודה – כתובת ניקבת השילוח – לא מופיע שמו של איש.

בארכיאולוגיה ניתן ללמוד מן הממצא, ולעתים גם מהעדר ממצא: חוסר כתובות מלכותיות בישראל וביהודה מעיד כי ההשקפה על המלוכה בישראל היתה שונה מבשאר העמים, וממלך נדרשה ענווה למרות מעמדו הרם, ולכן נמנעו מלכי ישראל מלחקוק כתובות התרברבות.

³¹⁹ בכתובת זו מתפאר מישע כי לקח את כלי ה' והביאם לפני אלילו כמוש. יש המסבירים בכך את דברי הנביאים ישעיהו וירמיהו: "שמענו גאון מואב גא מאד... כי על ה' הגדיל" (ישעיהו טז, ו. ירמיהו מח, כו-כט). ראה: אליצור, ישראל והמקרא, ר"ג תש"ס, עמ' 175-182.

³²⁰ נאמן, הכתובת הארמית מתל דן בהארה היסטורית, ארץ ישראל כ"ו, תשנ"ט, עמ' 113.

פרק כ: המושיע בימי יהואחז

בעיית כתובת שושנק – בעיית המלך סוא – פיתרון בעיית כתובת שושנק – פתרון בעיית
המלך סוא

בעיית כתובת שושנק

בימי בית ראשון שלטו על מצרים שושלות מלכים ממוצא לובי (שושלות כ"ב-כ"ג). מייסד שושלת כ"ב היה שושנק א', שבכתובותיו מסופר כי ערי ארץ-ישראל משועבדות לו. שבר מצבה שנמצא במגידו ועליו חקוק שמו, מלמד שלא היתה זו התפארות שוא. במקרא מסופר על מלך מצרי בשם שישק, שכבש את ארץ יהודה בימי המלך רחבעם בן שלמה. בשל הדמיון בשם, זוהה שושנק א' עם שישק המקראי. אך התעוררה בעיה: במקרא מסופר שישק כבש את עריה הבצורות של יהודה (דברי הימים ב, יב, ד), ואילו הערים המוזכרות בכתובת שושנק הן ערי ממלכת ישראל ויישובי הנגב, בעוד ערי יהודה נעדרות.³²¹ מה פשר ההבדל בין התיאור המקראי לבין הרשום בכתובת המלך המצרי?

בעיית המלך סוא

קושי נוסף בתולדות מלכי מצרים בימי בית ראשון, הוא המסופר על הושע, אחרון מלכי ישראל: לפי האמור בספר מלכים, היה הושע כפוף למלך אשור. הוא ביקש לפרוק את עולו על ידי שביקש את עזרת מלך מצרים, ונענש על כך בידי המלך האשורי. זה לשון הכתוב: "וַיִּמְצָא מֶלֶךְ אֲשׁוּר בְּהוֹשֶׁעַ קֶשֶׁר, אֲשֶׁר שָׁלַח מֶלֶאכִים אֶל סוּא מֶלֶךְ מִצְרַיִם" (מלכים ב, יז, ד). הבעיה בסיפור זה היא, שבימי הושע (ימי שושלת כ"ג), היתה מצרים מפולגת למספר נסיכויות ולא היה לה כלל מלך. למי אם כן שלח הושע? לכן יש המסבירים שהפסוק לא מתכוון למצרים אלא לממלכה בשם 'מצרי' שהתקיימה בצפון ערב. או ש'סוא' אינו שמו של מלך מצרים אלא שמה של העיר 'סאיס', או ש'סוא' הוא שם של מפקד צבאי מצרי.³²² אך מובן שכל אלו הם תירוצים דחוקים.

³²¹ מזר, כנען וישראל, עמ' 244-234.

³²² ייבין, א"מ ה', עמ' 1002-1003; תדמור, א"מ ד', עמ' 257; ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 394.

פיתרון בעיית כתובת שושנק

הפתרון לבעיות שהוזכרו הוא זה: זמן של השושלות הלוביות (718-945 לפה"ס) מקביל כמעט לזמן שבו התקיימה ממלכת ישראל (721-945 לפה"ס).³²³ אלא שמתוך למעלה מ-220 שנות השושלות, יש תיעוד ברור רק על 90 השנים הראשונות, ועל שארית השנים נאלצים לומר שהיו 'תקופה אפלה' שלא הותירה שרידים. אם לא נקבל הסבר זה ונסיר את התקופה האפלה מלוח הזמנים, אזי יצא שהשושלת הלובית מלכה רק בתשעים השנים האחרונות של ממלכת ישראל (718-810 לפה"ס).³²⁴

אם כך, מייסד השושלת הלובית שושנק א' לא חי בימי רחבעם, אלא למעלה ממאה שנים אחריו, בימי בית יהוא. בתקופה זו סבלה ממלכת ישראל מאד מן הארמים שהיו מרטשים עולליהם ומבקעים הרוטיהם, ולאחר מכן הוקל להם. ככתוב על המלך יהואחז בן יהוא: "וַיַּחַל יְהוֹאָחָז אֶת פְּנֵי ה'... וַיִּתֶּן ה' לְיִשְׂרָאֵל מוֹשִׁיעַ וַיֵּצְאוּ מִתַּחַת יַד אֲרָם" (מלכים ב', יג, ד-ה).

הכתוב לא פירש מיהו המושיע שעזר לישראל, ויש המסבירים שהיה זה אדד-ניררי מלך אשור שנלחם בארם בימי יהואחז.³²⁵ אך מן האמור לעיל מסתבר, ששושנק א', שממלכת ישראל היתה כפופה לו, הוא המושיע של ימי יהואחז. שלטונו היה נוח משל הארמים שהיו אכזריים, ואולי לא ארך זמן רב, ולאחריו "ישבו בני ישראל באוהליהם כתמול שלשום" (מלכים ב', שם).

פתרון בעיית המלך סוא

עכשיו, כשאחרנו את השושלת הלובית בלמעלה ממאה שנה, יכולים אנו לזהות את המלך המצרי 'סוא' שאליו שלח הושע, אחרון מלכי ישראל. כי לפי לוח זמנים זה יוצא שימי הושע הם ימי המלך המצרי אוסורכין ב', שהוא המלך המצרי שהמקרא מכנהו בקיצור 'סוא'. החופרים שבדקו את חורבות העיר שומרון מצאו בה שנהבים מארמון מלכי ישראל ככתוב: "וַיִּתֵּר דְּבָרֵי אַחְזָב וְכָל אֲשֹׁר עֲשָׂה וּבֵית הַשֵּׁן אֲשֶׁר בָּנָה" (מלכים א', כב, לט). בין כלים אלו נמצא גם "שבר כלי שחרוט עליו השם אסרכין הב' מלך מצרים".³²⁶ זהו המלך סוא, שבשומרון סמכו לשווא על עזרתו.³²⁷

³²³ השתמשנו במספרים המקובלים לסוף ימי ממלכת ישראל. אך ראה להלן בפרק 'אורך השנים בעת העתיקה' ובפרק הסיכום.

³²⁴ שהשושלת הלובית החלה סמוך לשנת 800 לפה"ס מלמד גם הממצא בגבל. ראה: Rohl, A test of time, London 1996, pp. 370-371.

³²⁵ אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, מהדורה מתוקנת בעריכת י' אפעל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 265.

³²⁶ אביגד, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1499.

³²⁷ וליקובסקי זיהה את סוא עם שושנק א' (תקופות בתוהו, עמ' 144).

אך זיהוי זה לא מסתבר, משום ששנים ספורות אחרי חורבן שומרון החלה למלוך במצרים שושלת כ"ה, עליה יש תיעוד במצרים, ואחד ממלכיה נזכר גם במקרא (תרהקה). מאידך, יש תיעוד ברור שאחרי שושנק א' מלכו יורשיו במשך עשרות שנים. אם שושנק הוא סוא שחי בימי חורבן שומרון, מתי מלכו יורשיו?

פרק כא: מפעלי המים של חזקיהו

המים בירושלים הקדומה – הכנות חזקיהו למצור האשורי – האם 'ניקבת חזקיהו' תואמת את המסופר על חזקיהו? – הממצאים מתקופת הברונזה התיכונה – התאמת הממצא לכתוב – "ואין מקום לבהמה לעבור תחתיו" – כתיב כתובת השילוח

על המלך חזקיהו מסופר כי עשה שינויים במערכת המים של ירושלים. בפרק זה נבדוק את הממצאים הקשורים לסיפור זה.
[יתכן שהקורא ימצא כי כדי לעקוב אחר הדברים יש צורך בקריאה איטית.]

מעין הגיחון

המים בירושלים הקדומה

ירושלים הקדומה, שהיתה בנויה על גבעת עיר-דוד, סיפקה את צרכי המים שלה ממעיין הגיחון הסמוך לה. אל המעיין היו יורדים בני העיר, ממלאים את כליהם מים, ומביאים לבתיהם.

עיר דוד ומעיין הגיחון

מעייין הגיחון היה בתחתית המדרון שמצפון-מזרח לעיר, ולשימוש בו היו שלשה שלבים:³²⁸ שלב א' – המים היו יוצאים מהמעייין ונשפכים לעמק העמוק שמתחתיו (נחל קדרון). בשלב זה היתה גישה נוחה למים לתושבי צפון העיר, בעוד דרום העיר היה מרוחק מן המים. שלב ב' – תעלת השילוח – בתקופת הברונזה התיכונה² נחצבה תעלה שהוליכה את המים לדרום העיר. התעלה היתה גלויה ברובה בעת חציבתה, אך כוסתה יותר מאוחר באבנים גדולות. התעלה, היבשה כיום, מזוהה עם "הנחל השוטף בתוך הארץ", הנזכר בספר דברי הימים ב' (לב, ד). שלב ג' – ניקבת השילוח – מאוחר יותר נחצבה ניקבה (מנהרה) מתחת לעיר דוד שהתחילה בסמוך למעיין הגיחון והסתיימה אף היא בדרום העיר. הניקבה נעשתה במפלס נמוך ממפלס התעלה, מה שגרם שמי הגיחון חדלו מלעבור בתעלה, שהפכה ליבשה, והחלו לזרום בניקבה, שבה הם זורמים עד היום.

³²⁸ לוי, ירושלים בימי הבית הראשון והבית השני, ירושלים 1998; עמירן, הספקת המים לירושלים, קדמוניות 1-2, תשכ"ח; דה-גרוט, סיור בעיר דוד, אריאל 46; רייך ואחרים, ירושלים – מדריך לגן הארכיאולוגי, ירושלים תשנ"ח.

הניקבה נחצבה משני הכיוונים, ובדרומה נמצאה כתובת בכתב עברי קדום המספרת על מפגש החוצבים: "וזה היה דבר הניקבה... היכו החוצבים איש לקראת רעו גרזן על גרזן וילכו המים מן המוצא אל הברכה". מקובל לומר כי ניקבת השילוח נזכרת במקרא, ולהלן נדון אם נכון הדבר אם לאו.

הכנות חזקיהו למצור האשורי

חזקיהו מלך יהודה היה כפוף לסנחריב מלך אשור, עד שמרד בו והפסיק מלהעלות לו מיסים. המלך האשורי יצא למלחמה נגד יהודה, וחזקיהו שהבין כי ירושלים תבוא במצור, התכונן לכך. כך מספר הכתוב:

"וַיֵּרָא יְחִזְקִיָּהוּ כִּי בָא סִנְחַרִּיב וּפָנָיו לְמַלְחָמָה עַל יְרוּשָׁלַם. וַיִּנְעֹץ עִם שָׂרָיו וַגְּבָרָיו לְסִתּוֹם אֶת מִימֵי הָעֵינֹת אֲשֶׁר מֵחוּץ לְעִיר וַיַּעֲזְרוּהָ. וַיִּקְבְּצוּ עִם רַב וַיִּסְתָּמוּ אֶת כָּל הַמַּעֲיָנוֹת וְאֶת הַנְּחֹל הַשּׁוֹטֵף בְּתוֹךְ הָאָרֶץ לֵאמֹר לִמָּה יָבֹאוּ מַלְכֵי אֲשׁוּר וּמִצָּאוּ מַיִם רַבִּים. וַיִּתְחַזַּק וַיִּבֶן אֶת כָּל הַחֹמָה הַפְּרוּצָה וַיַּעַל עַל הַמְּגִדֹּלוֹת וְלַחֲצוֹצָה הַחֹמָה אַחֲרָתָא... וכו' (דברי הימים ב, לב, ב-ה). ושוב: "וַהֲוָה יְחִזְקִיָּהוּ סֹתֵם אֶת מוֹצָא מִימֵי גִיחוֹן הָעֵלְיוֹן וַיִּשְׁרֹם לַמָּטָה מִעֲרֵבָה לְעִיר דָּוִיד" (דברי הימים ב, לב, ל). בספר מלכים הדבר נאמר בקיצור: "עָשָׂה אֶת הַפְּרָכָה וְאֶת הַתְּעָלָה וַיָּבֵא אֶת הַמַּיִם הָעֵינִי" (מלכים ב, כ, כ).

מקובל לומר, כי חציבת ניקבת השילוח, שהייתה את המים מן התעלה, היא 'סתימת המעיינות' שביצע חזקיהו, ועל כן ניקבת השילוח מכונה כיום 'ניקבת חזקיהו'.

האם 'ניקבת חזקיהו' תואמת את המסופר על חזקיהו?

כשנדקדק בכתובים המספרים על פעולות חזקיהו, ניווכח כי ניקבה זו המכונה 'ניקבת חזקיהו' אינה התעלה שעשה חזקיהו, שהרי הכתוב מדבר על סתימת התעלה ("הנחל השוטף"), ואילו חציבת הניקבה לא סתמה את התעלה, אלא רק הייתה את המים שהיו אמורים להגיע אליה. כך שהמילה 'סתימה' איננה מתאימה.

זאת ועוד, המשמעות הפשוטה של המילים "וישרם למטה מערבה" היא שהמים זרמו בקו ישר למערב, ואילו ניקבת השילוח זורמת בנתיב מפותל מצפון לדרום.

טענה נוספת שהועלתה כנגד זיהוי הניקבה עם סתימת התעלה היא, שמה שעשה חזקיהו היה חייב להסתיים בזמן קצר שלא ארך יותר ממספר שבועות. שהרי חזקיהו החל כאשר סנחריב כבר בא לארץ יהודה, וגמר עוד לפני הגיעו לירושלים. זמן זה לא יכול היה להספיק לחציבת הניקבה, שאורכה למעלה מ-500 מטר, ומשך הזמן הדרוש לחציבתה מוערך בחצי שנה לפחות.³²⁹

יש לזכור כי הניקבה צרה (כ-60 ס"מ בלבד) ולא יכלו לעבוד בה מספר אנשים יחד. לכן נראה שניקבת השילוח איננה תעלת חזקיהו. אך אין הדבר אומר שלא נותרו עקבות למעשיו של מלך זה, יש רק לחפשם במקום הנכון. שכן, ימי בית ראשון מקבילים לתקופה הארכיאולוגית 'ברונזה תיכונה ב'. מתקופה זו קיימים שרידים לארבעה פעולות שונות שלפי הכתוב ביצע חזקיהו. לשם כך נציג את הממצאים מתקופת הברונזה התיכונה (שחלקם התגלה רק בשנים האחרונות).

³²⁹ ר"ח ארנטרוי, עיונים בדברי חז"ל ולשונם, ירושלים תשל"ח, עמ' מ"ג; גרוסברג, כיצד התכונן חזקיהו למצור סנחריב, בתוך: ברוך ואחרים (עורכים) חידושים בחקר ירושלים – הקובץ הי"א, רמת גן תשס"ו, עמ' 113-124.

הממצאים מתקופת הברונזה התיכונה

כאמור לעיל, בתקופת הברונזה התיכונה נחצבה 'תעלת השילוח', שהיא 'הנחל השוטף בתוך הארץ'. מלבד זאת, נמצאו ממצאים נוספים מאותם ימים. מדובר ב: 1. מערכת 'פיר וורן'. 2. 'הבריכה החצובה'. 3. הביצור. 4. המנהרה התחתונה.

המנהרה היורדת לפיר וורן

מערכת פיר וורן – מעיין הגיחון היה מחוץ לעיר, כך שבעת מצור היתה העיר מנותקת ממקור מימיה. בכדי להתגבר על בעיה זו נחפרה מנהרה במעמקי האדמה, שהובילה מן העיר למי הגיחון. המנהרה נעשתה ככל הנראה על יסוד סדק טבעי, וחלקה האמצעי היה פיר (ארובה) בגובה 13 מטר, הקרוי על שם מגלהו 'פיר וורן'.³³⁰ בכדי להגיע למים, היו יורדים במנהרה עד הפיר, משתלשלים בפיר עד לתחתיתו, ומשם הולכים עוד כ-20 מטר עד למעיין.

³³⁰ אבלס וארכיט, מחלוקת אודות גישה מוגנת למים בתקופת הברונזה התיכונה, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס החמישי, רמת גן תש"ס, עמ' 10-12.

בנוגע לתיארוך מערכת פיר וורן, היו דעות שונות במחקר. היו שהקדימו לתקופת הבה"ת (קניון), היו שאיחרו לתקופת הבה"מ (עמירן), ואף לתקופת הברזל (שילה). הממצאים החדשים הכריעו לטובת התיארוך המקדים: "נמצאו ראיות ארכיאולוגיות לתיארוך המערכת כולה לתקופת הבה"ת ב' " (רייך ושוקרון, חפירות ב'בריכה החצובה' שליד מעיין הגיחון, בתוך: ברוך ואחרים (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – הקובץ הי"א, רמת גן תשס"ו, עמ' 17).

הבריכה החצובה – סמוך למעיין נחצב בסלע מאגר מים גדול (14 מטר עומקו!) שחובר בתעלה לתעלת השילוח. חציבת הבריכה לא הושלמה, ולא יכלו להאגר בה מים, היות ורצפתה גבוהה מגובה תעלת השילוח, (למעט חלק קטן), והמים שהיו מגיעים לבריכה היו נשפכים לתעלה.³³¹

הביצור – מעל מעיין הגיחון נבנתה מערכת ביצורים כבדה שממנה התגלו לעת עתה שני מגדלים: 'מגדל המעיין' ו'מגדל הבריכה'. האבנים שמהם נעשה הביצור הן הגדולות ביותר שהתגלו מן התקופה שקדמה להורדוס.³³²

המנהרה התחתונה – כפי שנאמר לעיל, אנשי ירושלים יכלו להגיע למי הגיחון גם בעת מצור, דרך מנהרת 'פיר וורן'. אך גישה זו היתה קשה, והצריכה גלישה בפיר הארוך. מאוחר יותר נחצבה מנהרה שהוליכה את מי הגיחון עד תחתית פיר וורן. עתה יכלו בני ירושלים לעמוד מעל הפיר, לשלשל דלי ולשאוב מים, ובכך לחסוך מעצמם את הדרך הקשה.³³³

כשנבדוק, נגלה כי הממצאים האמורים תואמים להפליא לדברי הכתובים המספרים על פעולות חזקיהו.

שרידי הביצורים שמעל המעיין (שים לב לגודל האבנים)

³³¹ א' מזר, בירה בת 4000 שנה, ארץ ישראל כ"ח, תשס"ח, עמ' 140.

³³² רייך ושוקרון, החפירות החדשות בעיר דוד, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים) חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השלישי, רמת גן תשנ"ח, עמ' 4-5.

³³³ לדעת החופרים (רייך ושוקרון) הפיר לא שימש לשאיבת מים, אך דעתם אינה מקובלת. לסיכום ראה אצל: פאוסט, לשאלת תיפקודו של פיר וורן, בתוך: ברוך ואחרים (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס התשיעי, רמת גן תשס"ד, עמ' 16-17.

התאמת הממצא לכתוב

כאשר המצור האשורי עמד להגיע לירושלים, לא היה צפוי מחסור במים בעיר, שהרי אליהם יכלו להגיע דרך מערכת 'פיר וורן'. המשימה שניצבה בפני חזקיהו היתה למנוע מן האשורים להגיע למים, אשר זרמו גלויים בתעלת השילוח. כיצד פתר את הבעיה?

1. ראשית מעשיו היתה לסתום את המעיין והתעלה: "ויקבצו עם רב ויסתמו את כל המעינות ואת הנחל השוטף בתוך הארץ". האבנים המכסות את תעלת השילוח הן עדות לפעולה זו.

תעלת השילוח ומעליה האבנים הסותמות אותה

2. סתימת התעלה לא היתה מספקת, משום שהתעלה הסתומה לא יכלה להכיל בתוכה את כל המים הנובעים, והם היו עתידים לבצבץ מתוכה החוצה. היה צורך למצוא מקום לעודפי המים, ולשם כך נחצבה ה'בריקה' החצובה' הענקית, שכאמור, לא עלה בידו להשלימה. זוהי כוונת הכתוב: "עשה את הברכה".

3. מעל הבריקה והמעין בנה חזקיהו ביצור, ככתוב: "ויעל על המגדלות ולחוצה החומה האחרת". ה"מגדלות" הם 'מגדל המעין' ו'מגדל הבריקה' שנחשפו בחפירות, ו"החומה האחרת" היא החומה שחיברה את המגדלות עם חומת העיר.

[דברינו בשתי הפיסקאות האחרונות, הם כוונת כתוב נוסף העוסק בפעולות חזקיהו: "וּמְקָנָה עֲשִׂיתָם בֵּין הַחֲמִיתִים" (ישעיה כב, יא). ה'מקנה' היא 'הבריקה' החצובה' האמורה שנעשתה בין החומה הישנה לביצור החדש].

4. כאשר חלפה הסכנה לא השלים חזקיהו את חציבת הברכה, אלא שיפר את המערכת, והביא את המים לעיר: "ויבא את המים העירה". זוהי 'המנהרה התחתונה' שהביאה את מי הגיחון עד לתחתית פיר וורן.

זוהי כוונת הכתוב: "הוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון וישרם למטה מערבה לעיר דוד". שהרי מנהרה זו נמצאת במפלס נמוך מן התעלה ("למטה"), וממערב לה ("מערבה"), והמים מגיעים אליה בקו ישר ("וישרם"). מצינו גם את עקבות פעולתו של חזקיהו.

"ואין מקום לבהמה לעבור תחת"

לעיל הסברנו מדוע ניקבת השילוח אינה שייכת להכנות שעשה חזקיהו למצור סנחריב. מתי אם כן היא נחצבה?

קיימת דעה האומרת כי גם הניקבה נחצבה על ידי חזקיהו, כאשר ביקש לשפר את הגנת העיר לאחר מפלת סנחריב³³⁴. אך מסתבר יותר שהיא נחצבה בסוף תקופת שיבת ציון, בימי עזרא, כאשר הוחל בבניית חומת העיר מחדש³³⁵. נתון המסייע לכך הוא העובדה שבתעלות קטנות המסתעפות מן הניקבה נמצאה קיראמיקה מסוף תקופת הברזל³³⁶, כלומר תקופת עזרא (כמו שנראה בחלק העוסק בימי שיבת ציון). בכתובים העוסקים בימי שיבת ציון אכן ניתן למצוא איזכור לניקבה זו:

הכתוב מספר כי אויבי יהודה נלחמו כנגד בניית ירושלים והחריבוה, ונחמיה שמע על כך ביקש לשקם את העיר. בבואו לירושלים הוא יצא לסיור הכנה לאורך החומה ההרוסה, והוא מזכיר את הנקודות בהן עבר. בין היתר הוא אומר: "וַאֲעֲבֹר אֶל שְׁעַר הָעֵיִן וְאֶל בְּרִכַּת הַמֶּלֶךְ וְאֵין מָקוֹם לַבְּהֵמָה לְעֹבֵר תַּחְתָּי" (נחמיה ב, יד).

במהלך סיורו נתקל גם כן נחמיה במכשול שאינו עביר לבהמה. אך בין אם מדובר בקיר זקוף, בין אם מדובר במדרון חלקלק, הלשון "אין מקום לבהמה לעבור תחת" נשמע קשה. למה התכוון נחמיה?

אם נשים לב למקום שבו הוא עמד – ברכת המלך – נוכל להבין את דבריו, שכן 'ברכת המלך' היא הבריקה שבמוצא ניקבת השילוח. נחמיה שביקש להכיר את העיר רצה לעבור בניקבה, אך ממדיה המצומצמים לא איפשרו לו להיכנס עם הבהמה, והוא נאלץ להשאיר בחוץ ולהיכנס בגפו. כאן הולמים היטב דברי הכתוב: "ואין מקום לבהמה לעבור תחת". אם אכן לניקבת השילוח יש הקשר מקראי, מסתבר שאינו לחזקיהו אלא לעזרא ולנחמיה.

³³⁴ גרוסברג, כיצד התכונן חזקיהו למצור סנחריב, בתוך: ברוך ואחרים (עורכים) חידושים בחקר ירושלים – הקובץ הי"א, רמת גן תשס"ו, עמ' 113-124.

³³⁵ ראה להלן בפרק 'ספרי עזרא ונחמיה לאור הארכיאולוגיה' בפסקה 'עליות עזרא ונחמיה'.

³³⁶ רייד ושוקרון, חומות ותעלות מתקופת הבה"ת ב' ומשלהי תקופת הברזל ב' במזרח עיר דוד – נתונים חדשים מעונת החפירות 2000, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים) חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השישי, רמת גן תשס"א, עמ' 11-12.

כתיב כתובת השילוח

סיוע לכך שעלינו לאחר את חציבת הניקבה לימי עזרא נותן הכתיב שבו נכתבה הכתובת החקוקה בניקבה. [אמנם אין מדובר בהוכחה גמורה, כי בנושא הכתיב יכולים להיות יוצאים מן הכלל]. כיצד ניתן ללמוד מן הכתיב על תאריך הכתובת? כי כיום אנו כותבים את המילה 'שלו' ונגזרותיה ('ידו' 'רגלו' וכדו') בסימנת האות ו', אך בבית ראשון נכתבו מילים אלו בסימנת ה' ולא ו': 'שלה' ('ידה' 'רגלה' וכו').

לשם דוגמא נציג כתובת מימי בית ראשון, הלא היא כתובת 'אשר על הבית':
בספר ישעיהו מוכיח הנביא את אחד משרי חזקיהו – 'שבנא אשר על הבית' – במילים אלו: "מה לך פה ומי לך פה כי חצבת לך פה קבר, חוצבי מרום קברו, חוקקי בסלע משפן לו" (ישעיהו כב, טז). הפסוק לא מובן. איך יכול אדם לחצוב קבר במרום?
כתובת פגומה שהתגלתה בירושלים עונה על כך. היא נמצאה בכרך קבורה, בצוק שמעל נחל קדרון, וזה לשונה: "זאת [קבורת]... יהו אשר על הבית. אין פה כסף וזהב [כי] אם [עצמותיו] ועצמות אמתו (אשתו) אתו"³³⁷. מצאנו אם כן שאדם שתוארו היה 'אשר על הבית' חצב לו קבר במרומי הסלע. זהו פירוש המילים: "חוצבי מרום קברו".

הכתיב בכתובת זו הוא באות ה': "ועצמות אמתה אתה". וכתיב זה התקיים עד סוף ימי הבית, כמו שמלמדים מכתבי לכיש (מדור החורבן), שבהם נכתב 'עבדה' במקום עבדו, 'שלחתה' במקום שלחתו³³⁸.

לעומת זאת, בניקבת השילוח הכתיב דומה לכתיב בזמננו: 'איש אל רעו', כמו שמציינים החוקרים: "כינוי הגוף לנסתר אינו – ה כמקובל בכתובות מימי בית ראשון, כי אם – ו"³³⁹. ומכאן שכנראה כתובת השילוח איננה מימי בית ראשון אלא מאוחרת יותר.

כתובת השילוח אינה מתאימה אם כן לכתיב ימי בית ראשון, ושונה גם מכתובות מימי ראשית בית שני. כמו למשל מכתב מימי שיבת ציון שנתגלה סמוך ליבנה-ים, ובו מתאונן הכותב על בגדו שנלקח ממנו. המכתב פותח במילים "ישמע אדוני השר את דבר עבדו", והמילה 'עבדו' כתובה כך: 'עבדה'³⁴⁰.

כלומר, גם בימי שיבת ציון עדיין נהג הכתיב הקדום, ועלינו לאחר אם כן את תאריך כתובת השילוח לסוף ימי שיבת ציון, שהם ימי עזרא ונחמיה.

לסיכום: על חזקיהו מסופר כי ביצע שיפורים במערכת המים של ירושלים. החפירות מצאו עקבות לארבע פעולות שונות של חזקיהו: סתימת התעלה, הבריכה, הביצור, והבאת המים לעיר. אך הניקבה, המכונה כיום 'ניקבת חזקיהו', אינה מעשי ידיו אלא מתקופה מאוחרת יותר, כפי שמוכיח גם הכתיב של הכתובת שכתבו חוצבי ניקבה.

ימי עזרא, שבהם כידוע החלו שינויים בכתב, ובהם גם נעשו פעולות בניה בירושלים (כמו שנראה בחלק 'ימי שיבת ציון'), הם המועד הסביר לחציבת ניקבת השילוח.

³³⁷ קאסוטו ואביגד, א"מ ד', עמ' 383-384; ברקאי, קברים וקבורה ביהודה בתקופת המקרא, בתוך: זינגר (עורך) קברים ונהגי קבורה בארץ ישראל בעת העתיקה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 136; הנ"ל, בתי הקברות של ירושלים בימי בית ראשון, בתוך: עמית וגונן (עורכים), ירושלים בימי בית ראשון, עמ' 110; אחיטוב, כתובות עבריות מימי בית ראשון, שם, עמ' 93.

³³⁸ טור-סיני, א"מ ד', עמ' 518.

³³⁹ אחיטוב, א"מ ד', עמ' 633.

³⁴⁰ נוח, כתובות עבריות במצד-חשביהו, ידיעות כ"ה (תשכ"א), עמ' 117-128.

המכתב הוא מתקופת ה'ורדה', שמקובל לשייכה לימי סוף בית ראשון. אך כפי שנראה בחלק העוסק בתקופת שיבת ציון, התיארוך הנכון הוא ימי אחשורוש וארתחשסתא.

[כך כותב על ממצאי האתר חוקר האמון על התיארוך המקובל: "ענין רב יש בכמה סוגים של כלים שבדרך כלל נוהגים לייחסם לתקופה הפרסית" (שטרן, התקופה הפרסית, ירושלים תשל"ג, עמ' 22-23). הכותב לא נותן הסבר כיצד הגיעו כלים פרסיים לאתר 'מימי בית ראשון', והדבר מהווה הוכחה נוספת שתקופת ה'ורדה' היתה בימי שלטון פרס.]

פרק כב: מתי צר סנחריב על ירושלים?

מסעות הכיבושים של מלכי אשור – בעיית לוח הזמנים – בעיות נוספות – פתרון הבעיות –
מצבת מישע – מלכי ישראל ויהודה – שושלות י"ב וי"ט במצרים – לוח גזר – כמה שנים
היו בני ישראל במצרים? – מתי היתה יציאת מצרים?

פרק זה דן בבעיה כרונולוגית מימי המלך חזקיהו. פתרון הבעיה משליך על סוגיות מקראיות וארכיאולוגיות נוספות.

סדר הזמנים לימי חזקיהו ויורשיו (השנים לפה"ס)

מצרים	אשור	יהודה
	שלמנאסר 727-722	חזקיהו 727-698
	סרגון 722-705	
	סנחריב 705-681	
תרהקה 688-663	אסרחדון 681-669	מנשה 698-643
	אשורבניפל ויורשיו 669-612	
פסמתק 663-610	חורבן נינוה 612	אמון 643-641
	סוף ממלכת אשור 609	יאשיהו 641-609

מסעות הכיבושים של מלכי אשור

שלמנאסר מלך אשור שם מצור על שומרון בירת ממלכת ישראל, בשנתו הרביעית של חזקיהו מלך יהודה. ככתוב: "ויהי בשנה הרביעית למלך חזקיה עלה שלמנאסר מלך אשור על שומרון ויצר עליה". כעבור שנתיים נפלה שומרון: "בשנת שש לחזקיה... נלכדה שומרון" (מל"ב יח,

ט-י). הכתוב אינו מגלה מי כבש את העיר, אך מתעודות אשוריות אנו יודעים שהיה זה יורשו של שלמנאסר, המלך סרגון.³⁴¹ לאחר מכן, בשנה ה-14 לחזקיהו כבש סנחריב בנו של סרגון את רוב ממלכת יהודה, אך נאלץ לסגת בלא שעלה בידו לכבוש את ירושלים. במהלך מסעו זה הגיעתו שמועה כי המלך 'תרהקה' יצא להילחם בו. (מל"ב פרקים יח-יט. ישעיהו פרקים לו-לז. דהיי"ב פרק לב). הדבר מסופר גם בכתובת סנחריב העוסקת במסעו לארץ ישראל בשנת מלכותו הרביעית, כשאת כישלונו לכבוש את ירושלים הוא מתאר כהישג: "את חזקיהו היהודי כלאתי בירושלים כצפור בכלוב".³⁴²

בעיית לוח הזמנים

פרשה זו מהווה בעיה כרונולוגית חמורה, שכן שנת 14 לחזקיהו היא שנת 714 לפה"ס ואילו סנחריב החל למלוך רק 9 שנים אחר כך, בשנת 705 לפה"ס, ותרהקה רק 26 שנים אחר כך, בשנת 688 לפה"ס. איך מספר הכתוב על המלכים סנחריב ותרהקה בתאריך הקודם בשנים רבות לראשית מלכותם? בענין זה הועלו מספר אפשרויות, אך לא נמצא הסבר שיהלום את לשון הפסוקים.³⁴³ זאת ועוד, מן המקרא עולה, שממזור שלמנאסר (שנה 4 לחזקיהו) עד מסע סנחריב (שנה 14 לחזקיהו) עברו רק 10 שנים. ואילו מן המקורות האשוריים עולה, שעברו לפחות 20 שנה (משלמנאסר עד השנה הרביעית לסנחריב שבה נערך המסע). הא כיצד?

בעיות נוספות

הבעיות הכרונולוגיות בדורות אלו אינן מצטמצמות למקרא בלבד. ניתן למנות שתיים נוספות: א. התעודות האשוריות מעידות כי בשנה השניה לאשורבניפל (667 לפה"ס) הוא נלחם בתהרקה וגירשו מצפון מצרים לבלי שוב. למרות זאת נמצאה שם כתובת משנת 664 לפה"ס המציינת את תהרקה כמלך.³⁴⁴ איך קוראת הכתובת לתהרקה 'מלך' כאשר על הארץ מולך אשורבניפל? ב. האשורים קראו את השנים על שמם של שרי הממלכה, כל שנה על שמו של שר אחר. נמצאה רשימה ובה שמות השנים מ-910 ועד 649 לפה"ס. שמות השנים שמכאן ואילך לא מופיעות ברשימה זו אך התגלו בתעודות שונות. אין התאמה בין מספר השנים לבין מספר השמות: "מ-648 עד 612 דרושים 37 שמות, ואילו מספר השמות עליהם יש לנו עדות הוא כ-50".³⁴⁵ איך נכנסות 50 שנה בתוך 37 שנים?

פתרון הבעיות

יתכן שהתשובה לכל הבעיות הנ"ל היא זו: לעם ישראל יש שני ראשי שנה עיקריים: בניסן ובתשרי. גם את ראש השנה הבבלי (ה'אכיתו') חגגו פעמיים בשנה בתקופות מסוימות.³⁴⁶

Oppenheim, Babylonian and Assyrian Historical Texts, by: Pritchard (ed.) ANET, ³⁴¹ Princeton 1969, p. 284.

³⁴² תדמור, מלחמת סנחריב ביהודה, ציון נ', ירושלים תשמ"ה, עמ' 80-65.

³⁴³ תדמור, שם; אפעל, א"מ ה', עמ' 1069-1065; גליל, ישראל ואשור, חיפה תשס"א, עמ' 111-100.

³⁴⁴ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 399.

Whiting, The post canonical and extra canonical eponyms, by: Millard, The ³⁴⁵ eponyms of the Assyrian Empire, Helsinki 1994, p. 72.

³⁴⁶ סאגס, דברי ימי בבל, תל אביב תשל"ב, עמ' 359.

מסתבר שאצל חלק מן המלכים, הן בישראל והן באומות העולם, נהגה שנה בת שישה חדשים: מניסן לתשרי ומתשרי לניסן. כך הן 55 שנות מלכות מנשה שהיו לאמיתו של דבר רק כ-28. גם אצל מלכי אשור: שלמנאסר, סרגון, סנחריב ואשורבניפל (או יורשיו), נהגו לחגוג כל חצי שנה את ראש השנה ולתת שם חדש לשנה. עתה מתקבלים התאריכים הבאים:

סדר הזמנים לימי חזקיהו ויורשיו – לוח מתוקן (השנים לפה"ס)

יהודה	אשור	מצרים
חזקיהו 670-699	שלמנאסר 696-699	מנשה 670-699
	סרגון 688-696	
	סנחריב 676-688	
	אסרחדון 664-676	
מנשה 642-670	אשורבניפל ויורשיו 612-664	פסמתיק 610-663
אמון 641-642		
יאשיהו 609-641		

עתה מסולקות כל הבעיות, וסדר המאורעות הוא זה: בשנת 696 לפה"ס שהיא השנה הרביעית לחזקיהו, צר שלמנאסר על שומרון. בשנת 694 נכבשת העיר ע"י סרגון. בשנת 686 שהיא שנה 14 לחזקיהו ורביעית לסנחריב (בשנים חצויות), מתקיים מסע סנחריב ליהודה ובמהלכו נלחם סנחריב גם נגד תרהקה. רק בשנת 663 מגרש אשורבניפל את תרהקה, ומכאן ואילך מתחילה תקופת פסמתיק א', שכפי שיוסבר להלן, לא היה זה שמו של מלך בודד, אלא של תקופה שבה מלכו מספר מלכים. (בפרק 'הדורות שאחרי אל-עמרנה').

ההסבר למספר השנים הגבוהה העולה מן התעודות מסוף ימיה של האימפריה האשורית הוא, שהשנים הרשומות, או לפחות חלק מהן, אינן מייצגות שנה שלימה, אלא רק שנה של ששה חדשים.

[כשנבדוק, נגלה כי כך נהגו כבר בתקופה קדומה בהרבה, בימיו של 'זמרי'לם', מלך העיר מארי שבמסופוטמיה (ימי חמורבי). מהשוואה עם כתובות מלכים אחרים עולה שהוא מלך לכל היותר 18 שנה, אך בעירו נמצאה כתובת משנת מלכותו ה-32³⁴⁷ הא כיצד? אלא שגם הוא מנה את שנותיו בשנים בנות ששה חדשים.]

מלכי ישראל ויהודה

גם בעם ישראל היה זמן שבו מנו למלכים על פי שנה של שישה חדשים. לעיל הראנו זאת על ימי מנשה, וכך גם נהגו מימי עוזיהו מלך יהודה וירבעם השני מלך ישראל עד לימי אחז מלך יהודה ופקח בן רמליהו מלך ישראל (ועד בכלל).

ראיה לכך מהכתוב: "בשנת עשרים ושבע שנה לירבעם מלך ישראל מלך עזריה" (מל"ב טו, א), שעל כך שואל רד"ק: והלא בשנת י"ד לירבעם מלך עזריה? והמלבי"ם מוסיף: "בפסוק זה לא מצאו כל אנשי חיל ידיהם".

המפרשים פירשו כל אחד בדרכו. אך לפי האמור לעיל, שבימי ירבעם החלו למנות כל שנה כשנתיים, העניין מובן, כי שנת י"ד הפכה לשנים כ"ז-כ"ח.

כך מתיישב עניין נוסף: מן האמור בספר מלכים יוצא שבין המלכים מנחם והושע היו לפחות 20 שנה. אך שני מלכים אלו מופיעים בכתובותיו של המלך האשורי תגלת-פלאסר שמלך רק 18 שנה.

³⁴⁷ תדמור, ההיסטוריה של עם ישראל, כרך ב', עמ' 47-48.

היישוב לסתירה בין הכתובות היא, שבימי מנחם ויורשיו מנו לפי שנה קצרה, לעומת תגלת-פלאסר שמנה לפי שנה ארוכה. לפי זה, בין מנחם והושע עברו רק 10 שנים, וכך יכלו שניהם למלוך בימי תגלת פלאסר.

מצבת מישע

בספר מלכים מסופר על מלך מואבי בשם 'מישע' שהיה משועבד לישראל בימי אחאב, ופרק את עולו לאחר מות אחאב. יהורם, בנו של אחאב, ניסה לחדש את השלטון הישראלי על מואב, והדבר לא עלה בידו (מל"ב א, א. שם ג, ד-כז). לאחר מספר שנים מת יהורם והושמד כל בית המלוכה (מל"ב ט-י).

בעבר הירדן התגלתה מצבה בכתב עברי של מישע מלך מואב, בה הוא מספר על "עמרי מלך ישראל. ויענה את מואב ימים רבים. ויחליפו בנו ויאמר גם הוא אענה את מואב... ואראה בו ובביתו". "עמרי" הנזכר בכתובת הוא ככל הנראה אחאב בן עמרי, שאף המקרא מכנהו 'עמרי' (מל"ב ח, כו), ובנו הוא יהורם, שבמותו עבר מן העולם בית עמרי.

מישע ממשיך לספר בכתובת: "וירש עמרי את ארץ מהדבא וישב בה ימיו וחצי ימי בנו ארבעים שנה" (שנה).³⁴⁸ והדברים תמוהים, שהרי ימי אחאב ויהורם אינם מגיעים לארבעים שנה.³⁴⁹ החוקרים פותרים את הסתירה כלאחר יד: "אשר לארבעים שנה, הוא בוודאי ביטוי שגור המציין דור אחד".³⁴⁹ "מספר זה מסופק... אין בו כדי ללמד על משך זמן שלטונה של ישראל במואב".³⁵⁰

אך לאחר שראינו כי בחלק מן הכתובות הקדומות המילה 'שנה' משמעה ששה חדשים, כתובת מישע מובנת היטב. כוונת מישע במילים 'ארבעים שנה' היא לשנים קצרות בנות ששה חדשים, כלומר עשרים שנה. זה היה משך הזמן שבו שלטו אחאב ובנו על מואב.

שושלות י"ב וי"ט במצרים

עד עתה ראינו כי בכתובות עבריות ואשוריות 'שנה' היא לעתים שנה בת ששה חדשים. דברים אלו נכונים גם לכתובות מצריות. כך הוא לגבי ימי שושלת י"ב, עליה כותב פר' תדמור: "שרדו ידיעות על משך שלטונה של השושלת, עם זאת, מביאות תעודות בנות התקופה תאריכים כפולים".³⁵¹

כך גם היה בימי שושלת י"ט במצרים, אשר להלן (חלק ד') נראה כי נמשכה פחות מ-60 שנה, בעוד שמתעודות התקופה ידוע על לפחות 108 שנים.

גם התשובה לבעיות אלו היא קיומם של שני סוגי שנים. בכתובות שושלת י"ב ובשושלת י"ט נהגו למנות בשנה בת שישה חדשים, וזו הסיבה למספר השנים הכפול.

לוח גזר

דברינו על שיטת מניה הקוראת ל-6 חדשים שנה, מעלים את השאלה: כיצד יתכן שלא הגיעה לידינו עדות ברורה על כך?

³⁴⁸ יש המפרשים כי האמור בכתובת מישע אינו על אחאב ויהורם, אלא על עמרי ואחאב, ומדובר על מרד מואבי באמצע ימי אחאב (שלאחריו חזר אחאב והשתלט על מואב). המילים "ואראה בו ובביתו" אינן תומכות בפירוש זה.

לעניינינו אין הדבר משנה, שהרי גם ימי עמרי ואחאב אינם מגיעים לארבעים שנה.

³⁴⁹ מזר, א"מ ד, עמ' 922.

³⁵⁰ ליוור, א"מ ד, עמ' 717.

³⁵¹ תדמור, ההיסטוריה של עם ישראל, כרך ב', עמ' 50.

בכדי לענות שאלה זו נציג את 'לוח גזר', שבו רשומה שיטת מניה שהיתה נוהגת בעבר, ואף עליה לא השתמרה כל עדות.

בלוח זה, שנחשף בחפירה בשנת 1908, רשומים שמות חקלאיים של 8 חדשי השנה: 1. ירחו אסיף. 2. ירחו זרע. 3. ירחו לקש (לקש – הזריעה המאוחרת). 4. ירח עצד פשתה (קטיף פשתה). 5. ירח קציר שעורים. 6. ירח קציר... (חיטה?). 7. ירחו זמר (זמירה? בציר?). 8. ירח קץ. עיון ברשימה מראה כי יש בה 4 חדשים רגילים (ירח), ו-4 חדשים כפולים (ירח), סה"כ 12 חדשים. עד לחשיפת הלוח לא היה ידוע דבר קיומו של החדש הכפול 'ירחו', ולמרות זאת, אין ספק כי הוא היה קיים. בדומה לכך, גם שנה בת ששה חדשים היתה קיימת, אף שללא ניתוח הכתובות העתיקות, לא היינו יודעים על קיומה.

כמה שנים היו בני ישראל במצרים?

על פי האמור יובן הכתוב: "ומושב בני ישראל אשר ישבו במצרים שלשים שנה וארבע מאות שנה. ויהי מקץ שלשים שנה וארבע מאות שנה" (שמות יב, מ-מא), שהתקשו בו כבר חז"ל, שהרי בני ישראל היו במצרים רק 210 שנה (ראה רש"י על אתר). בנוסף יש להבין, מדוע המספר 430 חוזר בפסוק פעמיים? אך הכוונה היא ל-215 שנה, ולכן נכפל המספר 430 פעמיים, כי מדובר בשיטת מניה הכופלת כל שנה לשתיים. הכתוב מונה מלידת מנשה שהיתה מספר שנים קודם לירידה מצרימה, כי מיום זה מתחיל "מושב בני ישראל במצרים", שהרי יש שניים מישראל – יוסף ומנשה – היושבים במצרים. [דברים אלו נראים מחודשים, אך כבר בחז"ל היו שהסבירו שכוונת הכתוב במילים "ארבע מאות ושלשים שנה" היא ל-215 השנים שעברו מיום לידת מנשה (רבי אלעזר בן עזריה ב'פרקי דרבי אליעזר', פרק מ"ח).]

מתי היתה יציאת מצרים?

שלמה החל לבנות את בית המקדש בשנה הרביעית למלכו, שהיתה שנת 480 ליציאת מצרים (מל"א ו, א). חישוב שנות מלכי בית ראשון העלה כי תחילת בנין הבית היתה בשנת 965 לפה"ס בערך, ומכאן שאת יציאת מצרים עלינו לקבוע בסביבות שנת 1445 לפה"ס. אך מהאמור בפרק זה עולה, כי בימי עוזיהו-אחז ובימי מנשה נהגה שנה בת שישה חדשים. הפחתת ימי מנשה וימי עוזיהו-אחז למחצית מקצרת את אורך ימי בית ראשון בכ-40 שנה וקובעת את תחילת בנייתו ל-925 לפה"ס (בערך). מכאן שאת יציאת מצרים שאירעה 480 שנה קודם לבנין הבית יש לתארך לסביבות 1405 לפה"ס.

לסיכום: ההכרה שאצל חלק ממלכי העת העתיקה אורך השנה היה ששה חדשים בלבד, פותרת את הבעיה הכרונולוגית של מסע סנחריב ובעיות כרונולוגיות נוספות, ומקצרת את לוח הזמנים הקדום.

**חלק ד: תקופת אל-
עמרנה**

פרק כג: 'חבירו'

איגרות אל-עמרנה – תיאוריה א': החבירו = עברים – תיאוריה ב': החבירו = עב"מ –
פתרון תעלומת החבירו – סיכום

איגרות אל-עמרנה

אחת התגליות הידועות ביותר מימי קדם היא קבוצת מכתבים בשפה האכדית, שנתגלתה בתל-אל-עמרנה שבמצרים, בארכיון המלך אמנתחפ ד'. מלך זה, שעל-פי המקובל חי במאה י"ד לפה"ס, שלט גם על ארץ ישראל וסוריה. שלטונו התערער כי מן הצפון פלש לארץ צבא החיתים (עם שישב באנטוליה – טורקיה) שכבש ערים רבות ושרפם, וגם ממלכת בבל וממלכת מיתני חתרו תחת השלטון המצרי.

רוב המכתבים שהתגלו באל-עמרנה הם ממלכי הערים בארץ ישראל וסוריה, הכותבים לאדוניהם למלך מצרים, ובהם הם מרבים להתלונן על עמיתיהם הבוגדים בו. בחלק מהמכתבים מוזכרים אויבים בשם 'חבירו' או 'אישגז' השורפים את ערי הארץ. מי הם ה'חבירו'?

תיאוריה א': החבירו = עברים

על פי הנאמר במקרא עולה שהמאה הי"ד לפה"ס היא זמן כיבוש הארץ, לכן יש המזהים את החבירו-אישגז עם העברים הכובשים את הארץ בהנהגת יהושע.

זיהוי ה'חבירו' עם העברים נתקל במספר קשיים:

א. ה'חבירו' נלחמו במקומות שאליהם העברים לא הגיעו. לדוגמא: עיקר התלונות נגד ה'חבירו' באות ממלך העיר 'גבל' אשר מצפון לביירות, המספר שה'חבירו' כבשו את כל הערים שסביבו, והם כבר צרים על חומותיו³⁵². העיר גבל היתה מחוץ לתחום כיבושי בני-ישראל, ככתוב: "זאת הארץ הנשאת... והארץ הגבלי" (יהושע יג, ב-ה).

ב. ה'חבירו' היו בשלום עם חלק מהערים. לדוגמא: מלכי גזר, אשקלון ולכיש מוזכרים כמי שסייעו לחבירו³⁵³.

דברים אלו אינם מתאימים לנאמר על בני ישראל בימי יהושע: "לא היתה עיר אשר השלימה עם בני-ישראל בלתי החיוי יושב גבעון" (שם יא, יט).

ג. בספר יהושע לא נזכר אף ברמז כי הארץ היתה בשליטת מצרים.

³⁵² רייני, למלך אדוני – מכתבי אל-עמרנה, ירושלים תשס"ה, עמ' 119-122 ועוד.

בספר זה נכתבת המילה חבירו כך: עפרו.

³⁵³ שם, עמ' 213 (מכתב 287).

תיאוריה ב': החבירו = עב"מ

דעה נוספת היא שה'חבירו' אינו עם, אלא כינוי לאנשים שלא השתייכו לשום מסגרת אתנית, מדינית או גיאוגרפית. גם הסבר זה, אף שהוא השולט במחקר כיום, הוא בעייתי. משום שמן האיגרות מוכח שלחבירו היה צבא חזק הכולל ספינות, דבר שאינו מתאים כלל לאספסוף חסר הנהגה, אלא לישות מדינית מאורגנת היטב. נעתיק כמה משפטים: מלך ירושלים כותב: "שדדו החבירו את כל ארצות המלך", "החבירו לוקחים את ערי המלך, לא נותר מושל אחד, כולן אבדו".³⁵⁴ גם מחוץ הלבנון מוסרים: "הם ממשיכים לכבוש".³⁵⁵ "אם בשנה הזאת לא יצא צבא סדיר תתפוסנה ספינות החבירו את אנשיך".³⁵⁶ לעומתם, אחד המלכים הבוגדים בפרעה, שביקש לצרף אליו חברים נוספים, שלח הודעה זו: "נדביר את מושלי הערים, וכל הארצות תצטרפנה לחבירו ותעשה ברית לכל הארצות, ובנינו יחיו בשלום לדורי דורות".³⁵⁷ לא מתקבל על הדעת שמשפטים אלו מתייחסים לחבורות שודדים נודדות. ה'חבירו' חייבת להיות אחת המעצמות המתחרות למצרים. מי היא?

פתרון תעלומת החבירו

עיון בתעודות אחרות מוליך למסקנה שהחבירו הם הם החיתים, שכן בהסכם הסגרה שנעשה בין מלך החיתים למלך העיר אוגרית, מתחייב מלך אוגרית להחזיר את עבדי מלך החיתים שיברחו אליו, ואף מלך החיתים מתחייב: "אם יברח עבד מלך אוגרית אל שדה ה'חבירו'... אני המלך הגדול למלך אוגרית אשיבנו".³⁵⁸ אם מלך החיתים מתחייב להחזיר אנשים שברחו לארץ החבירו, מסתבר שארץ החבירו היא ארץ החיתים. גם בכל החוזים שבין מלכי החיתים למלכים אחרים נשבעים שני הצדדים באלוהי החבירו ובאלוהי אללח,³⁵⁹ (אללח היא מדינה הסמוכה לממלכת חת מדרום-מזרח). יותר הגיוני לפרש שאלוהי החבירו שבהם נשבעו החיתים הם אלי החיתים, מאשר לומר שאלו אלי העברים, או אלי 'האנשים הבלתי מזוהים'. גם איגרות אל עמרנה מוכיחות כי ה'חבירו' הם החיתים. שכן ממחוז 'עמקי' שבלבנון מדווח אחד המלכים: "צבא החבירו העלה באש את ערי המלך".³⁶⁰ ואילו מכתבים אחרים מאותו מחוז מוסרים: "הצבא החתי העלה באש את ערי המלך".³⁶¹ הרי לנו שהצבא החתי הוא צבא ה'חבירו'. גם האיגרות מחוץ הלבנון מוכיחות זאת. באיגרות אלו מוזכר מושל בשם עבד-אשרת, המואשם בכריתת ברית עם החבירו. כך כותבים עליו עמיתיו: "הלוקח את ארץ המלך לעצמו. מהו חיל העזר שלו שהוא כה חזק?", "שלח הודעה: הרגו את אדוניכם והצטרפו לחבירו", "חבירו הרגו את מלך 'ערקת', אך לא היה מי שיאמר דבר לעבד-אשרת, וכך הם ממשיכים לכבוש... ידע נא המלך, כי מלך חת כבש את כל הארצות שהיו משועבדות

³⁵⁴ שם, עמ' 217, 213 (מכתבים 286, 288).

³⁵⁵ שם, עמ' 120 (מכתב 75).

³⁵⁶ שם, עמ' 122 (מכתב 77).

³⁵⁷ שם, עמ' 119 (מכתב 74).

³⁵⁸ ראובני, קדמות העברים, ירושלים 1962, עמ' 92.

³⁵⁹ שם, עמ' 81.

³⁶⁰ רייני, למלך אדוני – מכתבי אל-עמרנה, ירושלים תשס"ה, עמ' 248-246 (מכתב 185, 186).

³⁶¹ שם, עמ' 249-250 (מכתבים 174, 175, 176, 363).

למלך מיתני. הוא מלך נהרם וארץ המלכים הגדולים, ועבד-אשרת גוזל את ארץ המלך³⁶².
 רואים אנו כי המכתבים העוסקים בבגידת עבד-אשרת כורכים יחד את ה'חבירו' עם מלך חת. מכאן שמלך חת הוא מלכם של ה'חבירו'.
 לאחר מותו של עבד-אשרת מלכו בניו. במכתב אחד הם מואשמים בכריתת ברית עם ה'חבירו', ובמכתב אחר, בכריתת ברית עם החתים.
 מכתב אחד מספר: "הם הלכו לעיבירת, הסכם נחתם עם ה**חבירו**".
 ומכתב אחר: "עתה הם מובילים את צבא ארצות **חת**... הכסף והזהב נתנו בני עבד-עשרת למלך חזק וכך הם חזקים"³⁶³.
 במכתב נוסף מופיעים שני השמות יחדיו: "... מלך ארצות **חת**, כך שייכות ארצות המלך לבני עבד-אשרת... הארצות הצטרפו ל**חבירו**"³⁶⁴.
 ניתן אם כן לקבוע: ה'חבירו' הם החתים.

סיכום

מאגרות אל-עמרנה עולה שבמאה הי"ד לפה"ס ארץ ישראל נשלטת על ידי חיל מצב מצרי, אך נשמטת מהם לידי החתים, המכונים גם 'חבירו' או 'אישגו', המחריבים ושורפים את הערים. ספר יהושע מדבר לכאורה על אותה התקופה, וממנו עולה תמונה שונה בתכלית. ועלינו לברר על-כן מהו זמנה האמיתי של תקופת 'אל-עמרנה'?

³⁶² שם, עמ' 117, 118, 120 (מכתבים 71, 74, 75).

למלך מיתני היה שייך חוף הלבנון: "מלך מיתני הגיע עד צומור" (צומור – עיר הסמוכה לגבל) (עמ' 127, מכתב 85).

³⁶³ שם, עמ' 143, 164 (מכתבים 104, 126).

ההסכם עם החתים נשתמר בתעודה חתית (שם, עמ' 189).

³⁶⁴ שם, עמ' 166, (מכתב 129).

פרק כד: מתי נכתבו איגרות אל-עמרנה?

העדות הסטריגרפית – העדות הטיפולוגית – איגרות מלכי מסופוטמיה – הפולשים מן הצפון – השפה האכדית – המלך הצולע

העדות הסטריגרפית

את זמנן של איגרות אל-עמרנה יכולים אנו לדעת מסדר השכבות (הסטריגרפיה), וכמו שנבאר. כאמור, בימי אל-עמרנה חיו באנטוליה החתים. כמו כן ידוע כי בימי בית ראשון התקיימה שם ממלכת 'משך' (פריגיה), עד שנחרבה בראשית מאה ז' לפה"ס (שנת 690 לפה"ס בערך). מאוחר יותר, באמצע מאה ו' (בסביבות 550 לפה"ס) נכבש המקום על ידי הפרסים. מה היה בין חורבן 'משך' לתקופה הפרסית?

חפירות בבירת ממלכת 'משך' (העיר גורדיון) לא העלו כל דבר משמעותי מתקופה זו: "קיים חלל ריק אודות כמאה וחמישים שנה בסטריגרפיה ובהיסטוריה של האתר... העיר בשנים 690-550 חמקה מאתנו, למרות שלא סביר שהאתר היה שומם בכל התקופה הארוכה הזו".³⁶⁵

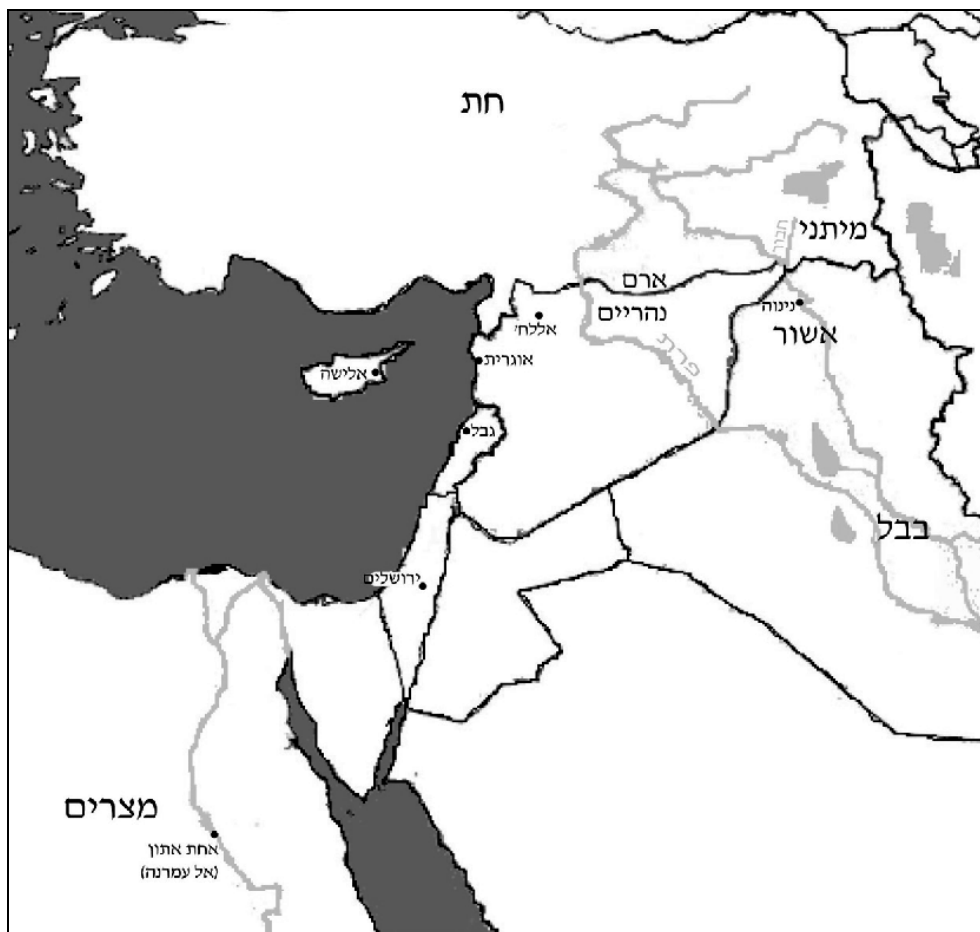
האומנם לא נמצא דבר? לא בדיוק. בין השכבה מימי ממלכת 'משך' (מאה ח' לפה"ס) לשכבה הפרסית (סוף מאה ו' לפה"ס) חצצה שכבה בעובי 2.5 עד 4 מטר, ובה חרסים חתיים לרוב. דברים אלו מורים לכאורה, כי במאות ז'-ו' לפה"ס חיו כאן החתים. אבל החתים חיו בימי אל-עמרנה, המתוארכת למאה הי"ד לפה"ס, 700 שנים מוקדם יותר. מה פשר החרסים החתיים בשכבה ממאות ז'-ו' לפה"ס? התשובה שנתן חופר האתר היא: "הם היו טמונים בטיט שהובא ממקום אחר בכדי להגביה את התל... נראה שהעבודה נעשתה בלי חשבון. היה להם כח-אדם זול בשפע".³⁶⁶

כלומר, בוני העיר סבלו מעשירות יתר. לשם כך הם העסיקו את פועליהם המרובים בעבודה לא נחוצה של הגבהת התל. למטרה זו לא השתמשו באדמה פשוטה, אלא ייבאו רבבות טונות של חומר ארכיאולוגי מן התקופה החתית, ובו ריפדו את השטח לפני שהחלו בבניית העיר הפרסית. למותר להסביר עד כמה הדברים לא מתקבלים על הדעת. אם השכבה שבין התקופה המשכית לתקופה הפרסית מלאה בחרסים חתיים, הדבר מוביל למסקנה כי הממלכה החתית באה לאחר ממלכת משך ולפני הכיבוש הפרסי. כלומר, היא התקיימה במאות ז'-ו' לפה"ס (בשנים 690-550 לפה"ס בערך). ומכאן שבתקופה זו עלינו למקם גם את איגרות אל-עמרנה.

Young, The Campaign of 1955 at Gordion: Preliminary Report, AJA 60 (1956), p. ³⁶⁵ 264.

Young, Preliminary Report, Gordion, AJA 59 (1955), p. 12. ³⁶⁶

תודתנו נתונה לגב' שולמית כוגן שהפנתה אותנו לציטוטים אלו המופיעים גם בספרי אביה, ד"ר עמנואל וליקובסקי. וליקובסקי עצמו מתארך את ימי אל-עמרנה למאה התשיעית, ימי אחאב ויהושפט. מן הראיות המובאות מוכח שגם תיארוך זה הוא מוקדם מדי.

המזרח התיכון בימי אל-עמרנה (קווי הגבולות הן של המדינות בנות זמננו) (באדיבות מנוף)

העדות הטיפולוגית

אחד מענפי מדע הארכיאולוגיה הוא ה'טיפולוגיה', הממיינ כלים לפי צורתם. גם הטיפולוגיה מוכיחה כי תקופת אל-עמרנה היא במאות ז'-ר' לפה"ס:

בחורבות אל עמרנה נמצאו כלי יבוא רבים מיוון (כלים מיקניים) הזהים לכלים שנמצאו באתרים יווניים מן המאות ז'-ר' לפה"ס. כיון שמקובל למקם את אל-עמרנה במאה הי"ד לפה"ס, נוצרה סתירה בין התיארוכים.

בבעיה זו הבחינו כבר בשלבים מוקדמים למדי של המחקר, והרבה לכתוב על כך החוקר מוריי שחפר ב'אלישה' (אנקומי) שבקפריסין, והתקשה לתארך את הממצאים שחשף. נצטט מספר משפטים על ממצאיו: "בין הדוגמאות המצוירות על אגרטל, קיימת אחת הדומה מחד גיסא לאגרטל מאל-עמרנה, ומאידך גיסא לקישוט מראשית מאה ו' לפה"ס".³⁶⁷

Murray, Excavations in Cyprus, London 1900, p. 6-7.³⁶⁷

על תליון מזהב מתקופת אל-עמרנה: "בדיוק אותו תהליך הלחמה ואותה התבנית נמצאו בסדרת תכשיטי זהב שנמצאה ברודוס ביחד עם חותמת המלך פסמתק I (612-666 לפה"ס)".³⁶⁸

על פעמון זהב מאותה תקופה: "הביצוע והצורה מורים על מאה ח' או מאה ז' לפה"ס".³⁶⁹ כלי הזכוכית מימי אל-עמרנה "מציגים קרבה רבה עד מאד לצנצנות הזכוכית מן המאות ז'-ו' לפה"ס".³⁷⁰

כלל יסוד בארכיאולוגיה הוא, כי צורת הכלים (הטיפולוגיה) מלמדת על זמנם. ועל כן, כאשר מתברר כי כלים המתוארכים למאה הי"ד לפה"ס דומים לכלים המתוארכים למאות ו'-ז', אות הוא כי אחד מן התאריכים מוטעה.

מן האמור לעיל (פרק 'תקופות ללא שרידים') על החללים הריקים בארכיאולוגיה היוונית, מסתבר כי התיארוך הקדום הוא השגוי, וזמנם הנכון של הכלים הוא המאות ו'-ז' לפה"ס. מכיון שכלים אלו היו בשימוש באל-עמרנה, יש לנו הוכחה נוספת לקבוע את זמנה במאות ו'-ז' לפה"ס.

איגרות מלכי מסופוטמיה

עד כה הבאנו ראיות כי את איגרות אל-עמרנה יש לתארך למאות ו'-ז' לפה"ס. בכדי לקבל תאריך מדויק יותר, נשווה את הכתוב באיגרות עם הידוע על תולדות התקופה המדוברת:

בראשית מאה ז' לפה"ס המושלת בכיפה היא ממלכת אשור (צפון עירק). אט אט עולה כוחה של ממלכת בבל (דרום עירק), עד שהיא ממגרת את אשור ותופסת את מקומה כמעצמת על. בין לבין קיימת תקופה קצרה של הגמוניה מצרית על המזרח התיכון, כך היה סדר השתלטות הבבלים:

בשנת 612 לפה"ס כבש המלך הבבלי נבופלאסר את נינוה בירת אשור והרג את מלכה. האשורים לא נכנעו ונסוגו מערבה, והמשיכו לקיים את מדינתם בארם-נהריים (ארץ ממערב לאשור), כאשר המצרים תומכים בהם מרחוק. למלך אשור התמנה אשור-אובליט בן אשור-אחה-אידין (אסרחדון), ומלכותו נמשכה עד שנת 609 שבה כבש נבופלאסר הבבלי את שארית אשור. נכו מלך מצרים יצא לעזרת האשורים, (ובדרך הרג את יאשיהו מלך יהודה), אך לא מנע את נפילתם וממלכת אשור חדלה להתקיים. נכו השתלט על הנחלות המערביות שהיו שייכות לאשור (ארץ ישראל וסוריה), והחזיק בהן עד שנת 604 שבה גבר עליו נבוכדנצר מלך בבל (בנו של נבופלאסר), וארץ ישראל עברה לידי בבל.

נשווה את האמור עד כה עם הכתוב באיגרות אל-עמרנה. אחד המכתבים שהגיעו למלך מצרים היה ממלך בבל המתרגם: "אשר לאשורי הכפוף לי, אנכי לא שלחתי אותך, מדוע בא לארצך? אם תאהבני, שלחם אלי בידים ריקות".³⁷¹

ואכן, תלונתו של המלך הבבלי היתה מוצדקת: המלך המצרי קיים קשרים עם האשורים, כפי שניתן לראות ממכתבו של **אשור-אובליט** מלך אשור, שנמצא אף הוא בארכיון אל-עמרנה: "כשראיתי את שליחך שמחתי מאד".³⁷²

במכתב זה מבקש אשור-אובליט זהב, וממנו משתמע כי ממלכת אשור כבר איננה כפי שהיתה מקדמת דנא. זה לשון המכתב: "כאשר כתב אבי אשור-נדין-אחה אל מלך מצרים הובילו לו 20 כיכר זהב. כאשר כתב מלך 'חניגלבת' לאביך הובילו לו 20 כיכר זהב. כעת שווה אני למלך חניגלבת, ואילו הזהב ששלחת אינו מספיק."

³⁶⁸ ibid p. 18.

³⁶⁹ ibid p. 20.

³⁷⁰ ibid p. 24.

³⁷¹ שם, עמ' 40 (מכתב 9).

³⁷² שם, עמ' 90-91 (מכתב 16).

אשור-אובליט כותב אם כן שאינו שווה לאביו, אלא למלך 'חניגלבת'. 'חניגלבת' הוא שם נרדף ל'ארם נהריים'.³⁷³ דברי אשור-אובליט: "כעת שווה אני למלך חניגלבת" מרמזים כי הוא גולה בארם נהריים.

מדברים אלו עולה אם כן כי בבל השתלטה על אשור, ומלך מצרים תמך במלך האשורי הגולה בארם נהריים, למורת רוחם של הבבלים. הדברים הולמים את המצב בשנים 609-612 לפה"ס. מכאן מסתבר כי איגרות אלו הן מסביבות שנת 610 לפה"ס.

המלך הבבלי (שמו באיגרות 'בורנבוריש מלך כרדוניש') הוא נבופלאסר, אמנחתפ ד' הוא נכו (אמ-נכו-תפ), ואשור אובליט הוא אשור-אובליט.³⁷⁴ האיגרות מארץ ישראל לפי זה הן מן השנים 604-609, כאשר על הארץ שלט פרעה נכו.

הפולשים מן הצפון

עניין נוסף המסופר באיגרות אל-עמרנה התומך בתיארוך שנקטנו, הוא 'הפולשים מן הצפון'. באיגרותיהם מרבים המלכים להתלונן על הצבא המצרי שאינו עוצר בעד החיתים האכזריים השורפים את ערי הארץ. שם נוסף לחיתים הוא 'אישגוז', כמוסבר לעיל.

מאידך, ההיסטוריון הירודוטוס מספר שלאחר נפילת אשור פלשו לארץ מן הצפון הסקיתים והחריבו את הארץ: "בזדונם ובשאט נפשם השמו הכל".³⁷⁵ שם אחר לסקיתים הוא 'אישגוז',³⁷⁶ והם "אשכנז" המוזכרת במקרא כאחת המעצמות בימי גלות בבל (ירמיהו נא, כז).

הסקיתים הקרויים גם **אישגוז**, שהחריבו את ארץ ישראל. הם החיתים הקרויים גם **אישגוז** של איגרות אל-עמרנה ששרפו את ערי הארץ. גם כאן יש התאמה בין המסופר באיגרות אל-עמרנה לבין ימי נפילת אשור.

השפה האכדית

תיארוך איגרות אל-עמרנה לימי סוף בית ראשון, עונה על אחת הפליאות הגדולות שמעלות האיגרות, והיא השפה האכדית שבהן הן נכתבו, שפתם של האשורים והבבלים.

לפי התיארוך המקובל לאיגרות אל-עמרנה – המאה הי"ד לפה"ס – היתה ארץ ישראל בימי אל-עמרנה כבר מאה שנה תחת כיבוש מצרי כמעט רצוף, בעוד שהאשורים והבבלים מעולם לא שלטו עליה. מדוע כאשר המצרים התכתבו עם נתיניהם בארץ ישראל, הם נזקקו לשפה האכדית? לחוקרים לא נותר לומר אלא שהאכדית היה כפי הנראה שפת הדיפלומטיה הבין לאומית, אך לא מובן מדוע גם בתוככי האימפריה המצרית השתמשו בה.

אך אם זמן של איגרות אל-עמרנה הוא סוף ימי בית ראשון הענין מובן בהחלט. שהרי זמן זה הוא לאחר כמאה שנה של הגמוניה אשורית על המזרח התיכון, שבמהלכן כבשו האשורים גם את מצרים. הדבר גרם שהן המצרים והן בני ארץ ישראל הכירו את האכדית, שהיתה שפת האימפריה האשורית.

איגרות אל-עמרנה נכתבו שנים ספורות לאחר נפילת אשור, כאשר האכדית היתה השפה המשותפת למצרים ולנתיניהם, ולכן בה נכתבו האיגרות.

³⁷³ חניגלבת הוא שמה של ממלכת מיתני, מצפון מזרח למסופוטמיה. ממלכה זו שלטה תקופה ממושכת על ארם נהריים, ולכן בתעודות מצריות השם 'נהריין' משמש גם כשמה של ממלכת מיתני.

³⁷⁴ באיגרות אל-עמרנה שם אביו של אשור-אובליט הוא אשור-נדין-אחה, שם הזהה כמעט לשם אביו של אשור-אובליט מהמאה ה': אשור-אחה-אידין. לשני השמות יש מובן זהה: האל אשור נתן את.

³⁷⁵ כתבי הירודוטוס, תרגום מ' הרן, ספר א', 106.

על פי דברי הירודוטוס יש מפרשים כי דברי ירמיהו: "משחית גוים נסע יצא ממקומו לשום ארץ לשמה עריך תיננה מאין יושב" (שם ד, ז) נאמרו על פלישה זו (סגל, מקרא מפורש, שם).

³⁷⁶ תדמור, אנציקלופדיה עברית ערך סקיתים, עמ' 475.

המלך הצולע

אמרנו שאמנחתפ ד' הוא נכו, נשווה את הידוע לנו עליהם: **אמנחתפ ד':** מלך 17 שנה. ציורים מראים את גפיו התחתונות "בצורה מוזרה", ובתמונה אחת הוא נסמך על קב, ומכאן שסבל ממום ברגליו.³⁷⁷ גם מלכותו היתה צולעת: בתחילה כלל תחום שלטונו את כל ארץ ישראל וסוריה, אך בשלב מסוים הוא הסתגר בבירתו ומיעט לתת את ליבו על הנעשה באסיה, עד שאבדו למצרים כל כיבושיה. כך מתאר זאת האגיפטולוג ברסטד: "המלכים הנאמנים שיגרו איגרות כדי להסביר את רצינות המצב, אך הפצרותיהם נשארו ללא תשובה, ולכל היותר שלח כוחות קטנים מכדי להושיע. כדי לשים קץ למצב צריך היה להחליץ פרעה עצמו בראש צבא גדול... אכן, בו יש לתלות את קולר אובדנה של הקיסרות, כי לא עשה דבר כדי לשמרה".³⁷⁸ **נכו:** מלך 17 שנה (593-610 לפה"ס) וכוונה "פרעה חגירא" ("פרעה הצולע")³⁷⁹. כך אומר המדרש: "פרעה נכה... מת צולע"³⁸⁰. בתחילה שלט על ארץ ישראל וסוריה, הסתגר לאחר מכן בארצו, ובסוף נותרה בידו רק מצרים עצמה. כך כותב עליו ספר מלכים: "ולא הוסיף עוד מלך מצרים לצאת מארצו, כי לקח מלך בבל מנחל מצרים עד נהר פרת כל אשר היתה למלך מצרים" (מל"ב כד, ז). לסיכום: אמנחתפ ד' הוא פרעה נכו שחי בסוף ימי בית ראשון. איגרות אל-עמרנה הן מתקופה זו, והאיגרות מארץ ישראל הן מן השנים 604-609 לפה"ס, כאשר פרעה נכו שלט על הארץ.

³⁷⁷ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 279, ושם תמונה 141.

³⁷⁸ שם, עמ' 288-290.

³⁷⁹ בבלי מגילה ג', ע"א; מועד קטן כ"ח, ע"ב.

³⁸⁰ ויקרא רבה כ', א'.

פרק כה: ירושלים בימי אל-עמרנה

איגרות מלך ירושלים – התפוררות ממלכת יהודה – עבד-חפה – היכן ארמון עבד-חפה – יהויקים? – מי החריב את המקדש בשילה?

איגרות מלך ירושלים

האיגרות למלך מצרים פותחות במילות הכנעה כדוגמת: "שבע ושבע פעמים אני משתחוה לאדוני המלך על הבטן ועל הגב". מלך ירושלים מביע את נאמנותו למלך במילים אלו: "לא אבי ואמי שמו אותי במקום זה. ידי המלך הכל יכול הביאוני לבית אבי"³⁸¹. המשפט נשמע מוזר אפילו כחנופה, אך הופך למובן כשהאיגרת מתוארכת לסוף מאה ד' לפה"ס. כיצד? בשנים 609-604 לפה"ס שלט על ארץ יהודה פרעה נכו. ראשית מעשיו היתה להוריד את המלך יהואחז בן יאשיהו מכסאו, למנות תחתיו את אליקים אחיו, ולהסב את שמו ליהויקים. לפי התיארוך שנקטנו, מלך ירושלים בימי אל-עמרנה הוא יהויקים והוא אכן הגיע לכסא אביו בזכות מלך מצרים, ולכן אמר "ידי המלך הביאוני לבית אבי".

אך תיארוך אל-עמרנה לימי יהויקים מעלה שאלה: לממלכת יהודה היה מלך אחד לכל הארץ, ואילו ממלכת אל-עמרנה עולה כי מלך ירושלים שולט רק על סביבתו, ולמחוזות אחרים (כגון לכיש) יש מלך משלהם. כיצד אפשר להסביר מציאות של מלכים עצמאיים בממלכת יהודה?

אך כשנעיין בכתוב נראה כי באמת בימי יהויקים היו מספר מלכים ביהודה, שהרי כך אמר ירמיהו בימיו: "את ירושלים ואת ערי יהודה ואת מלכיה" (ירמיהו כה, יח). מפסוק זה אנו רואים כי בימי יהויקים היו מלכים בערי יהודה ולא רק בירושלים. כיצד קרה שממלכת יהודה התפלגה למספר ממלכות?

התפוררות ממלכת יהודה

כדי להכיר את המצב בימי יהויקים נעתיק שני פסוקים מספר מלכים:

"עלה פרעה נכה מלך מצרים... ויתן עונש על הארץ מאה כסף וכסף זהב" (מל"ב כג, כט).

"והכסף והזהב נתן יהויקים לפרעה. אך העריך את הארץ לתת את הכסף על פי פרעה. איש כערכו נגש את הכסף ואת הזהב את עם הארץ לתת לפרעה נכה" (שם, לה).

עיון בפסוקים אלו מעלה מספר שאלות:

³⁸¹ רייני, למלך אדוני – מכתבי אל-עמרנה, ירושלים תשס"ה, עמ' 212 (מכתב 286).

א. במקומות אחרים במקרא היחס בין כסף לזהב הוא אחד לעשר (שם יח, יד. דבה"א כב, יד), ואילו כאן היחס הוא אחד למאה. מדוע?
 ב. הפסוק האחרון פותח ב"כסף וזהב" ומסיים ב"כסף וזהב", ואילו באמצעו מוזכר רק כסף. מה פשר השינוי?

ג. מה פרוש "אך העריך את הארץ לתת את הכסף על פי פרעה"?
 התשובה לשאלות אלו היא זו: יהויקים ירש מאביו ממלכה רחבת ידיים. פרעה, שמטעמים מובנים היה מעוניין לצמצם את כוחו של יהויקים, חתר להביא למצב שראשי המחוזות יהיו כפופים ישירות אליו ולא ליהויקים. לכן פעל כך:

הוא הטיל שני מיני מס, מס כבד של כסף (100 ככר) ומס סמלי של זהב (1 ככר). כאשר פרעה עצמו קובע כיצד יתחלק נטל מס הכסף בין חלקי הארץ השונים, ומותיר ליהויקים לקבוע רק את חלוקת מס הזהב הסמלי. בכך הראה פרעה שיהויקים הוא מלך להלכה בלבד, ללא סמכות ממשית. מושלי המחוזות למדו מכך כי אינם צריכים להתחשב בדעת המלך יהויקים והפכו למושלים עצמאיים.
 וזה פרוש הפסוק: "והכסף והזהב נתן יהויקים לפרעה" – יהויקים הוא המלך המעביר את המס שנאסף, אך חופש הפעולה שניתן לו היה מוגבל, כמו שממשיך הפסוק: "אך העריך את הארץ לתת את הכסף על-פי פרעה" – השומא שעל פיה נקבע כמה כסף יתן כל מחוז נלקחה מיהויקים, ונעשתה על ידי פרעה עצמו, שהותיר ליהויקים להחליט רק על חלוקת נטל מס הזהב הסמלי.
 התוצאה מקיצוץ סמכות יהויקים היתה: "איש כערכו נגש את הכסף ואת הזהב את עם הארץ לתת לפרעה נכה", כלומר, מושלי המחוזות הממונים על הגביה העבירו ישירות את המס לפרעה כולל הזהב, כלומר, יהויקים כבר לא היה מלך עליהם כלל.

עתה מתחזקת תעלומה: בחפירות התגלה כי בימי אל-עמרנה היה בארץ ישראל זהב יותר מאשר כסף. כך למשל במגידו: "בולטת הכמות הגדולה של הזהב בתקופת אל-עמרנה, מאידך מעוררת תשומת לב הכמות הקטנה מאד של הכסף... הדעה היא – שבנויה על אתרים נוספים רבים מימי האימפריה המצרית – כי הכסף נדיר לעומת הזהב".³⁸²
 הדבר מפליא, שכן בטבע מצוי הכסף פי 14 לעומת הזהב, כיצד קרה שהכסף היה נדיר לעומת הזהב? אך לאור האמור העניין יובן. כי מס הכסף היה פי מאה ממס הזהב, מה שגרם שכל הכסף נלקח למצרים והזהב ברובו נשאר בארץ.

שיטתו של פרעה נכו הייתה לפי זה 'הפרד ומשול', והיא מוצאת ביטוי ברור גם באיגרות אל-עמרנה. מלכי ערי הארץ מאשימים זה את זה בבגידה וכל אחד מתאמץ להראות כי הוא הנאמן האמיתי של המלך. זה היה המצב כאשר יהויקים היה כפוף לפרעה נכו.

עבד-חפה

שמו של מלך ירושלים באיגרות אל-עמרנה הוא 'עבד-חפה', ולדברינו זה היה שמו האכדי של יהויקים. (כשם ששמו האכדי של עזריה שחי בימי יהויקים היה 'עבד-נגו'. דניאל א, ז). 'חפה' היה שמה של אלת השמש החורית, ואם יהויקים קרא לעצמו עבד-חפה הדבר מוכיח כי היה סוגד לה. האם יש לכך רמז בכתוב?

מסתבר שכן, כי בספר ירמיהו (בן דורו של יהויקים) מסופר שבארץ יהודה התקיים פולחן לאלילה המכונה "מִלְכַּת הַשָּׁמַיִם", ומהכתובים נראה שהיתה זו אלה פופולרית ביותר: "הבנים מלקטים עצים והאבות מבערים את האש והנשים לשות בצק לעשות כונים למלכת השמים", "לקטר למלכת השמים" והסיך לה נסכים כאשר עשינו אנחנו ואבותינו מלכינו ושרינו בערי יהודה ובחוצות ירושלים" (ירמיהו ז, יח. שם מד, יז). השם 'עבד-חפה' שבו נקרא יהויקים, מלמד אותנו מי היא האלה הקרויה בכתוב "מלכת השמים".

³⁸² אמיר, הגליל בתקופת הברונזה, דן 1997, עמ' 168.

היכן ארמון עבד-חפה – יהויקים?

על יהויקים מסופר שבנה לו בית גדול במיוחד: "האומר אבנה לי בית מידות ועליות מרווחים" (ירמיהו כב, יד). בבית זה אירע מעשה 'שרפת המגילה' המסופר בספר ירמיהו: "ויהי בשנה החמישית ליהויקים ויקרא ברוך בספר את דברי ירמיהו בית ה'. וישמע מכהו וירד בית המלך על לשכת הסופר ושם כל השרים יושבים: אלישמע הסופר וגמריהו בן שפן וכל השרים. ויבאו אל המלך ואת המגילה הפקידו בלשכת הסופר. וישלח המלך לקחת את המגילה ויקראה באזני המלך, ויקרעה והשלך אל האש" (ירמיהו לו, ט-כג בהשמטות).

היכן עמד הבית? מן המילים "וירד בית המלך" רואים שבית המלך היה במקום נמוך יותר מבית המקדש, כלומר, כנראה בעיר דוד המצוי מתחת להר הבית. גם בנבואה אחרת על בית המלך נאמרה לשון ירידה: "כה אמר ה' רד בית מלך יהודה" (שם כב, א), האם נמצא בעיר דוד ארמון מלכותי גדול מימדים?

אכן, בעיר דוד התגלה קיר תמך למבנה המתנשא לגובה 18 מטרים: "מבנה בסדר גודל כזה אינו ידוע בין שרידי הבניה בארץ ישראל... ייחודו ועוצמתו מלמדים על מעמדה המיוחד של ירושלים כמרכז שלטון"³⁸³.

חפירה נוספת גילתה את המבנה עצמו: "מבנה ענק החולש על כל השטח... בנייתו איננה עוד בניה של עוד מבנה ציבורי... בניה עצומה שמבצעה היו בעלי יכולת שלטונית וכלכלית." "המבנה הותיר אותנו משתאים, שכן הוא עצום במימדיו הרבה יותר ממה שיכולנו לשער."³⁸⁴

הן מיקומו והן ממדיו העצומים של המבנה הולמים את לשון הכתוב: "בית מידות". אך יש סימן היכר ברור יותר המראה כי כאן ישב יהויקים: על רצפת אחד החדרים, שככל הנראה שימש ארכיון למכתבים, נמצאו 51 טביעות חותם. אחת הטביעות היא של גמריהו בן שפן הנזכר בפסוקים לעיל כאחד משרי יהויקים. ארכיון זה הוא ככל הנראה 'לשכת הסופר' שבה ישבו גמריהו וחבריו, והארמון המלכותי שהיה מעליו הוא המקום שבו ישב יהויקים ושרף את המגילה.

כאשר בנה יהויקים את ביתו הגדול הוא נהג שלא ביושר: "הוי בונה ביתו בלא צדק ועליותיו בלא משפט. ברעהו יעבוד חנם ופועלו לא יתן לו" (שם, יג). הארמון התקיים שנים מועטות בלבד, וחורבותיו הן שרידי הבניה העיקריים המוצגים למבקר בעיר דוד, הרוואה את קיום דברי ירמיהו: "בי נשבעתי נאום ה' כי לחורבה יהיה הבית הזה" (שם, ה).

לאחר שמצאנו בירושלים את השרידים מימי אל-עמרנה, נציג אתר מפורסם אחר מאותה תקופה, וננסה לענות על השאלות שהוא מעורר.

³⁸³ ע' מזר, ירושלים במאה העשירית לפה"ס, בתוך: ברוך ופאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – הקובץ העשירי, רמת גן תשס"ה, עמ' 17.

³⁸⁴ א' מזר, האמנם גילינו את ארמון המלך דוד, בתוך: ברוך ואחרים (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – הקובץ הי"א, רמת גן תשס"ו, עמ' 13; הנ"ל, החפירות בעיר דוד, בתוך: ברוך ואחרים (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, קובץ י"ג, תשס"ח, עמ' 9.

החרסים ביסודות המבנה הם מתקופת הברונזה המאוחרת, כלומר, המבנה הוא מתקופת אל-עמרנה.

קיר התמך של ארמון יהויקים בעיר דוד

מי החרב את המקדש בשילה?

בשילה עמד המשכן משך כל תקופת השופטים.³⁸⁵ החפירות בתל שילה גילו כי גם מאוחר יותר, בדור שקדם לימי אל-עמרנה, עמד במקום מקדש.³⁸⁶

³⁸⁵ מניחים כי המשכן עמד מצפון לתל שילה. במקום זה יש משטח סלע מרובע שרוחבו 24-26 מטר שהם כ-50 אמה, בדומה לרוחב חצר המשכן בתורה (שמות כז, יב-יג). [בן-נון, "מקומי אשר בשילה", בתוך: ארליך (עורך), שומרון ובנימין, עפרה תשמ"ז, עמ' 106-102].

בור בדיקה חשף שכבות מתקופות מאוחרות יותר (פרסית וסוף ברזל ב'). חפירה יסודית תוכל לאשר האם אכן זהו מקום המשכן.

³⁸⁶ החרסים שנמצאו במקום הם מתקופת הברונזה התיכונה ב2 יחד עם חרסים מתקופת ברזל 1. על פי המקובל מפרידים בין התקופות 350 שנה, ולכן קבעו החוקרים כי במקום עמד מקדש בתקופת הבה"ת, ושוב הוקם מקדש בתקופת הברזל.

הממצא משתי התקופות דומה: הן החדרים המיוחסים לבה"ת והן החדרים המיוחסים ל'ברזל 1' היו מלאים בקנקני ענק, ובשתי התקופות המקום חרב כאשר מפולות לבנים מכסות את החדרים.

את העובדה שממצאים משתי התקופות נמצאו יחדיו מסבירים בתירוצי הנפוץ של ממגורות מתקופת הברזל ש"נחפרו אל תוך מילוי מתקופת הברונזה התיכונה" (פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, עמ' 206).

לעיל בפרק 'תקופת הברונזה המאוחרת' הראנו כי שתי התקופות סמוכות זו לזו. נגזר מכך כי לא מדובר בשני מקדשים שהיו בשילה בתקופות שונות, אלא במקדש אחד שזמנו תקופת המעבר שבין הבה"ת ל'ברזל 1' (ולכן הממצאים "משתי התקופות" כה זהים).

המבנים במקום נבנו בדיוק לפי ציר צפון-דרום: "בטיב בנייתם הם מייצגים את שיאה של הארכיטקטורה הישראלית".³⁸⁷ נמצאו מחסנים ובהם קנקני ענק, וכמות גדולה מאד של עצמות בעלי חיים עם כלים פולחניים, ביניהם גם סמל אלהות חיתי: "הצטברות הנתונים מצביעה על מקום פולחן שהובאו אליו מנחות ממקומות שונים".³⁸⁸

המקום נחרב כליל: "מערכת המבנים חרבה בשריפה גדולה. חלק מן הלבנים ממש נצרפו באש העזה שהשתוללה... מפולות הלבנים קברו את תכולת החדרים מבלי שהיה סיפק ביד התושבים להוציאם כשנמלטו".³⁸⁹

לפי התיארוך שנקטנו בו יוצא כי ממצאים אלו הם מעט לפני סוף ימי בית ראשון. מה פשר המקדש בשילה בימים שבית המקדש עמד על מכונו? ומי החריב אותו בחמת זעם, בלא שניסה להציל את השלל?

הכתוב בספר מלכים יכול לענות לנו על שאלות אלו: המקרא מספר כי גם לאחר שנבנה בית המקדש המשיכו בני ישראל להקריב קרבנות מחוץ למקדש, ולא רק לה' לבדו. המקדש שעמד בשילה, שבו נמצא גם סמל אלילי, השתייך לאותם בתי פולחן אליליים שהיו מצויים באותו דור "על כל גבעה גבוהה ותחת כל עץ רענן" (ירמיהו ב, כ), ובפרט במקומות כשילה, שהיתה עליהם הילה של קדושה קדומה.

מי שביטל זאת היה אביו של יהויקים, יאשיהו מלך יהודה, שקידש מלחמה נגד המקדשים האליליים. הוא לא הסתפק בביעור האלילים מארץ יהודה, והמשיך הלאה למחוזות שהיו שייכים לממלכת ישראל: "וגם את המזבח אשר בבית אל ואת הבמה נתן, וישרוף את הבמה, הדק לעפר... וגם את כל הבמות אשר בערי שומרון, ויעש להם ככל המעשים אשר עשה בבית אל" (מל"ב כג, טו-יט).

החורבן הכבד שנמצא בשילה, והשריפה העזה, הם עקבות מעשיו של יאשיהו, אשר "כמוהו לא היה לפניו מלך אשר שב לה' בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאודו ככל תורת משה, ואחריו לא קם כמוהו" (שם, כה).

בפרק הנזכר הראנו כי תקופת 'ברזל 1' זהה לתקופת 'ברונזה מאוחרת 2'. תקופה זו החלה בימי סבו של אמנחתפ ד' (תחותמס ד'). ומכאן שזמנו של הממצא בשילה, מראשית 'ברזל 1', הוא דור או שתיים לפני ימי אל-עמרנה.

³⁸⁷ פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, עמ' 214.

³⁸⁸ שם, 198.

³⁸⁹ שם, עמ' 205, 196.

פרק נו: מזבח לה' בארץ מצרים

המלך המונותאיסט – "ולא שמע אל דברי נכו מפי אלהים" – המלכה האם תיי – הנדר המופלא – אחנאתון בעקבות יאשיהו – פרעה נכה מחליף את שמו

המלך המונותאיסט

על אמנחתפ ד' ידוע, שבניגוד למלכים שלפניו ושלאחריו שהיו עובדי אלילים, הוא עבד לאל יחיד שלדבריו התגלה לו. שמו של האל היה 'אתון' אל-השמש, והודגש בכתובות המלך שאין הכוונה לשמש עצמה אלא למי שמחיה אותה. המלך בנה שתי ערים לכבוד אתון, את 'אחת-אתון' במרכז מצרים (היא אל-עמרנה), ואת 'גם-אתון' בקצה הדרומי.

פולחן 'אתון' שלט בכיפה כל ימי אמנחתפ ד', וכתובות מראות על זיקה בין דת זו לדת ישראל: בעיר 'אחת-אתון' השתמר מזמור תהילה שכתב אמנחתפ ד' לאתון, המזכיר מאד את מזמור 'ברכי נפשי' שבתהלים. כדברי ברסטד: "יש לציין דמיון מיוחד בין המנון זה לבין מזמור ק"ד בתהלים, גם ברעיונות וגם בהרצאת הדברים".³⁹⁰

אמונה זו החלה להיקלט במצרים כבר בדור שלפני אמנחתפ ד', כפי שכותב האגיפטולוג גבעון על רשימה מימי אביו: "רשימה זו מכילה את השם המיוחד הוי"ה... יסודות אסיינים של דת אל-עמרנה חדרו למצרים... יש כאן כעין הכנה לתקופת אל-עמרנה".³⁹¹ אמנחתפ ד' האמין אם כן באמונה הדומה לאמונת ישראל. את אמנחתפ ד' זיהינו עם פרעה נכו. האם מרומו בתנ"ך שנכו האמין באלהי ישראל?

"ולא שמע אל דברי נכו מפי אלהים"

בספר דברי הימים מסופר כי כאשר עבר נכו בארץ ישראל, בדרכו להילחם באשור, הוא שלח ליאשיהו מלך יהודה הודעה, בה הזהירו לבל יחסום דרכו. זה היה לשון דברי נכו: "מה לי ולך מלך יהודה? לא עליך אתה היום כי אל בית מלחמתי ואלהים אמר לבהלני. חדל לך מאלהים אשר עמי ואל ישחיתך."

יאשיהו לא שעה לדברי נכו, ויצא למלחמה שבה נהרג. כך מתאר זאת הכתוב: "ולא שמע אל דברי נכו מפי אלהים, ויבא להילחם בבקעת מגידו. ויורו המורים למלך יאשיהו... וימת." (דהי"ב לה, כא-כד).

³⁹⁰ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 272.

³⁹¹ גבעון, עקבות פרעה בכנען, עמ' 12.

מן המילים "דברי נכו מפי אלהים", משתמע שנכו זכה לשמוע דבר אלהים, שהרי כאשר המקרא מדבר על 'אלהים', כוונתו היא לאלהי ישראל. (אלא אם כן מפורש 'אלהים אחרים'). הקושי המובן שבדברים אלו הביא לכך שהיו חכמים שביקשו לפרש את המילה 'אלהים' במובן של עבודה זרה: "מאי אלהים אשר עמי? אמר רב יהודה אמר רב: זו עבודה זרה" (בבלי תענית כב:). אך אחרים פירשו שמדובר באלהי ישראל: "ואלהים אמר לבהלני – קודש. חדל לך מאלהים אשר עמי – קודש" (מסכת סופרים פ"ד ה"ט), וכך הוא פשוטו של מקרא. איך יתכן שהכתוב יאמר על מלך מצרים שקיבל דבר אלהי ישראל? אמנם, לאחר שראינו כי נכו הוא אמנחתפ ד', שהאמין באלהי ישראל, ולדבריו גם התגלה לו, ניתן להבין את המילים "דברי נכו מפי אלהים". כי נכו האמין באותו אל אשר בו האמינו בני ישראל. [רמז אחר בכתוב כי פרעה נכו האמין באלהי ישראל, הוא הפסוק בספר מלכים המספר על השם שנתן נכו למלך יהודה החדש: "וימלך פרעה נכה את אליקים... ויסב את שמו יהויקים" (מל"ב כג, לד). כלומר נכו החליף את השם 'אל', שניתן להיאמר גם על אלהים אחרים, לשם הוי"ה המיוחד לה'. מה למלך מצרי ולשם הוי"ה? מכאן סימן נוסף שנכו האמין באלהי ישראל.] לסיכום: במקרא נותר זכר לכך שפרעה נכו (אמנחתפ ד') האמין באלהי ישראל ואף זכה להתגלותו.

המלכה האם תיי

דברינו עד כה מעוררים שאלה: מה יכול לגרום למלך מצרי לעבוד את ה' אלהי ישראל? חיפוש במוצאו של אחנאתון יכול לתת כיוון לתשובה לשאלה זו, משום שאמנחתפ ד' לא היה הראשון שעבד לאתון, וכבר קדמה לו בכך אמו 'תיי'.³⁹² מה גרם ל'תיי' להיות שונה מבחינה דתית משאר המצרים? כנראה שהסבר לכך הוא זה: אביו של אמנחתפ ד' נשא נשים מארץ 'מיתני' (מצפון לאשור), ו'תיי' היתה אחת מהן. סיוע לכך ש'תיי' הגיעה ממיתני נותנת העובדה הבאה: לאחר מות אביו של אמנחתפ ד', שלח מלך מיתני מכתב ליורשו, שבו בחר להביע את שביעות רצונו מהמלך החדש במילים אלו: "בנה הבכור של תיי יושב במשכנו, דבר לא ישתנה".³⁹³ כמאה שנה לפני כן הובאו לאזור מיתני (שעל נהר החבור) גולי ממלכת ישראל: "לכד מלך אשור את שומרון ויגל את ישראל אשורה וישב אותם בחלח ובחבור" (מל"ב יז, ו). המלכה תיי היתה כפי הנראה מצאצאיהם, וכשנישאה למלך מצרים היא ביקשה להמשיך בפולחן אלהי בית אביה. כשמצאה בפנתיאון המצרי אל ששמו דומה לשם ה' (אתון-אדוני), ראתה בו את אלהי ישראל ועבדה לו, וממנה למד גם בנה. לסיכום: אמו של אמנחתפ ד', המלכה 'תיי', היתה כפי הנראה ממוצא ישראלי. היא עבדה ל'אתון', שאותו זיהתה עם 'אדוני' אלהי ישראל, ובעקבותיה הלך בנה.

הנדר המופלא

בשנות מלכותו הראשונות עבד אמנחתפ ד' ל'אתון', אך גם ל'אמון' (שהיה האל הראשי במצרים עד ימיו). בשנת מלכותו החמישית הוא שינה את טעמו והחל לעבוד ל'אתון' לבדו, תוך שהוא מבער כל זכר ל'אמון' ולשאר אלי מצרים: "בכל הארץ הופסק פולחנם הרשמי של האלים השונים, בכל מקום שמצאו את שמותיהם חרוטים במצבות – מחקום".³⁹⁴ הוא שינה את שמו מאמנחתפ לאחנאתון, ואף מחק את שם אביו (אמנחתפ ג') מן המצבות, כדי שלא יוותר לאמון זכר.

³⁹² ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 264.

³⁹³ שם, עמ' 280.

³⁹⁴ שם, דברי ימי מצרים, עמ' 267, 271.

לקנאות דתית זו אין אח ורע בעמי קדם, שנהגו לעבוד לאלים שונים בו זמנית. מה גרם לאחננתון לנהוג כפי שנהג?

אחננתון אף לא הסתפק בביעור זכר אמון מן המצבות, ובחר לעקור מן העיר נוא-אמון לעירו החדשה 'אחת-אתון'. לאחר שעבר אליה, הוא נשבע שלא יצא ממנה לעולם, כפי שמלמדות כתובות שנמצאו בעיר: "הוד רוממותו נשא ידו השמימה לאמור... נטיתי את גבולות אחת-אתון דרומה, צפונה, מערבה, מזרחה. לא אעבור את תחומה הדרומי דרומה, ואת תחומה הצפוני צפונה".³⁹⁵ מה ההסבר לנדר המוזר שנדר אחננתון, שחייב אותו להישאר 'כלוא' בעירו ללא אפשרות יציאה?

אחננתון בעקבות יאשיהו

התאריך שבו אירע המהפך בהתנהגותו הוא המפתח לתשובה לשאלות שהעלנו: אמנחתפ ד' הפך מסובלן לקנאי בשנת מלכותו החמישית, וסמוך לכך (בשנה השישית) העביר את בירתו ל'אחת-אתון' והסתגר בה. מכיון שזיהינו את אמנחתפ ד' עם פרעה-נכה, יוצא שהשנה החמישית היא שנת 605 לפה"ס. בשנה זו נערך קרב כרכמיש (השני) שבו צבא פרעה-נכה נפל שדוד לפני צבא נבוכדנצר. כיצד גרמה התבוסה בקרב לתמורה שחלה באמנחתפ ד'?

הנביא ירמיהו הסביר את מפלת המלך המצרי בקרב כרכמיש כעונש על שהרג את יאשיהו. כדברי הכתוב: "והיום ההוא לה' יום נקמה להנקם מאויביו" (ירמיהו מו, י').

גם אמנחתפ ד', שהיה בעל תודעה דתית עמוקה, הבין כך את הדברים, וראה באסון שניחת עליו אות משמים כי עליו לחפש כפרה לחטא הריגת יאשיהו. הוא קיבל עליו מעתה את דרכו של יאשיהו שהיה קנאי לה' בכל לבו ולא סבל את מציאותם של אלים אחרים. כמו שמספר הכתוב: "וינתן את המזבחות ואת האשרים, והפסילים כתת להדק, וכל החמנים גדע בכל ארץ ישראל" (דהי"ב לד, ז). זהו ההסבר לקנאותו של אחננתון שהשתדל להשמיד כל זכר לאלים זרים מלבד 'אתון'.

לפי דברינו, כי אחננתון ביקש לכפר את חטא הריגת יאשיהו על ידי שאימץ את דרכו, מובן גם מדוע העתיק את דירתו לעיר אחרת, ונדר שלא יצא ממנה. שהרי זו הכפרה שנותנת תורת ישראל לרוצח: לגלות לעיר מקלט ולא לצאת ממנה (במדבר לה, כח), ולאור דברים אלו הלך אחננתון.

'מורהו הרוחני' של אחננתון היה אם כן המלך יאשיהו. אחננתון הלך בעקבותיו וביער את האלילים, וכדי לקבל כפרה על הריגתו הוא גלה לעיר אחרת.

פרעה נכה מחליף את שמו

כאמור, אמנחתפ ד' שינה את שמו מאמנחתפ לאחננתון. הפסוקים בספר מלכים המדברים על נכו רומזים גם על כך. זה לשון הפסוקים (מל"ב כג, כט-לה):

"בימיו (של יאשיהו) עלה **פרעה נכה** מלך מצרים...

בן עשרים ושלש יהואחז במלכו. ויאסרהו **פרעה נכה**...

וימלך **פרעה נכה** את אליקים...

נגש את הכסף ואת הזהב את עם הארץ לתת ל**פרעה נכה**...

ולא הוסיף עוד **מלך מצרים** לצאת מארצו".

חמש פעמים מספר הכתוב על פרעה נכה. בכל ארבעת האזכורים הראשונים הוא נקרא בשמו: 'פרעה נכה', ואילו בפעם החמישית נעלם שמו. מדוע? משום ש'נכה' היא גירסה של השם 'אמנחתפ'. בתחילה הוא היה נקרא בשם זה, ולאחר מכן שינה את שמו לאחננתון ולא נקרא יותר בשם אמנחתפ. לכן גם הפסוק המדבר על סוף ימיו כבר לא קוראו 'פרעה נכה'.

גם לשינוי השם של אמנחתפ ד' נותר אם כן זכר בכתוב.

³⁹⁵ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 268.

פרק כז: הדורות שאחרי אל-עמרנה

מצרים בימי יורשי אחנאתון – מיהי ה'יפהפיה'? – שושלת כ"ו – מדוע לא נזכרה סאי
בנבואת יחזקאל? – אסטלת ישראל – "שממה ארבעים שנה"

מצרים בימי יורשי אחנאתון

לאחר מות אחנאתון מלך חתנו 'סמנכרע' שמלך זמן קצר. 'סמנכרע' הומת, ובמקומו הומלך גיסו תות-ענח-אתון, ששמו הוחלף לתות-ענח-אמון. תות-ענח-אמון יצא למסע מלחמה בארץ ישראל, ומן התיעוד המתאר מסע זה ניתן להבין שהצלחותיו היו מוגבלות: "יתכן שעלה בידו לחזק את השפעתו בארץ ישראל, או להביא משם שלל".³⁹⁶ תות-ענח-אמון הומת אף הוא, ואלמנתו הוכרחה להינשא לשר בשם 'איה'. 'איה' הוכתר למלך, ובעלותו על כס המלוכה הוא קיבל שם מלכותי: 'חפר-חפר-רע'. ציור קיר מתקופה זו מראה אנשים שנמלטו מארץ ישראל למצרים. הכתובת המלווה את התמונה מספרת כי האנשים הגיעו למצרים לאחר ש"עירם נותרה שוממה, אש הושלכה".³⁹⁷ גם מלכות איה לא האריכה ימים, והוא מת בנסיבות לא ברורות. ערפל עוטה את מצרים באותם ימים, וכשמתפזר הערפל יש מלך חדש במצרים ומתחילה שושלת י"ט. זיהוי אחנאתון עם נכו (מת בשנת 593 לפה"ס) אומר שמאורעות אלו, שהתרחשו לאחר מותו, היו בדור שבו נחרב בית המקדש הראשון (חרב בשנת 586 לפה"ס): תות-ענח-אמון, שכאמור, יצא להילחם בארץ ישראל, עליו נאמר: "וחיל פרעה יצא ממצרים וישמעו הכשדים הצרים על ירושלים את שמעם ויעלו מעל ירושלים" (ירמיהו לז, ה). תות-ענח-אמון חזר למצרים בלא שעלו בידו הישגים של ממש, בהתאם לדברי ירמיהו: "הנה חיל פרעה היוצא לכם לעזרה שב לארצו" (שם, ז). ירושלים נכבשה על ידי הבבלים שהעלו אותה באש (שם לט, ח), והמקרא מספר כי לאחר מכן ירדה שארית הפליטה מצרימה (שם מג, ז). מסתבר שאלו הם הפליטים מארץ ישראל שירדו למצרים המתוארים בציור הקיר המצרי. מלך מצרים באותם ימים נקרא **חפרע**, והוא נפל בקרב נגד נבוכדנצר, שהיכה את מצרים ושב לארצו. כך אומר הנביא ירמיהו על חפרע: "כה אמר ה' הנני נותן את פרעה חפרע ביד אויביו" (שם מד, ל). **חפרע** הוא **חפר-חפר-רע**, כלומר 'איה', שהוא המלך שהוכה בידי נבוכדנצר. כיבוש נבוכדנצר הוא פשר התהו ובהו שהיה בין מות איה לבין תחילת שושלת י"ט. לסיכום: תות-ענח-אמון הוא הפרעה שיצא לעזרת ירושלים והתגלה כמשענת קנה רצון, 'איה' – חפר-חפר-רע' הוא פרעה חפרע שבימיו ירדו היהודים מצרימה, ושנפל לאחר מכן לפני נבוכדנצר.

³⁹⁶ ברסטד, שם, עמ' 291.

³⁹⁷ Breasted, Ancient Records of Egypt, III, p. 7.

מיהי ה'יפהפיה'?

ירמיהו נשא נבואה על הדור שאחרי נכו. הנבואה פותחת במילים: "עגלה יפהפיה מצרים, קרן מצפון בא בא." (ירמיהו מו, כ). המילה "יפה" באה כאן בכפילות: "יפהפיה" (הפעם היחידה בתנ"ך), וכמוה המילה "בא בא". מדוע הכפילות? אם נכיר את תולדות משפחת נכו-אחננתון, נוכל לקבל הסבר למילים אלו: רעיית המלך היתה המלכה שנקראה בשמות 'נפרתי' ו'נפר-נפר-אתון'. היא ילדה לאחננתון ארבע בנות, אחת נישאה ל'סמנכרע', ואחרת ל'תות-ענח-אתון'. המלך העניק למלכה כבוד רב, אך לאחר 20 שנה של חיים משותפים נפרדו דרכיהם. נפרתי עזבה את הארמון עם 'תות-ענח-אתון', והמלך נותר עם 'סמנכרע' שהוכרז יורש העצר. אחרי שלש שנים מת אחננתון וסמנכרע ירש את כסאו. נפרתי רצתה שילד טיפוחיה הוא שיהיה המלך ולא סמנכרע, וזממה עלה בידה: סמנכרע הומת ובמקומו הומלך תות-ענח-אתון, ששמו הוחלף לתות-ענח-אמון. קרוב לודאי שהנער-המלך החדש לא פעל על דעת עצמו, אלא על דעת המלכה-האם, שחזרה להיות בעלת כוח בממלכה. העובדה שהמושכת בחוטים באותם ימים (ימי תות-ענח-אמון), היתה המלכה 'נפרתי' – 'נפר-נפר-אתון', מסבירה היטב את הפסוק שהבאנו: "עגלה יפהפיה מצרים, קרן מצפון בא בא", המדבר על מצרים בימיה. שהרי שמותיה הולמים יפה את הפסוק: 'נפרתי' פירושו 'היפה באה', ו'נפר-נפר-אתון' פירושו 'היפה היפה של אתון'. בשני השמות הברה החוזרת על עצמה פעמיים: 'יתי' ו'נפר-נפר'. ולכן הכפילות בפסוק: 'יפהפיה' – כנגד 'נפר-נפר', ו'בא-בא' – כנגד 'תי-תי'. לסיכום: המילה 'יפהפיה' שבנבואת ירמיהו של מצרים רומזת למלכה נפרתי-נפרנפראתון, שהשליטה על מצרים היתה נתונה בידה בדור שאחרי אחננתון-נכו.

שושלת כ"ו

מן האמור עד כה עולה שסוף ימי בית ראשון הם ימי סוף שושלת י"ח במצרים, וימי גלות בבל הם ימי שושלת י"ט. שמות המלכים משושלות י"ח-י"ט ידועים לנו מכתובותיהם המרובות. מאידך, ידוע שבשנים אלו (סוף בית ראשון – ימי גלות בבל) שלטה במצרים שושלת אחרת, היא שושלת כ"ו שאת שמות מלכיה אנו מכירים מספרו של הרודוטוס, וכתובות שנמצאו במצרים מסייעות לו. שמות המלכים בשושלת כ"ו שונים משמות המלכים בשושלות י"ח-י"ט. איך מתיישבים הדברים?

כשנבדוק, נגלה שכתובות שבהם נמצאו שמות מלכי שושלת כ"ו הן בעיקר כתובות הקשורות לפולחן האלים 'פתח' ו'אמון', אך לא כתובות של המלכים עצמם.³⁹⁸ הדבר ניכר במיוחד אצל מייסד השושלת, המלך פסמתק א', שמלך 54 שנה אך לא נתגלה ולו שבר פסל בודד הנושא את שמו, כמו גם מהמלכים פסמתק ב' (588-593 לפה"ס) ופסמתק ג' (525 לפה"ס).³⁹⁹ האם המלכים שנשא שם זה היו כה ענווים עד שמיאנו להנציח את עצמם? מכיון שלא מסתבר שבמשך כל התקופה לא נחקקה שום כתובת מלכותית, עלינו להסיק שלכהני פתח ואמון היה מינוח משלהם לכנות את מלכי סוף שושלת י"ח ושושלת י"ט. שמות אלו נכנסו לספרו של הרודוטוס, הכותב בפרוש כי הוא מוסר את שסיפרו לו כהני פתח ונא-אמון (ספר ב', 3). לעתים נקראו מספר מלכים בשם אחד, ודבר זה מוכח מן העובדה הבאה: מן הרשומות האשוריות ידוע כי בשנים 661-663 לפה"ס מלך על מצרים מלך כושי בשם תנת-אמון, ואחריו חזרה ונכבשה מצרים למספר שנים על ידי המלך האשורי אשורבניפל.⁴⁰⁰ מאידך, לפי כתובות כהני מצרים, מלך בשנים 610-663 לפה"ס המלך פסמתק א'. מי אם כן שלט במצרים בשנים שאחרי 663 לפה"ס, פסמתק א' או תנת-אמון ואשורבניפל? אין זאת אלא שהשם 'פסמתק' הוא שם הכולל מספר מלכים.

³⁹⁸ Breasted, Ancient records of Egypt, IX, pp. 447-520.

³⁹⁹ Aldred, Egyptian art, London 1994, p. 227.

⁴⁰⁰ ברסטד, דברי ימי מצרים, עמ' 401-400.

זהו אם כן סדר מלכי שושלת כ"ו:

תאריך	שמות המלכים	שמות בכתובות הכהנים
663-610 לפה"ס	אשורבניפל, תנת-אמון, תחותמס ד', אמנחתפ ג'	פסמתק א'
610-593 לפה"ס	אמנחתפ ד'	נכה
593-588 לפה"ס	סמנכרע, תות-ענח-אמון	פסמתק ב'
588-569 לפה"ס	איה (האחרון בשושלת י"ח) חרמחב, רעמסס א', סתי א'	אפריאס (ח-אב-רע)
569-525 לפה"ס	רעמסס ב', מרנפתח, ספתח	אמסיס (יעחמס ב')
525 לפה"ס	סתי ב', תאוסרת	פסמתק ג'

[לגבי מספר השנים של מלכי שושלת י"ט, ראה לעיל בפרק 'מתי צר סנחריב על ירושלים'.]

מדוע לא נזכרה סאי בנבואת יחזקאל?

העיר 'סאי' ידועה כבירת שושלת כ"ו הקרויה על שמה: 'השושלת הסאיטית'. בימי שושלת זו חי יחזקאל המנבא על פורענות קשה הממששת לבוא על המצרים, ומוסר רשימה של ערי מצרים באותם ימים (פרק ל'). למרבה הפלא, סאי אינה אחת מהן. מדוע לא מזכיר הנביא את עיר הבירה? בכדי לענות על השאלה עלינו לברר היכן היתה העיר סאי. כיום קיימים שני מקומות בעלי שם דומה לסאי: סא-אל חג'ר שבמערב הדלתא, וסאן-אל-חג'ר שבמזרח. גם כאן וגם כאן לא נמצא דבר היכול להוכיח כי זה אתרה של בירת שושלת כ"ו, אך מקובל לאתר את סאי במערב. מדוע? כי באתר המערבי לא נמצא כל דבר משמעותי גם מתקופות אחרות, ואפשר להסביר את חוסר הממצא בהשתמרות הגרועה. לעומתה באתר המזרחי, שהוא העיר המקראית צוען, נמצאו ממצאים רבים מתקופות קדומות והסבר זה לא אפשרי.

אך מדברי ההיסטוריון המצרי מנתון ניתן להוכיח כי סאי היתה במזרח, שהרי הוא מציין על אחת הערים שהיא נמצאת "במחוז הסאיטי למזרח נהר בובסטיס"⁴⁰¹. תיאור זה של מחוז סאי הולם את צוען שבמזרח ולא את סא-אל-חג'ר שבמערב, כי נהר בובסטיס נמצא במזרח מצרים, וממזרח לו צוען. גם הגיאוגרף הרומי סטראבון קרא לצוען סאי⁴⁰², ועל כן אותה יש לזהות עם סאי בירת שושלת כ"ו. אך מדוע אין מצליחים למצוא את שרידיה?

לפי השיטה שבה נקטנו נוכל למצוא את שרידי סאי מימי שושלת כ"ו. שהרי שושלת כ"ו היא סוף שושלת י"ח ושושלת י"ט. רעמסס ב' משושלת י"ט קבע את צוען לבירה, ובנה סמוך לה עיר מפוארת על שמו – 'פר-רעמסס' – שממנה נחשפו ממצאים מרשימים לאין מספר. זוהי סאי בירת שושלת כ"ו.

צוען אם כן היא סאי בירת מצרים בימי שושלת כ"ו. והיא נזכרת בדברי יחזקאל: "ונתתי אש בצוען" (יחזקאל ל, יד).

אסטלת ישראל

חלק ממלכי שושלת י"ט ערכו מסעות מלחמה לארץ ישראל והותירו כתובות הנושאות את שמם (בבית שאן ויפו). אלו היו סתי א' ורעמסס ב'.

גם בנו של רעמסס ב', המלך מרנפתח, מספר על מסע ניצחון לארץ ישראל. אין ראיות שמסע זה אכן התקיים, וייתכן שאין זו אלא התפארות בלבד. אך בכתובת זו, המוצגת במוזיאון בקהיר, נמצא

⁴⁰¹ יוספוס פלאוויוס – נגד אפיון, תרגם אריה כשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' כ"ד.

⁴⁰² כשר, שם, עמ' 102.

דבר ייחודי שמיקד אליה את תשומת לב החוקרים: זוהי הכתובת המצרית היחידה שמופיע בה השם 'ישראל'.

זה לשון הכתובת:

"המושלים שבו לארץ... **ישראל הושם, אין לו זרע. חארו היתה כאלמנה** לפני מצרים. כל הארצות שקטו. כל הנוודים רותקו על ידי מלך מצרים – מרנפתח" (חארו' – "הכינוי הנפוץ ביותר לארץ כנען").⁴⁰³

מה הכוונה כי "ישראל הושם אין לו זרע"? ומה הכוונה במילים "חארו היתה כאלמנה"? מן האמור עד כה מובן כי תאריך הכתובת הוא המאה ה' לפה"ס, ודברי מרנפתח לפי זה מובנים היטב, שהרי אנו נמצאים כבר לאחר גלויות ממלכת ישראל וממלכת יהודה, שהיא ככל הנראה 'חארו' שבכתובת. ומרנפתח משתמש בביטויים דומים לביטויים המוכרים לנו מהכתוב:

המילים "הושם ישראל, אין לו זרע" מזכירים את דברי הושע על גלות ישראל: "שרשם יבש, פרי בל יעשון" (הושע ט, טז). והמילים "חארו היתה כאלמנה" מזכיר כמובן את הכתוב על גלות יהודה: "איכה יושבה בדד... היתה כאלמנה" (איכה א, א).

מרנפתח מתאר אם כן את גלויות ישראל ויהודה. אך לאמיתו של דבר, בימי מרנפתח כבר החל להתהפך הגלגל. אלו היו שנותיה הראשונות של האימפריה הפרסית, שבהן גולי יהודה החלו לשקם את ארצם העזובה. ואילו מצרים, היא זו שהיתה עתידה להיחרב זמן לא רב אחר כך.

"שממה ארבעים שנה"

באחת מנבואות הזעם של יחזקאל על מצרים נאמר כי היא תהיה "שממה ארבעים שנה" (יחזקאל כט, יב). על איזה זמן נאמרו דברים אלו? הרי אחר מסע נבוכדנצר החלה שושלת י"ט המפוארת. מתי אם כן היתה מצרים שממה ארבעים שנה?

אלא שדברים אלו אינם מכוונים לכיבוש נבוכדנצר, אלא לכיבוש כנבוזי בן כורש הפרסי בשנת 525 לפה"ס. מלך זה שהחריב את ארץ מצרים, הוכתר לפרעה. גם יורשו דריוש שמת בשנת 485 לפה"ס נשא את התואר 'פרעה'. המלך הבא – אחשורוש – לא ביקר במצרים, ועל כן לא קיבל את התואר פרעה.

יוצא אם כן שבמשך 40 שנה בדיוק (485-525 לפה"ס) היה למצרים 'פרעה' זר שישב הרחק ממנה, ועל כך מכוונים דברי יחזקאל.

⁴⁰³ אהרוני, ארץ ישראל בתקופה הכנענית המאוחרת, בתוך: רפל (עורך), תולדות ארץ ישראל, תל אביב 1984, עמ' 104.

חלק ד' – סיכום

סיפורו המופלא של המלך המצרי אחננתון שבחר לעזוב את כל אלילי מצרים ולעבוד לאל אחד, הצית את דמיונם של המתעניינים בתולדות העת העתיקה. כך גם המכתבים שנמצאו בארמונו, המוכרים כ'איגרות אל-עמרנה', שבהם הוזכר עם בשם 'חבירו' הפושט על ערי כנען. על מלך זה נכתב רבות, אולי יותר מעל כל מלך אחר, וניתנו למעשיו ולמעשי הסובבים אותו פירושים מפירושים שונים.

נעשו נסיונות לערוך הקבלות בין הידוע על אחננתון ודורו לבין הנאמר במקרא, ובפרט להשוות את ה'חבירו' לעברים. ההשוואה לא עלתה יפה, והדבר מצטרף לשורה ארוכה של אי התאמות בין התנ"ך לארכיאולוגיה.

בחלק זה הובאו ראיות לכך שהתאריך המקובל לאחננתון – המאה הי"ד לפה"ס – אינו נכון. הוא חי בסוף ימי בית ראשון – מאה ז' לפה"ס – והוא המלך המקראי 'פרעה נכה' שהרג את יאשיהו מלך יהודה, ולבסוף הפך מונותאיסט קנאי כמוהו.

הראנו מקבילות מקראיות גם ליורשיו של אחננתון: 'תות-ענח-אמון' ו'איה' ולרעייתו 'נפרתית', וזיהינו את ה'חבירו', שיתכן שאף הם מוזכרים במקרא.

אחרי שמצאנו עקבות ארכיאולוגיים מסוף ימי בית ראשון, נמשיך לחפש את העקבות מן התקופות הבאות: גלות בבל וימי שיבת ציון, ובכך עוסק החלק הבא.

חלק ה: ימי שיבת
ציון

פרק כח: מיהו ה'מלך'?

התקופות הנעלמות – קנקני 'למלך' – הבעיות בייחוס 'למלך' לחזקיהו – סמלי הכנפיים – איזה כתב נהג ביהודה בימי שיבת ציון? – למה נאספו הקנקנים? – סיכום

התקופות הנעלמות

ממלכת בית דוד התקיימה מאות שנים, עד שנכבשה על ידי נבוכדנצר מלך בבל שהחריב את בית המקדש והגלה את העם (586 לפה"ס). יהודה נותרה שוממה עד אשר כורש מלך פרס התיר ליהודים לשוב לירושלים (538 לפה"ס). בדור שאחריו הרשה המלך דריוש גם לבנות את בית המקדש (516 לפה"ס).

כמה עשרות שנים מאוחר יותר (458 לפה"ס) עולה עזרא מבבל ('העליה השנייה'), ומספר שנים אחריו מגיע גם נחמיה, הפועל לשפר את המצב ביהודה (445-432 לפה"ס). השנים שמחורבן הבית עד להצרת כורש הן 'ימי גלות בבל' (586-538 לפה"ס), והשנים שמהצרת כורש עד לעליית עזרא ונחמיה הן 'ימי שיבת ציון' (538-432 לפה"ס).

מהם השרידים הארכיאולוגיים מימי גלות בבל? לא כלום: "אין בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל פרק זמן שניתן לכנותו 'התקופה הבבלית'... חסרון ממצא כמעט מוחלט"⁴⁰⁴. הדברים תמוהים, כי אף שהיהודים גלו מן הארץ, אוכלוסיות אחרות (כדוגמת השומרונים) נותרו בה. מדוע מהן לא נותר דבר?

מן התקופה הבאה אחריה – תקופת שיבת ציון – התגלה ממצא זעיר: טביעות חותם וכלי יבוא, אך לא מעבר לכך. אין קרמיקה מקומית המתוארכת לתקופה זו, שהרי הכלים הקדומים ביותר המתוארכים לתקופה הפרסית נמצאו יחד עם מטבעות מסוף מאה ה' לפה"ס, כלומר, אחרי שנסתיימה תקופת שיבת ציון.⁴⁰⁵

⁴⁰⁴ שטרן, לראשיתה של מדינת "יהוד" בתקופה הפרסית, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השלישי, רמת-גן תשנ"ח, עמ' 69.

לאפ שחפר בתל-אל-פול, ולאחריו ברקאי וחוקרים אחרים, טענו כי הצליחו לבודד שכבה המאוחרת לימי בית ראשון וקודמת לתקופה הפרסית, כלומר את התקופה הבבלית.

חוקרים אחרים מתייחסים לכך בספקנות: "הניסיונות שנעשו לשייך לפרק זמן זה מכלולים הינם בעייתיים" (דה גרוט, המאה השישית לפה"ס: מבט מירושלים, בתוך: ליפשיץ (עורך) האם ניתן להגדיר את הקרמיקה של המאה השישית ביהודה?, תל אביב תשנ"ט, עמ' 24).

גם הסבורים שקיים ממצא מהתקופה הבבלית, מודים שהוא דל ביותר: "עיקר המידע על התקופה מקורו, בינתיים, מן הקברים" (ברקאי, תקופת הברזל ג' – התקופה הבבלית, שם, עמ' 25).

⁴⁰⁵ שטרן, התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית, ירושלים תשל"ג, עמ' 75; שטרן, לראשיתה של מדינת "יהוד" בתקופה הפרסית, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השלישי, רמת גן תשנ"ח, עמ' 69.

גם שרידי בניה מימי שיבת ציון כמעט שלא התגלו ביהודה⁴⁰⁶, ואם נסתמך רק על הארכיאולוגיה, נצטרך להסיק שהיהודים עדיין לא חזרו בתקופה זו לארצם: "ירושלים היתה דלה ועלובה לא רק בזמן שלאחר החורבן, אלא גם בשיאם של ימי שיבת ציון".⁴⁰⁷ היעלמותן של התקופה הבבלית ותקופת שיבת ציון היא אחת הבעיות החמורות של הארכיאולוגיה הארץ ישראלית, ובשורות הבאות ננסה לתת לה פתרון. לשם כך נסייע באחד הממצאים הידועים, והוא קנקן 'למלך'.

לוח הזמנים המקובל

תאריך	שם היסטורי	שם ארכיאולוגי
900-1000 לפה"ס	ראשית בית ראשון	ראשית תקופת ברזל 2
700-900 " "	אמצע בית ראשון (יהואש עד חזקיהו)	אמצע תקופת ברזל 2 ('למלך')
586-700 " "	סוף בית ראשון (מנשה עד חורבן הבית)	סוף תקופת ברזל 2 ('ורדה')
538-586 " "	גלות בבל	—
432-538 " "	שיבת ציון	—
332-432 " "	המחצית השנייה של התקופה הפרסית	התקופה הפרסית

(קיימות שיטות שונות לחלוקת תקופת ברזל 2. לכן בחרנו להשתמש במינוחים 'ראשית' 'אמצע' ו'סוף').

קנקני 'למלך'

החפירות בארץ יהודה גילו כי באמצע תקופת 'ברזל 2' הוטבעו קנקנים רבים בחותמת 'למלך'. לכיתוב 'למלך' נילוה סמל בעל 4 כנפיים, שהוחלף לאחר מכן לסמל בעל 2 כנפיים. בתקופת 'למלך' אירע חורבן כללי של יהודה.

בתקופה שאחריה – סוף 'ברזל 2' – פסק השימוש בחותמת 'למלך', ובמקומו בא סמל מלכותי חדש: סמל בדמות פרח המכונה במחקר 'ורדה' (רוזטה בלעז). גם תקופה זו הסתיימה בחורבן. מקובל לייחס את חותמת 'למלך' לימי חזקיהו מלך יהודה, ואת חותם ה'ורדה' לימי יורשיו. ולפי זה החורבן של תקופת 'למלך' הוא החורבן שבא ליהודה מידי סנחריב מלך אשור בימי חזקיהו, שממנו ניצלה רק ירושלים. וחורבן תקופת ה'ורדה' הוא החורבן שבו חרב בית המקדש הראשון.⁴⁰⁸ מהי משמעות סמל 4 הכנפיים? מדוע הוא הוחלף בסמל 2 כנפיים? ומדוע הוא שונה שוב לסמל ה'ורדה'? שאלות אלו נשארו פתוחות: "לא נמצא פתרון מניח את הדעת לבעיית החילופים התכופים של "סמלי המלכות".⁴⁰⁹

להלן ננסה לתת תשובה לשאלות אלו, אך לפני כן נבדוק האם הסמלים הם אכן מימי בית ראשון, או שמא מאוחרים יותר.

⁴⁰⁶ ליפשיץ, "... ואין בתים בנויים": מדיניותה של האימפריה הפרסית ודלותו של הממצא הארכיטקטוני ב'יהוד מדינתא', בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השביעי, רמת גן תשס"ב, עמ' 45-47.

⁴⁰⁷ ליפשיץ, ירושלים בין חורבן להתחדשות, ירושלים תשס"ד, עמ' 247.

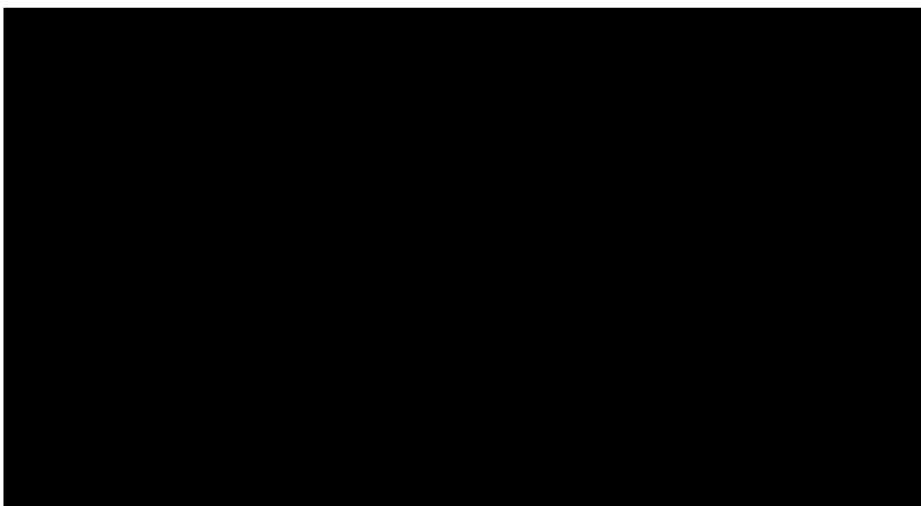
⁴⁰⁸ אהרוני, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, ת"א תשל"ח, עמ' 224; אביגד, א"מ ג', עמ' 80; מזר, בין פלשת ליהודה, ארץ ישראל י"ח (תשמ"ה), עמ' 308; גרפינקל, מבנה הירארכי ב'טביעות הפרטיות' שבקנקני 'למלך', שם, עמ' 112; ברקאי, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, יחידה 9, ת"א תש"ן, עמ' 162; Lipschits, Royal; Judahite Jar Handles, Tel Aviv 37 (2010), pp. 7-28.

⁴⁰⁹ שטרן, קדמוניות 21, תשל"ג, עמ' 15.

הסמל הארבע-כנפי עם הכיתוב 'למלך'.

(באדיבות פרופסור דוד אוסישקין, אוניברסיטת תל אביב)

הסמל הדו-כנפי

סמל הורדה (רוזטה)

הבעיות בייחוס 'למלך' לחזקיהו

קנקני 'למלך' אינם מימי חזקיהו, אלא מימי תקופת שיבת ציון. הראיות לכך הן: א. באי יב שבדרום מצרים התקיימה בימי שיבת ציון קהילה צבאית יהודית שממנה שרדו תעודות רבות.⁴¹⁰ גם שם נמצאו כדים הנושאים עליהם את המילה 'למלך', כדברי החוקר סוקניק: "כתובות אלו שזמנן הוא סוף מאה ו' או ראשית מאה ה' לפה"ס (ימי שיבת ציון) יכולות לשמש הקבלה מצוינת לחותמות שנמצאו ביהודה. הן מכילות גם את המילה "למלך" וגם את סמל הכנפיים".⁴¹¹

יהודי יב חיו 200 שנה אחרי חזקיהו והיו חייליו של מלך פרס, ומכאן שהוא 'למלך' הרשום על כדים בליווי סמל כנפיים.

[סוקניק ובעקבותיו שטרן ניסו ליישב את מציאות חותמות 'למלך' בתקופה הפרסית עם תיארוך לימי חזקיהו כך: "התניבה למלך והסמל מציינים מידת נפח תקנית. זו נהגה לא רק ביהודה כפי שמעיד השימוש בה בתקופה הפרסית".⁴¹² כלומר, הסימון 'למלך' אין כוונתו 'מיועד למלך', אלא זו שמה של מידת נפח בינלאומית.

תוצאות שהתקבלו מחפירות מאוחרות סתרו השערה זו, שכן התברר שתכולת הקנקנים הטבועים אינה אחידה, "ומכאן שהטביעות לא נועדו לציין נפח קבוע של הכלי".⁴¹³ זאת מלבד הדוחק לפרש כך את המילה 'למלך'. הסבר זה גם לא עונה כיצד סימון שנהג בימי חזקיהו ופסק לאחר מותו חוזר ומופיע 200 שנה לאחר מכן.]

על כן עלינו להסיק שזמנו של 'למלך' הוא ראשית התקופה הפרסית.⁴¹⁴ ב. בתקופה הפרסית נקראה ארץ יהודה 'פחוות יהוד', וחרסים הטבועים בשם זה – 'יהד' – התגלו במקומות שונים. טביעות 'יהד' התגלו יחד עם טביעות 'למלך' ו'ורדה'.⁴¹⁵ איך הגיעו טביעות מימי בית שני לשכבה "מימי חזקיהו"? התשובות הן: "מילוי מאוחר", "בורות", "נמצאו על פני השטח", או סתם "הקשר סטריגרפי לא ברור".

הסברים מאולצים אלו נובעים מן האמונה כי 'למלך' ו'ורדה' הן מימי בית ראשון. אך כאשר רואים פעם אחר פעם כי 'למלך' נפגש עם 'יהד' באותה השכבה, פירוש הדבר הוא כי 'למלך' ו'יהד' הם בני אותו הזמן. כלומר, 'למלך' אינו מימי בית ראשון, אלא מימי בית שני. זאת ועוד, בחלק מחותמות 'יהד' קיים גם סמל הכנפיים או סמל הורדה.⁴¹⁶ הדבר מוכיח שוב כי תקופת 'למלך' ותקופת ה'ורדה' היו בימי בית שני.

⁴¹⁰ פורטן, יהודים מיב וארמים מסון, ירושלים תשל"ד.

⁴¹¹ סוקניק, קדם ב', תש"ב, עמ' 35.

⁴¹² שטרן, קדמוניות 21, תשל"ג, עמ' 15.

⁴¹³ אוסישקין, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 862.

⁴¹⁴ יש דעה המתארכת את קנקני 'למלך' לימי בית תלמי (עציון, התנ"ך האבוד, תל אביב 1991, עמ' 242-245). כתובות יב סותרות גם תיארוך זה.

⁴¹⁵ גבעון – שטרן, התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית, ירושלים תשל"ג, עמ' 35-36. רמת רחל – אהרונ, ידיעות י"ט, תשט"ו, עמ' 160, 163, 165. הנ"ל, ידיעות כ"ד, תש"ך, עמ' 102, 114; ברקאי, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1480, 1483. תל א-נצבא – ברושי, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1083. רוגם גנים – Greenberg and Cinamon, Stamped and Incised Jar Handles from Rogem Ganim, Tel Aviv 33 (2006), p. 230-231.

⁴¹⁶ שטרן, מדינת 'יהוד' בחזון ובמציאות, קתדרה 4, תשל"ז, עמ' 20-21; סוקניק, קדם תש"ב, עמ' 36; נגב, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 172.

ג. סמלי מלכי פרס זהים לסמלי הכנפיים שבחותמות 'למלך' ולסמל ה'ורדה', כמו שיובא להלן. לעומת זאת, סמלו של המלך חזקיהו שהתגלה לפני מספר שנים שונה מהן.⁴¹⁷ הדבר מלמד כי קנקני 'למלך' ו'ורדה' יוצרו בימי מלכי פרס ולא בימי חזקיהו.

ד. הוכחה נוספת היא הדמיון שבין קנקני 'למלך' לקנקני התקופה הפרסית. טיפוס קנקני התקופה הפרסית "ממשיך בבירור את קנקן "למלך" משלהי התקופה הישראלית... עובדה מעניינת היא שתפוצתו – בדומה לקנקן "למלך" – היא בתחומי פחוות יהודה בלבד".⁴¹⁸

הדמיון בין קנקנים 'מימי חזקיהו' לקנקני אמצע התקופה הפרסית תמוה, שכן בין שתי התקופות מבדילים דורות רבים הכוללים גם את ימי גלות בבל, והיינו מצפים למצוא שינויים ניכרים בין הקנקנים מימי בית ראשון לקנקנים הפרסיים.

אם קנקני 'למלך' דומים לקנקני אמצע התקופה הפרסית, אות הוא כי הם מן התקופה הסמוכה לה, כלומר מראשית התקופה הפרסית.

מכל הנ"ל עולה שקנקני 'למלך' ושאר הממצאים שמקובל לשייכם לסוף ימי בית ראשון (מאות ח-ו לפה"ס), הם לאמיתו של דבר מימי שיבת ציון, ולכן קיימת רציפות בינם לבין המחצית השנייה של התקופה הפרסית.

מצאנו אם כן את 'שכבת ימי שיבת ציון' האבודה. (על ימי גלות בבל ידובר להלן).

סמלי הכנפיים

לאחר שהיסקנו ש'למלך' הוא מלך פרס, נוכל להבין מהו הסמל הארבע-כנפי, מדוע הוא הוחלף לסמל דו-כנפי, ומדוע הסמל הדו-כנפי הוחלף לסמל הורדה, אלא שלשם כך עלינו להכיר את מלכי ראשית התקופה הפרסית.

המלך הראשון היה כורש (530-539 לפה"ס), שגבר על נבונאיד מלך בבל והקים את האימפריה הפרסית. כאויבו המנוצח, אימץ אף הוא את אל הירח סין, והכריז: "סין מסר לידי את ארבע רוחות השמים", וכינה את עצמו "מלך ארבע הרוחות".⁴¹⁹ בכניסה לארמונו היתה מצוירת דמות בעלת ארבע כנפיים ומתחתיה כתובת "אני כורש האחמני" ⁴²⁰. העיטור הארבע-כנפי היה אם כן סמלו של כורש, ששימש מן הסתם גם בימי בנו כנבוזי (522-530 לפה"ס).

לאחר מכן לכד את המלוכה דריוש (486-521 לפה"ס) והנהיג דת חדשה, המאמינה באל טוב יחיד ששמו 'אהורה-מזדה'. בכתובת הנצחון שלו אשר ב'בהיסטון' מצויר דריוש מקבל את מלכותו מידי האל החדש המוקף עיגול בעל שתי כנפיים. גם בחותמת המלך מופיע האל מעל דריוש, ובחותמות אחרות צוירו רק העיגול והכנפיים, הנהגה לסמל הדו-כנפי שבחותמות 'למלך' ⁴²¹. העיטור הדו-כנפי מסמל אם כן את האל אהורה-מזדה וזהו סמלו של דריוש.

כאשר נכונה המלוכה ביד דריוש הוא ביקר במצרים, הוכתר שם לפרעה, ובהתאם לנוהג המצרי הוכרז ל'אל'. בשובו הוא בנה את העיר פרסא (פרספוליס), והקים בה ארמון לתפארת. על קירות הארמון צויר 'אהורה-מזדה', אך על ראש אהורה-מזדה הולבש עתה כתר הזהה לכתר המלך – כתר עליו חקוק סמל ה'ורדה'. שינוי זה מבטא עליה במעמד המלך, כפי שהסבירה א' פוראדא: "בבהיסטון שונה עטרתו של האל מכתרו של המלך, המקושט באגדי פרחים ושושנות. בפרספוליס הושוו זה לזה נזריהם של האל והמלך, אולי מתוך כונה לזהותם זה עם זה... תמונה מרמזת שהמלך הועלה לספירת הכוחות העל טבעיים... הוא תופס עמדה

⁴¹⁷ דויטש, מסרים מן העבר, תל אביב תשנ"ז, עמ' 171.

⁴¹⁸ שטרן, התרבות החומרית של א"י בתקופה הפרסית, ירושלים תשל"ג, עמ' 106, 96.

⁴¹⁹ זר-כבוד, דעת מקרא – עזרא ונחמיה, נספחות, עמ' 8; תדמור, היסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי מלכות פרס, ירושלים תשמ"ג, עמ' 14.

⁴²⁰ פוראדא, איראן הקדומה, תרגם דוד ישראלי, ת"א 1964, עמ' 147.

⁴²¹ תדמור, ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי מלכות פרס, תמ' 6-5; שטרן, התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית, עמ' 96.

רמה יותר מאשר בכתובות בהן הוא מודה בענווה לאהורה-מזדה. אפשר שדריוש ירש ממצרים את ההשקפה על מעמדו העל אנושי של המלך⁴²². עיטור ה'ורדה' (שושנה) מבטא אם כן את המעמד האלוהי שייחס לעצמו המלך. וסמל זה ממלא את קירות הארמון.⁴²³

במות דריוש ירש את כסאו בנו אחשורוש (465-485 לפה"ס), ואחריו נכדו ארתחשטא א' (-465 424 לפה"ס). בימיהם גבר עיטור הורדה המסמל את המלך, על עיטור הכנפיים המסמל את האל, ומכאן ואילך הפך סמל הורדה לסמלם העיקרי של מלכי פרס.

(אולי זו הסיבה שסמל זה מצויר בדרך כלל ללא הכתובת 'למלך'. כי עיטור זה מסמל את המלך עצמו, ולא את האל המעניק לו את המלוכה, ולכן אין צורך להוסיף את הכיתוב 'למלך').

לסיכום: העיטור הארבע-כנפי היה סמלם של כורש וכנבוזי, העיטור הדו-כנפי סמלו של דריוש, ועיטור הורדה סמלם של המלכים שמאחשורוש ואילך. על פי זה נוכל לתארך מחדש את התקופות הארכיאולוגיות:

לוח זמנים מתוקן

תאריך	שם היסטורי	שם ארכיאולוגי
538-485 לפה"ס	ראשית ימי שיבת ציון (ימי כורש-דריוש א')	אמצע ברזל 2 – 'למלך'
485-432 לפה"ס	המשך ימי שיבת ציון (ימי אחשורוש וארתחשטא א')	סוף ברזל 2 – 'ורדה'
432-332 לפה"ס	המחצית השנייה של התקופה הפרסית	התקופה הפרסית

איזה כתב נהג ביהודה בימי שיבת ציון?

תיארכנו את חותמות 'למלך' לימי שיבת ציון, וכאן מתעוררת שאלה: חותמות 'למלך' הן בכתב עברי קדום. והרי כידוע, בימי שיבת ציון חדלו להשתמש בכתב העברי הקדום שהיה נוהג בימי בית ראשון והחלו להשתמש בכתב האשורי, שהוא הכתב הנוהג עד היום. כיצד אם כן אפשר לתארך את חותמות 'למלך' לימי שיבת ציון?

אך האמת היא שהנחה זו, שבימי שיבת ציון בוטל הכתב העברי הקדום, בטעות יסודה. כפי שניתן להיווכח מאוסף של טביעות חותם (בולות) מימי שיבת ציון, העשויות בכתב עברי קדום. בין היתר כולל האוסף חותמת של אשת מושל יהודה (ה'פחה'): 'שלומית אמת אלנתן פחוא', שסבורים כי היא שלומית בת זרובבל, המושל הראשון של ימי שיבת ציון, הנזכרת בספר דברי הימים (דהי"א ג, יט).

כך כותב על חותמות אלו נ' אביגד: "עומדת בעינה התמיהה על הכתב הקדום המיוחד אותן. לדוגמא, חותם שלומית על פי כתבו בלבד ניתן לייחסו ללא היסוסים רבים למאה ז' לפה"ס (ימי בית ראשון), אבל התואר 'פחוא' מעיד בברור שיש לייחסו לתקופה הפרסית... בדומה לכך אפשר לומר על הבולות, כי לפי צורת הכתב בלבד לא היה מייחס אותן איש לתקופה הפרסית, אלא שהמכלול האחיד מעיד שיש לייחסן לתקופה ההיא."⁴²⁴

⁴²² פוראדא, איראן הקדומה, עמ' 167-169.

⁴²³ ראה דוגמאות אצל: תדמור, ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי מלכות פרס, תמ' 8-9.

⁴²⁴ אביגד, בולות וחותמות מתוך ארכיון ממלכתי מימי שיבת ציון, קדם 4, 1976, עמ' י"ד.

הממצא הארכיאולוגי מלמד אם כן כי בימי שיבת ציון המשיכו להשתמש בכתב העברי הקדום, שבו נעשו חותמות 'למלך'.

למה נאספו הקנקנים?

למעלה מאלף קנקני 'למלך' נמצאו עד כה באתרים שונים ביהודה, מה שמצביע על מבצע אגירה גדול. לאיזו מטרה נאספו הקנקנים?

בכדי לענות על שאלה זו עלינו להקדים ולבאר את מהות החורבנות, שכן כאמור לעיל, תקופת 'למלך' מסתיימת בחורבן יהודה, וגם בתקופה שאחריה (תקופת ה'יורדה') אירע חורבן. מה גרם לשתי החורבנות? במבט ראשון נראה שאין באפשרותנו לדעת, שכן "פחוות יהודה מסיום בניית המקדש ועד שובו של עזרא לוטה בערפל"⁴²⁵. אך כשנבדוק את הרמזים המועטים המופיעים בכתוב נגלה שאכן יהודה היתה פעמיים במצב קשה בזמן המדובר. למה הכוונה? הכתוב מספר שצרי יהודה ניסו למנוע מהם מלכנות בירושלים (עזרא ד, א-ה), אך המלך דריוש לא נתן לפגוע בהם (שם ו, א-כב). לאחר מותו כתבו האויבים לבנו אחשורוש כתבי שטנה, והכתוב סותם ולא מפרש מה אירע בעקבות זאת.

האויבים חזרו וכתבו בימי ארתחשסתא (424-465 לפה"ס), וכאן מרחיב הכתוב ומספר כי כתוצאה מהכתבים נתן המלך לשומרונים צו למנוע את הבניה, והם באו על ירושלים "בְּזֹרֶעַ וּבְחֵיל" (שם ד, ו-ז). יהודה הוכתה מכה קשה: "הַפְּלִיטָה אֲשֶׁר נִשְׁאַרְי מִן הַשְּׂבִי... בְּרָעָה גְדֹלָה וּבְחֶרֶף וְחֹמֶת יְרוּשָׁלַם מִפְּרָצָת וּשְׁעָרֶיהָ נִצְתוּ בְּאֵשׁ" (נחמיה א, ב-ג).

דברים מעין אלו אירעו מן הסתם גם לאחר כתבי השטנה של ימי אחשורוש, אף שהכתוב לא הרחיב על כך את הדיבור. (שהרי אם לא אירע דבר בעקבות הכתבים, לא היה צורך להזכירם).

היו אם כן שתי חורבנות בימי שיבת ציון, וזהו פשר החורבנות שנמצאו בסיום תקופת 'למלך' ובסיום תקופת ה'יורדה'. הם באו מידי השומרונים ואויביה האחרים של פחוות יהודה. לראשונה בראשית מלכות אחשורוש (485 לפה"ס), ואחריה בימי מלכות ארתחשסתא (סמוך ל-445 לפה"ס). [ממקורות חיצוניים ידוע שהפרסים דיכאו מרידות בראשית מלכות אחשורוש,⁴²⁶ ובימי ארתחשסתא א'⁴²⁷. החוקרים נוטים למצוא קשר בין מרידות אלו לכתבי השטנה⁴²⁸].

תיארוך חורבן שכבת 'למלך' לשנת מות דריוש, מסביר היטב את הריבוי העצום של קנקני 'למלך'. שהרי דריוש הציב לו למטרה את כיבוש יון, ולאחר שנחל תבוסה בקרב מרתון (490 לפה"ס), ביקש לעשות זאת פעם נוספת. להצלחת המסע הוא הטיל על תושבי האימפריה לספק לו כמויות גדולות מאד של מזון וציוד, כדברי ההיסטוריון הרודוטוס: "הוא ציוה לכל עיר ועיר להכין צבא, סוסים ודגן, הרבה יותר מאשר נתנו עד כה".⁴²⁹ מסתבר שארץ יהודה, שבה גדלים גפנים (וזיתים) לרוב, היתה צריכה לספק יינות (ושמנים) לצבא דריוש, ולכן נועדו קנקני 'למלך'.

בעודו מתכונן למלחמה מת דריוש בשנת 485 לפה"ס, ופחוות יהודה איבדה שליט אוהד. קנקני 'למלך' הם הקנקנים שאספו היהודים לצבאו של המלך שנטה להם חסד. שכבת החורבן המכסה על הקנקנים מלמדת שבמות המלך נפלו גם היהודים.

⁴²⁵ קרוס, שומרון וירושלים, בתוך: תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי מלכות פרס, עמ' 87.

⁴²⁶ כתבי הרודוטוס, תרגם א. שור, ירושלים תרצ"ה, ספר ז', ד'.

⁴²⁷ תוקידידס, תולדות מלחמת פלופונים, תרגם א' הלוי, ירושלים תשי"ט, א', קד-קט.

⁴²⁸ ייני, נציבות עבר הנהר, בתוך: תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל – שיבת ציון – ימי מלכות פרס, עמ' 113.

⁴²⁹ כתבי הרודוטוס, ספר ז', א'.

סיכום

תקופת שיבת ציון נחשבת מבחינה ארכיאולוגית לתקופה ממנה לא נותרו שרידי בניה או כלי חרס. הדבר נובע מטעות בתיארוך המשייך את הממצאים מתקופות 'למלך' ו'יורדה' (אמצע וסוף תקופת 'ברזל 2') לימי בית ראשון. בפרק זה הראנו כי לאמיתו של דבר תקופות אלו הן ימי שיבת ציון. כך מוצאים אנו את אותה תקופה אבודה, וכך נוכל להכיר טוב יותר את הימים שעליהם המקרא ממעט לדבר, כפי שנראה בפרק הבא.⁴³⁰

⁴³⁰ גם בצפון הארץ קיימת תקופה שהיא בבחינת 'חלל ריק', אך התאריכים שונים מהתאריכים שבארץ יהודה. חלל זה מתחיל בסוף המאה הח' לפה"ס, ונמשך כמאתיים שנה עד התקופה הפרסית: "נראה שחבל ארץ זה נותר ריק כמעט לחלוטין מיושבויו. כאשר בוחנים את המפות היישוביות של המאה הח' לפה"ס מחד גיסא, ושל התקופה הפרסית מאידך גיסא, ואת הפער היישובי הבולט ביניהן". (גל, הגליל התחתון בין הכיבוש האשורי לראשית התקופה הפרסית, בתוך: עמית וקלטר (עורכים), תקופות מעבר בארכיאולוגיה של ארץ ישראל, ירושלים תשס"ז). באזורים אלו תקופת ה'יורדה' מתוארכת נכון לתקופה הפרסית (שטרן, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 870), ואילו התקופה המקבילה ל'למלך' מתוארכת למאה ח' לפה"ס. הפתרון גם כאן הוא אותו הפתרון: לאחר את התקופה 'הקדומה' אל מקומה הנכון, וכך יתמלא הפער המדומה.

פרק כט: ספרי עזרא ונחמיה לאור הארכיאולוגיה

עליות עזרא ונחמיה – בין ימי דרוש לימי אחשורוש – טביעות 'יהוד' – חומת נחמיה

עליות עזרא ונחמיה

אחת הפרשיות הקשות במקרא היא פרשת עליית עזרא ונחמיה: הכתוב מספר כי בראשית מלכות כורש (538 לפה"ס) נתן המלך רשות לחזור לירושלים ויהודים רבים עלו (עזרא א, א; שם ב, ע). 80 שנה לאחר מכן, בשנת שבע לארתחשסתא (458 לפה"ס), נתן המלך רשיון לעזרא הסופר להעלות עמו אנשים נוספים ומינהו שליט על היהודים עם סמכויות ענישה (שם ז, יב-כו). בשנת 20 לארתחשסתא (445 לפה"ס) מינה המלך את נחמיה ל'פחה' (מושל) על יהודה והוא בנה את חומת ירושלים (נחמיה ה, יד; שם ב, א-ד, יז).

עליית עזרא מעוררת שאלה: מי שלט עד לבואו בירושלים? האם הוא הודח על ידי עזרא? אם כן, מדוע אין רמז בכתוב שהיה על עזרא להתגבר עליו?

גם סיפור עליית נחמיה מציב בפנינו בעיות: מעת בוא נחמיה לירושלמה ועד להשלמת החומה לא נזכר שמו של עזרא, ורק לאחר השלמתה הוא מופיע, משתתף בחנוכת החומה ומלמד את העם תורה (שם יב, לו; שם ח, א-ח). אם עזרא היה השליט בעיר עד בוא נחמיה, כיצד יתכן שלא היה שותף בבניית החומה? בעיה זאת העסיקה רבות את החוקרים וניתנו לה מספר פתרונות, אך נקודת התורפה של כולן היא הצורך להגיה ולשנות את לשון הכתוב⁴³¹.

אך לאור מה שנכתב לעיל, כי תקופת ה'יורדה' שהסתיימה בחורבן ירושלים, היא ימי עזרא, העניין יובן. כך היה סדר ההתרחשויות: בשנת 538 לפה"ס נתן כורש ליהודים שלטון עצמי ומינה את מנהיגם ל'פחה' (מושל) (עזרא ה, יד). עם עליית אחשורוש לשלטון ו'כתבי השטנה', גברו אויבי יהודה והאוטונומיה היהודית בטלה (485 לפה"ס)⁴³².

עתה, כאשר יהודה היתה תחת שלטון זרים, התרבו נישואי התערובת, והתרופפה שמירת חוקי התורה. מצב המשתקף היטב בנבואת מלאכי הקורא לעם: "זָכְרוּ תוֹרַת מֹשֶׁה" (מלאכי ג, כב). כך

⁴³¹ראה סיכום אצל: דמסקי, ימי עזרא ונחמיה, בתוך: תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי מלכות פרס, עמ' 40-45.

⁴³²על ביטול עצמאות יהודה עמדו כבר: טלמון, שיבת ציון – השלכותיה לעתיד, קתדרה 4, תשל"ז, עמ' 30; שטרן, מדינת 'יהוד' בחזון ובמציאות, שם, עמ' 16.

נמשך הדבר עד ביאת עזרא (458 לפה"ס), שבה הוחזר השלטון העצמי ליהודים. עזרא הרחיק את הנשים הזרות והחל לבנות את החומה⁴³³.

עזרא קיבל את מינויו מאת המלך, אך ביקש לא להיזדקק לעזרתו. לכן נמנע מלבקש ליווי צבאי בדרכו, למרות הסכנה: "כִּי בִשְׁתִּי לִשְׂאוֹל מִן הַמֶּלֶךְ חֵיל וּפָרָשִׁים" (עזרא ח, כב). ובוודאי שגם בניית החומה נעשתה ללא שיתוף השלטון.

אופי פעולה זה עורר עליו את החשד, כי בכוונתו לפרוק את עול השלטון הפרסי, ולקיים ביהודה מדינה עצמאית. במיוחד לאור העובדה שבאותם ימים מרדה מצרים, ולמשך מספר שנים היא היתה חופשית מעול הפרסים. יש לזכור גם, כי בצבא המלך לא שירתו פרסים בלבד, אלא בני כל העמים באימפריה, ובכלל זה היהודים, וחיילים אלו יכלו להיות היסוד לצבא המדינה החדשה.

בשל זאת הורה המלך למנוע את בניית החומה בכוח הזרוע, ויהודה לא עמדה בפני הקמים עליה ונחרבה. עזרא עצמו שרד את החורבן, אך סמכויותיו ניטלו ממנו, והארץ חזרה לשלטון זרים.

מאוחר יותר מגיע נחמיה (445 לפה"ס). נחמיה כבר לא ביקש לפעול בנפרד מהשלטון, ובשונה מעזרא, הוא כן מגיע עם ליווי מלכותי: "וַיֵּשְׁלַח עִמִּי הַמֶּלֶךְ שְׂרֵי חֵיל וּפָרָשִׁים" (נחמיה ב, ט), וגם את בניית החומה הוא עושה כמפעל של המלך: "וַאֲמַר לַמֶּלֶךְ... אֲשֶׁר יִתֵּן לִי עֲצִים לְקִרְיֹת אֵת שְׁעֵי הַבִּירָה אֲשֶׁר לַבֵּית וְלַחֹמַת הָעִיר" (שם ז-ח). המטריה המלכותית מסייעת לו להתגבר על האויבים, ולבנות את החומה. עתה, כשהתייצב מעמדה העצמאי של יהודה, אפשר היה לקרוא לעזרא להדריך את העם (שם ח, א), אך הפעם כמנהיג רוחני ולא אזרחי.

מכל זה עולה, כי החורבן בתקופת 'סוף ברזל 2' (תקופת ה'ורדה') הוא חורבן ימי עזרא, שאירע לפני בוא נחמיה. לאחר חורבן זה היתה יהודה במצב ירוד שנמשך עד לתקופה ההלניסטית. השרידים הארכיאולוגיים מראים על שבר חריף, ועל ירידה במספר היישובים בתקופה זו לעומת שקדמה לה עד יחס של אחד לעשרה⁴³⁴.

אנו למדים מכך שלמרות פעולות השיקום של נחמיה, לא התאושש היישוב מן המכה שניחתה עליו. הדבר מסביר את השיממון הספרותי המאפיין את התקופה שלאחר נחמיה. כי היישוב היה דל ביותר ולא העמיד אנשי רוח בעלי שיעור קומה. כך נשכחה תקופה זו מזיכרון העם, ובדורות מאוחרים ידעו רק על חלקה הראשון של התקופה הפרסית.

בין ימי דרוש לימי אחשוורוש

כאמור, בתקופה הראשונה של ימי שיבת ציון נחתמו קנקנים בחותמת 'למלך', ובתקופה שאחריה בחותמת 'ורדה'. ניתוח הממצאים מראה כי מספר חותמות 'למלך' היה מצומצם, ובכל אחת מהן נחתמו מספר רב של קנקנים, ואילו חותמות הורדה היו מרובות, והשימוש בכל אחת היה מועט⁴³⁵. ריבוי חותמות ה'ורדה' מעיד כי בתקופת ה'ורדה' גדל מאוד מספר הפקידים הממונים על הגביה לעומת התקופה שקדמה לה. מדוע?

הבדל בין התקופות קיים גם ברמת החיים. תקופת 'למלך' היתה תקופה של רווחה כלכלית, ובתקופה שלאחריה חלה נסיגה⁴³⁶. מה גרם לירידה זו?

⁴³³ אמנם לא נאמר בפרוש מי בנה את החומה, אך כתוב שמדובר ביהודים שבאו מעם המלך לירושלים (עזרא ד, יב), שהוא תאור ההולם את עליית עזרא.

⁴³⁴ פאוסט, העורף החקלאי של ירושלים בשלב המעבר בין תקופת הברזל לתקופה הפרסית, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השביעי, עמ' 86-83; קלונר, סביבות ירושלים בתקופה הפרסית, שם, עמ' 91-92.

⁴³⁵ קלטר, היבטים בתרבות החומרית של יהודה בסוף תקופת הברזל, דוקטורט, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 227.

החותמות עצמן לא נמצאו, כי הן נעשו מחומר מתבלה (עץ), אך ע"פ השינויים הזעירים שבין טביעה לטביעה ניתן ללמוד כמה קנקנים הוטבעו באותה החותמת: התברר שכמות חותמות הורדה ביחס לטביעות היא פי 20 ויותר לעומת חותמות 'למלך'!

הכרת ההבדלים בין המלכים באותם זמנים נותנת תשובה לשאלות אלו: בתקופת 'למלך' שלט רוב הזמן המלך דריוש, שהיה מלך בעל יוזמה, שתפס את השלטון בכוחות עצמו. הוא אירגן את האימפריה בצורה יעילה, ובכלל זה ייסוד הדואר המהיר שהגיע לקצווי הממלכה בימים ספורים. לעומתו, בנו אחשוורוש היה שליט קל דעת, הנגרר אחר הסובבים אותו. כמו שעולה ממגילת אסתר, וגם מכתבי ההיסטוריונים היוונים. הוא לא קידם את הממלכה המפוארת שירש מאביו, אלא להיפך, בימיו החלה הממלכה הפרסית לרדת.

הבדל זה שבין האב לבנו, הוא פשר ההבדל בין התקופות: לשליט חזק ויעיל יש 'צבא קטן וחכם', ואילו אצל שליט נרפה נספחים למערכת השלטונית כל מיני 'מקורבים' לא נחוצים, וכך הופך המנגנון למסורבל, שבו רבים עושים מלאכה האמורה להעשות על ידי מעטים. אחזקת המנגנון המנופח דורשת תוספת תקציב שאותו מממנים האזרחים, וכך יוצא שהתוצר מגיע בעיקר לאנשי השלטון, בעוד שאר הציבור חי חיי דחק.

זה ההסבר לכך שבתקופת 'למלך' (ימי דריוש) היו רק מעט חותמות, כלומר רק מעט אנשים השתייכו למנגנון הגביה הממלכתי. לכן המצב הכלכלי היה משופר, כי העול על האוכלוסיה לא היה כבד. לעומת זאת בתקופת ה'ורדה' (שהחלה בימי אחשוורוש) גדל מאוד מספר החותמות, כי נוספו אנשים רבים לממסד השלטוני. המסים גדלו ורמת החיים ירדה פלאים.

הדברים מפורשים בדברי נחמיה שהגיע לארץ בסיום תקופת ה'ורדה': "וְהַפְּחוּת הָרָאשִׁים אֲשֶׁר לְפָנַי הַכְּבִידוּ עַל הָעָם ... גַּם נִצְרִיחֵם שְׁלֹטוֹ עַל הָעָם..." (נחמיה ה, טו).

בכדי לתקן את המצב הכריז נחמיה כי על אנשי המיסד (העשירים) לוותר על החוב שחייבים להם אנשי העם (העניים): "וְהָיָה צַעֲקַת הָעָם וְנִשְׁיָהֶם גְּדוֹלָה... לְוִינֹו כֶסֶף לְמַדַּת הַמֶּלֶךְ שְׂדֵתֵינוּ וְכֶרְמֵינוּ... וְהָיָה אֲנַחְנוּ כְּבָשִׁים אֶת בְּנֵינוּ וְאֶת בְּנֹתֵינוּ לְעֻבְדִּים... וְאֶרֶיכָה אֶת הַחֲרִים וְאֶת הַסִּגְנִים וְאֶמְרָה לָהֶם... הִשְׁיבוּ נָא לָהֶם כְּהִיּוֹם שְׂדֵתֵיהֶם, כְּרִמֵּיהֶם, וְיִתִּיחֵם וּבְתִיחֵם וּמֵאֵת הַכֶּסֶף וְהַדָּגָן הַתִּירוֹשׁ וְהַיֶּצֶהָר אֲשֶׁר אָתָם נָשִׁים בָּהֶם. וְיֹאמְרוּ: נָשִׁיב וּמָהֶם לֹא נִבְקַשׁ" (שם, א-יב בהשמטות). כך ביקש נחמיה לתקן את הנזק שעשתה התנהלות השלטון שהוריש אחשוורוש.

[בתחילת מגילת אסתר מסופר על נדיבותו הרבה של אחשוורוש, שעשה משתה לאנשי חצרו במשך 180 יום. בסוף המגילה מוזכר על חשבון מי היה המלך נדיב: "וַיֵּשֶׁם הַמֶּלֶךְ אֶחָשְׁוֶרֶשׁ מִסַּע הָאָרֶץ" (אסתר י, א). כעין זה היה המצב בארץ יהודה בימיו, השליטים ונעריהם התעשרו ושאר העם הדלדלו.]

לסיכום: ממצא החותמות מראה כי דריוש היה לא רק שליט אוהד ליהודה, אלא גם שליט יעיל שתורם לרווחת התושבים. בנו אחשוורוש, מלבד היותו עוין, היה גם שליט חלש ובזבזן, שהנהגתו הרסה את כלכלת יהודה.

טביעות 'יהוד'

היסקנו כי בראשית התקופה הפרסית היה השלטון יעיל, כפי שמעיד המספר המצומצם של חותמות 'למלך' ביחס לטביעות, ולאחר מכן היתה ירידה בתפקוד הפקידות השלטונית, כמו שניתן להסיק מריבוי חותמות ה'ורדה'.

למסקנות דומות הגיעו חוקרי טביעות 'יהוד', שלכל הדעות הינן מן התקופה הפרסית: בשלב המוקדם של טביעות 'יהוד' "מספר רב יחסית של טביעות נעשו באותו חותם", מה שמעיד על ממשל יעיל. (בדומה למה שמלמדות טביעות 'למלך').

בשלב שבא אחריו היה "גיוון רב בטיפוסים (של החותמות), עדות לשיטה מנהלית שלא התבססה".⁴³⁷ (בדומה למה שהיסקנו מטביעות ה'ורדה').

⁴³⁶ פאוסט, החברה הישראלית בתקופת המלוכה, ירושלים תשס"ה, עמ' 110; גבע, מערכה של ירושלים בין המאות השמינית והשביעית לפה"ס, בתוך: ברוך פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – הקובץ השמיני, ר"ג תשס"ג, עמ' 23-24.

⁴³⁷ ליפשיץ וואנדרהופט, ירושלים בתקופה הפרסית וההלניסטית לאור ממצאי טביעות 'יהוד', ארץ ישראל כ"ח, תשס"ח, עמ' 108-110.

בחומות 'יהוד' מגלים אנו אם כן את אותו תהליך שמצאנו בחומות 'למלך' ו'ורדה': בתקופה הראשונה כל חותם היה עושה טביעות מרובות, ובתקופה השנייה כל חותם היה עושה טביעות מועטות. כלומר, בתחילה היה השלטון יעיל ולאחר מכן נחלש.

חומת נחמיה

כאשר הגיע נחמיה לירושלים וראה את מצבה העגום, גמלה בליבו ההחלטה לבנות את חומותיה החרבות. סיפור בניית החומה מסופר בפירוט רב ובו החלו פעולות השיקום של נחמיה. היכן עברה חומה זו?

באמצע עיר דוד, במרומי המדרון שמעל נחל קדרון, התגלה קיר שזוהה כ'חומת נחמיה'. מכך עולה לכאורה כי החומה צימצמה את גבולות העיר בהשוואה לימי בית ראשון. אלא שממצאים מן התקופה הפרסית נמצאו דווקא מעבר לחומה המשווערת: "התגלה רובד חיים מתקופה זו (הפרסית). משמעותו טרם נתבררה לאשורה, שכן הוא נמצא מחוץ לחומת העיר שנבנתה בתקופה זו במרום הגבעה"⁴³⁸.

העובדה שבתקופה הפרסית גרו התושבים מחוץ למקום הנחשב ל'חומת נחמיה', מראה שכל הנראה אין זו חומת נחמיה, ואילו חומת נחמיה היתה במקום נמוך יותר. האם נוכל לגלות אותה? בטרם נחפש את חומת נחמיה, נקרא מה מספר הכתוב על הכנות נחמיה לבנייתה: "ואקום לילה ולא הגדתי לאדם מה אלהי נותן אל לבי לעשות לירושלים... ואהי סובר בחומות ירושלים אשר הם פרוצים... ואהי עולה בנחל לילה ואהי סובר בחומה" (נחמיה ב, יב-טו). לאחר סיור לילי זה החלה בניית החומה, שהושלמה בתוך 52 יום (שם ו, טו).

מתיאור זה ברור כי נחמיה לא בא להקים חומה חדשה מן היסוד, אלא רק להשלים ולסתום פרצות בחומה שהיתה קיימת בטרם בואו לירושלים. כלומר, נחמיה רק השלים את החומה שהוחל בבנייתה בימי עזרא (החומה מתקופת ה'ורדה').

דבר נוסף שיש ללמוד מן המילים "עולה בנחל" וסובר בחומה" הוא, שהחומה עברה בנחל קדרון שממזרח לעיר דוד. משמעות הדבר היא שחומה זו היתה מזרחית לעיר דוד, והיא החומה המזרחית ביותר מכל החומות שהיו לעיר בזמן מן הזמנים. (לא ידוע על חומה אחרת שהגיעה עד נחל קדרון). מה יכולים לספר על כך הממצאים? חפירות שנערכו בשנים האחרונות בעיר דוד גילו בערוץ נחל קדרון חומה משלהי תקופת הברזל, שהיא המזרחית מכל החומות שנחשפו.⁴³⁹

בחומה זו הוכרו שלשה שלבים: חלק מן החומה נבנה תחילה, מאוחר יותר נבנה חלק נוסף, ואז הוגבהה החומה על שני שלבים.⁴⁴⁰ תיאור זה הולם את חומת נחמיה, שהיתה כאמור השלמה של החומה שהחלה להיבנות בימי עזרא.

החומה מקיפה בין היתר את הבריכה החצובה שליד מעיין הגיחון, שהיא כפי הנראה "הבריכה העשויה" הנזכרת בתוואי חומת נחמיה (נחמיה ג, טז).

זוהי אם כן חומת נחמיה.

מצאנו את עקבות חומת נחמיה במזרח, ועתה נחפש את עקבותיה במערב:

⁴³⁸ גבע, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 639.

⁴³⁹ רייך ושוקרון, חומה משלהי ימי בית ראשון במזרח עיר דוד, בתוך: ברוך (עורך), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס הרביעי, רמת גן תשנ"ט, עמ' 15; הנ"ל, חומות ותעלות מתקופת הברונזה התיכונה ב' ומשלהי תקופת הברזל ב' במזרח עיר דוד – נתונים חדשים מעונת החפירות 2000, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השישי, רמת גן תשס"א, עמ' 8; הנ"ל, חידושים בחפירות עיר דוד, בתוך: ברוך ופאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השמיני, רמת גן תשס"ג, עמ' 16; הנ"ל, בכל זאת חומה מתקופת הברזל ב', בתוך: ברוך ופאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – קובץ י"ב, תשס"ז, עמ' 29; מזר, בירה בת 4000 שנה, ארץ ישראל כ"ח, תשס"ח, עמ' 126.

⁴⁴⁰ א' מזר, ביצורי ירושלים באלף ב' לפה"ס, בתוך: ברוך ופאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – קובץ י"ב, תשס"ז, עמ' 24.

ירושלים המקורית (עיר דוד) וההרחבה בימי עזרא ונחמיה

ירושלים הקדומה שכנה על שתי גבעות: המזרחית והמערבית. החפירות הראו כי בתחילה היתה בנויה רק הגבעה המזרחית ('עיר דוד'), עד לתקופת 'למלך', שבה נבנו בתים לראשונה גם על

הגבעה המערבית ('הר ציון'). לאחר תקופת 'למלך' התחילו להקיף את הגבעה בחומה, היא 'החומה הרחבה' שאותה ניתן לראות עד היום במרכז הרובע היהודי.

'החומה הרחבה' ברובע היהודי בירושלים

לפי האמור עד כה, מסתבר שה'חומה הרחבה' היא חלק מן החומה שהוחל בבנינה בימי עזרא, והושלמה בידי נחמיה. ואכן, נחמיה מזכיר את 'החומה הרחבה' כאשר הוא מפרט את תוואי החומה שנבנתה בידי אנשיו (נחמיה ג, ח).

חומת נחמיה הרחיבה אם כן את ירושלים הרבה מעבר לכל חומה שהיתה קיימת לפניו. על אף זאת, ירושלים נשארה קטנה מבחינה מספרית. כך אמר נחמיה לאחר סיום מפעלו: "וְהָעִיר רַחֲבָת יָדַי וְגְדֻלָּהּ וְהָעָם מְעַט בְּתוֹכָהּ וְאֵין בָּתִּים בְּנוּיִם" (נחמיה ז, ד), וכך גם הראו החפירות: "חלקים ניכרים משטחה נותרו ברובם לא מיושבים"⁴⁴¹.

לסיכום הפרק: הממצא הארכיאולוגי מתקופות 'למלך' ו'ורדה' (אמצע וסוף ברזל 2) הולם היטב את המסופר בספרי עזרא ונחמיה, ומסייע לנו להבין, כפי שראינו בפרק זה.

⁴⁴¹ גבע, מערבה של ירושלים בין המאות השמינית והשביעית לפה"ס, בתוך: ברוך ופאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – הקובץ השמיני, ר"ג תשס"ג, עמ' 21.

פרק ל: מי היתה עיר הבירה?

חרסי שומרון – איזו שפה נהגה בממלכת ישראל? – 'העיר הנעלמה' שומרון של סרגון –
המבנה המלכותי ברמת רחל – טביעות 'יהוד' מלמדות מי היתה הבירה – המצפה לכסא פחת
עבר הנהר

מי היתה בירת פחות יהודה בימי שיבת ציון? ירושלים כמובן, העיר שהיתה בירת ממלכת יהודה בימי בית ראשון. וכי תעלה על הדעת תשובה אחרת? אולם הארכיאולוגיה מראה כי בימי שיבת ציון תפסה את מקומה של ירושלים עיר אחרת. מיהי עיר זו? נניח כרגע לשאלה זו ונערוך הכרות עם ממצאים מבירת הממלכה הצפונית, היא ממלכת ישראל, ובעקבותיהם נוכל למצוא גם את בירת פחות יהודה.

חרסי שומרון

בדורות הראשונים של ממלכת ישראל, עד ימי עמרי (אביו של אחאב), היתה העיר תרצה עיר הבירה. עמרי ייסד את העיר שומרון שבנחלת שבט מנשה, ומימיו והלאה שימשה שומרון כבירת ישראל. בחפירות שנערכו במקום התגלו יסודות הארמון שבנה אחאב, ושהתקיים עד סוף ימי ממלכת ישראל.

בארמון מלכי ישראל התגלו חרסים שעליהם נרשמו משלוחי המס שהגיעו מרחבי הארץ. על כל משלוח נרשם שם היישוב שממנו הגיע, ולעיתים גם שם המחוז. מן הכתובות התברר שהמחוזות קרויים כולם על שמות צאצאיו של מנשה: שמידע, חלק, נועה, חגלה ועוד (נזכרים בספר במדבר כו, ל-לג). כלומר, המס הגיע כולו מתחום נחלת שבט מנשה.

היישובים הנזכרים בחרסי שומרון אינם מוכרים מהמקרא, אך שמות חלק מהם השתמר ביישובים באזור שומרון – נחלת מנשה.

ממצא זה מעלה תמיהה: מרשימות אלו עולה לכאורה שרק נחלת מנשה כלולה בממלכת ישראל, שהרי ממקומות אחרים לא מצאו רישום המעיד על הבאת מיסים. והרי ממלכת ישראל כללה גם את שאר השבטים (למעט יהודה ובנימין). מדוע לא נמצא תיעוד על מיסים שהגיעו ממחוזות אחרים? חוסר ההתאמה בין גודלה המצומצם של ממלכת ישראל העולה מן החרסים שנמצאו בארמון אחאב' בשומרון, לבין היקפה הנרחב של הממלכה הידוע מהמקרא, הוא נושא שהתלבטו בו החוקרים,⁴⁴² ולהלן ננסה למצוא לו פיתרון.

⁴⁴² מור, ערים וגלילות בארץ ישראל, ירושלים תשל"ו, עמ' 238-242.

שומרון ונחלת מנשה

יש העונים על השאלה כך: החדר שבו נמצאו חרסי שומרון היה מיועד למסים המגיעים מנחלת מנשה בלבד. מזר מסביר שהחרסים הם מימי המלך יהואחז, ולדעתו בימי יהואחז הצטמצמה ממלכת ישראל רק לסביבה הקרובה לעיר שומרון.

איזו שפה נהגה בממלכת ישראל?

מקובל להניח כי בני ישראל דיברו עברית עד שיצאו לגלות, שאז החלו לדבר ארמית. דברים אלו, הנראים כאילו אין לפקפק בהם, נמצאים בסתירה לממצאים מימי 'ארמון אחאב' שהתגלו בגליל, הכתובים ארמית.⁴⁴³

כיצד ניתן להסביר שימוש בארמית בממלכת ישראל? לדעת החופר כתובות אלו אינן ישראליות: "לשונן הארמית של הכתובות מעידה, שבשעת כתיבתן היו המקומות כבושים בידי הארמים".⁴⁴⁴ אך הסבר קשה. אמנם נזכר במקרא כי במלחמות הרבות שבין ישראל לארם היו גם נצחונות לארמים, וקרה גם שהגיעו עד שערי שומרון (מל"א כ, א; מל"ב ו, כד). אך לא ידוע שבעקבות כך התיישבו ארמים בתוך גבולות ממלכת ישראל. לכן נוטים היום לומר כי "באזור הספר של ממלכת ישראל דיברו ארמית".⁴⁴⁵

דברים אלו, כאילו נטשו בני ישראל את הלשון העברית בעודם יושבים על אדמתם, אינם מתקבלים על הדעת. מהו אם כן ההסבר לממצא, המראה כי בגליל השתמשו בארמית בתקופת 'ארמון אחאב'? גם על כך ננסה לענות בהמשך דברינו.

'העיר הנעלמה' שומרון של סרגון

ממלכת ישראל התקיימה כ-200 שנה, עד קרוב לסוף המאה הח' לפה"ס. אז נכבשה שומרון בידי סרגון מלך אשור, שהגלה את תושבי העיר והביא עמים אחרים במקומם. בכתובותיו הוא מספר על שומרון: "את העיר שומרון בניתי מחדש ועשיתיה גדולה משהיתה לפני".⁴⁴⁶ היינו מצפים כי החפירות בשומרון יגלו את העיר המפוארת שבנה סרגון, אך עיר זו לא נמצאה: "לא נתגלתה בה שכבת בניה מן התקופה האשורית".⁴⁴⁷ מאוחר יותר, בתקופה הפרסית, היתה שומרון בירת פחוזה (בירת מחוז). גם שרידי עיר זו לא נמצאו: "לא הצליחו שתי חפירות מקיפות שנערכו במקום להעלות אלא רמזים בלבד לעיר, שמן הסתם היתה אחת החשובות בארץ ישראל".⁴⁴⁸ להיכן נעלמה העיר שבנה סרגון? ולאן נעלמה העיר מהתקופה הפרסית? בכדי לענות על כל השאלות נציג ארמון מלכותי אחר, והוא הארמון ברמת רחל.

המבנה המלכותי ברמת רחל

ברמת רחל שמדרום לירושלים התגלה מבנה מפואר, שעל פי החרסים שתחת רצפותיו הוא נבנה בראשית תקופת ה'ורדה'. מכיון שעל פי המקובל הזמן הוא שלהי בית ראשון, זיהה הארכיאולוג אהרונז' מבנה זה עם הארמון שבנה המלך יהויקים הנזכר בספר ירמיהו (ירמיהו כב, יד).⁴⁴⁹ אלא שכאן התעוררה בעיה, משום ש'ארמון יהויקים' נבנה באותה מתכונת שבה נבנה 'ארמון אחאב' שבשומרון.⁴⁵⁰ בין אחאב ליהויקים מפרידות מאות שנים, ולא סביר ששניהם בנו ארמונות

⁴⁴³ אביגד, כתובת ארמית על קערה מתל דן, ידיעות ל', תשכ"ו, עמ' 209-211.

⁴⁴⁴ אביגד, שם, עמ' 212.

⁴⁴⁵ ליפשיץ, פולמוס בית דוד, בתוך: ברון וליפשיץ (עורכות), דוד מלך ישראל חי וקיים?, ירושלים תשנ"ז, עמ' 14.

⁴⁴⁶ תדמור, קווים לתולדות שומרון, בתוך: אבירם (עורך) ארץ שומרון, ירושלים תשל"ד, עמ' 70; דמסקי, מדריך במקורות חיצוניים לתולדות ישראל בתקופת המלוכה וימי שיבת ציון, רמת גן תשל"ל, עמ' 38.

⁴⁴⁷ שטרן, השפעת השלטון האשורי על התרבות החומרית של ארץ ישראל, ארץ ישראל כ"ז, תשס"ג, עמ' 222.

⁴⁴⁸ שטרן, התרבות החומרית של א"י בתקופה הפרסית, ירושלים תשל"ג, עמ' 31.

⁴⁴⁹ אהרונז', הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, עמ' 238.

⁴⁵⁰ הנ"ל, ידיעות י"ט (תשט"ו), עמ' 160-161.

זהים, וכמו שטען ידין: "קשה להאמין כי 250 שנה לאחר אחאב ו-120 שנה לאחר הרס שומרון ייבנה ביהודה בנין בסגנון זה"⁴⁵¹.

האתר הארכיאולוגי ברמת רחל

הדמיון בין 'ארמון אחאב' לארמון מתקופת ה'ורדה' שברמת רחל מורה שהמבנה המכונה 'ארמון אחאב' אינו מימי אחאב, אלא מתקופה מאוחרת יותר. של מי אם כן היה הארמון? בפרקים הקודמים למדנו כי תקופת ה'ורדה' היתה בימי שלטון פרס, ולכן ברור שהן המבנה המכונה 'ארמון אחאב' בשומרון והן המבנה המכונה 'ארמון יהויקים' ברמת רחל היו מרכזי שלטון פרסיים, ומכאן הדמיון ביניהם.

עתה נוכל לענות על כל השאלות: בחרסי שומרון מוזכרים רק יישובי מנשה. כי שומרון באותם ימים כבר אינה בירת ממלכת ישראל אלא בירת 'פחוות שומרון' שממדיה קטנים בהרבה,⁴⁵² וכוללים רק את המחוז הקרוב, כלומר, את נחלת מנשה. על כן לא נמצאו בארמון תעודות על מסים שהובאו מאזורים אחרים.

זו גם הסיבה לכך שבגליל השתמשו בארמית. כי בתקופה זו כבר לא ישבו כאן שבטי ישראל, שהוגלו משם בסוף ימי ממלכת ישראל: "בָּא תְּגִלַּת פִּלְאֶסֶר מֶלֶךְ אֲשׁוּר וַיִּקַּח ... וְאֶת הַגָּלִילָה כָּל אֶרֶץ נַפְתָּלִי וַיְגָלֶם אֲשׁוּרָה" (מל"ב טו, כט).

⁴⁵¹ ידין, ארץ שומרון, עמ' 62.

ידין עצמו הציע כי את הארמון ברמת רחל בנתה המלכה עתליה בת אחאב. את מציאותם של טביעות 'למלך' מתחת למרצפות הוא נדחק להסביר שהם הגיעו כאשר בוצע שיפוץ בסוף ימי ממלכת יהודה. אהרני לעומת זאת הצדיק את עמדתו המאוחרת לסוף ימי בית ראשון כך: "בבנייה זו לא ניכרת כמעט שום התפתחות. אין בשום אופן להשתמש בה כקריטריון לתיארוך מדויק" (אהרני, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, עמ' 180).

⁴⁵² אפעל, השלטון האשורי בארץ ישראל, בתוך: מלמט (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל – ימי המלוכה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 197-198.

[בשונה מאזור שומרון שבו נשארה אוכלוסיה גדולה גם לאחר הגלות, שגרמה לכך שהעברית המשיכה להיות שפת המקום. בגליל לא נותרו כפי הנראה אלא מעט ישראלים, והעמים החדשים שירשו את ארצם דיברו ארמית ולא עברית.]
 זו גם התשובה לאן נעלמה העיר שבנה סרגון: שומרון של סרגון, כמו שומרון הבבלית והישראלית, נמצאות מתחת לארמון המכונה 'ארמון אחאב', אלא שהחופרים לא טרחו להעמיק יותר.
 לאמיתו של דבר הם מצאו שכבה קדומה יותר מתחת ל'ארמון אחאב' (תקופה I), אך בחרו להתעלם ממנה, כדברי נ' אביגד: "החופרת ציינה שנמצאו שני קירות שהיו מכוסים ברצפות של מבנים מתקופה I, אבל היא קובעת שלא נמצאו שום סימני יישוב עד ימי עמר"י"⁴⁵³. סיבת ההתעלמות מהשרידים הקדומים היא זו: מהכתוב משתמע ששומרון לא היתה בנויה עד ימי עמר"י, ובכדי לא ל'קלקל' את ההתאמה בין הכתוב לממצא, נקבע ששכבת 'ארמון אחאב' היא השכבה הקדומה ביותר. אם לא היו נעצרים כאן, יכלו החופרים למצוא את ארמון אחאב האמיתי.

טביעות 'יהוד' מלמדות מי היתה הבירה

המבנה המלכותי ברמת רחל היה אם כן מרכז השלטון הפרסי ביהודה. מדוע לא ירושלים? הסיבה לכך היא כמו שהוסבר לעיל, שבתקופת ה'ורדה' (ימי אחשורוש) בוטל מעמדה העצמאי של יהודה, והופקדו עליה מושלים זרים. צרי יהודה התנגדו לבניית ירושלים, ולכן הועברו בנייני הממשל אל מחוצה לה.

ממצא החותמות הממלכתיות מימי בית שני, כאשר ארץ יהודה נקראה 'פחוות יהוד', מלמד שכרוב ימי שלטון פרס היתה רמת רחל בירת הפחוות: רובן המכריע של טביעות 'יהוד' התגלה בשני האתרים: ירושלים ורמת רחל, כאשר כמות הטביעות שהתגלתה ברמת רחל (48%) גבוהה בהרבה מכמות הטביעות שהתגלתה בירושלים (26%).⁴⁵⁴

חלוקת הטביעות למוקדמות ומאוחרות מראה שהשלב המוקדם של טביעות 'יהוד' מיוצג בעיקר בירושלים. השלב הבא מיוצג בעיקר ברמת רחל (למעלה מ-2/3 מהטביעות) ומעט מאד בירושלים (פחות מ-10%). בהמשך התקופה הפרסית עדיין יש רוב לטביעות מרמת רחל (55%), אך יש ייצוג נכבד גם לירושלים (21%). בתקופה ההלניסטית רוב מוחלט לירושלים (61%).
 המסקנה מנתונים אלו היא זו: מסתבר שהמקום שבו נמצא המספר הגדול ביותר של טביעות ממלכתיות הוא עיר הבירה, ומהתפלגות הממצא ניתן ללמוד כי בראשית התקופה הפרסית הבירה היתה ירושלים, ולאחר מכן עברה הבירה לרמת רחל (כתוצאה מכתבי השטנה בראשית ימי אחשורוש). בהמשך חלה עליה במעמדה של ירושלים (בימי נחמיה), אך זו לא האריכה ימים, ורמת רחל חזרה להיות בירתה העיקרית של ירושלים עד סוף התקופה הפרסית, (כלומר, פעלו של נחמיה לרומם את ירושלים לא החזיק מעמד זמן רב), ורק בתקופה ההלניסטית חזרה ירושלים להיות הבירה.

המצפה לכסא פחת עבר הנהר

בירת יהודה מימי אחשורוש ואילך היתה אם כן רמת רחל. שמו הערבי של האתר הוא 'חרבת סאבחה' (שקיבל כימינו את השם העברי 'חרבת צווחה'). מה היה שם המקום בתקופה המקראית? מזר הציע לזהות את האתר עם 'נטופה', אהרונ' עם 'בית הכרם', וברקאי זיהה כאן את 'ממשות' של חותמות 'למלך'.

⁴⁵³ אביגד, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך שומרון, עמ' 1496.

⁴⁵⁴ ליפשיץ וואנדרהופט, ירושלים בתקופה הפרסית וההלניסטית לאור ממצאי טביעות 'יהוד', ארץ ישראל כ"ח, תשס"ח, עמ' 108-110.

אך יישובים אלו היו במקומות אחרים: שמה של נטופה השתמר בחרבת נטף שבמערב הרי ירושלים (בימינו: המושב נטף), שמה של בית הכרם השתמר בכפר עין כרם שבדרום מערב ירושלים, ושמה של ממשות השתמר בממשית שבנגב, כמו שהראנו בפרק הקודם. אך כשנעיין בכתוב נגלה כי הוא נוקב בשמו של האתר השלטוני: "הַמְצָפָה לְכֶסֶא פַּחַת עֶבֶר הַנְּהָר" (נחמיה ג, ז).

השם 'מצפה' הולם יפה את האתר ברמת רחל היושב על גבעה נישאה, ובימינו אף קיימת בו מרפסת תצפית שממנה ניתן לראות את ירושלים כעל כף היד. השם הממלכתי 'לכסא פחת עבר הנהר' (המבדילו מיישובים אחרים שנקראו 'מצפה') הולם אף הוא, כדברי חופרי האתר: "הבניינים הוקמו בשיטות הבניה המשוכללות ביותר של התקופה".⁴⁵⁵ "ארמון שלא היה לו אח ורע... פאר שאינו מוכר במקומות אחרים ביהודה".⁴⁵⁶

השם 'כסא פחת' השתמר בשם הערבי 'סבחה', שהרי הערבים מחליפים פ' ב-ב', וכך הפך 'כסא פחת' ל'כסאבחת' – 'סבחה'.

לסיכום: בירת פחוות יהודה היתה ירושלים עד לימי אחשורוש, אז נבחרה במקומה 'המצפה לכסא פחת עבר הנהר' (רמת רחל), שנשארה בירת יהודה עד סוף ימי שלטון פרס (למעט ימי עזרא ונחמיה).

הנוף הנשקף מרמת רחל

⁴⁵⁵ אהרוני, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 2-1481.

⁴⁵⁶ ליפשיץ ואחרים, רמת רחל וצפונותיה, קדמוניות 138, תש"ע, עמ' 64.

פרק לא: הנגב בימי שיבת ציון

חיסרון טביעות 'למלך' בנגב – מתי הפך הנגב מיהודי לאדומי? – מהי ממשות? – כתובות פרסיות בשכבת מכתבי ערד – אלישיב כפול שניים – כתבים ומצרים בערד – חורבת תימן

חיסרון טביעות 'למלך' בנגב

בערד נחשפה מצודה צבאית מסוף תקופת הברזל ובה מכתבים רבים על גבי שברי חרסים. (באותם ימים, כאשר הנייר לא היה מצוי, הרבו להשתמש בשברי חרס לרישום). מכתבים אלו מלמדים כי היתה כאן מצודה שבה שירתו חיילים יהודים ששמרו על המקום, וכי האויבים שמהם היה עליהם להישמר היו האדומים. באחד המכתבים מוזכרת "הרעה אשר אדום (עשתה?)", ובאחר מזהיר המפקד את מקבל המכתב: "פן תבוא אדום שמה"⁴⁵⁷.

במצודה זו התגלו טביעות 'למלך', כמו גם במצודה בתל ערוער (סמוך לדימונה), אך בשאר הנגב התגלו רק טביעות 'למלך' ספורות. הדבר מעורר תמיהה, וכדברי החוקר א' רייני: "העובדה שכמעט ולא נמצאו טביעות 'למלך' טעונה הסבר"⁴⁵⁸.

בתקופה שבאה אחרי 'למלך' – תקופת ה'ורדה' – תופעה זו התגברה: לא רק ביישובי הנגב אין טביעות ורדה, אלא גם באיזור חברון הן נעדרות⁴⁵⁹. מה ההסבר להעדר טביעות 'למלך' ו'ורדה' בדרום יהודה? לשם כך עלינו להכיר סוגיה נוספת הנוגעת לאותה תקופה, והיא הפלישה האדומית.

מתי הפך הנגב מיהודי לאדומי?

נביאי ישראל ניבאו על אדום שתהפוך לשממה (ישעיהו לד; ירמיהו מט; יחזקאל לה). הדבר התקיים מעט לפני תחילת ימי בית שני, כאשר נבונאיך מלך בבל החריב את ארץ אדום והפך את עריה למדבר, וכמאמר הנביא מלאכי: "וְאֶת עֵשׂוֹ שְׁנָאתִי וְאֶשִׁים אֶת הָרִיוֹ שְׁמָמָה" (מלאכי א, ג). העם האדומי נדד מערבה אל דרום יהודה, שברבות הימים נקראה 'אידומיאה' (ארץ האדומים), וכך הפכה חלק מיהודה להיות ארץ המיושבת בנוכרים.

⁴⁵⁷ אהרוני, כתובות ערד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 72, 48.

⁴⁵⁸ רייני, בתוך: אהרוני, כתובות ערד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 131.

רייני מציע שחותמות 'למלך' מציינות יין שהגיע מכרמי המלך, ובנגב לא היו כרמים של המלך אלא רק כרמים פרטיים.

⁴⁵⁹ קלטר, היבטים בתרבות החומרית של יהודה בסוף תקופת הברזל, דוקטורט, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 223.

למעלה: מפת תפוצת טביעות 'למלך'. למטה: מפת תפוצת טביעות 'ורדה'

המספרים ליד שמות האתרים מציינים את מספרי הטביעות שנמצאו בכל אתר. באתרים ללא מספר נמצאה רק טביעה בודדת. (באדיבות ד"ר רז קלטר)

מתי החלה ההתיישבות האדומית ביהודה? לכאורה בראשית ימי בית שני, כאשר חרבה אדום. אלא שהממצאים הארכיאולוגיים הראו דבר מפתיע: ביישובי הנגב המתוארכים לסוף ימי בית ראשון (סוף תקופת הברזל), כבר נמצאה קראמיקה אדומית וחפצי פולחן אדומיים. מכל הנ"ל הסיקו החוקרים שהתנחלות האדומים בנגב החלה עוד לפני שחרבה אדום. כי האדומים ניצלו את חולשת יהודה בסוף ימי בית ראשון ופלטו לתוכה⁴⁶⁰. אך האמת היא שהאדומים לא הגיעו לנגב בימי בית ראשון, אלא רק אחריו. שהרי כאמור, סוף תקופת הברזל איננה שלהי ימי בית ראשון אלא ראשית ימי בית שני. עתה ממלכת יהודה כבר אינה קיימת, אלא רק 'פחוות יהודה' שגבולותיה קטנים יותר, והנגב שחדל מלהיות חלק מיהודה הפך למחוז אדומי, וזו הסיבה שטביעות 'למלך' לא נמצאו בנגב, משום שהנגב כבר איננו חלק מיהודה. ומדוע טביעות 'ורדה' לא נמצאו אף באזור חברון? כי מן המקרא רואים שבהמשך ימי בית שני נסוג גבול יהודה עוד, וגם אזור חברון היה לנוכרי. כפי שעולה מן הרשימה בספר נחמיה (פרק ג'), המראה שבימיו הגיע היישוב היהודי בהר רק עד אזור בית צור (דרום גוש עציון).⁴⁶¹ ראייה לכך שהנגב כבר איננו יהודי בסוף תקופת הברזל, נותנים ממצאי תל שבע (ע"י באר שבע). התגלה שם מחסן ובו כתובות המציינות שמות של אנשים שמהם נלקח מס. השמות אינם יהודיים: "בעלי האחוזות שהביאו מס היו בעיקר ערבים ואדומים"⁴⁶². זהו הסבר להעדר טביעות 'למלך' בנגב, והעדר טביעות 'ורדה' אף באזור חברון. כי תקופות 'למלך' ו'ורדה' הן ימי שיבת ציון, שבתחילתם לא גרו יהודים בנגב, ובהמשכם גם לא באזור חברון. אך אם הנגב לא היה יהודי בתקופת 'למלך', מדוע בערד ובערוער נמצאו טביעות 'למלך'? על כך נענה בפסקה הבאה.

מהי ממשות?

בטביעות 'למלך' מופיע שמה של אחת מארבע ערים אלו: זיף, שכה, חברון וממשות. שלשת הערים הראשונות מוזכרות במקרא ברשימת ערי יהודה (יהושע טו, כד; שם, לה; שם, נד), וידוע היכן הן. אך מהי ממשות? אמנם בנגב היתה קיימת עיר נבטית בשם ממשית (ממפסיס), אך לא יתכן שעליה מדובר בחותמות 'למלך', משום שעיר זאת הוקמה מאוחר יותר, בסוף ימי בית שני. זיהוי משכנע אחר לא ניתן, ו'ממשות' נותרה בגדר תעלומה. שאלה נוספת שמעלים השמות היא, מה תפקידן של ערים אלו? קיימת דעה שאלו ארבע ערי הבירה של מחוזות יהודה⁴⁶³. אך בהתחשב בכך שזיף מרוחקת רק 5 ק"מ מחברון ויישבת על גבול המדבר, קשה לקבל הסבר זה. (קיימת זיף נוספת, על יד דימונה. אך גם ישוב נידח זה לא ראוי לשמש עיר בירה). מסתבר שדרך הבשמים תוכל לתת תשובות לשאלות אלו. מהי דרך הבשמים?

⁴⁶⁰ נאמן, הנגב בשלהי ימיה של ממלכת יהודה, קתדרה 42 (תשמ"ז), עמ' 15; רייני, ערד בשלהי ימי ממלכת יהודה, שם, עמ' 25; בית אריה, קדמוניות 73-74, תשמ"ו, עמ' 38-39; הנ"ל, מקדש אדומי בחורבת קיטמית אשר בנגב יהודה, ארץ ישראל כ' (תשמ"ט), עמ' 145; כשר, אדום ערב וישראל, ירושלים 1988, עמ' 9-10; משל, ישובי הנגב בתקופת הברזל, בתוך: אבירם ואחרים (עורכים), אילת והערבה, ירושלים 1995, עמ' 174; אפעל, ראשיתה של אידומיאה, קדמוניות 126 (תשס"ד), עמ' 77-79.

⁴⁶¹ בספר נחמיה מובאת גם רשימה אחרת הכוללת את חברון ואף את באר שבע "מבני יהודה ישבו... בבאר שבע ובנותיה" (נחמיה יא, כה-כז). הרי לנו שבימי נחמיה היה הנגב מיושב ביהודים, בסתירה לדברינו.

אך רשימה זו לא מדברת על יישוב בימי נחמיה, אלא על מקומות שישבו בהם בעבר ("ישבו" – לשון עבר). כמו שכותב א' שטרן: "היא מובאת לא כרשימה ריאלית, אלא כתוכנית אוטופית. היכן צריך להתיישב איש יהודה החוזר מהגלות" (שטרן, קתדרה 4, עמ' 20).

⁴⁶² אהרוני, כתובות ערד, עמ' 213.

⁴⁶³ אהרוני, שם.

בימי קדם היו המור והלבונה מצרך מבוקש ביותר, ושולם עליהם הון עתק. בשמים אלו גדלו בדרום ערב ומשם הובלו לעזה, ומגמל עזה יצאו לכל העולם העתיק. בשל ערכו הרב של המשלוח נבנו תחנות משמר צבאיות לאורך הדרך. נתיב השיירות בארץ ישראל היה: מכתש רמון, עבדת, חלוצה, עזה.

דרך הבשמים בימי בית שני (באדיבות ד"ר זאב משל)

בימי דריוש היתה עזה שייכת לערבים ולא לפרסים⁴⁶⁴, וכמובן שהפרסים היו מעוניינים שהבשמים לא יגיעו לעזה, אלא ישארו בשליטתם. כיצד שמרו הפרסים את השיירות בתחומן? מתברר שהיתה גם דרך-בשמים צפונית שעברה בציר: חצבה, מעלה עקרבים, ומעלה דרגות שבדרום הר חברון⁴⁶⁵, ועל ציר זה ישבה ממשית. ממעלה דרגות היה על השיירה להמשיך לזיף, חברון, שכה (עמק האלה), ומכאן לערי החוף שמצפון לעזה שהיו בשליטת הפרסים.

⁴⁶⁴ רייני, נציבות עבר הנהר, בתוך: תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי מלכות פרס, עמ' 110.

⁴⁶⁵ אוריון, דרכי הבשמים, שדה בוקר תשנ"א, עמ' 15.

דרך הבשמים הצפונית

עדות לחשיבותה של דרך זו הן המצודות שנבנו לאורכה. הסקרים גילו מהתקופה הפרסית "קו ברור של מצודות גבול שהיה מופנה במערב כלפי מדינת אשדוד, ולדרום – כלפי הר חברון הדרומי".⁴⁶⁶

המצודות מכונות 'מצודות גבול', אך שם זה אינו הולם אותן, כפי שכותב ז' קלאי: "אין מצודות אלו מצויות בקצה הגבול ממש. אין בידינו כל מידע המסייע לפרש פריסה זאת של המצודות".⁴⁶⁷

שמירה על דרך הבשמים מסבירה היטב את מיקום המצודות. היא גם מסבירה מדוע מדרום לפחוות 'יהוד' נמצאו טביעות 'למלך' בכמות משמעותית רק בערד ובערוער. כי בשתייהן היו מצודות ששמרו על דרך זו.

⁴⁶⁶ שטרן, מדינת 'יהוד' בחזון ובמציאות, קתדרה 4, תשל"ז, עמ' 22.

⁴⁶⁷ קלאי, יהוד ותחומי היישוב היהודי, בתוך: תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי מלכות פרס, עמ' 78.

אם תפקיד היחידות היהודיות בצבא המלך הפרסי היה להגן על ציר ממשית – זיף – חברון – שכה, מובן מדוע הן נקראו על שם מקומות אלו. (ומסתבר ששמן לא שונה גם כשעברה היחידה למקום אחר).

זה פשר השמות על הקנקנים, וזה פשר השם 'ממשית'. ממשית הנבטית עדיין לא נבנתה, אך מסתבר שהדמיון בין שמה לשם המופיע בחותמות 'למלך' אינו מקרי. אם כך, עלינו לחפש בסביבתה מצודה מימי 'למלך'. מצודה כזאת אכן קיימת, והיא תל ערוער הסמוכה לממשית מצפון, שהיתה מאוישת בתקופת 'למלך'.⁴⁶⁸

המקום המכונה כיום 'תל ערוער', הוא כפי הנראה 'ממשית' של ימי 'למלך', וכשהקימו הנבטים את עירם בסוף ימי בית שני נדד השם מתל ערוער, שכבר לא היה מיושב, אל היישוב החדש. בתקופה מאוחרת יותר הוקם מנזר מצפון לתל ערוער, ואף במקום זה – ששמו בפי הערבים 'ביר משאש' – השתמר שמה של 'ממשית' הקדומה.

לסיכום: הערים שבחותמות 'למלך' הן תחנות על דרך הבשמים שעליה שמרו החיילים היהודים ששירתו בצבא הפרסי. השמירה כללה את הנגב, אף שהיה מחוץ לגבולות פחוות 'יהוד'. 'ממשית' היתה אחת מתחנות משמר אלו – מצודת תל ערוער הסמוך לממשית.⁴⁶⁹

כתובות פרסיות בשכבת מכתבי ערד

אם כן, כתובות ערד הידועות הן מימי שלטון פרס. מכיון שתיארוך זה מנוגד לתיארוך המוסכם על הכל – ימי בית ראשון – נביא מספר ראיות שהתאריך הנכון הוא ימי שלטון פרס:

מלבד החרסים הכתובים עברית, נמצאו בערד חרסים אחרים כתובים ארמית מן התקופה הפרסית. האם קיימת בערד שכבה מהתקופה הפרסית? לא. וכדברי החופר: "לא נתגלו שום מבנים או רצפות שניתן לייחסם לשכבה זו". החרסים הפרסיים נמצאו אם כן בשכבה הנחשבת ישראלית. הא כיצד? על כך נאלצים לומר: "האוסטרקונים הארמיים באים מבורות אשפה".⁴⁷⁰

ההסבר על 'בורות' הוא דחוק גם אם היה מדובר באתר אחד. אך כשנבדוק, נגלה כי נאלצים לחזור על תירוץ זה שוב ושוב. גם בתל שבע התגלו מחסנים, שבהם כתובות ארמיות מהתקופה הפרסית, וגם כאן מתקשים למצוא את שרידי הבניה מתקופה זו, ולכן התשובה דומה: "עיקר הממצא של שכבה זו (הפרסית) בא מבורות אפר".⁴⁷¹

כך גם במצודה בקדש ברנע: "הממצאים מתקופה זו (הפרסית) נתגלו ברובם בבורות שנכרו אל תוך השכבות הקדומות".⁴⁷²

וכך גם בשאר המקומות: "תמונת מצב מעין זו ניכרת גם במקומות אחרים בדרום הארץ. ביישובים אלה לא נמצאו מבנים (מהתקופה הפרסית), אלא בעיקר בורות ואסמים המלאים חרסים ואפר".⁴⁷³

לא מתקבל על הדעת כי בתקופה הפרסית לא בנו כמעט דבר אלא רק הסתפקו בכריית בורות, ועל כן המצאותם של החפצים הפרסיים בשכבת 'מכתבי ערד', מוכיחה ששכבה זו היא מהתקופה הפרסית.

נוסיף ונביא לכך ראיות נוספות בפיסקאות הבאות.

⁴⁶⁸ בירן וכהן, ערוער שבנגב, ארץ ישראל ט"ו, תשמ"א, עמ' 250 ואילך.

⁴⁶⁹ שמו הערבי של תל ערוער הוא ערעה, ויש המזהים את המקום עם ערוער הנזכרת בסיפורי דוד (שמ"א ל, כח). הזיהוי מסופק, אך גם אם יש בו ממש, הרי שהתל עצמו הוא בוודאות מאוחר לימי דוד, וערוער של ימי דוד יכולה לכל היותר להיות אחד האתרים בסביבה.

⁴⁷⁰ אהרוני, כתובות ערד, עמ' 5; הנ"ל, האוסטרקונים של ערד, קדמוניות 3, תשכ"ח, עמ' 101.

⁴⁷¹ הרצוג, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 141.

⁴⁷² ר' כהן, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1355.

⁴⁷³ משל, הנגב בתקופה הפרסית, קתדרה 4, תשל"ז, עמ' 46.

‘חדר המחסנים’ בתל שבע

אלישיב כפול שניים

הקשר שבין תעודות ערד העבריות, לבין הכתובות הארמיות מהתקופה הפרסית, לא מסתכם בהיותם בשכבה אחת. מלבד זאת: "יש דמיון בין תוכן כמה מהחרסים העבריים לתוכן החרסים הארמיים... אפשר להניח שתפקידה הצבאי של ערד לא השתנה"⁴⁷⁴.

גם בכתובות הארמיות מהתקופה הפרסית מוזכרים בעיקר חיילים יהודים, אף שהמקום נמצא הרחק מעבר לגבולות פחוות 'יהוד': "השמות העבריים הם רוב בחרסים הארמיים... רוב בעלי התפקידים הם יהודים"⁴⁷⁵.

המפליא ביותר הוא, שגם שם המפקד בשתי התקופות זהה: המפקד בתעודות העבריות נקרא אלישיב⁴⁷⁶, והוא מופיע גם באחת הכתובות הארמיות מהתקופה הפרסית: "פרשי אלישיב גברן 10' – רוצה לומר יחידה של 10 פרשים שאלישיב הוא מפקדם"⁴⁷⁷.

אם נרצה לקיים את התאריך המקובל לתעודות ערד (ימי בית ראשון), הדבר יחייב אותנו לומר שאלישיב המפקד שבחרסים העבריים, ואלישיב המפקד שבחרסים הארמיים, הם שני אנשים שונים בשתי תקופות שונות. אך כמובן שיותר סביר לומר שמדובר באותו אדם, מאשר להניח שבשתי תקופות שונות, ישבו בערד מפקדים בעלי שם זהה.

⁴⁷⁴ נוה, בתוך: אהרונ, כתובות ערד, עמ' 212.

⁴⁷⁵ שם, עמ' 213.

⁴⁷⁶ שם, עמ' 12, 15, 18 ועוד.

⁴⁷⁷ שם, עמ' 182.

שרידי 'חדר אלישיב' שבו התגלו מכתבי ערד

[יש לציין כי השם אלישיב היה נפוץ בימי שיבת ציון, כפי שרואים מספרי עזרא ונחמיה ודברי הימים. כנראה משום משמעות השם: ה' ישיב את עמו מן הגלות. לא ידוע על אדם בשם זה בימי בית ראשון].

גם הלשון שבה נכתבו החרסים העבריים, מוכיחה כי אינם מימי בית ראשון: "מצויות במכתבים צורות לשון הנראות כמאוחרות כגון 'איננו יכולים לשלוח'. דפוסי לשון אלו ידועים מימי בית שני"⁴⁷⁸.

המסקנה העולה מכל הנ"ל: מכתבי ערד הם מן התקופה הפרסית.

כתים ומצרים בערד

עובדות נוספות המתבארת יפה כשאנו מתארכים את מכתבי ערד לתקופה הפרסית, היא ההוראה שניתנה לאלישיב בחלק מהמכתבים, לדאוג לאספקת מזונותיהם של 'כתים' ('כתים' הם בני העיר 'כתי' שבקפריסין, שבה גרו יוונים), ורשימת מצרכים שהתגלתה בחדרו הכתובה כולה במצרית. כלומר, במצודת ערד שירתו גם חיילים יוונים ומצרים.

על פי התיארוך המקובל – ימי בית ראשון – קשה להבין מה עשו כאן הכתים, כיון שלא ידוע משום מקור שבסוף ימי בית ראשון השתמשו בחיילים מעין אלו, כמו שכתב החופר: "זו העדות הראשונה ששכירים ממוצא יווני שירתו בצבא יהודה"⁴⁷⁹.

⁴⁷⁸ שם עמ' 150.

⁴⁷⁹ שם, עמ' 154.

הימצאותם של המצרים תמוהה אף יותר, וניתנו לה הסברים דחוקים.⁴⁸⁰ צבא פרס לעומת זאת היה צבא רב לאומי שהיו בו חיילים יוונים רבים, כמו גם חיילים ממצרים, והיותם של 'כתים' ומצרים חלק מן הכוח בערד, אינה אמורה לעורר תמיהה. לסיכום: הימצאות כתים ומצרים במצודת ערד, מתיישבת עם תיארוכה לתקופה הפרסית, והדבר מצטרף למכלול הראיות המראה כי 'מכתבי ערד' הם מן התקופה הפרסית. ועתה נפנה לאתר אחר בנגב מאותם הימים.

חורבת תימן

בקצה הנגב, על גבול סיני, התגלה אתר מופלא: באמצע המדבר הוקמו מספר מבנים, ומן הכתובות שהתגלו בהם מסתבר שהיה זה אתר בעל משמעות דתית. ישבו כאן כהנים, שהמבקרים במקום הקדישו להם תרומות וביקשו את ברכת ה'.

הכתובות מלמדות על עולמם הדתי של שוכני האתר. הם עבדו לה', אך גם לבעל ולאשרה ולאלילים אחרים. הברכות בכתובות הן בנוסח: "ברכתך לה'", בדומה לנמצא בחרסי ערד, אך בתוספת אחר השם – "לה' שומרון" או "לה' תימן".⁴⁸¹

מי הם האנשים שעבדו לה' בשותף אלהים אחרים? מדוע הקימו אתר פולחן במקום נידח זה? מה הביא את הכותבים לקרוא לה' "ה' שומרון"? היכן היא 'תימן' שצורף שמה לשם ה'? החרסים באתר הם כולם מתקופת 'למלך'.⁴⁸² לפי התיארוך שנקטנו בו, מדובר בראשית ימי שיבת ציון, וההסבר למקום זה הוא כדלקמן:

כאשר השבים מבבל החלו לבנות את בית המקדש השני, ביקשו גם השומרונים להשתתף בבניה. אלו עמים שהובאו לשומרון על ידי מלכי אשור לאחר חורבן ממלכת ישראל. עמים אלו קיבלו עליהם לעבוד לה', אך לא הפסיקו לעבוד לאלילים: "וַיְהִי הַגּוֹיִם הָאֵלֶּה יִרְאִים אֶת ה', וְאֵת פְּסִילֵיהֶם הָיוּ עֹבְדִים" (מל"ב יז, מא).

היהודים סירבו לבקשת השומרונים להשתתף בבניה: "וַיִּגְשׁוּ אֶל זִרְבָּבֶל וְאֶל רְאִשֵׁי הָעָבֹד וַיֹּאמְרוּ לָהֶם נִבְנֶה עִמָּכֶם כִּי כָכֶם נִדְרֹשׁ לְאַלְהֵיכֶם וְלֹא אֶנְחֶנּוּ זִבְחִים ... וַיֹּאמְרוּ לָהֶם זִרְבָּבֶל וַיִּשְׁמָע וַיִּשְׁאַר רְאִשֵׁי הָעָבֹד לִישְׁרָאֵל לֹא לָכֶם וְלָנוּ לְבָנוֹת בֵּית לַאֲלֹהֵינוּ" (עזרא ד, ב-ג).

השומרונים שנדחו מבית המקדש בירושלים נאלצו להמשיך ולקיים את פולחנם בשומרון. [כך היה עד לימי אלכסנדר מוקדון שהחריב את שומרון כעונש על מרידתם. אז העבירו השומרונים את פולחנם להר גריזים, שם הוא ממשיך להתקיים עד עצם היום הזה].⁴⁸³

לשומרון היתה נחיתות לעומת ירושלים. כי בעוד שלירושלים היתה מסורת קדומה של מקום קדוש, לשומרון לא היתה כזאת. מסתבר שהשומרונים ביקשו לאמץ מקום מקודש מדורי דורות בכדי לחפות על חסרונם זה, והמקום המתאים ביותר היה כמובן הר סיני, שיוכל להיות המקום הקדוש 'האמיתי' לעומת ירושלים.

זהו כפי נראה ההסבר לאתר בחורבת תימן, המצוי על הדרך המובילה להר סיני. יתכן ששימש לחניה לעולים לרגל, אך יתכן גם, שבשל הקושי להגיע עד הר סיני המרוחק, זיהו מקום זה כהר סיני. בוני

⁴⁸⁰ ייבין העלה השערה שזהו רישום הספקה לשכירים מצריים. אהרונ טען נגדו שאין שום הוכחה שהיו במקום שכירים מצריים, ולדעתו הרשימה נעשתה לאחר שהמקום נפל לידי צבאו של פרעה נכה. אך את אותות החורבן מוצאים דווקא לאחר כתיבת הרשימה, לכן הוא מסביר שהמקום נפל ללא קרב, אח"כ נערכה רשימת מלאי ע"י הכובשים ואחר כך שרפו הכובשים את המצודה שנפלה ללא קרב (שם, עמ' 64-66).

⁴⁸¹ משל, כונתילת עג'רוד – אתר מתקופת המלוכה בצפון סיני, קדמוניות 36, תשל"ז, עמ' 122; הנ"ל, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך 'תימן, חורבת'.

⁴⁸² Singer-Avitz, The Date of Kuntile Ajrud, TA 33 (2000), p. 209.

⁴⁸³ קיימות מסורות שהמקדש בהר גריזים היה קיים עוד לפני חורבן שומרון. החפירות באתר לא תומכות בכך, משום שהחרסים הקדומים ביותר שהתגלו במקדש השומרוני בהר גריזים הם מהמאה הג' לפה"ס: "תאריך המבטל לכאורה את אפשרות ייסוד המקדש קודם לימי אלכסנדר" (קרוס, שומרון וירושלים, בתוך: תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי מלכות פרס, עמ' 92).

האתר שעבדו לה' בשיתוף אלהים אחרים הם השומרונים. הם השתמשו בביטוי 'ה' שומרון' כי שומרון היה המקום שבו הם זבחו לה', וגם 'ה' תימן' על שם הר סיני המצוי בדרום (תימן = דרום). לסיכום: האתר הדתי בחורבת תימן (כונתילת עג'רוד) שבדרום, הוקם על ידי השומרונים בתקופה שבה נדחו מבית המקדש בירושלים.

לסיכום הפרק: הנגב בימי שיבת ציון לא היה יהודי אלא אדומי, ומימי אחשורוש ואילך גם אזור חברון לא היה יהודי. נקודות יהודיות בנגב היו המצודות בערד, תל עירא ותל ערוער ('ממשת'), שבהן ישבו חיילים יהודיים ושמרו על דרך הבשמים. בנוסף, היה אתר שומרוני בחורבת תימן, ששימש לצרכי דת את השומרונים שנדחו מבית המקדש בירושלים.

פרק לב: התקופה הבבלית

לאן נעלם שלמה? – 'שערי שלמה' בנבואת יחזקאל – מכתבי לכיש וחזמת יהוכל –
'המצודות הישראליות' שאינן ישראליות – ייסוף השקל

עד עתה עסקנו בתקופות 'אמצע ברזל 2' ו'סוף ברזל 2', והראנו כי התיארוך המקובל לתקופות אלו שגוי. בפרק זה נעסוק בתקופת 'ראשית ברזל 2', ונביא ראיות כי גם כאן לוח הזמנים המקובל טועה.

לאן נעלם שלמה?

את תקופת הברזל מקובל לחלק ליחידות הבאות:

ברזל 1	1200-1000 לפה"ס	תקופת ההתנחלות והשופטים
ראשית ברזל 2	1000-900 לפה"ס	דוד ותחילת ימי בית המקדש הראשון
אמצע ברזל 2 ('למלך')	900-700 לפה"ס	אמצע ימי בית המקדש הראשון
סוף ברזל 2 ('ורדה')	700-586 לפה"ס	סוף ימי בית המקדש הראשון

הממצאים מראשית תקופת ברזל 2 בעייתיים ביותר. בתקופה זו חי שלמה וניתן היה לצפות שיתגלו בירושלים שרידי תקופת הזוהר שהיתה בימיו, אך לפי מה שגילו החפירות זו אחת מן התקופות העלובות ביותר שהיו לעיר.⁴⁸⁴

היו שרצו להסביר את היעדר השרידים מימי שלמה בכך שהבניה המסיבית שביצע הורדוס גרמה להיעלמות השרידים הקדומים יותר. כנגד זאת טוען הארכיאולוג פינקלשטיין: "השרידים שהשתמרו להפליא של ביצורים מתקופת הברונזה התיכונה ותקופת הברזל המאוחרת, סותרים את הסברה כי פעולות הבניה מימי הורדוס יכלו למחוק כליל את המונומנטים מימי שלמה".⁴⁸⁵

גם הארכיאולוג ידין, שהאמין בכל לבו במסופר על שלמה, נאלץ להודות: "שלמה היה 'החמקמק' שבכל הבונים בארץ מבחינה ארכיאולוגית".⁴⁸⁶ באזורים אחרים בארץ נמצאו שרידי בניה מתקופה זו, אך אופייה לא התאים לימי שלמה. שכן שלמה לקח לו בונים מערי החוף הפניקי – צור וגבל (מל"א ה, לב), ואילו סגנון הבניה מתקופת

⁴⁸⁴ קלונר, סקר ירושלים – האזור הדרומי, ירושלים תשס"א, עמ' 11; דה גרוט, "העיר הנעלמה" של המאה העשירית לפה"ס, בתוך: פאוסט וברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס השביעי, ר"ג תשס"ב, עמ' 29-34. יש הטוענים שנמצאו די ממצאים בירושלים גם מן המאה העשירית, אך גם הם מודים: "הכוס חצי מלאה. אין זו העיר המפוארת שאנו חווים בדמיוננו בעת קריאת הטכסט המקראי" (ע' מזר, ירושלים במאה העשירית לפה"ס, בתוך: ברוך ופאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים – הקובץ העשירי, רמת גן תשס"ה, עמ' 17).

⁴⁸⁵ פינקלשטיין וסילברמן, דוד ושלמה – בין מציאות היסטורית למיתוס, תל אביב תשס"ו, עמ' 250-251.

⁴⁸⁶ ידין, חצור, תל אביב 1975, עמ' 187.

‘ראשית ברזל 2’ לא דמה לסגנון הבניה הפניקית אלא לסגנון הבניה באזורים מרוחקים יותר. כדברי אהרונ: “מה היה מקור הארכיטקטורה שחדרה לארץ במהירות כזאת? מקובלת ההנחה שפניקיה, אך עד כה היא לא נתאשרה במחקר הארכיאולוגי. כל ההשוואות הטובות באות מצפון סוריה”⁴⁸⁷.

אם כן, בירושלים לא נותרו כלל שרידים מימי שלמה, ובערים אחרות השרידים לא מתאימים לכתוב. האמנם זה המצב?

אלא שהדברים שהובאו בפרקים הקודמים מורים כי תקופת הברזל מאוחרת יותר ממה שמקובל לומר, וכך יש לתארך אותה:

ברזל 1	600-700 לפה"ס	סוף ימי בית ראשון
ראשית ברזל 2	538-600 לפה"ס	התקופה הבבלית ⁴⁸⁸
אמצע ברזל 2 ('למלך')	485-538 לפה"ס	ימי שיבת ציון
סוף ברזל 2 ('ורדה')	485-540 לפה"ס	

כעת מבינים אנו מדוע ירושלים היתה כה דלה בתקופת ‘ראשית ברזל 2’, שאינה ‘ימי שלמה’ אלא ימי גלות בבל.⁴⁸⁹ זהו גם ההסבר לארכיטקטורה החדשה שהגיעה מהצפון באותם ימים, שהיתה אחת התוצאות של הכיבוש הבבלי. כהוכחה לתיארוך זה יכולים לשמש שערי הערים. מהם?

‘שערי שלמה’ בנבואת יחזקאל

בחפירות במספר אתרים בארץ ישראל התגלה כי בתקופת ‘ראשית ברזל 2’ נהגו לבנות בשער העיר מבנה בעל ששה תאים, שלשה מכל צד⁴⁹⁰. כאמור, מקובל לייחס תקופה זו למאה י' לפה"ס, ומכיון ששלמה חי במאה י' לפה"ס כונו שערים אלו ‘שערי שלמה’. לאחר מכן קמו מערערים שטענו ששערים אלו (או חלקם) הם מימי אחאב מלך ישראל (מאה ט' לפה"ס), והיכוח על נושא זה הוא המדובר ביותר בקהילייה הארכיאולוגית בשנים האחרונות.

אך בעוד שאין הכרעה מי בנה את השערים – שלמה או אחאב – מצאו כי לשערי שלושת התאים הקשר מקראי שעליו לא ניתן לחלוק, והוא נבואת יחזקאל המתארת את ‘שערי שלמה’: “בְּעֶשְׂרִים וְחֲמֵשׁ שָׁנָה לְגִלְתָּנוּ ... בְּמִרְאֹת אֱלֹהִים הִבִּיאֲנִי אֶל אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל וַיְנִיחֵנִי אֶל הַר גְּבוּהָ מְאֹד וְעָלִי פְּמִכְנָה עִיר ... וְתָאִי הַשָּׁעַר דְּרָךְ הַקָּדִים שְׁלֹשָׁה מִפָּה וְשְׁלֹשָׁה מִפָּה...” (יחזקאל מ, א-י).

בנבואה זו מתאר יחזקאל שער במתכונת ‘שערי שלמה’ – שלשה תאים מכל צד. יחזקאל חי במאה ו' לפה"ס, האם בימיו עדיין התקיימו ‘שערי שלמה’? לפי המקובל לא: “במאה י' מופיעה קבוצת ‘שערי שלמה’ שמשך שימושה היה קצר יחסית... במאה ח' נבנה שער של חדר אחד מכל צד... מהמאות ז'-ו' לפה"ס מוכר לפי שעה רק השער הפשוט”⁴⁹¹. מדוע אם כן כאשר הנביא מדבר על “מבנה עיר” הוא מתאר שערים שאינם בשימוש זה מאות שנים?

⁴⁸⁷ אהרונ, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, עמ' 185-186.

⁴⁸⁸ הכיבוש הבבלי החל כ-17 שנה לפני חורבן הבית, סמוך לשנת 600 לפה"ס.

⁴⁸⁹ ואילו ימי שלמה הם תקופת הבה"ת ב', שהממצא בירושלים ממנה הולם את ימי שלמה: “הממצא מעיד על עוצמתה היישובית של עיר דוד בתקופת הבה"ת ב', ומוכיח עד כמה היתה חזקה ומיושבת בתקופה הנידונה” (בהט, חפירות עיר דוד 1998, בתוך: ברוך (עורך), חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס הרביעי, רמת גן תשנ"ט, עמ' 24).

⁴⁹⁰ ידין, חצור, תל אביב 1975, עמ' 195; הנ"ל, מגידו של מלכי ישראל, קדמוניות 10 (תשל"ל), עמ' 38; דיור, גזר – עיר קמה לתחייה, שם, עמ' 61.

⁴⁹¹ הרצוג, א"מ ח', ערך שער, עמ' 241.

התשובה היא: תקופת 'ראשית ברזל 2' שבה היו 'שערי שלמה', אינה המאה ה' לפה"ס, אלא המאה ה' לפה"ס שבה חי הנביא יחזקאל, כלומר ימי גלות בבל. ויחזקאל שדיבר על שער ששת התאים, דיבר על השער שנהג בימיו. שערי ששת התאים אינם אם כן 'שערי שלמה', אלא השערים מימי נבוכדנצר. את שערי שלמה האמיתיים, כמו ממצאים אחרים מימי דוד ושלמה, מציאו בתקופה קדומה יותר (כמו שהראנו בפרק 'ימי דוד ושלמה').

מכתבי לכיש וחותרת יהוכל

מן האמור עד כה עולה שחורבן בית ראשון אירע בתקופת 'ראשית ברזל 2'. בכדי לאמת דבר זה נציג שני ממצאים ששיוכם לימי החורבן כמעט אינו מוטל בספק: מכתבי לכיש וחותרת יהוכל.

מכתבי לכיש – בלכיש נמצאו 21 שברי חרסים שעליהם נכתבו מכתבים, ומתוכם ברור שהם נכתבו ערב חורבן בית ראשון. כך למשל מוזכרות במכתבים לכיש ועזקה כערים שאליהן נשאו עיניהם הישובים הקטנים, והוא כאמור בירמיהו: "וְחִיל מִלֵּךְ בְּכָל נְלָחֵמִים עַל יְרוּשָׁלַם וְעַל כָּל עָרֵי יְהוּדָה הַנּוֹתְרוֹת אֶל לְכִישׁ וְאֶל עֲזָקָה כִּי הִנֵּה נִשְׁאַרְוּ בְּעָרֵי יְהוּדָה עָרֵי מִבְצָר" (ירמיהו לד, ז). רוב המכתבים התגלו בבית-שער שבשולי התל, ומכתב נוסף, שלפי סגנונו נכתב ע"י אותו סופר, התגלה בתל עצמו.

השער שבו נמצאו המכתבים הוא שער חיצוני, שהמשכו הפנימי הוא 'שער ששת התאים' שנהג בתקופת ראשית ברזל 2. בין תקופה זו לימי חורבן הבית מפרידים על פי המקובל כארבע מאות שנה, והחופרים שפירשו את הממצא על פי לוח הזמנים המקובל, נאלצו להפריד בין בית השער החיצוני לבין המשכו הפנימי, ולשייך אותם לשתי תקופות שונות. אבל לפי פירושם יוצא שבית השער החיצוני הוא 'תלוש', כאשר לא מובן למה הוא מתקשר: "פתחי השער לא הוגנו בצורה יעילה, וחסרה עדות של חומות ומגדלים החולשים על האזור שבין השערים... העדר הגנה יעילה על צירי הדלתות מבליט עוד יותר את חולשת הביצור"⁴⁹².

בכדי לתת לבית השער של מכתבי לכיש הסבר מתקבל על הדעת, חייבים לקשר אותו להמשכו, שנבנה במתכונת 'שערי שלמה'. ומכאן ראייה שהשערים המכונים 'שערי שלמה' אינם מימי שלמה, אלא מימי חורבן הבית.

גם המכתב שנתגלה בתל עצמו לא התגלה בשכבת 'סוף ברזל 2' שאותה מקובל לזהות עם ימי נבוכדנצר, אלא מתחתיה, בשכבה קדומה יותר⁴⁹³. חוקר התעודות היה ער לבעייה זו, וטען שההבדל בין השכבות הוא של שנים מועטות בלבד. לפי דבריו, המכתב שהתגלה בתל: "נכתב לפי מקום המצאו במלכות יהויכין"⁴⁹⁴ (מלכות יהויכין קדמה לחורבן בכ-11 שנה). אך לפי המוסכם כיום, אפילו השכבה הסמוכה ביותר לשכבת החורבן (שכבה 3) קדומה ב-115 שנה לחורבן בית ראשון. תשובה זאת אם-כן איננה אפשרית, והבעיה כיצד להתאים את מיקומו של המכתב לתיארוך המקובל נותרה בעינה].

חותמת יהוכל – בעיר דוד שבירושלים התגלתה טביעת חותמו של יהוכל בן שלמיה, אחד מן השרים בדור החורבן (ירמיהו לז, ב). לדברי החופרת היא נמצאה "במיקום סטרטיגרפי לא טוב"⁴⁹⁵, משום שהוא נמצא בסמוך לכלים מתקופת 'ראשית ברזל 2' ('ימי דוד ושלמה'), בעוד ששכבה מתקופת 'סוף תקופת ברזל 2' ('ימי החורבן') לא נמצאה כלל במקום.

⁴⁹² הרצוג, שער העיר בארץ ישראל ושכנותיה, תל אביב תשל"ו, עמ' 124.

⁴⁹³ Inge, Excavations at tell ed-duweir, PEQ 70, 1938, p. 254.

⁴⁹⁴ טור-סיני, תעודות לכיש, ירושלים תשמ"ח, עמ' 197.

⁴⁹⁵ א. מזר, דברים בהרצאה בכנס 'חידושים בחקר ירושלים' בשנת תשס"ו.

איך יתכן שחותם מימי חורבן הבית יימצא ב'שכבה מימי דוד ושלמה'? הרי לנו ראיה נוספת ששכבת 'ראשית ברזל 2' אינה ימי דוד ושלמה, אלא מימי החורבן.

חותמת יהוכל: 'ליהוכל בן שלמיהו בן שבי'

(באדיבות ד"ר א' מזר. הצלם גבי לרון. המכון לארכיאולוגיה של האוני' העברית)

'המצודות הישראליות' שאינן ישראליות

במרחבים הצחיחים של הנגב הדרומי התגלו כ-50 אתרים מתקופת 'ראשית ברזל 2', המתפרסים מדימונה במזרח ועד לקדש ברנע במערב.

למה שימשו אתרים אלו? נחלקו בכך החוקרים: יש שהסבירו כי אלו אתרי מגורים של נוודי המדבר.⁴⁹⁶ ויש שראו בהם מצודות צבאיות.⁴⁹⁷ בחינה של המבנים הוכיחה כי אכן מדובר במצודות ולא במבנה אזרחי,⁴⁹⁸ ומכיון שמקובל לזהות את התקופה עם ראשית ימי המלוכה בישראל, זכו מבנים אלו לכינוי 'המצודות הישראליות'. אך נותרו מספר שאלות שנותרו ללא תשובה משכנעת:

א. הקירות במבנים הם דקים. אם מדובר במצודות צבאיות, מדוע כתליהן כה חלשים?
ב. המבנים שימשו לתקופה קצרה בלבד. מדוע? האם לא היה צורך לשמור על הגבול הדרומי גם לאחר מכן?

ג. המצודות אינן ערוכות לפי קו גבול כלשהו, אלא מפוזרות על פני שטח נרחב. אם מדובר במצודות השומרות על הגבול הדרומי, מה ההגיון שעומד מאחורי התפרסותן?

⁴⁹⁶ פינקלשטיין, מצודות הר הנגב בתקופת הברזל, ארץ ישראל י"ח, תשמ"ה, עמ' 366 ואילך.

⁴⁹⁷ משל וגורן, 'מצודת אהרני', ארץ ישראל כ"ג, תשנ"ב, עמ' 196 ואילך.

⁴⁹⁸ כהן, ההתיישבות הקדומה בהר הנגב – כרך ב', מחקרי רשות העתיקות מס' 20, ירושלים תשס"ד, עמ' 9.

ד. במצודות נמצאה קרמיקה גסה הייחודית למצודות אלו המכונה 'קרמיקה נגבית'. קרמיקה דומה התגלתה באתרים 'קוריה' ו'תימא' שצפון ערב.⁴⁹⁹ אם מדובר במצודות של מלכי ישראל הראשונים, מה פשר הדמיון לממצאי צפון ערב?

אך לאחר שהיסקנו כי תקופת 'ראשית ברזל 2' אינה ימי ראשית המלוכה בישראל, אלא ימי גלות בבל, מתבהרת התמונה. שכן המלך החותם את התקופה הבבלית היה המלך נבונאיד (539-555 לפה"ס), שהודרך לא רק משיקולים רציונליים, אלא גם מחוויות מיסטיות שאותן חווה.⁵⁰⁰ בין הפעולות המוזרות שעשה היתה יציאתו לגלות למשך 10 שנים, שבהן שהה עם צבאו ב'תימא' שבצפון ערב. ולא בתימא בלבד היה, בכתובת הוא מספר כי בשנים אלו 'התהלך' בצפון ערב עד לנאות מדבר מרוחקים.⁵⁰¹ כתובת נוספת שלו שהתגלתה בשנים האחרונות ב'סלע' שבאדום מלמדת כי גם לכאן הגיע.⁵⁰²

אם כן, בתקופה זו סבב במדבריות האזור המלך נבונאיד יחד עם חייליו, והמצודות בנגב נעשו קרוב לוודאי על ידיהם. מובן עתה אופי הבניה הארעי, שהרי המצודות לא נועדו לשימוש ממושך. כמובן שאין צורך לחפש עבורן 'קו גבול', ומובן הדמיון לממצאים בצפון ערב. לסיכום: 'המצודות הישראליות' בנגב הן של צבאו של נבונאיד מלך בבל ששהה באזור לזמן מה.

ייסוף השקל

בהמשך נבואת יחזקאל הנזכרת לעיל מזהיר הנביא להקפיד על הגינות במסחר: "מֵאֲנִי צֶדֶק... יְהִי לְכֶם" (יחזקאל מה, י), ומוסיף מילים על ערך השקל. גם מדברים אלו ניתן לראות שהתיארוך שנקטנו בו הוא הנכון, כמו שנבאר:

בתורה נאמר שהשקל הוא 20 גרה (שמות ל, יג). גם יחזקאל אומר שהשקל הוא 20 גרה, אך מוסיף שלשקל תהיה תוספת משקל של 20%.⁵⁰³ בימי יחזקאל (ימי גלות בבל) היה אם כן השקל בן 20 גרה והוא אמור היה לגדול ב-20% ולהיות 24 גרה.

השקל בתקופת 'סוף ברזל 2' היה בן 24 גרה, כפי שניתן ללמוד מתעודה מתקופה זו שבה רשומים תשלומים בזה הלשון: "1 שקל 22 גרה, ושנית 2 שקל 21 גרה, [כל שקל] 4 כסף 19 גרה", ומכאן ברור שבשקל היו 24 גרה.⁵⁰⁴

וכאן מתעוררת שאלה: אם תקופת 'סוף ברזל 2' היא ימי בית ראשון (כפי שמקובל לומר), מה פשר דברי יחזקאל האומר שהשקל הוא בן 20 גרה, הרי כבר בדורות שלפניו גדל השקל ל-24 גרות? דברי יחזקאל על 20 גרה לשקל בזמנו, מוכיחים כי הוא חי לפני תקופת 'סוף ברזל 2' שבה כבר היו השקלים בני 24 גרה. כלומר, הם מוכיחים שתקופת 'סוף ברזל 2' באה אחרי התקופה הבבלית, בימי שיבת ציון.

⁴⁹⁹ רותנברג וגלס, הקיראמיקה המדיינית, ארץ ישראל ט"ו, תשמ"א, עמ' 96.

הבדל מסויים קיים בין הכלים משני המקומות: בערב הקרמיקה מעוטרת ובנגב נעדרת עיטור.

⁵⁰⁰ תדמור, הרקע ההיסטורי להצהרת כורש, בתוך: עז לודו, ירושלים תשכ"ד, עמ' 454.

⁵⁰¹ אפעל, א"מ ח', עמ' 523.

⁵⁰² רז ואוציטל, סלע אדום, קתדרא 101, תשס"ב, עמ' 35-36; בן אליהו, מה לבת בבל בסלע אדום, קתדרא 133, תש"ע, עמ' 12-5.

⁵⁰³ זה לשון הכתוב: "והשקל עשרים גרה. עשרים שקלים, חמישה ועשרים שקלים, עשרה וחמשה שקל, המנה יהיה לכם" (יחזקאל מה, יב), וזה ביאורו:

"מנה" הם 50 שקלים, ויחזקאל אומר שמנה הוא 60 שקלים (15+25+20). מדוע? משום שהמידות יגדלו ב-20%, ולכן כאשר משתמשים בשקלים ישנים של 20 גרה יש צורך בשישים שקלים כדי להגיע למנה החדש.

⁵⁰⁴ Eshel, A late iron age ostracon, IEJ 53, 2003, p. 157.

פרק לג: מיהי המלכה שהביאה ל'רצח המגים'?

מי עמד מאחורי עזרא הסופר? – המלכה שהסכימה להקריב עצמה למען עמה

מי עמד מאחורי עזרא הסופר?

הדמות החשובה והידועה ביותר בימי שיבת ציון היתה זו של עזרא הסופר, שעלה לארץ בשנה ה-7 לארתחשסתא (458 לפה"ס). הוא כפה על העם לקיים את חוקי התורה, וכך עיצב את אופיו של העם היהודי לדורות.

פעלו של עזרא התאפשר הודות לצו המלכותי שקיבל מידי של ארתחשסתא המסתיים במשפט: "כל אשר לא יעשה את דת אלהיך כראוי, דין יעשה בו: מיתה, גלות, קנס או מאסר" (עזרא ז, כו. מתורגם).

העובדה שארתחשסתא מתייחס לדת היהודית בכבוד אינה מפתיעה, שכן צוים מלכותיים המכבדים ואף תומכים בפולחן היהודי, מוכרים גם אצל מלכים פרסיים אחרים (שם א, ב. שם ו, ו-יב). אך הפיסקה הקובעת כי לגבי היהודים חוק התורה הוא חוק המלך, והעובר עליו יענש בחומרה, מעוררת השתאות: מדוע חשוב היה למלך הפרסי שהיהודים יקיימו את מצוות התורה?

התשובה לשאלה זו נעוצה כפי הנראה באישיותה של המלכה-האם 'אמסתר', אלמנת אחשורוש, שלדברי ההיסטוריונים היוונים היתה לה השפעה רבה על ממלכת ארתחשסתא בנה.

ההקבלה למקרא מלמדת כי 'אמסתר' אשת אחשורוש אינה אלא המלכה היהודיה 'אסתר', ששייכה עצמה לעם היהודי על אף היותה מלכת פרס, ואף פירסמה איגרת המחייבת יהודים לקיים מצוה דתית, ככתוב: "ותכתוב אסתר המלכה בת אביחיל ומרדכי היהודי את כל תוקף, לקיים את איגרת הפורים... ומאמר אסתר קים דברי הפורים" (אסתר ט, כט-לב).

אין להתפלא אם כן מה ראה בית המלוכה הפרסי להתערב בעניני היהודים, ולחייבם לקיים את מצוות התורה, שהרי מדובר על השנים בהן פעלה אסתר.

יש להוסיף, כי קיימת מסורת על אודות 'קבלה מחדש' של התורה בימי אסתר, כפי שדרשו חז"ל את הפסוק "קיימו וקבלו היהודים" (שם ט, כז) – "קיימו מה שקיבלו כבר" (בבלי שבת פ"ח ע"א). ההבנה כי אסתר היתה זו שעמדה מאחורי פעולות עזרא לחיזוק מעמד התורה בעם, מבהירה היטב דרשה זו.

זכרה של אסתר נשמר איפה בכתבי היוונים בשינוי קל, (תוספת האות מ')⁵⁰⁵. האם גם ספור המגילה מופיע שם? בכך נעסוק בפיסקה הבאה.

⁵⁰⁵ בכתבי היוונים מצויים גם סיפורי זווה על אכזריותה של אמסתר אשת אחשורוש, הגורמים למייקרים את זכר אסתר רתיעה מזיהוי אסתר עם אמסתר.

המלכה שהסכימה להקריב עצמה למען עמה

כך היה סדר האירועים בראשית ימי הממלכה הפרסית: כורש היה מייסד האימפריה, ואחריו מלך בנו 'כנבוזי', שמת בלא בנים. את כסאו של כנבוזי ירש אחיו 'ברזי', עד ששאר-בשרו דריוש הרגו ומלך תחתיו.

לאחר שהתגבר על כל מתנגדיו, חקק דריוש כתובת ניצחון הקיימת עד זמננו. בכתובת זו הקרויה 'כתובת בהיסטון' מצטדק דריוש כי לא פגע כלל בברזי, אלא בכהן-דת ('מג') שהתחזה לברזי ושלט במקומו. לדבריו, הוא וחבריו גילו את התרמית, והרגו את הרמאי גוזל המלוכה.

סיפור זה מסופר גם אצל ההיסטוריון היווני הרודוטוס, המוסיף את הפרטים הבאים: אחד מחשובי פרס ששמו 'אוטניס' חשד שהיושב בארמון המלוכה אינו ברזי. הוא שלח לבתו שהיתה מנשות המלך כי בבואה אל המלך תבדוק זאת, אך היא ענתה לו שהדבר אינו באפשרותה. האב שראה בחומרה את העובדה שעל הפרסים שולט רמאי, חזר ושלח לה: "בתי, את נצר למשפחה מיוחסת ועליך להיות מוכנה לסכן את עצמך. היא שלחה אליו כי תסתכן בהוצאה להורג, אך תעשה כדבריו" (כתבי הרודוטוס, ספר ג', 69).

המלכה גילתה שהמלך אינו המלך החוקי, אלא 'מג', והודיעה זאת לאביה. הוא אסף את חבריו, שאחד מהם היה דריוש, פרץ עמם לארמון והרג את המג המתחזה. בנוסף "הרגו כל מג אשר נקרה לפניו. הפרסים חשבו לנכון כי גם עליהם לעשות מעשים כאלו והרגו כל מג אשר מצאו. לולא ירד הלילה לא השאירו אף מג אחד. את היום הזה חוגגים חג גדול הנקרא בפי הפרסים 'רצח המגים'" (שם, 79).

לדברי הרודוטוס המעשה קרה בשושן, וזאת טעות, משום שדריוש עצמו בכתובת בהיסטון אומר שהרג את המג בעיר 'סיקואתי' שבמדי. דברי הרודוטוס אם כן אינם מדויקים, ומסתבר שהוא עירב מעשה שקרה בשושן בימי אחשורוש בן דריוש, עם מעשה תפיסת המלוכה של דריוש, וכמו שנפרט:

המלכה שסירבה לסכן עצמה בבואה למלך, וכשאביה שלח לה שוב, עשתה כדבריו, היא אסתר, ששמעה בקול אביה המאמץ מרדכי שביקש ממנה: "לְבֹא אֶל הַמֶּלֶךְ לְהַתְחַנֵּן... וְתֹאמַר אֶסְתֵּר: ... אֲשֶׁר יָבֹא אֶל הַמֶּלֶךְ... אֲשֶׁר לֹא יִקְרָא אֶחָת דָּתוֹ לְהִמָּית... וְיֹאמַר מְרַדְּכִי לְהָשִׁיב אֶל אֶסְתֵּר: אֵל תִּדְמִי בְּנַפְשְׁךָ לְהַמְלִיט בֵּית הַמֶּלֶךְ... וְתֹאמַר אֶסְתֵּר: ... וּבִכֵּן אָבֹא אֶל הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁר לֹא כִדָּת וְכֹאֲשֶׁר אֲבִדְתִּי אֲבִדְתִּי" (אסתר ד, ח-טז).

סיוע לדברינו שמדובר בסיפור אסתר היא העובדה שבמקום אחר בספרו קורא הרודוטוס את 'אביה של אמסתר' אשת אחשורוש' בשם 'אוטניס' (ספר ז', 61), שהוא שמו של אבי המלכה בסיפור חג 'רצח המגים'.

כאמור, לפי הרודוטוס, כתוצאה ממסירות נפשה של המלכה ששמעה בקול אביה, נוצר חג 'רצח המגים'. מיהם המגים?

הרודוטוס מספר כי הם שבט אכזרי שהמלך היה נועץ בהם (ספר א', 101, 107, 140). המחקר המודרני רואה בהם כת כהנים רבת השפעה, אך "מהות קבוצה דתית זאת היא בעיה שלא נפתרה עד תום"⁵⁰⁶. בנידון זה נראית דעתו של חפץ⁵⁰⁷, המזהה את המגים עם האגגים של מגילת אסתר. חג 'רצח המגים', המציין את היום שבו הרגו בשושן את כל המגים שנפלו לידם, הוא כמובן חג הפורים, שנולד כתוצאה ממסירות נפשה של המלכה אסתר. סיפור מגילת אסתר מופיע אם כן אצל הרודוטוס, אף אם בצורה משובשת.

אך יש לזכור כי ההיסטוריונים היוונים באותם דורות לא היו היסטוריונים במובן המקובל כיום, אלא רושמי מעשיות, ובכללן לא מעט סיפורי הבלים. מלבד זאת, אסתר קנתה לעצמה ללא ספק שונאים רבים בעטיים של אירועי פורים שבהם נהרגו רבים, והיו רבים המעוניינים להשחיר את פניה. לכן אין חובה לתת אימון מלא באותם סיפורים.

⁵⁰⁶ שקד, השפעות הדת האירנית על היהדות, בתוך: תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי בית שני, עמ' 245.

⁵⁰⁷ חפץ, מלכות פרס ומדי בימי בית שני ולפניה – עיון מחודש, מגדים י"ד (תשנ"א), עמ' 124-127.

חלק ה' – סיכום

התיארוך המקובל קבע את תקופת הברזל 2 (ובכללה תקופת 'למלך') לימי בית ראשון (מאות י'-ד' לפה"ס). לאחר הממצאים מתקופה זו מופיעים מיד הממצאים מאמצע התקופה הפרסית, ולא נותרה תקופה ארכיאולוגית עבור ימי גלות בבל וימי שיבת ציון. כמו כן התגלו בעיות רבות של אי התאמה בין הממצא הארכיאולוגי לעדות הכתובה.

בדיקת הסימנים שעל גבי קנקני 'למלך' מלמדת שהתיארוך המקובל הוא מוטעה, והתיארוך הנכון הוא: ראשית ברזל 2 – התקופה הבבלית, אמצע וסוף ברזל 2 – שיבת ציון. כך נמצאו השרידים הארכיאולוגיים מהתקופות החסרות, ונפתרו בעיות אי ההתאמה.

שילוב האמור במקרא עם העדויות הארכיאולוגיות מראה כי תקופת שיבת ציון נחלקה לשניים. החלק הראשון תחילתו בימי מלך הפכפך (כורש), וסופו ימי מלך אוהד (דריוש א'). החלק השני החל עם מלך עזין (אחשורוש) והסתיים שוב במלך הפכפך (ארתחשטא א'). ובפירוט:

החלק הראשון החל בימי כורש, שנתן רשות לבנות את בית המקדש השני, אך כנראה חזר בו, והדבר לא יצא אל הפועל בימיו. לאחריו הגיעו ימי המלך דריוש שנתן פקודה תקיפה לבנות את הבית ואף נתן לשם כך את כל ההספקה הנדרשת. הוא היה שליט יעיל וימיו היו ימי רווחה ליהודה. מסתבר שיחסו הנוח נבע גם מאיבתו לכת ה'מגים' שונאי היהודים (האגגים).

הימים הטובים הסתיימו במות דריוש ועליית בנו אחשורוש, שחזר והעלה לגדולה את המגים-האגגים, ויחסו ליהודים היה שלילי. כבר בראשית מלכותו (הרבה לפני הדברים המסופרים במגילת אסתר) שלחו אליו צרי יהודה 'כתבי שטנה' שתוצאתם היתה חורבן חלקי של יהודה והפיכת אזור חברון למחוז אדומי. הוא היה מלך בזבזן, ומדיניותו בענייני גביית מסים גרמה לכך שהמקורבים לצלחת השלטונית התעשרו, על חשבון שאר האוכלוסיה שהגיעה עד פת לחם.

בימי אחשורוש הוקמה ברמת רחל עיר הבירה שהחליפה את ירושלים, והיתה קרית השלטון העיקרית עד ימי החשמונאים.

אחרי אחשורוש עלה בנו ארתחשטא א' ששלח קרבנות לבית המקדש, ומינה את עזרא הסופר להשליט את דת התורה ביהודה (מן הסתם בהשפעת אמו אמסתר-אסתר). אך כשהגיעו איגרות צרי יהודה שסיפרו כי היהודים מחדשים את חומת ירושלים, הוא הורה למנוע זאת בכוח. ירושלים נחרבה, והמצב הכללי היה בכי רע. אז נתן המלך רשות לנחמיה לבוא ירושלימה, החומה נבנתה מחדש, ניתן סיוע לאוכלוסיה לצאת מן העוני, ועזרא נקרא שוב ללמד את העם תורה ולחדש את שמירת המצוות. גם אחר כך יהודה נשארה דלה ועלובה למשך דורות רבים, אך מעשיהם של עזרא ונחמיה עזרו לעם להמשיך ולהתקיים גם בתקופה הקשה ההיא, ועד עצם היום הזה.

חלק ו: תקופת האבות

\

פרק לד: אתרים מספורי האבות

כיכר הירדן – מקום מגורי האבות – מלחמת ארבעת המלכים – הענקים – מקור הפלשתים – נדידת הפלשתים – כיצד נבחין מהם ישובי האבות ומהם ישובי הפלשתים? – גר – היציאה לגלות – סוכות

לעיל נוכחנו כי תיארוך נכון פותר את בעיית אי ההתאמה שבין מקרא לארכיאולוגיה. עיקרון זה פועל גם בתקופת האבות (אברהם, יצחק ויעקב). להלן נציג אתרים ובהם ממצאים המוזכרים בסיפורי האבות, המראים כי ימי האבות אינם תקופת 'ברונזה תיכונה' 2' כפי שמקובל לומר, אלא תקופה קדומה יותר: התקופה הכלקוליתית \ ראשית הברונזה הקדומה.⁵⁰⁸

כיכר הירדן

כאשר היה אברהם עם לוט בהרי בית אל הוא ביקשו להיפרד ממנו. לוט חיפש היכן כדאי לו להיות, ובחר ב'כיכר הירדן' בשל פוריותה. כך אומר הכתוב: "וַיֵּשְׁא לֹט אֶת עֵינָיו וַיַּרְא אֶת כָּל כְּפַר הַיַּרְדֵּן פִּי כְלָהּ מִשְׁקָה לִפְנֵי שַׁחַת ה' אֶת סֹדֶם וְאֶת עֲמֹרָה כִּגְזֵן ה' כְּאֶרֶץ מִצְרַיִם" (בראשית יג, י). 'כיכר הירדן' הוא שקע עמק הירדן, ומהמקום שעמד לוט (סמוך לבית אל), ניתן לראות את החלק שמצפון לים המלח.

כיום מקום זה הוא יבש (פרט לנאת המדבר של יריחו), אך התורה מעידה כי בימים שקדמו להפיכת סדום הוא היה רווי מים "כארץ מצרים", כלומר, הירדן השקה אותו כשם שהנילוס עושה במצרים. בימי אברהם היו אם כן בכיכר הירדן מים בשפע, ואם כך, מן הסתם היה המקום מיושב. מה מצאו כאן הארכיאולוגים מתקופת אברהם?

מתקופת 'הברונזה התיכונה' 2' לא התגלה בכיכר הירדן דבר היכול להלום את דברי הכתוב, משום שהאזור היה שומם כבזמננו. ואילו מן התקופה הכלקוליתית נמצאו בחלק היבש של עמק הירדן עקבותיהם של לא פחות מ-17 יישובים⁵⁰⁹. אחד מאלו הוא היישוב הגדול ביותר בארץ בעת ההיא – 'תולילאת ע'סול' – השוכן 5 ק"מ מצפון לים המלח.

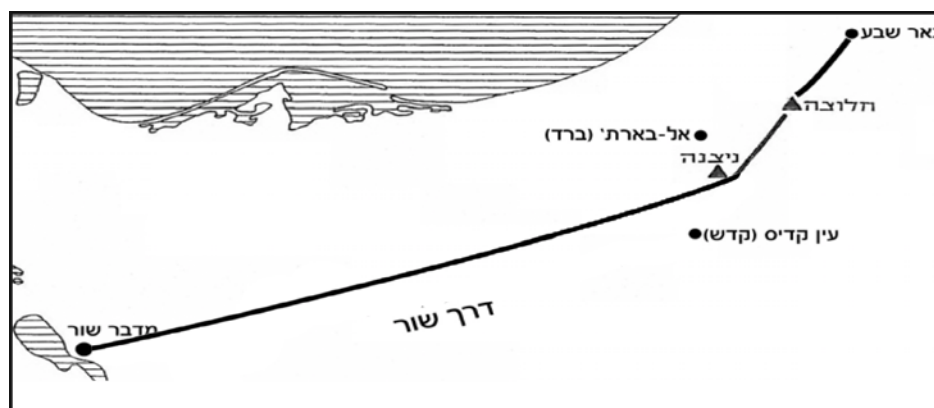
⁵⁰⁸ על הזהות בין תקופות אלו ראה בנספח ב'.

⁵⁰⁹ גונן, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, ת"א תשמ"ט, עמ' 125.

באזור זה מועטים ביותר הגשמים, וכך היה גם בתקופה הכלקוליתית⁵¹⁰, ולמרות זאת גידלו כאן זיתים הצורכים מים רבים. עובדה זו, כמו גם אבקת פרחים של צמחי-נחל שנמצאה בתל, הביאה את הארכיאולוגים להציע שמי הירדן הגיעו אז לאתר⁵¹¹. היום גבוהה תולילת ע'סול מהירדן בכמאה מטר. אם מי הירדן הגיעו בעבר לתולילת ע'סול, פירוש הדבר הוא שערוץ הירדן היה גבוה יותר, ומימיו שטפו את כיכר הירדן. מצב זה, שבו מי הירדן השקו את כיכר הירדן, בדומה לנהר הנילוס במצרים המציף ומשקה את סביבותיו, הוא בדיוק כדברי הפסוק שהבאנו: "מִלֵּה מִשְׁקָה... כְּאֶרֶץ מִצְרַיִם"⁵¹². החופרים מצאו עדות לרעידות אדמה חזקות שפגעו ביישוב עד שהחריבוהו, ומאז לא נושב המקום יותר. דבר נוסף שהתגלה במקום הוא אפר רב. הדברים תואמים את המסופר בספר בראשית על כיכר הירדן. קודם שנהפכה סדום היה כיכר הירדן רווי במים, אך כשהוכתה סדום נפגע גם כל הכיכר, עריו התרוקנו וצמחייתו נבלה. ככתוב: "וַיִּהְיֶה אֶת הָעָרִים הָאֵל וְאֶת כָּל הַכְּפָר וְאֶת כָּל יֹשְׁבֵי הָעָרִים וְצִמְחַת הָאֲדָמָה" (בראשית יט, כה). הכתוב גם מספר כי במהפכת סדום היה האויר מלא עשן: "עלה קיטור הארץ כקיטור הכבשן" (שם כח). זהו מקור האפר שהתגלה בתולילת ע'סול. מסתבר שזעזועי האדמה באירוע זה גרמו להעמקת ערוץ הירדן, עובדה שגרמה לאי יכולת ניצול מימיו, וכך נותר כיכר הירדן יבש ולא ראוי ליישוב עד היום הזה.

מקום מגורי האבות

יצחק חי בסביבת "בְּאֶר לַחֵי רְאִי". הנמצאת "בְּדֶרֶךְ שׁוֹר... בֵּין קֶדֶשׁ וּבֵין בְּרָד" (בראשית כה, יא; שם טז, ז-יד). היכן הם מקומות אלו?

דרך שור

⁵¹⁰ בר אדון, מערת המטמון – הממצאים ממערות נחל משמר, ירושלים תשל"ב, עמ' 223.

⁵¹¹ לוי, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ירושלים תשמ"ט, עמ' 1247.

⁵¹² העובדה ששקע עמק הירדן היה גבוה בעבר מאשר היום, מוכחת גם מכיוונים אחרים: זואולוגים הגיעו למסקנה דומה על-סמך הימצאות שרידי החלזון 'שחריר מצולע' (*Melanopsis costata*) שמקום גידולו בירדן בלבד, בגובה ניכר מעל פני הירדן (טריסטראם, מסע בארץ ישראל, תרגם ח' בן עמרם, ירושלים תשמ"א, עמ' 166). גם סקר גיאולוגי הראה שבתקופה הכלקוליתית היו פני ים המלח גבוהים בכמאה מטר מאשר היום (אלון ולוי, הבעיה הדימוגרפית ושאלת האקלים בתקופה הכלקוליתית בצפון הנגב, ארץ ישראל כ"ה (תשנ"ו), עמ' 43). מכלול הנתונים מורה כי שקע עמק הירדן נפתח ו'צנח' בכמאה מטר, עד שהגיע אל העומק שבו הוא מצוי היום. הישובים שהיו על שפתו ונהנו ממימיו, נותרו עכשיו הרחק למעלה.

'דרך שור' היא הדרך ההולכת למצרים דרך מדבר שור שבאזור תעלת סואץ (הדרך קרויה בפי הערבים 'דרכ-א-שור' שתרגומו: דרך-שור). 'קדש' היא עין קדיס שמדרום לניצנה, ו'ברד' היא אל-באר' שמצפון לה, ובין שניהם (באזור ניצנה) נמצאת 'באר לחי ראי' שסמוך לה ישב יצחק. אך לא נמצאה עדות להתיישבות אדם באזור צחיח זה בתקופת הברונזה התיכונה.⁵¹³ ותיארוך האבות לתקופה זו לעומת זאת, התגלו כאן עקבות התיישבות מן התקופה הכלקוליתית⁵¹⁴, ותיארוך האבות לתקופה זו תואם את הממצא.

הממצאים מן התקופה הכלקוליתית בנגב, יסייעו לנו להבין פסוק מוקשה, המדבר על מקום מגורי אברהם: "וַיֵּשֶׁב בֵּין קָדֵשׁ וּבֵין שׁוּר וַיִּגְרַר בְּגֵרָר" (בראשית כ, א). היכן הם מקומות אלו? כאמור, 'קדש' היא בצפון מזרח סיני, ו'שור' בצפון מערב סיני. ולכן 'בין קדש ובין שור' פירושו צפון סיני. בנוגע לגרר ישנם דעות שונות על מיקומה המדויק, אך מוסכם על הכל שהיא בנגב הצפוני סמוך לעזה.

היכן אם-כן גר אברהם, בצפון הנגב או בצפון סיני? הסתירה בין שני חלקי הפסוק הביאה לניסיונות ל'יתקן' את לשון הכתוב, כדברי "אהרונים": "גרסת המסורה היא לדעת כמה חוקרים משובשת, ומכל מקום אינה מובנת לנו"⁵¹⁴.

אך הממצא הארכיאולוגי באזורים אלו מראה עד כמה מדויק לשון הפסוק, שכן גם בצפון סיני ("בין קדש ובין שור") וגם בצפון הנגב ("גרר") התגלו אתרים מהתקופה הכלקוליתית. בצפון סיני התגלו אתרים של חקלאים עובדי אדמה, ובצפון הנגב אתרים של רועי צאן. הדמיון הרב בין האתרים כאן וכאן הוליד את החוקרים למסקנה שמדובר כנראה באותם האנשים: "בעונות הזריעה והקציר עברו לצפון סיני ובשאר ימות השנה בילו במרעה בנגב הצפוני"⁵¹⁵.

זהו פרוש הפסוק הנזכר: אברהם חילק את זמנו, חלק מהימים ישב בצפון סיני ("בין קדש ובין שור"), ובחלקם גר בצפון הנגב ("בגרר"). בסיני שבו עסק בחקלאות המחייבת היצמדות למקום אחד, נאמרה ישיבה: "וישב בין קדש ובין שור". ובנגב שבו עסק במרעה המחייב נדודים, נאמרה לשון גרות: "ויגר בגרר". (בלשון המקרא 'לגור' פירושו ישיבה לא קבועה).

יש לציין כי באתר הכלקוליתי שבנחל שקמים התגלו בין היתר עצמות גמל מבוית⁵¹⁶. ממצא זה ודומים לו מפריכים טענה המושמעת לעיתים: "כיצד מסופר שהאבות השתמשו בגמלים, כאשר ביות הגמל החל רק במאה הי"ב לפה"ס"?

מלחמת ארבעת המלכים

התורה מספרת כי בימי קדם היו בני ענק שכונו 'נפילים' (שם ו, ד). מקום שזוהה במיוחד עם הענקים היה עבר הירדן, שבו ישבו שלשה עמים של נפילים: אימים, זוזים ורפאים.

בימי אברהם עמים אלו השתתפו במלחמה, שבה הם הוכו בידי צבא 'ארבעת המלכים' שהגיע מהמזרח. תבוסת ה'זוזים' היתה בעיר 'הם' (בראשית יד, ה).

שמה של 'הם' נשתמר בכפר הקרוי עד ימינו בשם זה, (על יד העיר אירביד שבירדן), ובסמוך לו התל הקדום של העיר. בתל לא נתגלו שרידים מתקופת הבה"ת 2, אך נמצאו שרידים המלמדים כי חיו כאן אנשים בתקופת הברונזה הקדומה 1, ואז נעזב המקום למשך דורות רבים.⁵¹⁷ מסתבר שזוהי העדות הארכיאולוגית לאסון שפקד את הזוזים תושבי המקום.

ספר בראשית ממשיך לספר כי לאחר שהיכו את עמי הרפאים, היכה צבא המזרח גם את אנשי 'קדש' ו'חצצון תמר'. את קדש (המזרחית, להבדיל מקדש המערבית שנזכרה בפיסקה הקודמת) זיהינו

⁵¹³ מידע בע"פ מפי פר' בנו רוטנברג.

⁵¹⁴ אהרונים, א"מ ב', ערך גרר, עמ' 563.

⁵¹⁵ גונן, מבוא לארכיאולוגיה של א"י בתקופת המקרא, יחידה 2, ת"א תשמ"ט, עמ' 128.

⁵¹⁶ הימן, רועים וחקלאים במרחב קדש ברנע, עמ' 151.

⁵¹⁷ Glueck, Explorations eastern Palestine, IV, AASOR 25-28, New haven 1951, pp. 165-166.

(בפרק 'המסע לארץ כנען') ב'באב-א-דרע' שממזרח לים המלח, וחצצון תמר היא עין גדי (דהי"ב כ, ב). האם נותרו במקומות אלו עקבות המעידות על המלחמה שהתחוללה בהם?

מסלול מלחמת ארבע המלכים

להלן ציטוט מתוצאות החפירות בבאב-א-דרע (קדש): "נתגלו סימנים של שרפה עזה, ובשלש מן הגלגלות התגלו סימני פציעה שנגרמה על ידי כלי נשק חד. תופעות אלו מעידות אולי על תקיפה אלימה בתקופת הבה"ק 1"⁵¹⁸.

⁵¹⁸ שאוב וראסט, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 116.

בעין-גדי לא התגלה ישוב של ממש מן התקופה המדוברת, אלא רק מקדש שנבנה על מדרגת סלע מוגבהת. (ואולי הישוב מתקופה זו שקוע כיום בים המלח). אבל במערות האזור התגלה ממצא עשיר, ובפרט ב'מערות המטמון' שבה גרו אנשים, על אף שהגישה אליה קשה ומסוכנת. להלן ציטוטים על ממצאי המערות: "מתוך שפע הממצאים ניתן להסיק על אורח חיים אמיד ותרבות מפותחת, שלא היו צפויים כלל אצל שוכני מערות במדבר".⁵¹⁹ "קשה להבין מה ראו אנשים לבחור לעצמם תנאי חיים כה קשים? ... ייתכן שנאלצו לעזוב את מקומם מסיבה כלשהי – פחד מהתקפת אויבים או מחלה".⁵²⁰ בדיקת השלדים אישרה את ההשערה בדבר התקפת אויבים: "הם הגיעו למערה לאחר שסבלו מהלומות אכזריות. נקברי מערה 2 נעטפו בבדים מוכתמים בדם. ידו הימנית של הגבר היתה כרותה... מעיד על מוות בנסיבות מיוחדות, אולי מלחמה".⁵²¹ הממצאים מראים אם כן כי אנשי קדש (בב-א-דרע) וחצצון תמר (עין גדי) הוכו במלחמה, בדיוק כפי שמסופר בבראשית פרק י"ד.

הענקים

כאמור, בספר בראשית מסופר כי בעבר הירדן ישבו עמים של בני ענק. ואילו בספר במדבר אנו למדים כי לא רק בעבר הירדן, אלא גם בארץ ישראל נמצאו ענקים (במדבר יג, לג). עמי הענקים שבעבר הירדן הושמדו סמוך לכניסת בני ישראל לארץ (דברים ב, י-כא; שם ג, יא-יג). והענקים שבארץ ישראל הושמדו בחלקם בידי יהושע (יהושע יא, כא-כב), ושאריתם בידי דוד ועבדיו (שמואל ב, כא, טו-כב; דברים יא, כ, ד-ח). האם הותירו הענקים עקבות? בכל עבר הירדן קיימות מצבות קבורה שנבנו מאבנים גדולות שמשקלן עצום.⁵²² [מצבות ענק (מצבות מגליתיות) נמצאו אמנם בכל כדור הארץ, אך בעבר הירדן מדובר באלפים ורבבות]. מכיון שלא מדובר במצבה מלכותית שכל משאבי המדינה מושקעים בה, אלא במצבות רגילות, עולה התמיהה: כיצד הצליחו להרים אבנים במשקל כה רב? המסופר בתורה נותן לנו את התשובה: האנשים שבנו את המצבות הענקיות, היו הנפילים בני הענק, שכוחם היה רב ביותר, כמו שהציע כבר החוקר קרגה.⁵²³ תופעת הקברים הענקיים מסתיימת בסוף תקופת הברונזה הקדומה⁵²⁴, שהיא התקופה שבה בני ישראל נכנסו לארץ (כמו שהראנו בפרק 'כיבוש יהושע'). בארץ ישראל שממערב לירדן שכיחות פחות מצבות ענק מאשר במזרח, אך גם כאן נמצאו מספר שדות קבורה כאלו, בעיקר באזור צפת ובהרי יהודה ואפרים.⁵²⁵ מבנים אלו נבנו על ידי הנפילים שבארץ ישראל שבני דור המדבר כה יראו מהם (במדבר יג, כח-לג). לסיכום: רבבות מצבות הענק (דולמנים) הן מזכרת לעמי הענק שחיו באזורנו.

⁵¹⁹ בר-אדון, שם, עמ' 904.

⁵²⁰ גונן, מבוא לארכיאולוגיה של תקופת המקרא, יחידה 3, עמ' 130.

⁵²¹ שם, עמ' 170.

⁵²² בהט, שדה הדולמנים של שמיר, ארץ ישראל י"א (תשל"ג), עמ' 48; אפשטיין, בעיית הדולמנים לאור החפירות האחרונות בגולן, ארץ ישראל י"ב (תשל"ה), עמ' 8.

⁵²³ לוינסטאם, א"מ ז, עמ' 404; הרטל, הדולמנים בארץ ישראל, 1987, עמ' 62.

⁵²⁴ ויניצקי, זמנם של הדולמנים בגולן ובגליל – עיון מחודש, ארץ ישראל כ"א (תשנ"א), עמ' 167-171.

⁵²⁵ זהר, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך דולמנים, עמ' 388.

מקור הפלשתים

באזור החוף הדרומי של ארץ ישראל ישב העם הפלשתי. לפי המקרא הגיעו הפלשתים מן האי 'כרתים' הקרוי בתורה 'כפתור' (דברים ב, כג; צפניה ב, ה; יחזקאל כה, טז). האם נמצאו סימנים לבואם של הפלשתים מכרתים? אכן. שהרי לתרבות החומרית של התקופה הכלקוליתית בדרום ארץ ישראל יש דמיון רב לתרבות החומרית באיי יוון ובכרתים. הדבר בולט במיוחד בצלמיות, כמו שכותבת החוקרת ר' גונן: "קווי הסגנון כה דומים, עד כי אין ספק כמעט שהם נובעים מתפיסה רעיונית משותפת." לאור זאת היא שואלת: "האם היו קשרים בין אנשי דרום ארץ ישראל לבין אנשים במקומות כה מרוחקים, ואם כן, מה מהות הקשר?"⁵²⁶ היה מי שהציע כי אנשים מכנען היגרו לכרתים: "ריבוי הצדדים השווים, דומה שיש לבארו על-ידי מציאותו של ציבור ארץ ישראלי בתנועת המתיישבים הראשונים לכרתים"⁵²⁷. אך לאור דברי המקרא מתברר כי ההיפך הוא הנכון: ציבור מכרתים התיישב בארץ ישראל, והביא איתו את הסגנון המקובל במקום מוצאו. מציאנו אם כן את עקבות הגעתם של הפלשתים לארצנו.

נדידת הפלשתים

בספר בראשית נאמר שמלך פלשתים ישב בעיר 'גרר' (בראשית כו, א-כו) אשר מדרום לעזה, וארצם כללה בין היתר את באר שבע (שם כא, לג-לד). ואילו בספר יהושע נאמר כי חמשת ערי הפלשתים הן: אשדוד, אשקלון, גת, עקרון ועזה (יהושע יג, ג), שכולן מצפון לגרר ובאר שבע. דברים אלו מלמדים שהפלשתים שינו את מקומם בזמן שבין תקופת האבות לימי יהושע: לעומת בני ישראל שירדו למצרים, נדדו הפלשתים מגרר צפונה. האם יש סימנים לנדידת הפלשתים צפונה, והאם נוכל גם לדעת מה היתה הסיבה לכך? ובכן, לתרבות הכלקוליתית היו שני ריכוזים עיקריים: בבקעת הירדן ובנגב. היישוב בבקעת הירדן היה קצר ימים (כאמור, בשל מהפכת סדום), ואילו בנגב הוא התקיים זמן ממושך. כיום, הנגב אינו אזור מועדף בשל היותו יבש, אך בתקופה הכלקוליתית היה הנגב גשום יותר מבימינו, ולכן גרו בו אנשים רבים⁵²⁸. בסוף התקופה השתנה האקלים הגשום ששרר במקום לאקלים היבש הקיים היום, ובעקבות זאת ניטשו היישובים הכלקוליתיים בנגב, על פי רוב לצמיתות. מסתבר ששינוי האקלים הוא הסיבה לרעב הגדול של ימי יוסף (בראשית מב, נד). בני ישראל ירדו בגללו למצרים, ואילו הפלשתים נדדו צפונה, למקום שבו מרובים יותר המשקעים. לכן בימי יהושע 'ארץ פלשתים' היא האזור שמעזה צפונה. הממצאים הארכיאולוגיים המראים על נטישת יישובי הנגב הצפוני בסוף התקופה הכלקוליתית, הם המזכרת לנדידת הפלשתים צפונה בסוף תקופת האבות.

⁵²⁶ גונן, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, יחידה 3, עמ' 173.

⁵²⁷ ויינברג, א"מ ד', ערך כרתים, עמ' 334.

⁵²⁸ גולדברג, חקר שינויי האקלים בעיני הגיאולוג, קתדרה 28, תשמ"ג, עמ' 147; אלון ולוי, הבעיה הדימוגרפית ושאלת האקלים בתקופה הכאלקוליתית בצפון הנגב, ארץ ישראל כ"ה (תשנ"ו), עמ' 44-42.

כיצד נבחין מהם ישובי האבות ומהם ישובי הפלשתים?

נמצאו הבדלים בין היישובים הכלקוליתיים בנגב: באזור הצפוני (נחל גרר) נמצאו עצמות רבות של חזירים, שהיוו כ-20% מכלל העצמות. ואילו באזור הדרומי (נחל באר שבע) עצמות החזירים נעדרות. מדוע ביישובים אלו היו חזירים ובאלו לא?

יש המסבירים את ההבדל בסיבות אקלימיות: החזירים זקוקים למרעה עשיר ובאזור הדרומי הדל במשקעים לא היה די מרעה לחזירים⁵²⁹. אך הסבר זה לא נראה, משום שביישובי הדרום נמצאו עצמות בקר רבות. והרי הבקר זקוק אף הוא למרעה עשיר כחזירים. אם גידלו בדרום בקר, אות הוא כי גם שם היה די מרעה. מדוע אם כן לא גידלו גם חזירים?

זאת ועוד, יישובי הצפון והדרום נבדלים אלו מאלו גם בכלי החרס והצור שהיו להם⁵³⁰, והבדל זה ודאי שאינו מסיבות אקלימיות.

נחל באר שבע

⁵²⁹ אלון ולוי, הבעיה הדימוגרפית ושאלת האקלים בתקופה הכאלקוליתית בצפון הנגב, ארץ ישראל כ"ה (תשנ"ו), עמ' 44-42.

⁵³⁰ גזית, מפת אורים, הוצאת רשות העתיקות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 12.

[הכותב מסביר כי ההבדל בין הצפון לדרום נובע מכך שהצפון הוא קדום והדרום מאוחר. ולפי זה יוצא שבתקופה הקדומה התיישבו רק בצפון מרובה המשקעים, ובתקופה שאחריה התיישבו רק בדרום שבו מועטים המשקעים.

הדברים לא מתקבלים על הדעת. מדוע בתקופה המאוחרת ירצו לגור רק בדרום, הפחות ראוי למגורים, וינטשו את הצפון הנוח יותר?

לכן מסתבר יותר שההבדל בין הצפון לדרום נובע מכך שמדובר בשתי אוכלוסיות שונות, שהן ה'פלשתים' וה'אבות'].

מסתבר שהסיבה להבדל היא זו: על האבות מסופר כי גרו בגרר, אך לא לאורך זמן, ומקום ישיבתם העיקרי היה דרומה יותר, בבאר שבע (בראשית כא, לב; שם כו, כג; שם כח, י). לאבות היו בהמות רבות, אך לא חזירים, כמו שרואים מן הנאמר על אברהם ויעקב (שם יב, טז. שם לב, ו-ח). לכן ביישובים הצפוניים נמצאו חזירים, כי אלו ישובי הפלשתים אוכלי החזיר. ואילו ביישובים הדרומיים לא נמצאו חזירים, כי כאן גרו האבות והנספחים אליהם, והם התנזרו מגידול חזיר. הן האבות והן הפלשתים השתייכו לתרבות הכלקוליתית, אך ממצא העצמות מאפשר לנו להבדיל ביניהם. אתרי החזירים שבאזור הצפוני הם אתרים פלשתיים, והאתרים נטולי חזיר שבאזור הדרומי הם אתרי האבות.

גרר

עיר המלוכה הפלשתית היתה כאמור 'גרר', אשר מן הכתוב ברור כי היתה מדרום לעזה (בראשית י, יט). גרר לא נזכרת כעיר לאחר תקופת האבות, ושמה השתמר עד לתקופה הרומית רק בשם המחוז של צפון מערב הנגב (גרריקי), אך לא על מקום העיר עצמה. היכן אם כן היתה גרר? במערב הנגב קיימים ארבעה תלים גדולים מתקופת הברונזה (תל הרור, תל פרע'ה, תל ג'מה ותל שרע), וכל אחד מהם זוהה כ'גרר' על ידי מי מן החוקרים. אמנם, לאחר שראינו כי תקופת האבות אינה תקופת הברונזה, אלא התקופה הכלקוליתית, עלינו לחפש: מי מבין היישובים הכלקוליתיים בצפון הנגב הוא הראוי להיות בירת הפלשתים? כמדומה שאין קושי למוצאו. זהו האתר הכלקוליתי הסמוך למושב גילת, שהיה האתר הראשי בנגב באותם ימים (על יד אופקים, 15 ק"מ צפונית-מזרחית לבאר שבע). כדברי החופר: "דומה שהיה זה מרכז גדול, מיושב ישוב קבע. נתגלו בו עצמות חזירי בית (15.7%). הישוב ניטש בסוף התקופה הכלקוליתית".⁵³¹ ניתן אם כן לקבוע כמעט בוודאות: האתר הכלקוליתי בגילת הוא העיר גרר.

היציאה לגלות

מן האמור עד כה עולה כי הנגב בתקופה כלקוליתית התחלק לשני חלקים: בחלקו הצפוני (אזור גרר) גרו הפלשתים, ובחלק הדרומי (אזור באר שבע) גרו האבות. בסוף התקופה נדרו הפלשתים מהנגב צפונה, ומשפחת יעקב ירדה מצרים. הסימנים הארכיאולוגיים לנטישת הפלשתים הובאו לעיל, ולהלן נראה את עקבות נטישת משפחת יעקב. אלא שלפני כן נקדים שאלה הקשורה לסיפור ירידת בני ישראל למצרים:

יעקב ובניו ישבו בארץ ישראל עד שפרעה הזמין לגור בארצו. בכדי לשכנעם לבוא שלח להם: "וַעֲיֹנְכֶם אֶל תַּחֹס עַל פְּלִיכֶם כִּי טוֹב כָּל אֶרֶץ מִצְרַיִם לָכֶם הוּא" (בראשית מה, כ). ממילים אלו אנו רואים שהיה קשה עליהם להיפרד מן הכלים שהותירו בארץ כנען. הדברים מתמיהים, שהרי הם היו רועי צאן. אילו חפצים יקרי-ערך יכלו להיות להם עד שפרעה הוזקק לומר "ועינכם אל תחוס על כליכם"?

נבדוק מה יכולה לומר לנו על כך הארכיאולוגיה. באר שבע הוא המקום שממנו ירדה משפחת יעקב מצרימה (שם מו, ב). בחפירות שנערכו במקום התגלו שרידי מגורים מן התקופה הכלקוליתית, ובהם כלי נחושת, שנהב ובזלת.⁵³²

⁵³¹ אורן, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 319.

⁵³² דותן, החפירות בחורבת בתר, עתיקות ב' (תשי"ז-תשי"ח), עמ' 11-18; אוסישקין, התקופה הכאלקוליתית בארץ ישראל, קדמוניות 12, עמ' 112-118; גלעד, באר שבע בשחר ההיסטוריה, אריאל 79-80, עמ' 22-23; ענבר, מסע אל העבר המקראי, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 97; פרו, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 132; גונן, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, יחידה 3, עמ' 144.

מתחת לאתר המגורים התגלו חדרים תת-קרקעיים שבהם הוטמנו הכלים לפני שנעזב המקום לצמיתות: "כל חפצי הבית אוכסנו בסדר מופתי. לאחר מכן סתמו את פתחי החדרים באבנים גדולות." חלק מן החדרים נתכסו מן העין ונשארו נעולים עד זמננו.

הטמנת הכלים היתה כרוכה בטרחה לא מועטה. מדוע השקיעו בהם מאמץ כה רב? הסיבה היא איכותם המעולה של הכלים. הכלים, שאת חלקם ניתן לראות במוזיאון ישראל, הם יפים באופן יוצא מן הכלל. הארכיאולוגים גומרים עליהם את ההלל: "צורתם מעוררת התפעלות בלב הרואה... בעיה היא כיצד נוצרו הכלים ועובדו, שהרי הכלים עדינים ומידותיהם מדויקות."⁵³³

כאמור, האתר בבאר שבע נעזב. מדוע? אין סימנים לבואם של אויבים (שריפה וכדו'), ולכן מעלים החוקרים השערה שהמקום ננטש מפאת בצורת קשה.⁵³⁴ להיכן נדדו האנשים? לא ידוע, אך כלים הדומים לכלי באר שבע נמצאו גם באתרים ארכיאולוגיים מימי 'התרבות הגרזאית' במצרים.⁵³⁵ בפרק ב' ראינו כי אנשי 'התרבות הגרזאית' שחיו במצרים בימי קדם הם בני ישראל, וכמעט אין ספק כי הכלים שנמצאו בבאר שבע היו שייכים להם.

כליהם היו יקרים להם ביותר, ובזאת ניתן להיווכח מהמאמץ הרב שעשו לבל ילכו הכלים לאיבוד. עתה מבינים אנו מדוע אמר להם פרעה: "ועינכם אל תחוס על כליכם". ככל הנראה, מצאה הארכיאולוגיה את האתר המדויק בבאר שבע שממנו ירדה משפחת יעקב לגלות מצרים, וממנו למדנו שהם היו מומחים בייצור כלי יוקרה. האם מצאה גם את המקום שבו התיישבה המשפחה בארץ לראשונה?

סוכות

יעקב הגיע עם משפחתו לארץ ישראל מ'חרן' שבצפון מסופוטמיה, כשהוא עשיר מופלג. על עושרו של יעקב מספר הכתוב: "ויפרוץ האיש מאד מאד, ויהי לו צאן רבות ושפחות ועבדים וגמלים וחמורים" (בראשית ל, מג). בכדי שנקבל מושג על מימדי העושר נזכור כי המתנה ששלח יעקב לעשיו כללה למעלה מ-500 בהמות (שם לב, יד-ט).

המקום הראשון שבו התיישב יעקב היה 'סוכות', שבו אף בנה לו בית (שם לג, יז), (בשונה מהרגיל בסיפורי האבות, שהיו יושבי אהל).

לעיל,⁵³⁶ זיהינו את העיר המקראית סוכות עם תל הסמוך ל'חרבת סאכות' שבדרום מזרח עמק בית שאן. לפי זה, הישוב שבנה יעקב היה בקרבת מקום. האם נמצאו לו עקבות? מצפון ל'חרבת סאכות' נמצאו שרידי יישוב מן התקופה הכלכליתית (תל צף), וכך כותבים עליו חופרי האתר:

"בתל צף נחשף ישוב המצטיין בעושרו ובעצמתו הכלכלית. אלו באים לידי ביטוי ביחידות המגורים הבנויות באופן מסיבי ושטחן מגיע למאות מ"ר. עד היום לא דווח על מבנים כאלו. נתגלו שטחי אחסון גדולים. כושר אחסון כזה לא מוכר באתרי התקופה הכלכליתית.

האתר שנחפר בתוך תחומי העיר באר שבע. על קדמות שייכות המקום למספר שבע מעידים הקישוטים: נמצאו חלוקים צבועים בסימנים שונים. כל קבוצות החלוקים היו במספר שהוא מכפלה של שבע.

גם ממזרח לבאר שבע יש תל הקרוי בטעות "תל באר שבע". וכבר העירו שתל זה, הסמוך ליישוב הבדואי תל-שבע, אינו באר שבע אלא העיר "שבע", הנזכרת בספר יהושע בסמוך לבאר שבע: "באר שבע ושבע" (יהושע יט, ב).

⁵³³ אוסישקין, שם, עמ' 113, 115.

⁵³⁴ דותן, התקופה הכאלקוליתית המאוחרת בא", ארץ ישראל י' (תשל"א), עמ' 127.

⁵³⁵ Wanke, The Ancient Egyptian State, Cambridge University press, New York 2002, p. 227; Hoffman, Egypt before the Pharaohs, New York 1979, p. 201-205.

⁵³⁶ בפרק 'תקופת השופטים' בפסקה 'מי סירב לתת לצבא גדעון לחם'.

יציור כלי החרס המעוטרים דורש השקעת זמן רבה ומעיד על בקוש למוצרי יוקרה. כך גם כלי הבזלת המלוטשים שייצורם דורש התמחות מיוחדת.

מספר מרכיבים בתרבות החומרית נקשרים לתרבויות מקבילות בצפון מסופוטמיה, ואף יבוא ישיר. האם מדובר בקשרי תרבות בלבד, או שמא בהגירת אוכלוסיה מצפון מסופוטמיה אל עמק הירדן?⁵³⁷

היוצא מן הדברים הוא: בעמק הירדן, בסמוך למקום המשמר את השם 'סוכות', נחשף ישוב עשיר במיוחד, שתושביו היו מומחים בייצור כלי יוקרה. היו בו מבנים בעלי חזק, בשונה מאופי הבניה הארעי של התקופה הכלקוליתית. התרבות החומרית במקום מרמזת על קבוצת אנשים שהגיעה לכאן מצפון מסופוטמיה.

המסקנה: הארכיאולוגים מצאו כפי הנראה גם את המקום שאליו הגיעה משפחת יעקב בבואה לארץ.

לסיכום: התקופה הכלקוליתית / הברונזה הקדומה 1 היא ימי האבות, ובאתרים הארכיאולוגיים מאותה תקופה ניתן למצוא הדים לרבים מספורי המקרא.

⁵³⁷ גורפינקל, החפירות המחדשות בתל צף, קדמוניות 132, תשס"ז, עמ' 81-82.

פרק לה: אור כשדים

היכן נולד אברהם - ראיות להעדפת אורפה הטורקית על אור הבבלית – הכשדים-הכשים

הערים הנושאות את השם אור (באדיבות מנוף)

היכן נולד אברהם?

עיר מולדתו של אברהם אבינו היא 'אור-כשדים'. שתי ערים טוענות להיות עיר זאת: העיר העתיקה 'אור' שבדרום עיראק, והעיר 'אורפה' שבדרום טורקיה. מי מהן היא הנכונה? בטרם ננסה לענות, נבהיר מספר מושגים גיאוגרפיים: **ארם** – ארץ הכוללת את סוריה ודרום מזרח טורקיה. שפת הארמים היתה ארמית. **ארם נהריים** – צפון ארם – האזור שמעבר לנהר פרת.

חרן – עיר בארם נהריים. כיום כפר בדרום טורקיה.
בבל – עיר במרכז עיראק שעל שמה נקראה הארץ. שפת הבבלים היתה אכדית.
כשדים – עם שישב בארצות שמדרום לבבל. בסוף ימי בית ראשון השתלטו הכשדים על בבל, וכך הפכה בבל לממלכה כשדית. שפת הכשדים היתה ארמית.⁵³⁸
העיר 'אור' שבדרום עיראק נמצאת בשטחה של אחת המדינות הכשדיות, ולכאורה יש לראות בה את אור-כשדים מולדת אברהם. אך נראה שאין הדבר כן מהסיבות שיפורטו להלן, ואורפה הטורקית היא מולדת אברהם.

ראיות להעדפת אורפה הטורקית על אור הבבלית

א. כאשר ה' ציוה לאברהם לצאת מחרן אמר לו: "לך לך מארץך וממולדתך..." (בראשית יב, א). מכאן שחרן נמצאת בארץ שבה נולד אברהם. כך גם משתמע מהדברים שאמר אברהם לעבדו כששלחו לחרן: "אל ארצי ואל מולדתי תלך..." ה' אשר לקחני מבית אבי ומארץ מולדתי... הוא ישלח מלאכו לפניך ולקחת אשה לבני משם" (שם כד, ד-ז).
עיר הולדת אברהם צריכה אם-כן להיות בארץ שבה נמצאת חרן. הדבר הולם את העיר 'אורפה' הקרובה לחרן, ולא את 'אור' העיראקית המרוחקת מאות ק"מ משם.
ב. בדרכה מאור-כשדים לארץ ישראל עברה משפחת אברהם בחרן, ככתוב: "ויצאו מאור כשדים ללכת ארצה כנען ויבואו עד חרן" (שם יא, לא). הדרך מאורפה לכנען עוברת בחרן, ואילו הדרך מאור שב-עיראק אינה עוברת בחרן.
ג. יהושע אמר לבני ישראל: "... בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם, תרח אבי אברהם ואבי נחור, ויעבדו אלהים אחרים" (יהושע כד, ב). 'הנהר' הוא נהר פרת, ומכאן שאור-כשדים נמצאת מעבר לנהר פרת. הדבר נכון על אורפה הנמצאת ממזרח לפרת, אך לא על אור שב-עיראק הנמצאת ממערב לפרת.
ד. הכשדים הגיעו לדרום עיראק רק בתקופה מאוחרת, וככל הידוע לא היו בה בימי האבות. שפתם הארמית מלמדת כי הגיעו מארם, ובה יש לחפש את אור-כשדים של ימי אברהם. מסקנה: מסתבר שהעיר אורפה שבארם נהריים היא מולדת אברהם.

הכשדים-הכשים

אמרנו כי הכשדים היגרו מארם נהריים לדרום בבל. זוהי כוונת הכתוב: "הן ארץ כשדים, זה העם לא היה" (ישעיהו כג, יג), כלומר שעם הכשדים לא היה בארצו בעבר. כי ארצם המקורית של הכשדים היתה ארם נהריים, שבה אור כשדים, ורק לאחר מכן עברו לבבל שהפכה להיות 'ארץ כשדים'. האם בממצאים הארכיאולוגיים קיים זכר לנדידת הכשדים לבבל?
תעודות בכתב היתדות מספרות על עם בשם 'כשים', שהיגרו לבבל בדורות שלאחר המלך חמורבי: "ממלכת חמורבי סבלה זעזועים קשים בימי יורשו... פלישת הכשים, עם שארץ מוצאו אינה ידועה בדיוק... שבטי הכשים הצליחו להאחז בשולי ממלכת בבל".⁵³⁹
מסתבר כי יש לזהות את ה'כשדים' המקראיים עם ה'כשים' של התעודות המסופוטמיות, וזיהוי זה מלמד אותנו מהי ארץ מוצאם של הכשים – זוהי ארם נהריים.
לסיכום: הכשדים-כשים חיו בימי קדם בארם נהריים (דרום מזרח טורקיה) ורק מאוחר יותר היגרו לבבל (עירק). אור-כשדים שבה נולד אברהם היתה בארם נהריים ולא בבל. ובלשון זמננו: אברהם היה יליד טורקיה ולא יליד עיראק.

⁵³⁸ ארצי, א"מ ד', עמ' 370.

⁵³⁹ תדמור, א"מ ה', עמ' 81-82.

פרק לו: מקום מיתת רחל

הפסוקים הסותרים – זיהוי 'גבול בנימין בצלצח' – "גבול בנימין בצלצח" על שום מה? –
מהי 'כברת ארץ'?

שאלת מקום קבר רחל אמנו לאור הפסוקים הסותרים לכאורה, היא מן הנושאים המדוברים ביותר בגיאוגרפיה המקראית. להלן נציע פתרון לבעיה, ואגב כך, נכיר אתר מקראי שנשכח במהלך הדורות.

מצבת קבר רחל

הפסוקים הסותרים

אזור ירושלים התחלק בין שני שבטים: מצפון לירושלים נחלת בנימין ומדרום לה נחלת יהודה. בחלקו של איזה שבט נקברה רחל?

בתורה נאמר שרחל נקברה "בדרך-אפרת היא בית-לחם" (בראשית מח, ז), מכאן שקבר רחל נמצא בבית-לחם אשר נחלת יהודה, מדרום לירושלים. מאידך, בספר שמואל מובאים דברי שמואל לשאול: "בַּלְכֶתֶךָ הַיּוֹם מַעֲמָדִי וּמִצָּאתַי שְׁנֵי אֲנָשִׁים עִם קִבְרֹת רַחֵל בְּגִבּוֹל בְּנִימִן בְּצִלְצַח..." (שמואל א, י, ב). הרי שקבר רחל נמצא בנחלת בנימין, כלומר מצפון לירושלים.

על סתירה זו עומדים כבר חז"ל בתוספתא (סוטה יא, ז): "היכן מצינו שנקברה בגבול בנימין, והלא לא נקברה אלא בבית לחם?", ועונים שכוונת הפסוק היא ששני האנשים יצאו מקבר רחל שבנחלת יהודה אל גבול בנימין, ושם מצאם שאול.

בבראשית רבה (פב, י) יש תשובות אחרות: "הכי אמר (כך אמר): בלכתך היום מעמדי מעם קבורת רחל ומצאת שני אנשים בגבול בנימין בצלצח, ואית דאמרי (ויש אומרים) בלכתך היום מעמדי בגבול בנימין בצלצח ומצאת שני אנשים עם קבורת רחל".

לפי זה יוצא שרחל קבורה בבית לחם, ואת הכתוב בשמואל יש לפרש לא כפשוטו. אפשרות אחרת שהעלה כבר פירוש 'חזקוני' לתורה (מאה י"ג), והמקובלת על חוקרים רבים, היא שרחל קבורה בנחלת בנימין⁵⁴⁰. לפי זה, הפסוק בספר בראשית "בדרך אפרת היא בית לחם" פירושו: במקום על הדרך לבית לחם, אך מרוחק מבית לחם.

אך על כך יש לשאול: אם רחל נקברה מצפון לירושלים בנחלת בנימין, מדוע הפסוק משתמש בבית לחם המרוחקת כנקודת ציון?

[ומלבד זאת, קשה לקבל דעה זאת, שהרי בתוספתא נאמר בפירוש שרחל קבורה בבית לחם יהודה, וכעין זה אומר גם רבי שמעון בבראשית רבה (צ"ט, א'). אף ההיסטוריון יוסף בן מתתיהו שחי בירושלים בסוף ימי בית שני מעיד כי רחל נקברה באפרתה עצמה⁵⁴¹. האם מתקבל על הדעת שמקום קבורת רחל נשכח עוד בימים שישראל ישבו על אדמתם?]

לסיכום: על מקום קבורת רחל יש שני פסוקים סותרים, ובכדי ליישבם יש לכאורה לפרש אחד מהם שלא כפשוטו.

זיהוי 'גבול בנימין בצלצח'

כשנחפש בסמוך לבית לחם מקום ששמו 'גבול בנימין בצלצח', נמצא שניתן לפרש את שני הכתובים כפשוטם: קיים שם שטח אדמה הקרוי בפי הערבים 'קצר בנימין'⁵⁴², ובשוליו אתר בשם חירבת 'צליח'⁵⁴³. שמות אלו משמרים את השמות המקראיים 'גבול בנימין' ו'צלצח', וזהו המקום שאליו בא שאול.

(קצר בנימין נמצא בין קיבוץ רמת רחל לבין שכונת 'גבעת המטוס' בדרום ירושלים. חירבת צליח הוא אתר העתיקות שם, ממזרח לרחוב דרך חברון, בסמוך לפניה להר-חומה).

רחל אם כן נקברה בנחלת יהודה כפי שמשמע מהנאמר בתורה, וסמוך לקברה נמצא המקום 'גבול בנימין' המוזכר בספר שמואל.

⁵⁴⁰ מייזלר, מחקרים טופוגרפיים, בתוך: ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה – קובץ שני, הוצאת החברה לא"י ועתיקותיה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 52; פרס, ארץ ישראל – אנציקלופדיה טופוגרפית היסטורית – כרך רביעי, ירושלים 1955, עמ' 813; דמסקי, א"מ ד', עמ' 363; שילר, קבר רחל, אריאל 129-128, עמ' 94.

יש גם מי שסובר כי "אפרת היא בית לחם" הוא אתר בבנימין (הראובני, אור חדש על ספר ירמיהו, ירושלים תשט"ו, עמ' 144-146).

⁵⁴¹ יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ספר א', פרק כ"א, ב'.

⁵⁴² מפת P.E.F. 1880.

⁵⁴³ פרס, ארץ ישראל – אנציקלופדיה טופוגרפית היסטורית – כרך שני, ירושלים תש"ח, עמ' 347.

"גבול בנימין בצלצח" על שום מה?

"גבול בנימין בצלצח" הוא אם כן אתר בנחלת יהודה, לא רחוק מבית לחם. מדוע נקרא המקום בשמות אלו? המסורות המקומיות רואות באתר זה את מקום מיתת רחל, אשר מתה כאשר ילדה את בנה בנימין. לפי זה מובן כי המקום נקרא בשמות אלו על שם שני המאורעות שאירעו בו: "גבול בנימין" על שם לידת בנימין, ו"צלצח" (צלמוות) על שם מיתת רחל.

המסורת המקומית על 'קצר בנימין' – "האגדה הערבית סיפרה שרחל ילדה בו את בנה בנימין"⁵⁴⁴.

המסורת המקומית על 'צליח' – מקום מקודש לנוצרים בשם 'קתיסמא' (המנוחה), שהפך לאחר הכבוש הערבי למסגד. קדושת המקום נובעת לדבריהם משום שכאן שכבה מרים אמו של ישו כשתקפה צירי לידה⁵⁴⁵.

עולה רגל נוצרי מהמאה ה' מתאר מקום זאת כך: "בדרך ההולכת לבית לחם, במיל השלישי מירושלים, קבורה גופתה של רחל בגבול המקום הנקרא רמה... אומרים כי מרים הקדושה, בברחה מצרימה, ישבה במקום הזה... שם בנויה עתה כנסייה"⁵⁴⁶. מדברים אלו עולה שמקום זה היה במקורו אתר מקודש של רחל, ולאחר מכן הפך למקודש למרים אם ישו.

את קביעתו של הנוסע כי מדובר ב'קבר רחל' קשה לקבל. כי עדויות קדומות יותר, מהמאות ד' וה', מציינות את מצבת קבר רחל במקום המוכר לנו, במיל הרביעי מירושלים מימין הדרך⁵⁴⁷. אלא זהו מקום מיתת רחל, שבנקל התחלף ל'קבר רחל'.

מסתבר שכך הפך המקום למקודש לנצרות. שורש הדבר היה שכאן היה המקום שבו שכבה האם (רחל) שהתקשתה בלידה. אצל הנוצרים הוחלפה רחל באמו של ישו, וכך נולד מקום מקודש לנצרות. ראוי שנחזיר למקום זה את כבודו הראשון: מקום מיתת רחל.

מהי 'כברת ארץ'?

מן האמור עד כאן עולה שמקום מיתת רחל קרוב לקבר רחל, אך אינו זהה לו. קבר רחל סמוך לבית לחם (הקדומה), והמרחק ממנו לעיר אינו עולה על 2 ק"מ. מקום מיתת רחל לעומת זאת נמצא צפונה יותר, ב'צליח', ובינו לבית לחם יש כ-4 ק"מ.

כשנדקדק בלשון הכתוב נגלה שאכן באזור זה עלינו לחפש את מקום מיתת רחל, שהרי כתוב שרחל מתה "בְּעוֹד כְּבֶרֶת אֶרֶץ לְבָא אֶפְרָתָה" (בראשית מח, ז). (על מקום קבורתה לא נאמר 'כברת ארץ'). רחל אם כן נפטרה במרחק של 'כברת ארץ' מאפרתה, היא בית לחם.

מהי 'כברת ארץ'? פשוטו של מקרא הוא שמדובר במידת מרחק ידועה. כך מלמד גם המחקר המשווה של שפות עתיקות:

"כמה מפרשני ימי הביניים ראו כי של 'כברת' את כי הדמיון, ופתרו את המילה 'ברת' במשמעות פרסה או מיל; דעה זו מתאשרת מן האכדית beru... ומכאן הביטוי העברי כברת הארץ... ופירושו כפרסה רגילה במידת הארץ"⁵⁴⁸.

⁵⁴⁴ וילנאי, אנציקלופדיה אריאל, תל אביב תשל"ט, עמ' 7053.

⁵⁴⁵ אבנר, חדשות ארכיאולוגיות ק', תשנ"ד, עמ' 79; אבנר ופוני, תהליכי תכנון אדריכליים בתקופה הביזנטית: כנסיית הקתיסמה, בתוך: אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון, הקובץ העשירי, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, אריאל תשס"א, עמ' 171-172; אבנר, כנסיית הקטיסמא בדרך בין ירושלים ובית לחם, קדמוניות 130, תשס"ו, עמ' 117-121.

⁵⁴⁶ לימור, מסעות ארץ הקודש, יד בן צבי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 236.

⁵⁴⁷ לימור, שם, עמ' 37, 144.

⁵⁴⁸ טור-סיני, א"מ ד', עמ' 11-12.

רחל מתה אם כן במרחק של כפרסה מבית לחם. פרסה היא 4-6 ק"מ, שהוא המרחק שבין 'צליח' לבית לחם. הפסוק האומר כי רחל מתה "בעוד כבדת ארץ לבא אפרתה", תומך אם כן בזיהוי שהצענו למקום מיתת רחל.

'גבול בנימין בצלצח' בדרום ירושלים (מתחת לרמת רחל). הסלע המקודש שבמרכז האתר – מקום מיתת רחל

פרק לז: חמורבי

חוקי חמורבי – 'אנומה אליש' – עלילות גילגמש – מארי והתורה – חמורבי והתורה –
 חוסר אמינותה של רשימת המלכים – מתי חי חמורבי? – תעודות מארי ודור ההתנחלות –
 התורה וספרות העמים

העם הקדום ששלט בבבל היה העם השומרי, ומאוחר יותר באו הבבלים. החשוב במלכי השושלת הבבלית הראשונה היה חמורבי, שהפך את ממלכתו לאימפריה, ואת העיר בבל למרכז לחכמה. בזמנו נולד סגנון חדש של יצירות ספרותיות, השונה מן הספרות השומרית הקדומה. לחלקים מהספרות החדשה יש דמיון לדברי התורה. מדובר ב'חוקי חמורבי', ב'אנומה אליש' (סיפור בריאת העולם), וב'עלילות גילגמש'. גם אצל מלך נוסף בן זמנו של חמורבי, זמרילים מלך העיר 'מארי', נמצאו דברים המזכירים את הנאמר בתורה, כמו שיובא להלן.

חוקי חמורבי

חוקי חמורבי הם קובץ דינים שלדבריו קיבלם ממרום בכדי להשכיח צדק בארץ: "למען לא יעשוק התקיף את החלש, לנהל במישרים יתום ואלמנה"⁵⁴⁹. בין החוקים ניתן למצוא כאלו המזכירים את הנאמר בספר שמות. להלן מספר דוגמאות:
 "המשחית עין רעהו עינו תושחת, אם אבר ישבור אברו ישבר... המפיל שן רעהו שינו יפילו". דברים הדומים לכתוב בספר שמות (כא, כד): "עין תחת עין, שן תחת שן, יד תחת יד, רגל תחת רגל".

"כי ישכיר איש שור או חמור וטרפו ארי בשדה, הנזק לבעליו". לעומת: "כי יתן איש אֶל רעהו חמור או שור או שֶׁה... אִם טָרַף יִטְרֹף יִבְאֶהוּ עַד, הַטָּרֶפָה לֹא יִשְׁלַם" (שם כב, ט-יב).
 "כי יגח שור את איש בלכתו בשוק והמיתו, אין בדין זה טענה. כי יהיה שור נגח והועד בבעליו ולא גדע קרניו ולא שמרו ונגח איש והמיתו, מחצית מנה כסף יתן". לעומת: "וכי יגח שור אֶת אִישׁ או אֶת אֲשֶׁה וָמָת... בַּעַל הַשּׁוֹר נָקִי. וְאִם שׁוֹר נִגַּח הוּא מְתָמֵל שְׁלֹשׁ וְהוּעַד בְּבָעְלָיו וְלֹא יִשְׁמְרֵנוּ וְהָמִית אִישׁ או אֲשֶׁה... וְנָתַן פְּדִיָּן נַפְשׁוֹ כָּלֹל אֲשֶׁר יוֹשֵׁת עָלָיו" (שם כא, כח-ל).

'אנומה אליש'

'אנומה אליש' הוא הגרסה הבבלית לסיפור בריאת העולם, ולפיו היו בתחילה רק מים. אלת הים 'תיהמת' ובעלה הולידו את שאר האלים, ומשלא יכלו לסבול את הרעש שהקימו צאצאיהם, ביקשו

⁵⁴⁹ קורנגרין, חוקי המזרח הקדמון, תל-אביב תש"ד, עמ' 9.

להשמידם. במלחמה ביניהם חתך אחד האלים את גופת תיהמת הדומה לתנין לשתי חתיכות. מאחד יצר את השמים וקבע בהם את הכוכבים, ומהשני עשה את היבשה⁵⁵⁰. חוקרים הסבו את תשומת הלב לכך שגם בספר בראשית מסופר שהעולם היה בראשיתו כולו מים, ומוזכרים תהום ותנינים "וַחֲשָׁן עַל פְּנֵי תְהוֹם", "וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הַתַּנִּינִים הַגְּדֹלִים" (בראשית א, ב; שם, כא).

עלילות גילגמש

שיר עלילה על אחד ממלכי קדם שבו שולב סיפור על זקן האנושות הקרוי 'אתנפשתים'. וכך היה המעשה: אחד האלים גילה לאתנפשתים כי עומד להגיע מבוול ועליו לבנות ספינה ולשים בה בעלי חיים מכל המינים. האיש עשה כדבריו ומרח את התיבה בכופר. אז בא המבוול שנמשך כשבעה ימים, ובסיומו פתח האיש את חלון הספינה וראה את ראשי ההרים. כשנעצרה הספינה נשלחה יונה שחזרה לתיבה כי לא מצאה מנוח לרגלה וכמוה הסנונית. לאחריה נשלח עורב שלא חזר. האיש יצא מהספינה והקריב קרבן⁵⁵¹.

סיפור זה מזכיר כמובן את המסופר בתורה על נח (בראשית פרקים ו-ח).

מארי והתורה

גם אצל זמרילים מלך מארי מצאנו דברים מוכרים. אם המיתוס הבבלי מזכיר את פרשת בריאת העולם, הרי שבקישוטי הארמון במארי נמצאו תיאורים המזכירים את פרשת גן עדן: קילוחי מים הנפרדים לארבעה ראשים, ועצים ולידם כרובים⁵⁵². אלו מעלים בזכרוננו את הפסוקים: "וַיִּקְרָא יְצָא מַעַדֵּן לְהִשְׁקוֹת אֶת הַגֶּן וּמִשָּׁם יִפְרֹד וְהָיָה לְאַרְבָּעָה רָאשִׁים... וַיִּשְׁכֵּן מִקֶּדֶם לְגֵן עֵדֶן אֶת הַפְּרָדִים" (בראשית ב, י; שם ג, כד).

מלבד זאת, "מתייחד הנוהל המשפטי במארי בקווים מסוימים שלקצתם נמצאת מקבילה במקרא"⁵⁵³.

גם אצל זמרילים, בן דורו של חמורבי, נמצא אם כן דמיון לתורה.

חמורבי והתורה

חמורבי חי בתקופת האבות, ויש אף המזהים אותו עם המלך 'אמרפל' מימי אברהם (בראשית יד, א). כלומר חמורבי חי דורות רבים לפני יציאת מצרים ומתן תורה. מה פשר הדמיון בין הספרות הבבליה בזמנו לבין התורה?

אנשי ביקורת המקרא רואים בתעודות הבבליות מקור לדברים בתורה: פרשת משפטים מחקה את חוקי חמורבי, פרשת הבריאה יסודה בעלילת תיהמת, ופרשת נח היא עיבוד של עלילות גילגמש. המאמינים דחו זאת ובמיוחד השתדלו להראות שהדמיון בין חוקי חמורבי לדיני התורה הוא

⁵⁵⁰ שפרה וקליין, בימים הרחוקים ההם, ת"א תשנ"ז, עמ' 9; פישמן, אוצר המיתולוגיות והמיתוסים, ישראל 2002, עמ' 191.

⁵⁵¹ קאסוטו, א"מ ב', עמ' 493.

⁵⁵² מלמט, א"מ ד', עמ' 561.

⁵⁵³ מלמט, שם, עמ' 576.

מקרי⁵⁵⁴. קיימת גם דעה האומרת שדברים אלו מקורם בנביאים שקדמו לאברהם אבינו, כדוגמת שם ועבר⁵⁵⁵. נקודת המוצא של כולם היא שחמורבי חי בתקופת האבות, וזאת מניין? הזמן המדעי שניתן לחמורבי היה המאה הכ"ב לפה"ס, והוא נקבע על סמך תעודה בבליית מימי בית שני. לאחר מכן נמצאו תעודות קדומות יותר (תעודות מארי) המוכיחות שחמורבי חי בימי המלך האשורי שמי-אדד, שעל פי רשימת מלכי אשור זמנו הוא המאה הי"ח לפה"ס. הרשימה האשורית נחשבת אמינה יותר מן התעודה הבבלית, ולכן תוקן זמנו של חמורבי למאה הי"ח לפה"ס, (יש מאחרים או מקדימים עד מאה שנה). זמנו של חמורבי קדום לפי זה במאות שנים למתן תורה (מאה ט"ו או י"ד לפה"ס).

חוסר אמינותה של רשימת המלכים

זמנו של חמורבי מבוסס אם כן על רשימת מלכי אשור, אך גם היא אינה אמינה מהסיבות הבאות:
א. בחלקה הראשון של רשימה זו, המונה את אבותיו של שמי-אדד, נוספו שמות דימיוניים: "הרשימה מזכירה את אבותיו האמיתיים ובצידם אבות מדומים... הכללתם נועדה להוסיף לו יוקרה"⁵⁵⁶. אם תחילתה של הרשימה הוא כוזב, מניין שהמשכה הוא מדויק?
ב. רשימה זו המסתיימת בתגלת-פלאסר, היא ככל הנראה מימי יורשו סרגון (מאה ח' לפה"ס). מימי בנו של סרגון – המלך סנחריב – קיימת כתובת שמספר השנים המופיע בה אינו תואם את האמור ברשימה, וכך גם אצל בנו, המלך אסרחדון. לחוקרים לא נותר לומר אלא ש"סופרי אסרחדון ערכו את החשבון בדרך שטיבה לא התברר לנו עדיין כל צרכו"⁵⁵⁷.
 אם כן, אפילו סופרי ממלכת אשור שחיו בדור הסמוך לחיבור הרשימה לא נתנו בה אימון, ולכן הרשו לעצמם לכתוב מספרים כפי הבנתם, השונים מן הכתוב ברשימה. הדבר מגביר את החשד שלרשימה נוספו מלכים פיקטיביים.

[סיבה אפשרית להוספת השמות היא, שבימי תגלת-פלאסר הגיעו כיבושי אשור לראשונה לארצות מרוחקות (וארץ ישראל בכללן). המפגש עם תרבויות זרות עורר את השאלה למי הבכורה, כלומר איזה עם עתיק יותר, ולשם כך נזקקו האשורים להאריך את תולדותיהם, ולהוסיף שמות לא אמיתיים].

ג. סיבה נוספת להטיל ספק בקיומם של חלק מהמלכים המוזכרים ברשימה היא, שקיים דמיון מתמיה בין מלכים שחיו כביכול במאות י"ג-י"א לפה"ס (מלכי האימפריה האשורית התיכונה) עם מלכים מהמאות י"ד-י"א לפה"ס (מלכי האימפריה המאוחרת). נשווה ציטוטים המתייחסים לשלמנאסר א' וב' מהאימפריה התיכונה לציטוטים המתייחסים לשלמנאסר ג' וד' מהאימפריה המאוחרת: שלמנאסר א' – "ניצל את הסתבכות החיתים... פלש לאררט, פשט על כרכמיש, פתח את דרכי המסחר בכיוון צפון מערב."

שלמנאסר ב' – "מלך בתקופה של לחץ ומתיחות."

אלה הם המלכים מהאימפריה התיכונה, ולעומתם המלכים מהאימפריה המאוחרת:

שלמנאסר ג' – "פורר את ברית המדינות הנאו-חיתיות שבראשן עמדה כרכמיש... הדביר גם את אררט... הבקיע דרך אל מקורות חמרי הגלם באנטוליה ובצפון סוריה."

שלמנאסר ד' – "מלכותו היתה תקופת ירידה לאשור."⁵⁵⁸

[גם שמות מלכי החיתים (אויבי שלמנאסר א') ומלכי הנאו-חיתים (אויבי שלמנאסר ג') דומים זה לזה, אף שעל פי המקובל במחקר מדובר בשני עמים שונים. ההיסטוריונים מצביעים על "נטייתם

⁵⁵⁴ זר-כבוד, מה בין משפטי התורה לחוקי עמורבי?, בתוך: אלינר ואחרים (עורכים), ספר זיידל – מאמרים בחקר התנ"ך, ירושלים תשכ"ב, עמ' 18-22; גרילק, ה"דמיון" שאיננו דמיון, ניצוצות 9, תשנ"ג, עמ' 44-54.

⁵⁵⁵ הראי"ה קוק, אדר היקר, ירושלים תרס"ו, עמ' מ"ב.

⁵⁵⁶ מלמט, מארי וישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 149-150.

⁵⁵⁷ תדמור, ההיסטוריה של עם ישראל, כרך ב', עמ' 45.

⁵⁵⁸ אנציקלופדיה עברית, ערך שלמנאסר.

הברורה של השליטים הנאו-חיתים להיקרא בשמות חתיים היסטוריים... אבל עלינו לדעת שהם אינם צאצאי החיתים"⁵⁵⁹].

גם לתגלת-פלאסר א', שהיכה את ארם וכיבושיו הרחיבו את האימפריה התיכונה עד לים התיכון, ולתגלת-פלאסר ג' שהיכה את ארם וכיבושיו הרחיבו את האימפריה המאוחרת עד לים התיכון, יש הרבה מן המשותף.

דברים אלו מוליכים למסקנה שמלכי האימפריה התיכונה אינם אלא העתקה כפולה של המלכים המאוחרים.

ד. התאריכים המופיעים בכתובות המלכים שלמנאסר ותכולתי-נינורתה אינם הולמים את תאריכי 'רשימת המלכים', ותומכים בכך שה'אימפריה האשורית התיכונה' לא היתה קיימת במציאות.

כתובות אלו מספרות על מלך קדום מאד (לפני חמורבי ושמי-אדד) בשם 'אילושומה'. שלמנאסר מספר כי עברו 739 שנה מן המלך ארישו בן אילושומה עד לשנה שהוא החל למלוך. תכולתי-נינורתה מספר שעברו רק 720 שנה מהמלך אילושומה עד ימיו. מתי נכתבו כתובות אלו?

מקובל לשייכן לשלמנאסר א' (1273-1244 לפה"ס) ולבנו תכולתי-נינורתה א' (1243-1207 לפה"ס) מהאימפריה התיכונה, וכמובן שלא ניתן ליישב את המספרים המופיעים בשתי הכתובות, משום שלפיהן יוצא שהאב (אילושומה), מלך ב-1963 לפה"ס לכל המוקדם, והבן (ארישו) ב-2012 לפה"ס. כלומר, הבן מלך 49 שנה לפני אביו, וזהו כמובן דבר שלא ייתכן.

על הסתירה בין הכתובות מנסים לענות בתירוץ דחוק: "נראה שיש לראות 720 שנים כמספר עגול של 12X60 ואין להשתמש בו בחישוב כרונולוגי"⁵⁶⁰.

שונה הדבר כאשר אנו משייכים זאת לאימפריה המאוחרת, שגם בה היו מלכים בשמות אלו. כאן שלמנאסר (858-824 לפה"ס) אינו אביו של תכולתי-נינורתה (890-884 לפה"ס) אלא נכדו, וכך מתגלית התאמה: האב (אילושומה) ב-1610 לפה"ס, ובנו (ארישו) ב-1597 לפה"ס.

אם אילושומה וארישו חיו בסביבות שנת 1600, חמורבי ושמי-אדד חיו בהכרח מאוחר יותר. רשימת המלכים הארוכה לא יכולה להיכנס כולה לתוך הזמן שנותר, ועלינו להשמיט חלק ממנה, כלומר, את האימפריה התיכונה שאינה אלא יצירת הדמיון.

מתי חי חמורבי?

שמי-אדד מלך 33 שנה, ובשנתו ה-23 החל למלוך חמורבי (מלך 42 שנה). על פי כתובת שלמנאסר, הנזכרת בפיסקה הקודמת, נוכל לחשב מתי חיו מלכים אלו.

בכתובת זו נאמר בין היתר, שעברו 580 שנה מתיקון שעשה שמי-אדד באחד המקדשים, עד לראשית מלכות שלמנאסר. מכיון שלמנאסר החל למלוך בשנת 858 לפה"ס, הרי ששמי-אדד תיקן מה שתיקן בשנת 1438 לפה"ס.

מכיון שאיננו יודעים באיזו מ-33 שנות מלכותו עשה שמי-אדד את התיקון הנזכר, אנו רק יכולים לומר שתחילת מלכותו היתה בין 1470 ל-1438 לפה"ס. ומכאן ראייה שחמורבי, שמלך 23 שנים אחרי שמי-אדד, החל למלוך בין 1447 ל-1414 לפה"ס. (אמנם גם לכתובת שלמנאסר שעליה הסתמכנו יש להתייחס בהסתייגות, אך היא ודאי יותר אמינה מהרשימה המאוחרת).

חמורבי חי אם כן בסביבות שנת 1400 לפה"ס, וכאמור, חיבר קובץ חוקים. הוא לא היה היחיד לעשות זאת, וכמוהו נהגו מלכים אחרים בני זמנו (איבל-פיאל מלך אשנונה, נידנושה מלך דיר), ו'מסתבר שסגנון זה היה מסימני התקופה'⁵⁶¹. מה גרם למלכים באותה תקופה לחבר ספרי חוקים?

⁵⁵⁹ מזר, א"מ ערך חת, עמ' 337.

⁵⁶⁰ תדמור, ההיסטוריה של עם ישראל, כרך ב', עמ' 44.

⁵⁶¹ תדמור, א"מ ד', עמ' 76.

ייתכן שהלשון שבה נכתבו חוקי חמורבי תוכל להסביר זאת, שכן היא מראה על שאילה מטכסט מערבי: "שפת הקודקס בכל בנינה קרובה מאד לשפה הארמית... שפתו המקורית בודאי היתה "שמיט מערבית", ארמית (או עברית קדומה)".⁵⁶² כשנזכר כי ספר חוקי חמורבי מחקה אם כן ספר חוקים דומה הכתוב בשפה 'שמיט מערבית'. כשנזכר כי המאה ה'ט"ו לפה"ס היא זמן יציאת מצרים ומתן תורה, נוכל לנחש מהו המקור ה'שמי מערבי' שנתן את ההשראה לחמורבי ולבני דורו לחבר ספרי חוקים.⁵⁶³

תעודות מארי ודור ההתנחלות

הזכרנו לעיל את זמרילים מלך העיר 'מארי', בן זמנו של חמורבי. מימיו שרד ארכיון של תעודות בכתב היתדות, שבהם מוזכרת גם העיר הכנענית חצור בלא פחות מ-20 תעודות.⁵⁶⁴ שמו של מלך חצור בתעודות מארי הוא 'בני-אדד', המזכיר את שמו של מלך חצור בימי יהושע והשופטים: 'יבין' (יהושע יא, א; שופטים ד, ב).

מאחת התעודות עולה שמעמדו של יבני-אדד היה גבוה ביותר: "ראויה לתשומת לב העובדה שמבין כל השליטים הנזכרים בתעודה, נושאים רק אבני-אדד וחמורבי את התואר 'מלך'".⁵⁶⁵ בדומה למסופר על ממלכת חצור בימי יהושע: "וַיָּשָׁב יְהוֹשֻׁעַ בָּעֵת הַהִיא וַיִּלְפַּד אֶת חָצוֹר, וְאֵת מֶלֶכָהּ הָכָה בַּחֶרֶב. כִּי חָצוֹר לָפָנִים הָיָה רֹאשׁ כָּל הַמְּלָכֹת הָאֵלֶּה" (יהושע יא, י). מארי סחרה גם עם ארץ ישראל, ובתעודות העוסקות בכך נמצאו שמות עבריים. על כך כותב החוקר מלמט: "בייחוד אמיצה הזיקה לשמות הקדומים בישראל מתקופת האבות וימי הנדודים וההתנחלות".⁵⁶⁶

במארי פוענחו אלפי לוחות, ולא נמצא בהם כל זכר למצרים. מצרים היתה מעצמה ממדרגה ראשונה, ואין לחוקרים הסבר מניח את הדעת לכך: "היעדר שמה של מצרים מתעודות מארי תמוה מאד".⁵⁶⁷

אך גם בארץ ישראל יש תקופה (יחידה) שבה לא מצאו הארכיאולוגים כל סימן לקשר עם מצרים, והיא תקופת הברונזה הביניימית.⁵⁶⁸ שהיא התקופה שבה נכנסו בני ישראל לארץ, כפי שהראנו לעיל (בפרק 'כיבוש יהושע'). זהו בערך גם זמןן של תעודות מארי, והסיבה שמצרים לא מופיעה בהן היא, משום שהיא לא התאוששה עדיין מהמכות שניחתו עליה, ולכן לא היתה לה השפעה בארצות מסופוטמיה.

בחוקי מארי קיים דבר נוסף המוכר לנו מדור ההתנחלות, והוא החוק האוסר להעביר נחלה משבט לשבט. זהו דין לא רגיל בחוקות העמים, אך מוכר לנו מספר במדבר: "וְלֹא תִסָּב נַחֲלָה לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל מִמָּטָה אֶל מָטָה, כִּי אִישׁ בְּנַחֲלַת מָטָה אֲבֹתָיו יִדְבְּקוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל" (במדבר לו, ז), והתקיים רק בדור ההתנחלות, כמאמר חז"ל "דבר זה לא יהא נוהג אלא בדור זה" (בבלי תענית ל:). מקבילה נוספת לדור ההתנחלות הוא הנוהל שנהג במארי להפוך את שלל המלחמה ל'חרם', ובכך לאסור על החיילים להנות ממנו: "החרם – ... היו משתמשים כדי למנוע את הצבא מלבזז

⁵⁶² קורנגרין, חוקי המזרח הקדמון, תל-אביב תש"ד, עמ' 9.

⁵⁶³ השתמשנו במספרים המקובלים, אך בפרק 'מתי צר סנחריב על ירושלים?' (ובנספחים) הראנו שיש להחסיר הן בתולדות ישראל והן בתולדות אשור. כך שיציאת מצרים אירעה בשנת 1405 לפה"ס וחמורבי החל למלוך בין 1373 ל-1339 לפה"ס. כלומר הוא החל למלוך כמה עשרות שנים לאחר מתן תורה.

⁵⁶⁴ מלמט, חצור בתעודות מארי, באר שבע – כרך ט"ו, תשס"ב, עמ' 80.

⁵⁶⁵ מלמט, מארי והמקרא, ירושלים תשל"ד, עמ' 107.

⁵⁶⁶ מלמט, א"מ ד', עמ' 570.

⁵⁶⁷ תדמור, ההיסטוריה של עם ישראל – כרך ב', עמ' 50.

⁵⁶⁸ כוכבי, תקופת הברונזה התיכונה I (תקופת הברונזה הביניימית) בארץ ישראל, קדמוניות 6 (תשכ"ט); אורן, קשרי גומלין בין הלבנט למרחב האיגאי בשלהי תקופת הברונזה הקדומה, ארץ ישראל כ"ז, תשס"ג, עמ' 10-15.

את שלל המלחמה"⁵⁶⁹. גם זהו דבר לא רגיל בחוקי העמים, המוכר לנו ממלחמות שניהלו בני ישראל בדור ההתנחלות. כך נעשה בערד: "וַיֵּדֶר יִשְׂרָאֵל נֶדֶר לַה' וַיֹּאמֶר אִם נָתַן תִּתֶּן אֶת הָעָם הַזֶּה בְּיָדִי וְהִתְרַמְּתִי אֶת עֲרֵיהֶם" (במדבר כא, ב). ולאחריה בכיבוש יריחו: "וְהָיְתָה הָעִיר חָרָם, הִיא וְכָל אֲשֶׁר בָּהּ לַה'... שְׁמָרוּ מִן הַחָרָם, כֹּפֶן פְּחִירֵימוֹ וְלִקְחָתָם..." (יהושע ו, יז-יח). גם כתיבי מארי תומכים אם כן בתיארוך חמורבי לדור שאחר יציאת מצרים.

התורה וספרות העמים

דמיון בין דברי התורה ליצירות ספרותיות של עמים אחרים, אינו מצטמצם לימי חמורבי. לדוגמא ניתן להביא את אגדת הולדת סרגון שנמצאה בספריית המלך אשורבניפל (סוף ימי בית ראשון): "נולדתי בסתר, אמי שמתני בתיבת גומא וסגרה את פתחה בזפת, שמתני בנהר ושואב מים העלני וגדלני כבנו"⁵⁷⁰. דברים אלו מזכירים כמובן את הסיפור המקראי על הולדת משה. גם כתיבי העיר הכנענית 'אוגרית', ובכתבים נוספים, קיימים קווי דמיון לכתיבי הקדש, וחוקרים רבים מבקשים לראות בתעודות אלו את ה'מקורות' למקרא. בדיון זה יש להחיל את הכלל "מטיבם של קרובים אתה לומד על הרחוקים". שכן גם בזמננו יש דמיון בין דת ישראל לדתות אחרות. כאן אין ספק מי המקור ומי החיקוי. הספר היהודי המקודש נשתמר ללא שינוי במשך כל שנות הגלות, בעוד עמי העולם נטשו זה אחר זה את מסורת אבותיהם, וקיבלו עליהם את האמונה בתנ"ך.

מסתבר שכך גם אירע בימים הרחוקים. חוקי חמורבי, אגדת סרגון, כתיבי אוגרית ותעודות מסוג זה מלמדות ש'ספר הספרים' נערץ היה כבימינו, ותוכנו השפיע כבר אז על ספרות העולם.

לסיכום: לחוקי חמורבי יש דמיון לחוקי התורה. חמורבי מתוארך לתקופת האבות (סביבות 1800 לפה"ס) ולכן יש הסוברים כי חוקי התורה מחקים את חוקי חמורבי. תיארוך חמורבי מיוסד על רשימת המלכים האשורית, שבחלקה הראשון רשומים מלכים דמיוניים, והמשכה נחשב לאמין.

בפרק זה ראינו כי השוואת המשך הרשימה לכתובות קדומות, מוכיח כי גם בחלקים מאוחרים יותר של הרשימה נוספו מלכים דמיוניים.

מכאן נובע שיש לתקן את תיארוך חמורבי ולהעמידו בימי יהושע (סביבות 1400 לפה"ס), ואם כך, מסתבר שחמורבי הוא ששאל מחוקי התורה ולא להפך.

⁵⁶⁹ מלמט, א"מ ד', עמ' 577.

⁵⁷⁰ שפרה וקליין, בימים הרחוקים ההם, עמ' 632.

פרק לח: סיכום הספר

ספרנו פתח בשאלה: האם מתאימים ממצאי הארכיאולוגיה לכתוב בתנ"ך? נושא זה הוא 'ים שאין לו סוף', שמתוכו השתדלנו לדלות כמה שיותר מידע היכול לענות על השאלה. המסקנה היא כי הממצאים אכן מתאימים למסופר במקרא, אך תנאי מוקדם לכך הוא תיקון לוח הזמנים המופיע בספרי ההיסטוריה, שהוא שגוי בלא קשר לתנ"ך. ולכן הראנו מהו לוח הזמנים הנכון לדעתנו.

קורא המצוי בנושא יכול היה להיווכח, כי על אף חשיבותה של עבודתו החלוצית של ד"ר עמנואל וליקובסקי, לא קיבלנו את תיארוכיו לשושלות המצריות, אלא רק בחלקם (לראשית שושלת י"ח ולשושלות כ'-כ"א). ההבדל ניכר במיוחד בתיארוך יציאת מצרים: לדעת וליקובסקי היא היתה סמוך לעליית שושלת ט"ו, ולדעתנו בסוף שושלת ד'!

צעד חשוב נוסף עשה הספר 'התנ"ך האבוד' העוסק בעיקר בארכיאולוגיה של ארץ ישראל. קיבלנו (באופן כללי) את חלקו הראשון של התיארוך שהציע 'התנ"ך האבוד' (עד תקופת הברונזה התיכונה). [למעט תיארוך יציאת מצרים (לדעתו סוף שושלת ו', ולדעתנו סוף שושלת ד')]. מכאן ואילך (מתקופת הברונזה המאוחרת), דרכינו נפרדות לחלוטין:

לדעת 'התנ"ך האבוד' תקופת הברונזה המאוחרת היא סוף ימי בית ראשון, תקופת ברזל 1 היא ימי שיבת ציון, ותקופת ברזל 2 היא התקופה ההלניסטית. לדעתנו תקופת הברונזה המאוחרת לא היתה קיימת בפני עצמה, תקופת ברזל 1 היא סוף ימי בית ראשון, ותקופת ברזל 2 היא ימי גלות בבל וימי שיבת ציון.

מן האמור בספרנו (ומן הנספחים), עולה כי בלוח הזמנים של ארץ ישראל יש לבצע את התיקונים הבאים:

א. התקופה הכלקוליתית בארץ ישראל זהה לראשית תקופת הברונזה הקדומה. (ראיות הובאו בנספח 'מתי התחילה התרבות הגרזאית'?).

ב. תקופת הברונזה הביניימית היא קצרה, וארכה עשרות שנים בלבד. (ראיות הובאו בנספח 'באיזו תקופה היתה שושלת י"ב?').

ג. תקופת הברונזה התיכונה 2 מקבילה לסוף ימי הממלכה הקדומה במצרים ולתקופת הביניים א', ותקופת הברונזה התיכונה 2 מקבילה לממלכה התיכונה במצרים (שושלת י"ב). (ראיות הובאו בנספח 'בימי איזו שושלת היתה תקופת הברונזה התיכונה 2?').

ד. תקופת הברונזה המאוחרת לא התקיימה במציאות. חלקה הראשון זהה לתקופת הברונזה התיכונה 2, וחלקה השני זהה לתקופת ברזל 1. (ראיות הובאו בפרק 'תקופת הברונזה המאוחרת – תקופה דמיונית').

ה. תקופת ברזל 2 אינה ימי בית ראשון (מאות י-ז לפה"ס): חלקה הראשון הוא ימי גלות בבל (אמצע מאה ו' לפה"ס). (ראיות הובאו בפרק 'התקופה הבבלית'). והמשכה הוא ימי שיבת ציון (סוף מאה ו' – ראשית מאה ה' לפה"ס). (ראיות הובאו בפרקים 'למלך', 'הנגב בימי שיבת ציון', 'מי הבירה').

בלוח הזמנים של מצרים יש לבצע את התיקונים הבאים:

א. התרבות הגרזאית במצרים אינה 'קדם-שושלתית', אלא מזמן שושלות ג'-ד'. (ראיות הובאו בנספח 'מתי התחילה התרבות הגרזאית?').

ב. תקופת הממלכה החדשה במצרים לא היתה קיימת במציאות: חלקה הראשון זהה עם הממלכה התיכונה (שושלת י"ב). (ראיות הובאו בפרק 'הממלכה החדשה במצרים – ממלכה דמיונית – חלק א'). חלקה השני זהה עם שושלת כ"ו. (ראיות הובאו בפרקים 'תקופות ללא שרידים', 'תקופות שחזור', 'מלכים וכפיליהם', ו'מתי נכתבו איגרות אל-עמרנה'). וחלקה האחרון זהה עם שושלות כ"ח-ל' (ראיות הובאו בפרק 'הממלכה החדשה במצרים – ממלכה דמיונית – חלק ג').

ג. שושלת כ"א לא היתה שושלת מלכותית, אלא שושלת של כהני דת בתקופה הפרסית, עד ראשית ימי בית תלמי (ראיות הובאו בפרק 'הממלכה החדשה במצרים – ממלכה דמיונית – חלק ג').

ד. שושלות כ"ב-כ"ג מלכו רק כ-90 שנה, ולא 220. יוצא מכך שלא קיימת תקופת 'שושלת כ"ג'. (ראיות הובאו בפרק 'המושע בימי יהואחז').

ה. בשושלת כ"ה היו רק שני מלכים (ראיות הובאו בנספח 'כמה מלכים מנתה השושלת הכושית?'). תיקון נוסף שיש לעשות בכל הלוחות הוא קיצור השנים, משום שלחלק ממלכי ישראל, יהודה ואשור, וכן בשושלת י"ט במצרים נמנו שנים של ששה חדשים. (ראיות הובאו בפרק 'מתי צר סנחריב על ירושלים?').

לאור דברים אלו יוצא כי לוח הזמנים הנכון אינו זה שהבאנו בתחילת חלק ב' אלא זה:

לוח זמנים מתוקן

התאריך (לפנה"ס)	מצרים	ארץ ישראל	תנ"ך
2000-1650	שושלות א'-ב'	ברונזה קדומה א' (כלקולית-ע'סולית)	תקופת האבות
1650-1550	שושלת ג'	ברונזה קדומה ב'	יוסף
1550-1405	שושלת ד'		שיעבוד מצרים
1405-1365	שושלת ה'	ברונזה קדומה ג'	נדודי בני ישראל במדבר
1365-1300		ברונזה ביניימית	כיבוש יהושע
1300-1000	שושלות ו'-י"א	ברונזה תיכונה א2	תקופת השופטים
1000-840	שושלת י"ב (ראשית שושלת י"ח)	ברונזה תיכונה ב2 (ברונזה מאוחרת 1)	שאול, דוד, שלמה רחבעם, אבים, אסא
840-785	שושלות י"ג-ט"ז		יהושפט-אחאב
785-693	שושלת כ"ב (לובית)		יהואש עד חזקיהו חרבן שומרון (-693)
693-663	שושלת כ"ה (כושית)		חזקיהו
663-655	כיבוש אשורי		מנשה
655-600	ראשית שושלת כ"ו = סוף שושלת י"ח (עד -584)	ברזל 1 (ברונזה מאוחרת 2)	יאשיהו, יהויקים
600-525		תחילת ברזל 2	סוף בית ראשון (חורבן הבית -586)
	סוף שושלת כ"ו = שושלת י"ט		גלות בבל (538-586 לפנה"ס)
525-485	שושלת כ"ז (פרסית)	אמצע ברזל 2 (למלך')	שיבת ציון
485-430		סוף ברזל 2 ('ורדה')	מרדכי ואסתר, עזרא ונחמיה
430-400		התקופה הפרסית	
400-370	שושלת כ"ח-ל' (שושלת כ')		

נספחים

תוכן הענינים

נספח א': האם נמצא קשר בין אמתתפ לצפנת פענח?	[לפרק א]
נספח ב': מתי התחילה התרבות הגרזאית?	[לפרק ב]
נספח ג': על איזו שושלת מדברים פפירוס איפואר ונפר-רח'ו?	
נספח ד': הפירמידות	
נספח ה': מהי ארץ רעמסס?	
נספח ו': מהי ארץ גושן שבארץ ישראל?	
נספח ז': מהו 'בעל צפון'?	
נספח ח': היכן ים סוף?	
נספח ט': מי היו החיקסוס?	
נספח י': היכן מת אהרן, בהור ההר או במוסרה?	[לפרק ד]
נספח י"א: האם מת אהרן בארץ ישראל?	
נספח י"ב: האם קיימת מצבה לאהרן?	
נספח י"ג: מתי חרבה ערד?	
נספח י"ד: היכן היו 'גוים' ו'חרושת הגוים'?	[לפרק ו]
נספח ט"ו: האם ישב יבין בחצור?	
נספח ט"ז: היכן יצק שלמה את כלי בית המקדש?	
נספח י"ז: באיזו תקופה היתה שושלת י"ב?	[לפרק ח]
נספח י"ח: אורוות שלמה	
נספח י"ט: מי הם ה'שותו'?	
נספח כ': מהי 'המכמתת אשר על פני שכם'?	[לפרק יז]
נספח כ"א: מדוע עזב ירבעם את שכם?	
נספח כ"ב: האם קיימת סתירה בין כתובת סנחריב לספר מלכים?	[לפרק כב]
נספח כ"ג: כמה מלכים מנתה השושלת הכושית?	
נספח כ"ד: רשימת מלכי יהודה וישראל	
נספח כ"ה: רשימת מלכי אשור	
נספח כ"ו: מי היו החבירו?	[לפרק כג]
נספח כ"ז: היכן נמצאה טביעת חותמו של גמריהו בן שפן?	[לפרק כה]
נספח כ"ח: 'משא מצרים' של ישעיהו בהקבלה לימי אל-עמרנה	[לפרק כו]
נספח כ"ט: למה התכוון יחזקאל במילים 'בעשרים ושבע שנה'?	[לפרק כז]
נספח ל': כתובת אכיש בן פדי	[לפרק כח]
נספח ל"א: מדוע סמלי המלכות הפרסיים נמצאו דווקא ביהודה?	
נספח ל"ב: של מי החיצים שנמצאו בשכבת החורבן בירושלים?	[לפרק כט]
נספח ל"ג: מדוע היתה ירושלים כה קטנה?	
נספח ל"ד: אורך התקופה הפרסית	
נספח ל"ה: מי ביטל את המזבחות בערד ובסביבות ירושלים?	
נספח ל"ו: שנהבי שומרון	[לפרק ל]
נספח ל"ז: מהי עירו האמיתית של ידון?	
נספח ל"ח: כמה היה השקל הכתוב בתורה?	[לפרק לב]
נספח ל"ט: משקלות הגרה	
נספח מ': שלישיית השקל	
נספח מ"א: איך גדל ה'שקל'?	
נספח מ"ב: האם היו ערים בארץ ישראל בתקופת הברונזה הקדומה?	[לפרק לד]
נספח מ"ג: היכן הוא נחל יבוק?	
נספח מ"ד: הקיימת מחלוקת בחז"ל לגבי מקום קבורת רחל?	[לפרק לו]
נספח מ"ה: היכן נמשח שאול למלך? היכן הוא אלון תבור? ומהי 'גבעת האלהים'?	
נספח מ"ו: האם המזבח שנחשף בהר עיבל הוא מזבח יהושע?	[לפרק לח]
נספח מ"ז: המספרים במקרא	
נספח מ"ח: האם יכולה הארכיאולוגיה לפתור את חידת השיעורים?	[כללי]
נספח מ"ט: כיצד יתאים הכתוב על ה'ים' של שלמה לידע המתמטי?	

נספח א': האם נמצא קשר בין אמתתפ לצפנת פענח?

בפרק א' זיהינו את יוסף עם המשנה למלך בימי פרעה ג'וסר ששמו היה אמתתפ. בתורה נאמר ששמו של יוסף היה "צפנת פענח" (בראשית מא, מה). האם יש עדות שגם אמתתפ נקרא 'צפנת פענח'? לפני שנענה, ננסה להבין את השם "צפנת". מסתבר כי הוא זהה לשם 'צפון' שהוא שמו של האל המצרי 'סופד' (כמו שנראה להלן בנספח 'מיהו בעל צפון'). האם נמצא קשר בין אמתתפ לסופד? אכן. שהרי לאחר מות אמתתפ מרכז הפולחן של האל סופד היה בעיר סקארה, עירו של אמתתפ, ופולחן זה היה משותף עם פולחן אל החכמה 'שמון', שזוהה עם אמתתפ, והכהן נקרא גם 'כהן-שמון' וגם 'כהן-סופד'. זאת ועוד, סופד "מתואר כיצור אנושי בעל לבוש של בני אסיה. בדמות זו הוא מופיע כבר בימי הממלכה העתיקה".⁵⁷¹

מכך יוצא שאמתתפ זוהה עם האל 'סופד'-צפנת, וההבנה כי אמתתפ הוא יוסף מסבירה היטב מדוע המצרים תיארו את סופד כאל שהגיע מאסיה.

מצאנו את צפנת-סופד, וראינו כי התקיימה זיקה בין יוסף-אמתתפ לצפנת-סופד. אך מה פשר חלקו השני של השם – 'פענח'?

'פענח' פירושו: 'החי', ו'צפנת פענח' פירושו: 'האל סופד החי'.⁵⁷² אך אם שמו היה סופד-פענח מדוע הוא ידוע בשם אמתתפ? התשובה היא שאמתתפ היה השם שניתן לו ככהן און, שהרי מצאנו שם זה בין כהני און בדורות מאוחרים.⁵⁷³ מכיון שעל יוסף מסופר שקיבל את השם צפנת-פענח ולאחר מכן נשא את בתו של כהן און, יוצא שאת השם אמתתפ קיבל מאוחר יותר, כשירש את תוארו הנכבד של חותנו, והשם אמתתפ שהיה יוקרתי יותר דחק את השם סופד-פענח.

נספח ב': מתי התחילה התרבות הגרזאית?

בפרק א' זוהה יוסף עם אמתתפ, ולפי זה בני ישראל ירדו למצרים בימי שושלת ג'. מאידך, בפרק ב' זיהינו את ירידת בני ישראל למצרים, עם החדירה מהצפון של אנשי 'התרבות הגרזאית', ותרבות זו החלה בתקופה הקדם שושלתית, הקדומה בהרבה לימי שושלת ג'. לכאורה קיימת סתירה, אך יש לזכור כיצד הגיעו החוקרים לכך שהגדירו את התרבות הגרזאית כ'קדם שושלתית'.

הממצאים שנחשפו בגרזה בחלקם דומים לממצאים מימי הממלכה הקדומה, ובחלקם שונים. מכך הסיק החוקר פיטרי שמדובר בתקופה סמוכה לימי הממלכה הקדומה, אך לא בימי הממלכה הקדומה עצמה. בתחילה סבר שמדובר בתקופה שבאה אחרי הממלכה הקדומה (שושלות ו'-ז'). אחר כך, כשנתגלו ממצאים מתקופה זו, והתברר שאינם דומים לממצאי גרזה, הוקדם תיארוכה של התרבות הגרזאית לתקופה ה'קדם שושלתית' שלפני הממלכה הקדומה.

אך גם תיארוך זה לא נעדר קשיים:

(א) גרדינר עמד על כך שרישומם של המהגרים מהצפון לא ניכר בראשית התקופה השושלתית אלא רק בהמשכה, וסיכם: "עלינו להודות בחוסר הבנתנו את החומר".⁵⁷⁴

(ב) עובי השכבה קטן מאד בהשוואה לאורך הזמן המיוחס לה.⁵⁷⁵

מכל זה עולה שאת התרבות הגרזאית יש לתארך לאמצע הממלכה הקדומה (שושלות ג-ד), והסיבה להבדל בין ממצאים אלו לממצאים אחרים מימי הממלכה הקדומה, הוא מוצאם הזר של התושבים.

הדבר נוגע גם לתיארוכה של אחת התרבויות שהיו בארץ ישראל המכונה 'התרבות הכלקוליתית', שבה עסקנו בפרק 'אתרים מתקופת האבות'. כלי שלב ב' של הכלקוליתיים דומים לכלי הברונזה הקדומה ב',⁵⁷⁶ וכלי שלב א' של הכלקוליתיים נמצאו במכלולי הברונזה הקדומה א', ומכאן שהתרבות הכלקוליתית היא מתקופת הבה"ק א-ב, שהיא ימי השושלות הראשונות במצרים.

אך כיון שהכלים הכלקוליתיים דומים לכלים מצריים המוגדרים 'קדם-שושלתיים', נאלצו להקדים גם את התקופה הכלקוליתית לתקופה הקדם-שושלתית, ולטעון כי במכלולים התערבו כלים מתקופות שונות.⁵⁷⁷

⁵⁷¹ גבעון, אבני סיני, עמ' 126.

⁵⁷² יתכן גם שהכוונה אחרת, שכן בפירמידה שבנה אמתתפ נמצאו שתי כתובות הנוקבות בשם האיש של עיר סופד: 'פרינק' (Giveon, Lexikon der Ägyptologie, V, Wiesbaden 1980, p. 1107), שייתכן שזהו אמתתפ עצמו. כינויו של אמתתפ היה אם כן 'סופד-פרינק' שהוא הכינוי צפנת-פענח שבמקרא.

⁵⁷³ Clayton, Chronicle of the Pharaohs, London 1994, p. 81.

⁵⁷⁴ Gardiner, Egypt of the Pharaohs, p. 397.

⁵⁷⁵ Payne, Catalogue of the predynastic Egyptian collection, Oxford 1993, p. 6.

⁵⁷⁶ דותן, התקופה הכאלקוליתית המאוחרת בא"י, ארץ ישראל י' (תשל"א), עמ' 130.

⁵⁷⁷ גופנא, הגיאוגרפיה היישובית של מישור החוף הארץ-ישראלי בתקופת הברונזה הקדומה, דוקטורט, ת"א תשל"ד, עמ' 164-165.

אך האמת היא שהתרבות הכלקוליתית בארץ ישראל היא בת זמנה של הברונזה הקדומה, כשם שה'תרבות הגרזאית' במצרים היא בת זמנה של הממלכה הקדומה. ההבדלים בין 'התרבות הכלקוליתית' ל'תרבות הברונזה הקדומה', נובעים מכך שאנשי הברונזה הקדומה היו יושבי הקבע, ואילו אנשי התרבות הכלקוליתית היו חברים נוודים שהגיעה מצפון.⁵⁷⁸

נספח ג': על איזו שושלת מדברים פפירוס איפואר ונפר-רח'?

בפך ב' הובאו הפפירוסים 'ייסורי איפואר' ו'נבואת נפר-רח', שבהם מסופר על אסונות שפקדו את מצרים בזמן מסוים, אך לא התפרש בהם מתי היה זמן זה. בשאלה זו חלוקים החוקרים בדעותיהם. יש הסוברים כי מדובר בימי שושלות ז'-י"א, ויש הסוברים כי מדובר בימי שושלות י"ג-י"ז.

אך עיון בפפירוסים מראה כי הזמן שאליו מתייחסות תעודות אלו הוא נפילת שושלת ד', משום שנבואת נפר-רח' פותחת בסיפור על המלך סנפרו שהובא לפניו נביא. המלך ביקש ממנו שיספר על העתיד לקרות לממלכתו והוא החל לכתוב את 'נבואת נפר-רח'. בית המלוכה שהקים סנפרו התקיים רק עד סוף שושלת ד', כך שהאסון העתיד לקרות לממלכתו לא יכול להיות מאוחר יותר.

הוכחה נוספת שמדובר בנפילת שושלת ד', היא הקטע המדבר על ביטול מעמדו של 'רע' כאלהי מצרים. זוהי תופעה חד-פעמית שאירעה רק בסוף שושלת ד', ולא חזרה על עצמה. (גם לא אצל המהפכן הדתי אחנאטון, שנקרא אף הוא 'בן-רע').

מסקנה: הפפירוסים המספרים על תקופה שבה אירעו במצרים אסונות כבדים, מתייחסים לימי נפילת שושלת ד'.

נספח ד': הפירמידות

'פירמידה' אינה מילה מצרית, אלא יוונית. המילה המצרית היא 'פיר-אמ-אס' שאותה שיבשו היוונים ל'פירמידה'. את המילה 'פיראמאס' אין יודעים להסביר. אדוארדס, מגדולי חוקרי הפירמידות, כותב: "משמעות השם מעורפלת."⁵⁷⁹ האם תוכל הקריאה במקרא לתת הסבר לשם המצרי? לשם כך ננסה להבין את הכתובים המדברים על עבדות בני ישראל, אשר הראנו (בפרק ב') כי היתה בימי שושלת ד' (תקופת הפירמידות הגדולות).

בספר שמות מסופר כי פרעה כפה על בני ישראל לבנות לו 'ערי מסכנות' שנקראו 'פיתום' ו'רעמסס' (שמות א, יא). מה פירוש 'ערי מסכנות'?

תשובה לכך נותנים 'כתבי אוגריט'. אלו תעודות מתקופת המקרא שנחשפו בעיר הכנענית 'אוגריט', ובתעודות אלו המילה 'סכנ' פירושה 'מצבה'.⁵⁸⁰ ועל פי זה מובן ש'ערי מסכנות' הם ערי-מצבה, כלומר ערי הפירמידות.⁵⁸¹ (הפירמידה לא היתה מבנה בודד, אלא מבנה ראשי במכלול מבנים שהוקף בחומה. כלומר, מדובר בעיר שלמה שנבנתה כמצבה לזכר המלך המת).

לפי זה, מהי 'פיתום', ומהי 'רעמסס'?

לשם כך עלינו לדעת: מדוע הפירמידה שהיתה מדורגת בימי שושלת ג' הפכה לישירה בשושלת ד'? הסיבה לשינוי בצורת הפירמידה נובע מהמהפך הדתי שעבר על מצרים באותם ימים. בימי שושלת ג' ראו באל 'אתום' את ראש האלים, והאמינו שאתום היה מניף את המלך המת מהפירמידה לשמים כדי להפכו לכוכב-אל.⁵⁸² בהתאם לכך נבנתה פירמידת המדרגות, שהיא כעין גרם מדרגות העולה השמיים.

בשושלת ד' התחזק מעמד אל-השמש 'רע', שנציגו עלי אדמות היה שבר אבן (מטאוריט?) בצורת פירמידה ישירה ששכן במקדש 'רע' ונקרא 'בן-בן'. נציג נוסף של 'רע' היה המלך, שנחשב מעתה לבנו של 'רע',⁵⁸³ ובמותו יהפוך ליצור שמיימי בשם 'בנו'.⁵⁸⁴ בהתאם לכך שונתה הפירמידה ממדרגת לישירה, כדי שתהלוך את קבורת 'בן רע'.⁵⁸⁵

'פיתום' משמעו במצרית 'בית אתום', ו'רעמסס' משמעו 'בן רע' ('רע הוליד אותו'). הכוונה לערי הפירמידות שבתחילה נבנו על פי פולחן 'אתום', ולאחר מכן על פי האמונה שהמלך הוא 'בנו של רע'. עתה, משלמדנו שפיתום ורעמסס הם הפירמידות, נוכל להבין מדוע בשפה המצרית הן נקראו 'פיראמאס', שאינו אלא קיצור של 'פיתום ורעמסס'.

⁵⁷⁸ גופנא, שם, עמ' 134; בר-אדון, מערת המטמון, י-ם תשל"ב, עמ' 223, 219-218.

⁵⁷⁹ Edwards, The Piramidas of Egypt, London 1955, p. 231.

⁵⁸⁰ גינזברג, כתבי אוגריט, עמ' 130-132.

⁵⁸¹ גנור, מי היו הפניקים, ת"א תשל"ה, עמ' 57.

הפירוש הקדומים פירשו ש"מסכנות" הם אוצרות. אך גם פירוש זה יכול להיות מוסב על הפירמידות. כי לא מדובר באוצרות תבואה או כסף וזהב, אלא "ערי מסכנות לפרעה". גופת המלך היא האוצר שלשמו נבנו הערים.

⁵⁸² Shaw and Nicholson, Dictionary of Ancient Egypt, London 1996, p. 45.

⁵⁸³ Clagett, Ancient Egyptian Science, Philadelphia 1989, p. 789.

⁵⁸⁴ Lurker, The Gods and Symbols of Ancient Egypt, London 1995, p. 95.

⁵⁸⁵ Edwards, The Piramidas of Egypt, London 1955, pp. 233-235.

נספח ה': מהי ארץ רעמסס?

בפרק ב' זיהינו את 'ארץ גושן' שבה ישבו בני ישראל, עם שקע פאיוס. עיון בכתוב מראה כי המקום לא הושג על נקלה. יוסף עצמו לא העיז לבקש אותו מפרעה ואמר לאחיו שיגיעו לגושן ואז יבקשו זאת מהמלך (בראשית מו, לד). כאשר ביקשו זאת האחים נענה המלך לבקשתם, אך הורה ליוסף לנסות להושיב את משפחתו בתוך מצרים "במיטב הארץ", ואם בכל זאת ירצו את ארץ גושן, יוכלו לשבת בה (שם מז, ו). יוסף עשה כדבריו: "ויושב יוסף את אביו ואת אחיו ויתן להם אחוזה במיטב הארץ בארץ רעמסס" (שם יא), אף שבסופו של דבר ארץ גושן היתה לארצם של בני ישראל (שם כז).

המקום שבו החלה ישיבת ישראל במצרים נקרא לפי זה 'ארץ רעמסס'. מהי 'ארץ רעמסס'? לשם כך נבדוק את יישובי 'התרבות הגרזאית'. הממצאים בהם מצביעים על זיקה בינם לבין ארץ ישראל, אך יש אתר אחד שבו הדמיון ליישובים בא"י ניכר יותר, ובפרט ליישוב בבאר שבע, שממנה ירדו בני ישראל למצרים (שם מו, ה. ראה על כך בפרק על תקופת האבות).

אתר זה נקרא 'מעדי', מעט מדרום לקהיר, מול הפירמידות הגדולות של גיזה. כך מתואר האתר: "מעדי היא יחידה בין היישובים הידועים במצרים... סגנון בניה וכלים חיצוניים... מכיון שמבנים כאלו נמצאו בבאר שבע, מאמינים הארכיאולוגיים שהם ייבוא, ואולי אף בתים של משתכנים נכרים."⁵⁸⁶

הדמיון המובהק לבאר שבע הקיים באתר זה, מוליך למסקנה כי זוהי 'ארץ רעמסס' שבה הושיבו את בני ישראל כאשר הגיעו מבאר שבע. השם 'רעמסס' הולם היטב את המקום, שהרי בנספח לעיל הוסבר ש'רעמסס' משמעו פירמידה ישרה, ואתר זה נמצא מול גיזה, שהיא האתר העיקרי של פירמידות אלו.

נסיוע לכך ש'רעמסס' היא מעדי, ניתן לקבל ממסורת חז"ל על המרחק שבין רעמסס לבין העיר 'סוכות' הנזכרת בסיפור יציאת מצרים: "ויסעו בני ישראל מרעמסס סכתה" (שם יב, לד). וכמה היה המרחק? 120 מיל לפי מקור אחד (מובא ברש"י על אתר), ו-160 מיל לפי מקור אחר (מדרש תנחומא, ילקוט שמעוני). המספרים נראים כסותרים, אך יש לזכור כי 'מיל' של חז"ל היה לעתים מיל שאורכו כ-1050 מטר, ולעתים המיל הרומאי שאורכו 1480 מטר.⁵⁸⁷ כך ששתי המקורות מכוונים למספר אחד: כ-170-180 ק"מ היה המרחק בין רעמסס לסוכות. סוכות היא מסחורתה של ימינו (ראה להלן בנספח 'מיהו בעל צפון'), והמרחק ממנה למעדי הולם את המרחק המובא בחז"ל. לעומת זאת, המרחק לפר-רעמסס שעל יד טאניס, שהיא הזיהוי היותר נפוץ לרעמסס המקראית, קצר בהרבה.[[]

לסיכום: ארץ רעמסס היא אזור גיזה. השרידים הארכיאולוגיים של מהגרים מהצפון שנמצאו בה (באתר 'מעדי'), הם שרידי משפחת יעקב שיושבה ב'ארץ רעמסס'. [במהדורה הראשונה הצענו זיהוי אחר לארץ רעמסס. עיון נוסף הביאנו למסקנה כי הזיהוי מוטעה, ואזור גיזה הוא הזיהוי הנכון].

נספח ו': מהי ארץ גושן שבארץ ישראל?

בפרק ב' הראנו כי ארץ גושן שבמצרים היא 'ארץ האגם', אשר בשקע פאיוס שממערב לנילוס. גם בדרום ארץ ישראל יש 'ארץ גושן', כמסופר על מלחמת יהושע במלכי הדרום: "ויכם יהושע מקדש ברנע ועד עזה, ואת כל ארץ גושן ועד גבעון" (יהושע י, מא), ושוב: "ויקח יהושע את כל הארץ הזאת, ההר ואת כל הנגב ואת כל ארץ הגושן" (שם יא, טז). מהי אותה ארץ גושן?

במקרא מוזכרת עיר בשם גושן בנחלת יהודה (שם טו, נא), והיו שהציעו כי 'ארץ גושן' הוא האזור שבו נמצאת העיר. אך כנגד זיהוי זה נטען שהעיר גושן יושבת בהר, ואילו בפסוק משמע שארץ גושן איננה בהר. היו שהציעו שזהו צפון סיני עד נחל מצרים,⁵⁸⁸ אך לפי זיהוי זה כבש יהושע את החוף שממערב לפלשת, ואילו בכתוב משתמע שלא: "זאת הארץ הנשארת... מן השיחור אשר על פני מצרים ועד גבול עקרון צפונה לכנעני תחשב" (שם יג, כג). מפסוק זה רואים שהאזור המדובר משתייך ל"ארץ הנשארת" שלא כבשה יהושע, ואינו יכול להיות ארץ גושן שיהושע כבשה.

זאת ועוד, לפי משמעות הפסוק, "מקדש ברנע ועד עזה ואת כל ארץ גושן ועד גבעון", מוזכרות כאן ארבע הפינות של כיבושי יהושע בדרום הארץ: גבעון בצפון, קדש ברנע בדרום, עזה במערב וארץ גושן במזרח. את ארץ גושן יש לבקש אם כן בקצה המזרחי, כמו שעמד על כך נות,⁵⁸⁹ ובעקבותיו גליל.⁵⁹⁰ מהי אם כן ארץ גושן שבדרום מזרח ארץ ישראל?

לאור האמור כי גושן שבמצרים היא 'ארץ האגם', גם גושן שבארץ ישראל היא ליד אגם. הכוונה לאגן הדרומי של ים המלח, שהוא הגבול הדרומי של הארץ, (כולל האזור המקיף אותו ממזרח).

זהו 'מדבר צין' הנזכר בגבולות הארץ. מדבר זה הוא ממזרח לים המלח, שהרי כך אומר הכתוב: "זאת הארץ אשר תיפול לכם בנחלה... והיה לכם פאת נגב ממדבר צין על ידי אדום והיה לכם גבול נגב מקצה ים המלח

⁵⁸⁶ Hoffman, Egypt before the Pharaohs, New York 1979, p. 201.

⁵⁸⁷ וייס, מידות ומשקלות של תורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' שס"א, שס"ד.

⁵⁸⁸ ברור, ארץ גושן שממזרח לדלתא, בית מקרא כ"ח, תמוז תשכ"ו, עמ' 91-92.

⁵⁸⁹ קלאי, גבולות ארץ כנען וארץ ישראל במקרא, ארץ ישראל י"ב, תשל"ה, עמ' 31, הערה 22.

⁵⁹⁰ גליל, מחוזות ההר של ממלכת יהודה, ציון מ"ט, תשמ"ד, עמ' 209.

קדמה" (במדבר לר, ב-ג). הכתוב עובר את הגבול ממזרח למערב ומקדים את מדבר צין לים המלח, ומכאן שמדבר צין נמצא ממזרח לים המלח, ואף הוא כלול בגבולות ארץ ישראל. [והכתוב קורא לו 'פאה', כי הוא בולט ממהלך הגבול הישר].
לסיכום: ארץ גושן שבארץ ישראל היא האזור שסביב האגן הדרומי של ים המלח.

נספח ז': מיהו 'בעל צפון'?

כאשר יצאו בני ישראל ממצרים הם עברו מול מקום המוקדש לאליל ששמו "בעל צפון" (שמות יד, ב). האם נוכל למצוא בפנתיאון המצרי את האל המצרי הקרוי בתורה "בעל צפון"?
מסתבר שזהו האל 'סופד' (בכתובות אשוריות 'צפת') שעל פי האמונה המצרית "הוא שומר על דרך ים סוף... מקדשו הראשי היה ליד דרך חשובה לסיני וא"י"⁵⁹¹. העיר שממנה יוצאת דרך זו נקראה על שמו של האל: פר-סופד (בזמננו: צפת-אל-חנה), ומשם נמשכת הדרך אל 'ת'אכו', היא העיר המקראית 'סוכות', שבה חנו בני ישראל בדרכם לסיני (שמות יג, כ).
הכינוי 'בעל צפון' יובן יותר כאשר נכיר את מקומו של סופד במערך האלים המצרי. הוא השתייך למשפחת אלים: האב – האל סח, האם – האלה ספדת (סותי), והבן – האל סופד.
משפחה זו זוהתה עם כוכבי מזל אוריון. סח זוהה עם אוריון עצמו, ספדת זוהתה עם בן הלווייה הדרומי – 'כלב גדול', וסופד עם בן הלווייה הצפוני – 'כלב קטן'⁵⁹². תרגום המילים 'סופד' ו'סופדת' הוא 'קצה מחודד' (בזכר ובנקבה) והאגיפטולוגים התקשו להסבירם,⁵⁹³ אך הם יובנו היטב כאשר צופים במזל אוריון. סופדת היא הקצה הדרומי וסופד הוא הקצה הצפוני ועל כן יאה לו השם 'בעל צפון'.
מסקנה: האל המצרי "בעל צפון" הנזכר בספור יציאת מצרים, הוא האל 'סופד' (צפת).

נספח ח': היכן ים סוף?

היכן הוא 'ים סוף' שאותו חצו בני ישראל? זהו נושא שהתלבטו בו החוקרים וניתנו לו תשובות רבות:

- א. הימה הסירבונית.
- ב. אגם מנולה.
- ג. אגם בלח.
- ד. אגם תמסח.
- ה. האגם המר.
- ו. מפרץ סואץ.

יש אף החוקרים המרחיקים אל עבר הים האדום או מפרץ אילת.
אמנם, לאחר שהראנו (בנספח הקודם) כי "בעל צפון" הוא סופד-צפת, נוכל גם להצביע על ים סוף שבו עברו בני ישראל. שהרי את הים חצו ממקום הקרוי על שמו של "בעל צפון": "על פי חחרות, לפני בעל צפון" (שמות יד, ט), ואת מקום זה נוכל לגלות על נקלה:
הדרך לסיני היוצאת מצפת-אל-חנה דרך 'סוכות', מסתיימת באתר נוסף הנושא את שם האל סופד-צפת: 'אל-ואצפת', השוכן מול אגם תמסח (כ-3 ק"מ). 'אל-ואצפת' הוא 'בעל צפון' שמולו החלו בני ישראל בחציית ים סוף, ואגם תמסח הוא ים סוף עצמו.
גם את פי-חחרות נוכל לגלות. זוהי ס-חרה היושבת ממש על גדות האגם.
כשנמשיך ונבדוק את האגם, נגלה בו מזכרת מן היום שעברו בו בני ישראל. זהו ההר המתנשא בדרום האגם הקרוי 'הר מרים' (ג'בל מרים), הקרוי על שמה של מי שפצחה בשיר במקום זה: "ותקח מרים הנביאה אחות אהרן את התוף בידה, ותצאנה כל הנשים אחריה בתופים ובמחולות. ותען להם מרים: שירו לה' כי גאה גאה, סוס ורוכבו רמה בים" (שם טו, כ-כא).
מסקנה: ים סוף שאותו עברו בני ישראל הוא אגם תמסח.

⁵⁹¹ גבעון, אבני סיני, עמ' 126.

⁵⁹² Shaw and Nicholson, Dictionary of Ancient Egypt, London 1996, p. 276.

⁵⁹³ Givon, Lexikon der Ägyptologie, V, Wiesbaden 1980, p. 1107.

הזיהויים השונים של ים סוף: א. הימה הסירבונית. ב. אגם מנזלה. ג. אגם בלח. ד. אגם תמסח. ה. האגם המר. ו. מפרץ סואץ.

נספח ט': מי היו החיקסוס?

ההיסטוריון המצרי מנתון מספר כי השושלת המצרית ה־17 היתה שושלת של 6 מלכים מבני ישראל ששלטו על מצרים במשך 511 שנה, מן התקופה ש"חרה בנו אף האל" עד ש"יצאו דרך המדבר אל ירושלים". לדבריו על שליטים ישראלים מתייחסים בחוסר אמון, אך העובדה שהיו שליטים זרים באותה תקופה מקובלת במחקר, משום שגם כתובת של המלכה חתשפסות (שושלת ה־18) מספרת על ימים בהם שלטו על הארץ זרים ממוצא שמי ('עאמר').

הבעיה היא שלמעט מלך אחד (ח'יאן) אין שרידים משמעותיים ממלכי החקסוס, ומה שנותר לחוקרים הוא לזהות מלכים אלו עם שמות שנמצאו על חרפושיות (חותמות).

מנתון נוקב גם הוא בשמות אותם מלכים, ועיון בשמות אלו מראה שהנושא מורכב יותר ממה שנראה במבט ראשון. שכן השמות שמביא מנתון אינם דומים לשמות 'מלכי החיקסוס' המקובלים במחקר, אלא דווקא לשמות של מלכים מן השושלות ה־17: פפי, וני, אסי (אצל מנתון: אפפי, יאנא, אסי).

כנראה שההסבר לסיפור ה'חיקסוס' אצל מנתון הוא זה: התקופה שבה זעם האל על המצרים היא סוף שושלת ד'. בעיני הדורות המאוחרים, עם נפילת שושלת ד' פסק השלטון המצרי החוקי, ולא חזר עד לימי הממלכה התיכונה, וגם מלכי שושלות ה־17 נחשבו בין חומסי המלוכה.⁵⁹⁴ מלכים אלו הם המוזכרים בדברי מנתון. היתה גם תקופה מאוחרת יותר שבה שלטו בני אסיה על מצרים, ומנתון עירב את שתי התקופות.

סיפור ה'חיקסוס' אצל מנתון הוא אם כן תערובת של שלשה דברים: הצרות שהיו בימי יציאת מצרים (סוף שושלת ד'), שמות השליטים שמלכו לאחר נפילת שושלת ד', ותיאור שלטון זר על מצרים, שעל פי השרידים שהותיר, היה קצר בהרבה מן הזמן שניתן לו במחקר.

נספח י': היכן מת אהרן, בהור ההר או במוסרה?

מיתת אהרן בהור ההר נזכרת שלש פעמים (במדבר כ, כח. שם לג, לח. דברים לב, נ). לעומת זאת, במקום אחר נאמר כי מיתת וקבורת אהרן היו במוסרה (דברים י, ו), שהיא אחת התחנות שקדמה להור ההר (במדבר לג, ל). כיצד מתיישבים הפסוקים הסותרים?

בכדי לענות על כך, יש להקדים כי הפסוק האומר לכאורה כי אהרן מת במוסרה, היה חלק מנאום משה לבני ישראל לפני מותו, שבו הוא מעלים במופגן את פרשת 'מי מריבה' שאירעה בשנת הארבעים ליציאת מצרים, ובה נגזר על משה ואהרן למות בלי להיכנס לארץ. משה ביקש בכך לומר לבני ישראל, כי הגורם האמיתי למותו היה קדום בהרבה, והוא החטא של בני ישראל במרגלים.

⁵⁹⁴ למבדין, א"מ ערך מצרים.

לכן משה, המזכיר מספר פעמים את הגזרה שנגזרה עליו, תולה זאת בהתנהגותם של בני ישראל: "גם בי התאנף ה' בגללכם לאמור, גם אתה לא תבוא שמה" (דברים א, לז). "ויתעבר בי ה' למענכם ולא שמע אלי" (שם ג, כו). "וה' התאנף בי על דבריכם וישבע לבלתי עברי את הירדן" (שם ד, כא).

כחלק מהסתרת פרשת מי מריבה, מסתיר משה גם את מותו של אהרן בהור החר, כפי שמראה הפסוק: "ונעבור מאת אחינו בני עשיו היושבים בשעיר, מדרך הערבה מאילת ומעציון גבר... ונפן ונעבור דרך מדבר מואב" (שם ב, ח). בין שני חלקי הפסוק קיים ריוח ('פסקא באמצע פסוק'), המרמז על קטע שהושמט, והוא מיתת אהרן בהור החר שהיתה לאחר שעיר ולפני מדבר מואב.

קטע זה שהושמט יחזור ויובא במקום אחר. בקריאה שטחית יראה ממנו כאילו מת אהרן קודם ל'מי מריבה', ורק קריאה מעמיקה יותר תראה כי אין זו הכוונה. כי כוונת משה היתה להראות שהגזרה היתה קיימת עוד לפני פרשת מי מריבה.

וכיצד יש לקרוא את הפסוקים המדברים על מיתת אהרן במוסרה? יש לזכור כי פסוקים אלו הובאו בתוך פסקה העוסקת בהר סיני, וברור כי הם מנותקים מן הכתוב לפניהם ואחריהם. גם את החלק המספר על מיתת אהרן יש לקרוא במנותק מן הכתוב לפניו ואחריו, כך:

"וארד מן ההר, ואשים את הלוחות בארון אשר עשיתי, ויהיו שם כאשר ציוני ה'. [ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מוסרה.] (שם מת אהרן ויקבר שם, ויכהן אלעזר בנו תחתיו.) משם נסעו הגדגדה, ומן הגדגדה יטבתה, ארץ נחלי מים.] בעת ההיא הבדיל ה' את שבט הלוי" וכו'.

כלומר, כשם שאת הפסקה "ובני ישראל נסעו..." יש לקרוא במנותק מן הכתוב לפניה ולאחריה, כך גם את הפסקה שבתוכה "שם מת אהרן..." יש לקרוא במנותק ממנה.

לסיכום: אהרן מת בהור החר. הפסוק המדבר על מיתת אהרן במוסרה, הוא כתוב שלא במקומו. מקומו הנכון הוא ב'פסקא באמצע פסוק' שבדברים ב, ח. משה ראה לנכון להעבירו למקום אחר, מהטעם שהובא לעיל.

נספח "א: האם מת אהרן בארץ ישראל?

בפרק 'המסע לארץ כנען' מיקמנו את הור החר שבו מת אהרן, בסמוך לתל עירא שבנגב. מקום זה נמצא בתוך גבולות ארץ כנען, המפורטים בפרשת מסעי (במדבר לד). כיצד אם כן נאמר על אהרן "לא יבא אל הארץ אשר נתתי לבני ישראל" (שם כ, כד)?

שאלה דומה קיימת גם בנוגע לכיבוש עבר הירדן על ידי משה: עבר הירדן ודאי שאינו 'חוץ לארץ', שהרי אם כך היה, הוא לא היה ניתן לשבטי ראובן וגד. כיצד אם כן יכול היה משה להיכנס לנחלת ראובן וגד, הרי גם לו נאמר: "לא יבא אל הארץ אשר נתתי לבני ישראל"?

ושאלה מעין זו יש לשאול גם על קדש ברנע, שבה ישבו בני ישראל כאשר נאמר להם כי לא יזכו לראות את הארץ המובטחת (במדבר יד, כג. דברים א, לה). גם קדש ברנע נמצאת בתוך גבולות ארץ כנען שבפרשת מסעי (שם לד, ד). כיצד אם כן נאמר להם כי לא יזכו לראות את הארץ, כאשר הם כבר נמצאים בתוכה?

בכדי לענות על שאלות אלו נביא פסוק מפרשת 'נח', המדבר אף הוא על גבולות ארץ כנען, ובו הגבול מצומצם יותר מן הגבול בפרשת מסעי. כך נאמר בפרשת נח: "ויהי גבול הכנעני מצידון בואכה גררה עד עזה. בואכה סדומה ועמורה ואדמה וצבויים עד לשע" (בראשית י, יט).

כאן מובא גבול מערבי שראשיתו בצידון וסופו בעזה, וגבול מזרחי שראשיתו לא מפורשת, וסופו ב'לשע', המזוהה ב'קליריה' שבחוף המזרחי של ים המלח (תרגום יונתן), ומכל מקום היא מצפון לסדום.

לפי הנאמר בפרשת נח יוצא, כי האזור שמדרום לעזה הוא מחוץ לתחום, אף שהם בתוך גבולות פרשת מסעי. הוא הדין לשטחים שמצפון לצידון: הם כלולים בגבולות פרשת מסעי, אך לא בגבולות פרשת נח. כיצד ניתן ליישב את שני הגבולות הסותרים?

התשובה היא: בתוך ארץ ישראל קיים חלק מובחר יותר הקרוי 'הארץ הטובה', או 'ארץ זבת חלב ודבש', שאינו כולל את כל ארץ ישראל, אלא רק את חלקה. אלו הם הגבולות המופיעים בפרשת נח, (הזהים אולי לגבול "מדן ועד באר שבע").

לפי זה מיושבות השאלות שהעלנו: כאשר נאמר לדור המדבר כי לא יזכו לראות את הארץ, הכוונה היתה לחלק המובחר של הארץ, כדברי הכתוב: "אם יראה איש באנשים האלה, הדור הרע הזה, את הארץ הטובה" (דברים, שם). הוא הדין למשה ואהרן, כדברי משה שביקש: "אעברה נא ואראה את הארץ הטובה" (שם ג, כה), ונענה בשלילה.

לכן אין להתפלא כיצד ישבו בני ישראל בקדש ברנע, כיצד הגיע אהרן להור החר, וכיצד הגיע משה לעבר הירדן. משום שמקומות אלו היו כולם מחוץ ל'הארץ הטובה', אף שהשתייכו לארץ כנען המורחבת.

הבחנה זו בין שתי הדרגות של ארץ ישראל, נמצאת בדברי רבי יוסי הגלילי האומר כי אין להביא ביכורים מעבר הירדן, משום "שאינה ארץ זבת חלב ודבש" (ביכורים פ"א מ"י).

[ובאמת קיים גם חלק שלישי, שאינו כלול אף בגבולות פרשת מסעי: "מנהר מצרים ועד נהר פרת" (בראשית טו, יח), "מים סוף ועד ים פלשתים" (שמות כג, לא). והוא הגבול שעליו נאמר: "ואם ירחיב ה' את גבולך כאשר נשבע לאבותיך, ונתן לך את כל הארץ" (דברים יט, ח).]

לסיכום: האיסור על משה ואהרן ובני ישראל להיכנס לארץ כנען, לא היה על כל הארץ, אלא רק על החלק המובחר שבה, ואילו לשולי ארץ כנען הותר להם להיכנס. לכן אין להתפלא על שקבר אהרן נמצא בתוך ארץ ישראל.

נספח י"ב: האם קיימת מצבה לאהרן?

בפרק 'המסע לארץ כנען' זיהינו את 'הור ההר' שעליו מת אהרן עם ההר הסמוך לתל עירא. במקום זה לא קיימת כל מצבה, והדבר מערער לכאורה את הזיהוי. אך יש לציין כי בכל שלשת המקומות שבהם מסופר על מיתת אהרן בהור ההר לא נזכרת קבורה. במקום היחיד שבו נאמר כי הוא נקבר, הדברים נכתבו בצורה המסתירה את שם המקום. (ראה נספח 'היכן מת אהרן'). דברים אלו מרמזים לכאורה כי בדומה למשה, גם קבר אהרן נעלם. חיזוק לכך ניתן לקבל מדברי ה' למשה, המשווים את מות משה בהר נבו למות אהרן בהור ההר: "מות בהר אשר אתה עולה שמה והאסף אל עמך, כאשר מת אהרן אחיך בהור ההר ויאסף אל עמיו" (דברים לב, נ). אם נכונם דברינו, הרי שאין מקום לחפש את 'מצבת אהרן', שכן זו אינה קיימת.

נספח י"ג: מתי חרבה ערד?

בפרק 'המסע לארץ כנען' זיהינו את חורבן ערד בתקופת הבה"ק עם החורבן בימי יהושע. גם את חורבן שאר הערים (יריחו, העי וכו') בבה"ק זיהינו עם החורבן של ימי יהושע. וכאן מתעוררת בעיה: חורבן ערד קדם במאות שנים לחורבן שאר הארץ. כי בעוד ששאר הערים חרבו בתקופת הברונזה הקדומה ג', ערד חרבה בתקופת הברונזה הקדומה ב'. כיצד אפשר לומר שחורבן ערד, שהיה בבה"ק ב', היה יחד עם חורבן שאר הערים, שחרבו בבה"ק ג'?

אלא שעלינו לבדוק: על סמך מה נקבע כי חורבן ערד היה כבר בבה"ק ב'? ראייה לתיארוך לבה"ק ב' משמשים 'כלי אבידוס' צבועים שנמצאו בשכבת החורבן בערד. אלא שהקביעה כי כלים אלו לא התקיימו בתקופת הבה"ק ג' מוטלת בספק. לדברי פר' בן-תור, שתקופה זו היא תחום מומחיותו, הטיפוס שנמצא בערד "אופייני לבה"ק ב' ואולי עובר לבה"ק ג'".⁵⁹⁵ הוא מוסיף ומספר שבעמק שבסוריה נמצאו כלים אלו בשכבת הבה"ק ג'.⁵⁹⁶ הרי לנו שאין ראייה של ממש שחורבן ערד היה כבר בבה"ק ב'.

מאידך, הקנקנים שנמצאו בערד הם מטיפוס השייך לבה"ק ג'.⁵⁹⁷ זאת ועוד, ביישובי הנגב נמצאה קרמיקה 'ערדית' המיוחסת לבה"ק ב' עם קרמיקה מן הברונזה התיכונה א'.⁵⁹⁸ והרי בין שתי התקופות מבדילה תקופת הבה"ק ג', כיצד יתכן שימוש בו זמני בכלים מתקופות שמבדילות ביניהן מאות שנים? הדבר מלמד שהקרמיקה הערדית המתוארכת לבה"ק ב', התקיימה לאמיתו של דבר עד סוף ב"ק ג'.

נוסף את דבריו של חוקר שסקר אתרים בדרום, אשר הממצאים הביאו אותו לפקפק בנכונות התיארוך המקובל: "האתרים שייכים לב"ק ב', מחציתם נמשך גם לב"ק א'... דומה שיש מקום לשאלה אם אכן יש לראות כאן חלוקה לשתי תקופות עם פער ביניהן, או שמא לפנינו רציפות כרונולוגית מב"ק ב' לב"ק א'".⁵⁹⁹

רציפות כרונולוגית לב"ק א' יכולה כמובן להתקיים רק מב"ק ג', ולא מב"ק ב' הקדומה במאות שנים. כלומר, התיארוך המקובל (ב"ק ב') הוא שגוי, ויש לשנותו לב"ק ג'.

לסיכום: חורבן ערד מתקופת הבה"ק תוארך לבה"ק ב'. הממצא שעליו נבנה התיארוך אינו מוכיח בהכרח את נכונות התיארוך, והוא נסתר מנתונים אחרים. לכן התיארוך הנכון לחורבן ערד (ולכל מקום בו נמצאה קרמיקה 'ערדית') הוא הבה"ק ג', שהוא הזמן שבו חרבו שאר ערי ארץ ישראל.

נספח י"ד: היכן היו 'גוים' ו'חרושת הגוים'?

בפרק 'תקופת השופטים' אמרנו כי דרום הגליל נקרא 'גליל הגוים'. בשורות הבאות ננסה לאתר את הישובים המקראיים הקרויים על שם ה'גוים'.

בסיפור מלחמת דבורה וברק נאמר כי סיסרא ישב ב'חרושת הגוים'. היכן היא? בכדי למוצאה יש להקדים ולשאול: מהו נחל קישון שבו נערכה מלחמת ברק וסיסרא?

מקובל לחשוב שזהו הנחל הגדול הזורם מעמק יזרעאל מערבה אל הים התיכון, (שהוא כפי הנראה נחל קישון הנזכר במעשה אליהו ונביאי הבעל. מל"א יח, מ). אך רבי אשתורי הפרחי (מאה י"ד) כותב כי זהו נחל היוצא מהר תבור מזרחה (כפתור ופרח, פרקים ז', י"א).

גם במפה המיוחסת להירונימוס (מאה ה'), ובעקבותיה מפות ימי הביניים, מתואר נחל קישון זורם מהתבור מזרחה.

נחל זה שראשיתו למרגלות התבור, בסמוך לתל של העיר הקדומה קישון (יהושע יט, כ), הוא נחל קישון של מלחמת ברק-סיסרא.⁶⁰⁰

⁵⁹⁵ בן-תור, בעיות נבחרות בתקופת הבה"ק שלבים ב'-ג', בא"י, דוקטורט, י-ם תשכ"ט, עמ' 77.

⁵⁹⁶ שם, עמ' 83.

⁵⁹⁷ עופר, הר יהודה בתקופת המקרא, דוקטורט, ת"א תשנ"ג, 2, עמ' 16.

⁵⁹⁸ חדשות ארכיאולוגיות ע"ד-ע"ה עמ' 49, 44, 41, 39. ע"ח-ע"ט עמ' 96, 95. פ'-פ"א עמ' 62, 65. פ"ח עמ' 39.

⁵⁹⁹ אורן, בקעת עובדה – אתרים של ב"ק ב'-ב"ת א', הקונגרס הארכיאולוגי התשיעי בישראל, תשמ"ב, עמ' 13.

⁶⁰⁰ צימבליסט, ידיעות י"ג, תש"ז, עמ' 28-32.

עיון בכתוב מראה כי אכן בנחל זה התקיימה המלחמה המדוברת, ולא בנחל קישון המערבי, ולשם כך נזכיר את עיקרי הדברים:

דבורה הנביאה אמרה לברק להעלות צבא להר תבור, והוסיפה: "ומשכתי אליך אל נחל קישון את סיסרא." הכתוב ממשיך: "ויגידו לסיסרא כי עלה ברק הר תבור, ויזעק את כל רכבו אל נחל קישון. וירד ברק מהר תבור ועשרת אלפים איש אחריו. ויהם ה' את סיסרא לפני ברק" (שם, ז-טו בהשמטות).

מלשון הפסוקים משתמע בבירור כי נחל קישון מצוי ממש מתחת להר תבור, ומיד כשירד ברק מההר, הוא התנגש עם צבא סיסרא המחכה לו בנחל קישון.

דברים אלו הולמים את נחל קישון המזרחי היוצא מהר תבור, ולא את נחל קישון המערבי, המרוחק מהר תבור קילומטרים רבים.

זאת ועוד, הכתוב ממשיך לספר כי במהלך המירדף של ברק אחרי סיסרא הוא פגש את יעל ב'אלון בצעננים' (שם, יא-יז), שהוא מקום ממזרח לתבור (יהושע יט, לג). דבר זה יובן רק אם המערכה התנהלה בנחל קישון המזרחי ולא בנחל קישון המערבי.

גם הכתוב בתהלים (פג, יא): "נשמדו בעין דאר", שעל פי פשוטו מוסב על מלחמת סיסרא, מתאים לנחל קישון המזרחי, שראשיתו על יד עין דור (הקדומה. ק"מ אחד מדרום לתל קישון), ואינו מתאים לנחל קישון המערבי.⁶⁰¹

לאחר שראינו כי מלחמת ברק-סיסרא התרחשה בנחל קישון המזרחי, נוכל למצוא את חרושת הגוים: הנחל היוצא מתל קישון מתחבר לנחל תבור הממשיך מזרחה, והתל הגדול שעליו הוא תל מח'רח'ש, 7 ק"מ ממזרח לתל קישון: "אופיו מעורר את הרושם שכאן שכן היישוב המרכזי".⁶⁰² השם 'מח'רח'ש' משמר את השם 'חרושת'. כלומר, תל מח'רח'ש (היום: תל רכש) הוא חרושת הגוים.

בעקבות זאת נוכל למצוא גם את העיר 'מרוז' אשר "לא באה לעזרת ה' בגיבורים" (שופטים ה' כג). זהו תל מורג'ה (היום: תל מעוג), היושב על הדרך שמן התבור לתל מח'רח'ש, ק"מ אחד ממערב למח'רח'ש, ושמו משמר את שמה של מרוז.

מקום מלחמת ברק נגד סיסרא: החלה בנחל קישון (קישון) הסמוך לעין דור, והמשיכה מזרחה לחרושת הגוים דרך מרוז

לאחר שמצאנו את 'חרושת הגוים' באזור הר תבור, ננסה למצוא גם את העיר 'גוים', אשר היתה בירת מחוז 'גלגל' שמדרום מערב הכנרת, ומלכה נזכר בין 31 המלכים שהוכו בידי יהושע (יהושע יב, כג). אך על אף חשיבותה, אין יודעים לאתר את מקומה:

באזור המדובר יש תל שבו התקיים ישוב גדול בתקופת הברונזה הקדומה ג' (ימי יהושע), שאינו מזוהה עם אחת הערים שברשימת יהושע. זהו תל קישון שמדרום להר תבור, שבו היתה עיר גדולה – כ-60 דונם. מסתבר כי תל זה הוא העיר 'גוים'.

⁶⁰¹ אולי זוהי כוונת הפסוק: "נחל קישון גרפם. נחל קדומים נחל קישון" (שופטים ה, כא). 'קדם' במקרא הוא המזרח, והפסוק בא לומר שנחל קישון שמדובר עליו כאן, הוא המזרחי ולא המערבי.

והפסוק: "אז נלחמו מלכי כנען, בתענך על מי מגידו" (שם, יט), אין כוונתו לומר שמקום המערכה היה במקומות אלו, הרחוקים הרבה מהר תבור. אלא הוא מספר מי הם המלכים שהשתתפו בה. אלו המלכים המולכים בתענך ועל מי מגידו, ששם ישבו הכנענים. ככתוב: "ולא הוריש מנשה... את יושבי תענך... ואת יושבי מגידו" (שופטים א, כז).

זוהי היתה כנראה גם הסיבה לכך שסיסרא היה בחרושת הגוים ולא בעיר הבירה חצור. כי חצור היתה בצפון הגליל, ואילו היישובים הכנעניים העיקריים (מגידו ותענך) היו בדרום הגליל. לכן עיקר הצבא היה בדרום הגליל, ושם גם היה שר הצבא.

⁶⁰² גל, תל רכש ותל קרני חיתין, ארץ ישראל ט"ו, תשמ"א, עמ' 221.

בתל קשיון נערכו חפירות, ותוצאותיהן יכולות להסביר מדוע נקרא המקום בשם 'גוים': בחפירות אלו התגלו מעט מאוד שרידים מן התקופה שקדמה לבה"ק ג', ואילו מתקופת הבה"ק ג' נמצא ממצא עשיר המאופיין בריכוז כלים מטיפוס 'בית ירח'.⁶⁰³

כזכור מפרק 'תקופת השופטים', כלי בית ירח הם הכלים שבהם השתמשו המהגרים 'הגוים', ומכאן שההתיישבות העיקרית בתל קשיון החלה רק עם בואם של מהגרים אלו. לכן נקרא תל קשיון, שרק עם הגעת 'הגוים' אליו הפך לעיר של ממש, בשם 'גוים'.

תל מח'רח'ש, שאותו זיהינו עם 'חרושת' המקראית, מצוי ממזרח לתל קשיון. גם מקום זה – הסמוך לעיר 'גוים' – נשא עליו את שמם, ונקרא 'חרושת הגוים'.

תל קשיון נעזב בסוף תקופת הבה"ק, ולא שימש יותר כמקום מושבם של 'הגוים'. מסתבר שאז חדל המקום מלהיקרא בשם 'גוים', והוא נקרא בשם 'קשיון' (שאפשר שזה היה שמו בטרם בוא 'הגוים').

לסיכום: נחל קשיון שלמרגלות הר תבור הוא נחל קשיון של מלחמת סיסרא, תל מח'רח'ש (רכש) שעל נחל תבור הוא חרושת הגוים, תל מורג'ה הסמוך לתל מח'רח'ש הוא מרוז המקראית, ותל קשיון הוא 'גוים' המקראית.

נספח ט"ו: האם ישב יבין בחצור?

בפרק 'תקופת השופטים' הראנו כי התרבות הכנענית המשיכה להתקיים בחצור לאחר כיבוש יהושע, בהתאם לכתוב בספר שופטים שיבין מלך הכנענים ישב בחצור. לעומת זאת, יש מפרשים כי רק אבותיו של יבין הגיעו מחצור, ואילו יבין עצמו לא ישב בחצור אלא בחרושת הגוים, יחד עם שר צבאו סיסרא (רד"ק ועוד).

אך מהכתוב משתמע שיבין ישב בחצור ולא בחרושת הגוים. שהרי ברק רדף אחרי חייליו של יבין עד חרושת הגוים והשמיד את כולם (שופטים ד, טז). אם יבין ישב אף הוא בחרושת הגוים, מדוע לא פגע ברק ביבין עצמו? מדוע רק החלה "יד בני ישראל הלוח וקשה על יבין מלך כנען, עד אשר הכריתו את יבין"?

זאת ועוד, הכתוב מייחס את היציאה למלחמה נגד בני ישראל לא ליבין עצמו, אלא לשר צבאו סיסרא: "ויגידו לסיסרא כי עלה ברק הר תבור. ויזעק סיסרא את כל רכבו" וכו' (שם, יב-יג). אם יבין היה עם סיסרא, סיסרא לא היה יכול לעשות דברים על דעת עצמו. אם סיסרא פעל עצמאית, משמע שיבין לא היה אתו בחרושת הגוים. מסקנה: יבין מלך כנען ישב בחצור ולא בחרושת הגוים.

נספח ט"ז: היכן יצק שלמה את כלי בית המקדש?

מקום יציקת כלי המקדש

בפרק 'תקופת השופטים' זיהינו את העיר המקראית 'סוכות' עם תל אבו-סוס שבעמק בית שאן. סמוך לעיר סוכות גם נוצרו כלי הנחושת של בית המקדש שבנה המלך שלמה, כדברי הכתוב: "בכיכר הירדן יצקם המלך במעבה האדמה בין סוכות ובין צרתן" (מל"א ז, מז). כך גם בספר דברי הימים, בשינוי קל של שם העיר האחרונה: "בין סוכות ובין צרדתה" (דהי"ב ד, יז).

כלי המקדש נוצרו אם כן ב'מעבה האדמה' שבעמק הירדן, בין 'סוכות' לבין 'צרתן'. לאחר שזיהינו את סוכות, נותר לאתר את העיר צרתן/צרדתה, וכך לגלות היכן היא 'מעבה האדמה', שבה נוצקו כלי המקדש.

מיקומה המדויק של צררתה

צרתן/צרדתה מופיעה בסיפור מלחמת גדעון (שם היא נקראת צררתה), כנקודה בנתיב המנוסה של המדינים. משם ניתן להסיק כי היא באמצע עמק בית שאן. זה לשון הכתוב: "וינס המחנה עד בית השיטה צררתה עד שפת אבל מחולה" (שופטים ז, כב).

צררתה נמצאת אם כן בין בית השיטה שמצפון מערב לעמק בית שאן (ג. צ. 189.217), ובין שפת אבל מחולה שבדרום מזרח עמק בית שאן (בימינו 'מעבר פתחלה'. 203.198). כלומר, היא באמצע עמק בית שאן.

קיים איזכור נוסף של צרתן-צררתה המראה אף הוא כי היא היתה בעמק בית שאן, והוא יוכל לכוין אותנו אל מקומה ביתר דיוק. זוהי פרשת מחוזות ניצבי שלמה שבה נאמר: "בית שאן אשר אצל צרתנה" (מל"א ד, יב). מפסוק זה משתמע כי צרתנה היתה העיר הגדולה בעמק בית שאן, עד שבית שאן מיוחסת אחריה.

נתון זה מכווין אותנו אל הגדול בתלי עמק בית שאן – תל א-צארם – 5 ק"מ מדרום לבית שאן (197.207). החפירות שנערכו במקום הראו כי כאן היתה העיר המרכזית של עמק בית שאן בתקופות הקדומות,⁶⁰⁴ מה שמוליך אותנו לזהותה עם 'צרתנה' המקראית. גם שמו של התל – צארם – תומך בזיהוי המקום עם צרתן-צררתה.

⁶⁰³ כהן-ארנון ועמירן, חפירות תל קשיון, ארץ ישראל ט"ו, תשמ"א, עמ' 209; חרשות ארכיאולוגיות סט-עא, תשל"ט, עמ' 39. עח-עט, תשמ"ב, עמ' 18; אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1430.

⁶⁰⁴ ע' מזר, חפירות תל רחוב, ארץ ישראל כ"ז, תשס"ג, עמ' 143; ע' מזר ופניץ-כהן, על מספר חפצי פולחן ואומנות מתל רחוב, קדמוניות 134, תשס"ח, עמ' 96.

[דברים אלו מעלים שאלה: אם צרתנה היתה העיר הגדולה בעמק, מדוע קרויה הנציבות על שמה של בית שאן הקטנה ולא על שמה של צרתנה הגדולה? התשובה היא: בית שאן אכן היתה קטנה מצרתנה, אך בבית שאן ישב מושל האזור, כפי שמראה הממצא מימי שלטון מצרים: בתל בית שאן נחשפו ממצאים מצריים רבים, ואילו בתל צארם הם נעדרים. מה שמלמד כי המרכז השלטוני המצרי היה בבית שאן ולא בתל צארם.⁶⁰⁵ הסיבה להעדפת בית שאן, היא מן הסתם בשל גובהה הרב, המאפשר לצפות ממנה על כל העמק. מסתבר שיתרון זה גרם לכך שבית שאן היתה בירת העמק, על אף שצרתנה היתה עיר גדולה ממנה.] לסיכום: צרתן-צרתה היא תל צארם שמדרום לבית שאן.

עמק בית שאן

⁶⁰⁵ ע' מזר, תשס"ג, עמ' 143-145.

רחוב

זיהינו את תל צארם עם צרתנה-צרתה. מאידך, הזיהוי המקובל לתל הוא עם העיר הקדומה 'רחוב', הנזכרת בתעודות מצריות. בין היתר היא נזכרת בכתובת המלך שושנק א' (שושלת כ"ב), המונה את ערי ארץ ישראל הכפופות לו, ובה רשומים האתרים בסדר זה: 'העמק' (עמק בית שאן), ולאחריו בא פירוט הערים שבעמק: 'רחוב', 'בית שאן'.⁶⁰⁶ גם אוסביוס מספר על עיר בשם רחוב במקום זה.

שמה של רחוב השתמר באתר בשם 'שייך רחוב', כק"מ מדרום לתל א-צארם, שבו נמצאו חרסים מן התקופה הביזנטית (ימי אוסביוס), ועל פי זה מזוהה תל צארם עם רחוב (וכך הוא קרוי היום: תל רחוב).

זיהוי תל צארם עם רחוב, סותר לכאורה לזיהוי עם צרתנה-צרתה. אך באמת אין כאן סתירה, שהרי היו מספר ערים בשם רחוב, והיה צורך להוסיף שם נוסף בכדי להבדילה מערים אחרות שנקראו 'רחוב'. שם זה הוא 'צרתה' (צרתנה) שפירושו: הסמוכה (או המובילה) לצרר (צרתן). [בדומה לעיר נוספת בשם 'רחוב' שנקראה 'רחוב לבוא חמת' (במדבר יג, כא), והמקרא קורא לה בדרך כלל 'לבוא חמת' בלבד (שם לד, ח. ועוד)].⁶⁰⁷ תל צארם היה קרוי אם כן 'רחוב', אך גם 'צרתה'.

ראיה לדברינו אלו יש בכתובת מצרית, היא כתובת המלך תחותמס ג' (שושלת י"ח), המונה אף היא את ערי ארץ ישראל הכפופות לו (כתובת שושנק א' נחשבת לחיקוי שלה). בכתובת זו רשום כך: 'עמק' (עמק בית שאן), 'סרת', בארת, בית שאן (מס. 110-107). אנו רואים כי מכתובת זו נעדרת העיר רחוב, ובמקומה רשומה עיר אלמונית בשם 'סרת', שלא ניתן לה כל זיהוי.⁶⁰⁸

העיר רחוב היתה הגדולה בין ערי עמק בית שאן. איך ניתן להסביר את היעדרה מן הרשימה? היה מי שרצה לומר כי המילה 'עמק' פירושה: העיר הראשית של העמק, כלומר, תל רחוב.⁶⁰⁹ אך ההקבלה לכתובת שושנק מראה כי המילה 'עמק' היא כותרת לערים שיבואו אחריה ואינה כינויה של רחוב.

יש העונים כי רחוב נמצאת בחלק קדום יותר של הרשימה (מס. 87), אך מן ההקשר ברור כי 'רחוב' ההיא נמצאת בגליל העליון, ואינה רחוב שבעמק בית שאן. לאן אם כן נעלמה העיר רחוב שבעמק בית שאן? לפי דברינו לעיל הענין מובן: בכתובת תחותמס רשומה העיר רחוב בשמה השני: 'צרתה', וזוהי העיר 'סרת' הרשומה בראש ערי עמק בית שאן.

לסיכום: תל צארם הוא העיר הקדומה 'רחוב' המופיעה במקורות המצריים. עיר זו נקראה בנוסף גם צרתנה/צרתה, וכך היא מופיעה במקרא ובאחת הכתובות המצריות.

היכן היתה צרר/צרתן עצמה?

מן האמור עד כה עולה כי 'סוכות' המקראית היא תל אבו-סוס, 'צרתה/צרתנה' המקראית היא תל צארם, ובשטח שביניהן יצק שלמה המלך את כלי המקדש. נתונים אלו נותנים לנו שטח נרחב למדי, שכן בין שני תלים אלו מפרידים כ-11 ק"מ, שבהם מספר לא קטן של תלים קדומים.

נוכל להגיע למיקום מדויק יותר, ולשם כך עלינו לברר נקודה נוספת שהשארנו פתוחה:

בפסקה הקודמת הגענו למסקנה כי שמו העצמי של תל צארם היה 'רחוב', ובכדי להבדילו מערים אחרות בעלות אותו שם הוא נקרא צרתה/צרתנה, על שמה של עיר אחרת הסמוכה אליו. דברים אלו מעלים את השאלה: היכן היתה צרר/צרתן עצמה שעל שמה קרויה העיר רחוב?

אם נחפש באזור אתר המשמר את השם צרר/צרתן נגלה שאחד ממעברי הירדן שממזרח לתל צארם נקרא מעבר 'צירי' (כתיב: צע'יר), המשמר את השם 'צרר'. מעל מעבר-צירי יושב תל קדום: תל אבו-א-ניעג', שמסתבר כי הוא העיר צרר/צרתן המקראית (ממזרח לירדן, נ.צ. 203.204).

אתר זה קרוב הרבה יותר לתל אבו-סוס, כ-6 ק"מ בלבד, ומלשון הכתוב בספר מלכים, הנותן מיקום מדויק יותר: "בין סוכות ובין צרתן" (ולא כמו בספר דברי הימים: "בין סוכות ובין צרתה") מתברר כי בין תל אבו-סוס (סוכות) לתל אבו-א-ניעג' יצקו את כלי המקדש. כאשר נבדוק שטח זה, נוכל לאתר ביתר דיוק את מקום יציקת כלי המקדש, כמו שנראה להלן.

לסיכום: תל אבו-א-ניעג' היושב על מעבר צירי הוא העיר צרר/צרתן המקראית. בינו ובין תל אבו-סוס (סוכות המקראית) נוצקו כלי המקדש.

היכן היא 'אדמה'?

הכתוב אומר כי הכלים לבית המקדש נוצקו "במעבה האדמה". מה הכוונה "במעבה האדמה"? ההבנה הרגילה היא שנעשתה חפירה באדמה שבה נוצקו הכלים, אך רשימת שושנק הנזכרת מעלה בפנינו אפשרות אחרת. ברשימה זו רשומה בסמוך לעיר 'סוכות' (מס. 55) עיר בשם 'אדמה' (מס. 56).⁶¹⁰ אם כן, מסתבר שהכתוב נוקב (או לפחות רומז) את שם העיר 'אדמה' המצויה בין סוכות לצרתן.

⁶⁰⁶ אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, מהדורה מתוקנת בעריכת י' אפעל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 249.

⁶⁰⁷ אמיר, הגליל בתקופת הברונזה, דן 1999, עמ' 60.

⁶⁰⁸ אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, מהדורה מתוקנת בעריכת י' אפעל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 129.

⁶⁰⁹ אהרוני, שם, עמ' 249.

⁶¹⁰ קוטשר, ידיעות ב', תרצ"ד, חוברת ב', עמ' 42; נאור, ידיעות י"ג, תש"ז, עמ' 96.

לאחר שזיהינו את סוכות בתל אבו-סוס ואת צרר/צרתן בתל אבו-א-ניעג', יש לבדוק אם קיים שריד לעיר קדומה ביניהם. מתברר כי בין שני האתרים מצוי תל ג'מה (202.201) ומולו מן העבר השני של הירדן תל אל-מעג'מה (203.201), היושבים על הירדן ממש, במחצית הדרך בין סוכות לצרתן.

לאחר שראינו במקורות הקדומים שבאזור זה היו 'אדמה' ותל מע-ג'מה הוא 'מעבה האדמה', מסתבר כי השמות 'ג'מה' ו'מעג'מה' משמרים את שמות אלו. תל ג'מה הוא 'אדמה' ותל מע-ג'מה הוא 'מעבה האדמה' ובו נוצקו כלי המקדש. ואם כך, מקום זה מוזכר בשינוי קל גם במקום אחר, והוא הכתוב המספר על עמידת מי הירדן בימי יהושע: "ויעמדו המים היורדים מלמעלה, קמו נד אחד, הרחק מאד, מאדם העיר אשר מצד צרתן" (יהושע ג, טז). 'אדם' העיר היא העיר 'אדמה' שסמוך לה נוצקו כלי המקדש. ובכדי להבדילה מערים אחרות בעלות אותו שם (גם בעמק הירדן) הוסיף הכתוב "אשר מצד צרתן". לסיכום: תל מע-ג'מה הוא העיר 'מעבה האדמה' שבין סוכות לצרתן. ותל ג'מה שמולו הוא 'אדם' העיר אשר מצד צרתן' שלידה נעצרו מי הירדן בימי יהושע.

סיכום

שלמה יצק את כלי המקדש "במעבה האדמה בין סוכות ובין צרתן" לפי ספר מלכים, או "בין סוכות ובין צרתה" לפי ספר דברי הימים. היכן הם מקומות אלו? 'סוכות' המקראית היא תל אבו-סוס שממזרח למחולה, צרדתה/צרתה/צרתנה היא תל א-צארים (תל רחוב) שבאמצע עמק בית שאן, וצרתן/צרר היא תל אבו-א-ניעג' שעל מעבר צריר שעל הירדן, 6 ק"מ מצפון לתל אבו-סוס. לפי זה 'מעבה האדמה' היא תל מע-ג'מה שעל הירדן, במחצית הדרך שבין תל אבו-סוס (סוכות) לתל אבו-א-ניעג' (צרתן), ובה נוצקו כלי המקדש.

נספח י"ז: באיזו תקופה היתה שושלת י"ב?

בפרק 'ימי דוד ושלמה' כתבנו כי בתקופת 'הברונזה התיכונה ב' בארץ ישראל, שלטה במצרים שושלת י"ב. דברים אלו אינם מתאימים לתיארוך המקובל:

הברונזה הביניימית – שושלות ה'-י"א (2400 – 2000 לפה"ס)

ברונזה תיכונה 2 – שושלת י"ב (2000 – 1750 לפה"ס)

ברונזה תיכונה 2 – שושלות י"ג-י"ז (1550 – 1750 לפה"ס)

יוצא אם כן ששושלת י"ב לא היתה בתקופת הבה"ת 22 כמו שכתבנו, אלא מוקדם יותר, בבה"ת 22. אך בשורות להלן תובאנה ראיות שהתיארוך המקובל אינו נכון, ושושלת י"ב היתה בתקופת בה"ת 22: הפסלים מימי שושלת י"ב לא נמצאו בשכבת ב"ת 22 אלא בב"ת 22: "עד כה נתגלו כל הממצאים המצריים החשובים מימי הממלכה התיכונה בשכבות יישוב מאוחרות".⁶¹¹

בכדי להתאים את הממצא עם התיארוך המקובל ניתנו תירוצים דחוקים: "הועלתה טענה שיש לראות בהם חפצים שסחרו בהם בתקופה מאוחרת יותר... ההשערה על "סחר עתיקות" אינה משכנעת" – לכן מעדיפים החוקרים לתת תירוץ אחר – "מאחר שאלה היו חפצים יוצאי דופן שנחשבו לבעלי ערך רב, הם נשמרו והועברו מדור לדור, וכך שרדו בשכבות מאוחרות בלבד".⁶¹²

אך גם הסבר זה אינו משכנע, מכיון שגם חפצים קטנים שקשה לייחס להם חשיבות, נמצאו בשכבות מאוחרות. כמו שנמצא בתל אל עג'ול (דרומית לעזה): "חרוז, חרפושיות ופסלון מעידים כולם על תקופה זו (שושלת י"ב) אף שנראה שאי-אפשר לייחס שום מבנה (במקום בו נמצאו) לפרק זמן כה מוקדם".⁶¹³

תופעה זו, של חרפושיות (חותמות) מימי שושלת י"ב הנמצאות בשכבה מאוחרת חוזרת במקומות רבים: "המכלול הארכיאולוגי שבו נמצאו מלמד שרובן שייכות לתקופת הביניים השנייה" (כלומר תקופת הבה"ת 22).⁶¹⁴ יתרה מזאת, לא רק שהן נמצאו בשכבה מאוחרת, גם סגנוןן הוא סגנון מאוחר.⁶¹⁵

האתר היחיד שבו התגלו ממצאים מימי שושלת י"ב בשכבת הבה"ת 22 הוא גבל, ועליו נבנתה הכרונולוגיה של כל ארץ ישראל, אך לאמיתו של דבר גם שם מדובר בשכבה המאוחרת לבה"ת 22: "כלי החרס שימרו עדיין אפיונים של השלב המאוחר מתקופת הבה"ת 22".⁶¹⁶ מניסוח זה ברור שלאמיתו של דבר הכלים כבר שייכים לתקופה שלאחר תקופת ב"ת 22, כלומר, מתקופת ב"ת 22. (יש לציין שבגבל חסרה משום מה שכבת ב"ת 22. הסיבה לכך היא ששכבה זו מכונה בטעות ב"ת 22).

בעיה נוספת בתיארוך המקובל היא, שהממצא מלמד שבתקופת ב"ת 22 היתה א"י נתונה תחת השפעה תרבותית מצרית עמוקה. לפי התיארוך הנ"ל יצא דבר מוזר, שדווקא בימי עליבותה הפכה מצרים מודל לחיקוי, כדברי

⁶¹¹ נאמן, ההיסטוריה של ארץ ישראל – כרך א', ירושלים 1982, עמ' 144.

⁶¹² נאמן, שם.

⁶¹³ טפנל, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך עג'ול, עמ' 1152.

⁶¹⁴ נאמן, שם, עמ' 164.

⁶¹⁵ גבעון, עקבות פרעה בכנען, עמ' 25-27.

⁶¹⁶ קמפינסקי, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, יחידות 6-7, עמ' 38.

קמפינסקי: "מעניין שעיקר ההשפעה חלה דווקא בתקופת הביניים ולא בתקופת הממלכה התיכונה".⁶¹⁷

עוד בעיה בתיארוך המקובל, היא אורכה של תקופת הברונזה הביניימית. ראשית, הזמן שהוקצב לה מבוסס על ההנחה שהיא התקיימה במקביל לתקופת הביניים א' במצרים, ולהנחה זו אין הוכחות.⁶¹⁸ שנית, מתקופה זו (הברונזה הביניימית) לא נותרו כמעט שרידים בנויים. לפי התיארוך הנ"ל יוצא שבמשך מאות שנים לא נעשתה שום התיישבות בארץ, אף שגרו בה אנשים בעלי רמה טכנולוגית גבוהה, שהוא דבר שלא מתקבל על הדעת: "השפע היחסי של כלי המתכת והטכנולוגיה המתקדמת שבה נוצרו, בולטים פי כמה על רקע התדמית העלובה של רוב יישובי התקופה".⁶¹⁹

לכן יש לתארך כך:

ברונזה ביניימית – אמצע שושלת ה'

ברונזה תיכונה 2א' – שושלת ה' – י"א

ברונזה תיכונה 2 ב' – שושלת י"ב – י"ז

בתיארוך זה נעלמות כל הבעיות שהועלו.

מסקנה: תקופת הברונזה התיכונה 2ב' היתה בתקופת שושלות י"ב-י"ז במצרים.

נספח י"ח: אורוות שלמה

בפרק 'ימי דוד ושלמה' הראנו כי ה'מתחמים' שנמצאו במקומות שונים בארץ, הם 'ערי הרכב' של המלך שלמה. לאחר שמצאנו את 'ערי הרכב', נחפש את מקום הסוסים שהיו 'עם המלך בירושלים'. ולפני כן נחפש: היכן עמד ארמון המלך שלמה?

בית המלך שלמה, שבנייתו נמשכה 13 שנה, היה גדול מימדים: היה בו אגף שנקרא 'בית יער הלבנון' שאורכו היה מאה אמה (כ-50 מטר), אולמות נוספים באורך 50 אמה, שאחד מהם הוקדש לבת פרעה, וחצר גדולה (מל"א ז, א-יב).

ירושלים באותם ימים היתה על גבעת 'עיר דוד' אשר מתחת להר הבית, שמידותיה מצומצמות למדי. היכן אם כן נמצא מקום לארמון הענק?

כשנבדק בפסוקים המדברים על בת פרעה (אשר חלק מן הארמון היה מיועד לה), נגלה כי ארמון המלך לא היה בעיר דוד אלא במקום גבוה יותר. שהרי כך אומר הכתוב על שלמה: "ויקח את בת פרעה ויביאה אל עיר דוד עד כלותו לבנות את ביתו", וכשהסתיימה בניית הבית: "בת פרעה עלתה מעיר דוד אל ביתה" (מלכים א' ג, א. שם ט, כד). הרי לנו שהבית היה מעל עיר דוד. היכן בדיוק?

מעל עיר דוד נמצא הר הבית, ומן המקורות עולה שהשטח המקודש של הר הבית לא כלל את כל התחום המוכר לנו כיום כ'הר הבית' אלא רק את אמצעו, בעוד שצפונו ודרומו היו שטחי חולין.⁶²⁰ על פי מסורות קדומות, ביתו של שלמה היה בשטח החולין הדרומי.⁶²¹ מקום זה, שגודלו כ-280X86 מטר, היה בו כדי להכיל את הארמון הענק. מיקום הארמון בדרום הר הבית הולם את דברי הנביא יחזקאל המתרעם על היות בית המלך צמוד לבית המקדש: "מזוזה אצל מזוזה והקיר ביני וביניהם" (יחזקאל מג, ח).

דרום הר הבית, הוא אם כן המקום שבו עמד בית המלך שלמה. במזרח איזור זה יש חלל מתחת לרצפת המתחם המכונה 'אורוות שלמה'. מקובל לומר כי מקור שם זה הוא בתקופה הצלבנית, כאשר 'אבירי היכל שלמה' שיכנו כאן את סוסיהם.⁶²² אך כשנעיין בכתוב נגלה, שכאן באמת עמדו אורוות שלמה המלך. שהרי סמוך לארמון המלך היה מקום לרכב, ככתוב: "ויאסוף שלמה רכב ופרשים... וינחם בערי הרכב ועם המלך בירושלים", וכך גם מוכח מן הפסוק המדבר על המלכה עתליה: "ותבא דרך מבוא הסוסים בית המלך" (מל"ב יא, טז).

מיקום מדויק יותר נותן ספר ירמיהו: "עד נחל קדרון עד פינת שער הסוסים מזרחה" (ירמיהו לא, מ), ומכאן רואים שסוסי המלך עמדו מעל נחל קדרון התוחם את ירושלים ממזרח, כלומר ב'אורוות שלמה'.

לסיכום: ביתו של שלמה עמד בדרום הר הבית, וממזרח לו היה מקום הסוסים, במקום הקרוי עד ימינו 'אורוות שלמה'.

⁶¹⁷ קמפינסקי, א"י וסוריה בשלבה האחרון של תקופת בה"ת 2ב, דוקטורט, ירושלים תשל"ד, עמ' 5.

⁶¹⁸ גופנא, ההיסטוריה של ארץ ישראל – כרך א', ירושלים 1982, עמ' 121.

⁶¹⁹ גופנא, מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, יחידה 3, עמ' 114.

⁶²⁰ קורן, חצרות בית ה', ירושלים תשל"ז, עמ' 64, 73.

⁶²¹ הורביץ, ירושלים בספרותנו, ירושלים 1964, עמ' 264-263.

⁶²² בן דב, חפירות הר הבית, ירושלים 1982, עמ' 364; שייך, הר הבית בתפיסה הנוצרית בימי הביניים, בתוך: שילר (עורך), ירושלים – מבחר מאמרים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 208.

אורות שלמה

נספח י"ט: מי הם ה'שותו'?

בפרק 'ימי דוד ושלמה' זיהינו את ה'שותו' של הכתובות המצריות עם בני ישראל. לעומת זאת בספרות ניתן למצוא כי המונח 'שותו' מתייחס לעבר הירדן. דברים אלו מקורם בחוקר אולברייט, שזיהה את 'ארץ שת' עם ארץ מואב שבעבר הירדן בעקבות הכתוב: "דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל ומחץ פאתי מואב וקרקר כל בני שת" (במדבר כד, יז). הוא הסיק מן הפסוק כי 'שת' הוא שם נרדף למואב, ומכאן שה'שותו' של הכתובות המצריות הם בני מואב.

אך פירושו של אולברייט אינו נכון. כי חלקו הראשון של הפסוק מדבר על שני עניינים: א) כוכב – נישא מעל האחרים. ב) שבט – יכה באויביו. בהתאם לכך יש לפרש את חלקו השני של הפסוק המקביל לחלק הראשון: כנגד שבט – "ומחץ פאתי מואב", וכנגד כוכב – "וקרקר כל בני שת".

המילה קרקר היא מילה קשה, אך לפי העניין (כוכב), פירושה שהוא ירומם את עמו הקרוי "בני שת", כלומר את עם ישראל. את הכתוב נהוג לפרש על דוד, והציורים המראים את הכבוד הרב לו זכו בני שת מידי המצרים באותו דור, הולמים אותו היטב.⁶²³

כחיזוק לכך ש'שת' הם בני ישראל, יכולה לשמש העובדה שתואר פניהם של בני ה'שותו' בציורים המצריים, דומה לתואר בני ישראל המצויירים ב'אובליסק השחור' של המלך שלמנאסר.⁶²⁴ לסיכום: 'בני שת' הם בני ישראל ולא בני מואב, וכך גם ה'שותו' של התעודות המצריות.

נספח כ': מהי 'המכמתת אשר על פני שכם'?

בפרק 'בעקבות וליקובסקי' זיהינו את 'מכת' עם שכם הקרויה 'מכמתת'. על כך יש לשאול: הרי מלשון הכתוב: 'המכמתת אשר על פני שכם' רואים שהמכמתת אינה שכם, אלא כפי הנראה אתר ממזרח לה [פני' פירושו ממזרח (קדם)], לעומת המערב הקרוי אחור]. כיצד מתיישבים הדברים?

כדי להכיר מקום זה נבדוק תיאור נוסף של 'פני שכם', והוא בסיפור יעקב שבא לשכם, שבו כתוב: "וַיַּחַן אֶת פְּנֵי הָעֵיר. וַיֵּקֶן אֶת חֶלְקֵת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר נָטָה שָׁם אֶהְלוֹ" (בראשית לג, יח-יט). לאחר מכן נקבר יוסף בחלקה זו: "וַאֲתָת

⁶²³ ומעניין, כי בדומה לפסוק המדבר על כוכב הירדן, גם הסימון המצרי ל'שת' היה חץ (ראובני, עמי קדם, 1969, עמ' 14).

⁶²⁴ גרינץ, מוצאי דורות, עמ' 187.

עצמות יוסף... קָבְרוּ בְּשִׁכְם בְּחֶלֶקֶת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר קָנָה יַעֲקֹב" (יהושע כד, לב). רואים אנו שגם חלקת השדה שבה חנה יעקב לא היתה בשכם עצמה אלא ממזרח לה (פני העיר). וזה ביאור העניין: החפירות הראו כי בתל שכם הסמוך לקבר יוסף לא היתה עיר בתקופת האבות (כלקוליתית/ ב"ק). העיר באותם ימים שכנה כארבעה ק"מ מדרום מערב, בעוד שבתל שכם עצמו "לא נתגלו שרידי מבנים, אלא רק אתר חניה גדול".⁶²⁵ רק בתקופת ההתנחלות (ב"ת 2א) נבנתה לראשונה עיר בתל שכם הסמוך לקבר יוסף. שכם אם כן שינתה את מקומה. בתקופת האבות היתה העיר הרחק ממערב לקבר יוסף, ואילו באזור קבר יוסף היה רק אתר חניה. אתר החניה הגדול הוא חלקת השדה שבה חנה יעקב עם מחנהו. לאחר שנכנסו ישראל לארץ, עבר אתר של שכם לחלקת השדה שקנה יעקב, ומקום זה, שהיה פעם ממזרח לעיר (פני העיר), הפך להיות העיר עצמה.

המכמתת שעל פני שכם היא חלקת השדה של יעקב שהיתה ממזרח לעיר (פני העיר). בתיאור הגבול בספר יהושע עדיין נקרא המקום בשמו המקורי (הכנעני?), שהוא 'המכמתת אשר על פני שכם'. לאחר מכן המקום הופך להיקרא 'שכם', כשם העיר הקדומה שהיתה ממערב, אך בכתובת המצרית קרויה שכם החדשה בשמה הקדום: מכמתת.

תל שכם אם כן הוא 'המכמתת'.

נספח כ"א: מדוע עזב ירבעם את שכם?

ירבעם מלך ישראל החל את מלכותו בשכם, אך לאחר מכן עבר לעיר פנואל שבעבר הירדן המזרחי (מל"א יב, כה). מה גרם לו לעזוב את עיר הבירה שבמרכז הארץ ולהרחיק נדוד לשולי הממלכה? סתם הכתוב ולא פירש, אך גם כאן יוכל הממצא הארכיאולוגי לסייע לנו.

בתל שכם נערכו חפירות, ועל התקופה שבה אנו ממקמים את ירבעם וירבעם כותב החופר: "המאמץ העצום להקים יישוב היכול לעמוד בפני כל צר ומתנכל מלמד שהיתה כאן עיר ממלכה. אעפ"כ חרב ונשרף בשתי שריפות אדירות. את החורבנות אפשר לייחס בוודאות לכיבוש המצרי".⁶²⁶

לאור האמור מובן שאת החורבן עשה שישק כאשר כבש את העיר מידי רחבעם. אך המקום נחרב פעמיים, ומכאן שלאחר שישב בה ירבעם נחרב פעם נוספת. בידי מי? התשובה נמצאת בספר דברי הימים, המספר על מלחמה שהתקיימה בין ירבעם לבין אביה מלך יהודה (בנו של רחבעם): "והָאֱלֹהִים נָגַף אֶת יִרְבְּעֵם וְכָל יִשְׂרָאֵל לִפְנֵי אֲבִיהָ וַיהוָה. וַיָּנוּסוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל מִפְּנֵי יְהוָה וַיִּתְּנֵם אֱלֹהִים בְּיָדָם... וַיַּדְּף אֲבִיהָ אַחֲרֵי יִרְבְּעֵם... " (דברי"ב, יג, טו-יט).

הכתוב לא אומר זאת בפירוש, אך מהחפירות ניתן להסיק כי במהלך המרדף שניהל אביה בעקבות ירבעם הוא הגיע עד שכם והחריבה. זוהי הסיבה לכך שירבעם נאלץ לברוח לפנואל שבעבר הירדן. החופרים מצאו ככל הנראה את עקבות חורבן שישק ואת עקבות חורבן אביה. ירבעם ברח לעבר הירדן עד יעבור זעם, ולאחר מכן שב ארצה וישב בעיר תרצה (מל"א, יד, יז).

נספח כ"ב: האם קיימת סתירה בין כתובת סנחריב לספר מלכים?

סנחריב מספר כי חזקיהו היהודי שלח לו כמות נכבדה של כסף וזהב, כפי המסופר בספר מלכים (מל"ב יח, יד-טז). אלא שבמקרא מסופר כי את הכסף והזהב שלח חזקיהו לפני המצור על ירושלים, ואילו סנחריב מספר על כך אחרי סיפור המצור על ירושלים.

כלומר, מן המקרא עולה כי סנחריב ביקש לכבוש את ירושלים על אף המשלוח של חזקיהו, ונאלץ לברוח בשל מגפה שהרגה בחייליו, ואילו לפי כתובת סנחריב הוא הסתפק במתנה הכבדה של חזקיהו וחזר לארצו.

קיימת לכאורה סתירה, ויש חוקרים המעדיפים את גרסת סנחריב, לפיה לא ברח מירושלים מוכה כמסופר במקרא, אלא רק בעקבות כניעתו המוחלטת של חזקיהו.

בנושא זה יש לזכור כי לעולם לא נמצא בכתובות מלכי העת העתיקה תבוסות, אלא רק הצלחות, בשונה מן התנ"ך בו מסופרים כשלונות לרוב (כולל של חזקיהו). כך שאמינותה של כתובת סנחריב אמורה להיות נמוכה משל המקרא.

ובאמת, אם נדקדק בכתובת סנחריב, העשויה ממספר לוחות, נראה כי גם ממנה ניתן להסיק שסנחריב לא עזב את ירושלים בגלל המס. שהרי הסיפור על המצור מופיע בלוח אחד המסיים בכך שחזקיהו היה כלוא בעירו. ואילו סיפור המס מופיע בלוח אחר בלא שייאמר בו כלל כי יש קשר בין המס להסרת המצור. אם סנחריב עזב את ירושלים רק בזכות המס, מדוע שותקת הכתובת ולא מספרת זאת?

כלומר, הכתובת האשורית מציגה את הצדדים החיוביים מבחינתו של סנחריב, ואינה מזכירה את המכה שהוכה. אך גם היא לא מרחיקה עד כדי שתאמר בפירוש כי סנחריב עזב את העיר בגלל המס שקיבל.

אין אם כן סתירה בין כתובת סנחריב למסופר בספר מלכים.

⁶²⁵ רייט, אנציקלופדיה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1524; קמפל, שם, עמ' 1527.

⁶²⁶ רייט, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 1525.

נספח כ"ג: כמה מלכים מנתה השושלת הכושית?

בפרק 'מתי צר סנחריב על ירושלים' הגענו למסקנה כי המצור על שומרון היה בשנת 696 לפה"ס עד לכיבוש העיר בשנת 694 לפה"ס.

התיארוך שנקטנו מעורר שאלה בנוגע לשושלת הכושית במצרים (שושלת כ"ה). שכן לפי מה שהראנו בפרק 'המושיע בימי יהואחז', השושלת הלובית שקדמה לשושלת הכושית מלכה עד לשנה שבה החל המצור על שומרון, כלומר, עד שנת 696 לפה"ס. ומכאן שהשושלת הכושית החלה לא לפני שנת 696 לפה"ס. בשושלת זו היו ארבעה מלכים: המייסד פענחי, שהחל כמלך כוש וכבש את מצרים, בנו תרהקה, שהחל למלוך בשנת 688 לפה"ס, וביניהם שני מלכים נוספים: שבכא ושבתכא, שמלכו 12 שנה כל אחד. לפי דברינו, היכן נותר מקום למלכים שבכא ושבתכא?

לפני שנענה, נזכיר שמן המלכים פענחי ותרהקה נותר תיעוד רב, ואילו משבכא ושבתכא רק זכר קלוש. התיעוד שנותר משבכא הוא מינויה של אמנ-אר-דיס לכוהנת בנוא אמן, כאשר תעודה אחרת מספרת כי פענחי הוא שמינה אותה.

המסקנה היא, שהשושלת הכושית מנתה רק שני מלכים: פענחי ותרהקה, ושבתכא היו כנראה שמות לוואי של פענחי.

נספח כ"ד: רשימת מלכי יהודה וישראל

בפרק 'מתי צר סנחריב על ירושלים' העלנו כי אצל חלק ממלכי יהודה וישראל היתה נוהגת שנה קצרה בת ששה חדשים. אלו השנים (לפה"ס) שבהן החלו למלוך מלכי יהודה וישראל (בקירוב) לפי זה:

מלכי יהודה	מלכי ישראל
דוד — 968	
שלמה — 928	
רחבעם — 888	ירבעם — 888
אבים — 871	נדב — 867
אסא — 869	בעשא — 866
יהושפט — 828	אלה — 843
יהורם — 805	עמרי — 842
אחזיהו — 798	אחאב — 831
עתליה — 798	אחזיהו — 810
יהואש — 792	יהורם — 809
אמציה — 753	יהוא — 798
עוזיהו — 737 (בחיי אביו) 726 (בפני עצמו)	יהואחז — 770
יותם — 711	יהואש — 754
אחז — 707 (בחיי אביו) 703 (בפני עצמו)	ירבעם ב' — 739
חזקיהו — 699	זכריה — 718
מנשה — 670	שלום, מנחם — 718
אמון — 642	פקחיה — 713
יאשיהו — 641	פקח — 712
יהואחז, יהויקים — 609	הושע — 702
יהויכין, צדקיהו — 597	חורבן שומרון — 693.
חורבן הבית — 586 (לדעה אחרת — 587)	

תאריכים אלו מעוררים שאלה לגבי גילו של חזקיהו בעת שמלך. כי אחז אביו היה בן 20 שנה במלכו, מלך 16 שנה, ולאחר מכן החל למלוך חזקיהו בהיותו בן 25.

לפי הפירוש הפשוט, אחז מלך 16 שנים מלאות ומת בגיל 36 כשחזקיהו בנו בן 25. לפי זה הוא הוליד את חזקיהו כשהיה בן 11, שהוא דבר אפשרי (בדוחק).

אך לדברינו, אחז מלך רק 8 שנים ומת בגיל 28 כשחזקיהו בנו בן 25. לפי זה הוא הוליד את חזקיהו כשהיה בן 3, שהוא דבר שלא יתכן.

וצריך לומר כי המילים "בן עשרים וחמש שנה היה במלכו" (חזקיהו) כונתן לשנים חצויות, כלומר ל-12.5 שנים. ואז יצא שאחז הוליד את חזקיהו כשהיה בן 13.⁶²⁷

⁶²⁷ בתיארוך מלכי ישראל ויהודה יש המסתמכים על שיטת ח. תדמור. מן הראוי לציין שתדמור כותב בפרוש כי קבע את התאריכים בניגוד לנאמר בספר מלכים (א"מ ד', עמ' 286, שם 258).

נספח כ"ה: רשימת מלכי אשור

בפרק 'מתי צר סנחריב על ירושלים' הראנו כי חלק ממלכי אשור, בתקופה שלאחר תגלת-פלאסר, מנו ששה חדשים כשנה, ולכן יש לקצר את רשימת מלכי אשור ב-27 שנה. עיון בכתובות אשוריות קדומות מלמד כי גם את התקופה שקדמה לתגלת פלאסר יש צורך לקצר ב-14 שנים נוספות.

הכתובות המלמדות על הצורך לקצר את אורך רשימת המלכים הן כתובות המלך שלמנאסר III המזכיר בכתובותיו את המלכים הישראלים אחאב ויהוא. תיארוך כתובת שלמנאסר לימי יהוא אפשרי רק אם מורידים מן המלכים שמלכו אחרי שלמנאסר 14 שנה. רשימת מלכי אשור לא מתחילה אם כן ב-912 לפה"ס, אלא רק ב-869 לפה"ס, וזה סדרה:

אדד-ניררי II	—	848 - 869 לפה"ס
תכלתי-נינרת II	—	841 - 848 לפה"ס
אשורנצרפל II	—	816 - 841 לפה"ס
שלמנאסר III	—	781 - 816 לפה"ס (בשנתו השישית נלחם באחאב, בשנתו ה-18 קיבל מס מיהוא)
שמשי-אדד V	—	768 - 781 לפה"ס
אדד-ניררי III	—	740 - 768 לפה"ס (קיבל מס מיהוא מלך ישראל)
שלמנאסר IV	—	735 (או 730) - 740 לפה"ס
אשור-דן III	—	726 (או 721) - 735 (או 730) לפה"ס
אשור-ניררי V	—	716 - 726 (או 721) לפה"ס
תגלת-פלאסר III	—	699 - 716 לפה"ס (בכתובותיו מוזכרים עזריה מנחם ואחז).
שלמנאסר V	—	696 - 699 לפה"ס

את הכרונולוגיה האשורית בימי בית ראשון מבססים על סמך ליקוי חמה שאירע בחדש סיון בימי המלך אשור-דן. חישוב אסטרונומי מלמד שהיה זה בשנת 763 לפה"ס. חישוב זה סותר לכאורה את השינוי המוצע, אך יש לזכור שבימי חזקיהו אירע שיבוש בתנועה הסדירה של כדור הארץ (מל"ב כ, יא), ועל כן אין אפשרות לחשב ליקויי חמה שקדמו לכך.

נספח כ"ו: מי היו החבירו?

בפרק 'חבירו' היסקנו שה'חבירו-אישגז' הם החתים, שהם מעמי כנען (בראשית י, טו). מאידך, בפרק 'מתי נכתבו אגרות אל-עמרנה' אמרנו שה'אישגז' הם 'אשכנז', שהוא עם אחר, מצאצאי גומר בן יפת (שם, ג). איך יתיישבו שני הזיהויים הסותרים? בכדי לענות על כך נציג את תולדות אסיה הקטנה (טורקיה) בימי קדם: בימי בית ראשון ישב שם בתחילה העם 'משך' ('מושכי' בתעודות אשוריות, 'פריגים' בפי היוונים), כשהם החתי יושב באותו זמן בצפון סוריה, מפוצל למספר מדינות שאחת מהן היא אללח.

לקראת סוף ימי בית ראשון עברו מן העולם הן מדינת 'משך' והן המדינות החתיות: המלך האשורי סרגון כבש וביטל את הממלכות החתיות, ובני 'גומר' ('גימיריה' בתעודות אשוריות, 'קימרים' בספרי היוונים) החריבו את ממלכת 'משך', והקימו במקומה את מדינתם.

על מה שקרה לאחר מכן אנו לומדים מן ההיסטוריון הירודוטוס. לפי דבריו הגיעו לאסיה הקטנה הסקיתים הנודדים שנלחצו בידי אויביהם. הם דחקו משם את בני 'גומר' והתיישבו במקומם (הירודוטוס, ד', 11).

כלומר, בתחילה היו בני 'משך', שנדחקו מפני בני 'גומר', שלאחר מכן נדחקו אף הם מפני הסקיתים. בפרק 'חבירו' זיהינו את הסקיתים של הירודוטוס עם ה'חתים', ולפי זה כך התרחשו הדברים: תחילה הגיעו לאסיה הקטנה האשכנזים בני גומר (הקימרים) שדחקו את בני 'משך', ואחריהם באו חתים (סקיתים) בני אללח והשתלטו על האשכנזים. הממלכה החדשה היתה מורכבת מבני שני העמים: האשכנזים והחתים, ומכאן ואילך משמשים השמות 'אישגז' ו'חת' בעירוביה. [בדומה לממלכת פרס ומדי. או השמות אנגליה ובריטניה בזמננו, שמקורם בעם הקדום (בריטים) והכובשים שהשתלטו עליהם (אנגלים)].

זו הסיבה שבחוזים של הממלכה החתית היו נשבעים גם באלי ה'אישגז' וגם באלי אללח. וזה גם ההסבר לדברים שמביא הירודוטוס, כי הסקיתים אומרים על עמם שהוא הצעיר שבכל העמים.

המחקר המקובל המתארך את הקיסרות החתית למאות י"ד-י"ג לפה"ס, לא מקשר אותה עם הממלכות החתיות מן המאה השמינית (אותן הוא מכנה 'נאו-חתיות'), בשל השפה השונה. אך גם הוא לא יכול להתעלם מן הדמיון בכתב ובשמות: 'השימוש בכתב החתי (של הנאו-חתים) הוא אחת החוליות המקשרות עם החתים. חוליה אחרת היא נטייתם הברורה של שליטיהם להיקרא בשמות חתיים היסטוריים... אבל עלינו לדעת שהחתים המאוחרים אינם צאצאי החתים'.⁶²⁸

לפי דברינו החתים ('קדומים' כביכול) הם צאצאי ה'נאו-חתים', וההבדל בשפה נובע מהתבוללותם עם ה'אישגז'.

⁶²⁸ מזר, א"מ ג', עמ' 337.

תיאור זה מסביר פסוק מוקשה בספר יהושע: "כל מקום אשר תדרוך כף רגלכם בו לכם נתתיו... מהמדבר והלבנון הזה, ועד הנהר הגדול נהר פרת, כל ארץ החתים ועד הים הגדול מבוא השמש יהיה גבולכם" (יהושע א, ד). מפסוק זה עולה לכאורה כי רובה של טורקיה כלול בארץ ישראל, שהרי זוהי 'ארץ החתים', וזה כמובן לא יתכן.

אך לפי האמור הענין מובן, כי רק בסוף ימי בית ראשון הגיעו החתים לשלוט על טורקיה, ואילו ארצם המקורית היתה צפון סוריה. זהו גם שם הארץ בתעודות אשוריות: 'חת' (מזר, שם), ועליה מדבר הפסוק בספר יהושע. לסיכום: ה'חבירו-אישגז' הם החתים והאשכנזים שהתבוללו זה בזה.

נספח כ"ז: היכן נמצאה טביעת חותמו של גמריהו בן שפן?

בפרק 'ירושלים בימי אל-עמרנה' הבאנו כי בארמון הגדול שבעיר דוד נמצאה 'בולה' (טביעת חותם) של גמריהו בן שפן, משרי יהויקים. והדבר הולם את הזיהוי שהצענו למקום: 'ארמון יהויקים'. מאידך, לדברי החופר נמצאה טביעת החותם של גמריהו על רצפה שנבנתה מעל חורבות הארמון (לוקוס 967), בשכבה מסוף תקופת הברזל, שהיא שכבה מאוחרת יותר מתקופת אל-עמרנה. הדבר סותר לכאורה את דברינו, אך התרשים המלווה את מאמרו מלמד שהטביעה לא נמצאה על הרצפה של לוקוס 967, אלא ברובד שמתחתיה (לוקוס 1110). כלומר ברובד קדום יותר.⁶²⁹

מדוע כתב על בולה שנמצאה בלוקוס 1110 כי היא נמצאה בלוקוס 967? מסתבר שהסתירה בין תאריך חורבן בית ראשון לפי התיארוך המקובל (סוף תקופת הברזל) לבין תאריך לוקוס 1110 בה נמצאה הבולה (מוקדם יותר מסוף ברזל 2) אילצה את החופר לשייך את הבולה ללוקוס 967 (סוף תקופת הברזל). ולכן כנראה הוסיף משפט זה: "לרצפת הבולות היה תת-שלב נוסף המיוצג ע"י לוקוס 1110",⁶³⁰ ומכיון שמדובר ב'תת-שלב' הוא הרשה לעצמו לא לציין אותו (את לוקוס 1110 שבו נמצאה הבולה) אלא רק את ה'שלב' שמעליו (לוקוס 967), וכך 'התגבר' על הסתירה שבין מקום מציאת הבולה לבין המקום שבו היתה 'צריכה' להימצא.

אמנם, לפי מה שהראנו בחלק ה', חורבן הבית לא אירע בסוף תקופת הברזל, אלא בתקופה מוקדמת יותר. לכן קיימת אם כן כל בעיה במיקום ה'בולה' בלוקוס 1110. מסקנה: טביעת חותמת גמריהו בן שפן נמצאה בחורבות הארמון בעיר דוד, ולא ברצפה שנבנתה מעליו.

נספח כ"ח: 'משא מצרים' של ישעיהו בהקבלה לימי אל-עמרנה

בפרק 'מזבח לה' בארץ מצרים' הראנו כי בימי אחננתון (אמנחתפ ד') עבדו מצרים את ה' אלהי ישראל. כך גם היה בימי יורשו, המלך 'איה', שבימיו ירדו היהודים למצרים.

גם ישעיהו הנביא נשא משא על מצרים, שבו נאמר כי מצרים יעבדו את ה'. הקבלת דברי ישעיהו לתקופת אל-עמרנה מראה עד כמה היא הולמת את דברי הנביא. נצטט חלק מ'משא מצרים':

"ביום ההוא יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת כנען ונשבעות לה' צבאות, עיר ההרס יאמר לאחת. ביום ההוא יהיה מזבח לה' בתוך ארץ מצרים ומצבה אצל גבולה לה'... ונדע ה' למצרים וידעו מצרים את ה' ביום ההוא... ונגף ה' את מצרים נגוף ורפא ושבו עד ה' ונעתר להם ורפאם... ביום ההוא יהיה... ברוך עמי מצרים" (ישעיהו יט, יח-כה).

פשוטו של מקרא הוא, שתהיה תקופה שבה העם המצרי יעבוד את ה'. מתי יקרה דבר מופלא זה? הכתוב נותן סימן: באותם ימים יהיו חמש ערים שבהם יגורו דוברי עברית הנשבעים בה'. אחת מהערים תהיה 'עיר ההרס', והפירוש המקובל הוא שהכוונה ל'עיר השמש' שיאמרו עליה שתיחרב. ('הרס' פירושו שמש, והכתוב שינה מ'הרס' ל'הרס' כדי לרמז שהעיר עתידה ליהרס).

הדבר המתואר בנבואת ישעיהו אירע בימי ירמיהו שבהם נאמרה נבואת חורבן על עיר-השמש: "ושיבר את מצבות בית שמש אשר בארץ מצרים" (ירמיהו מג, יג).

גם מצב של 5 ערים במצרים שבהם מדברים בשפת כנען (עברית) ונשבעים בה' התקיים בימי ירמיהו. שהרי בימי ירמיהו (ימי חורבן בית ראשון) ירדה שארית הפליטה למצרים, ושם המשיכו במנהגם להישבע בשם ה', ככתוב: "איש יהודה אומר חי ה' אלהים בכל ארץ מצרים" (שם מד, כו).

נזכרים בכתוב ארבע מקומות במצרים שבהם גרו יהודים: מגדול, נוף, תחפנחס, ארץ פתרוס (שם מד, א). כשנוסיף להם את 'עיר השמש' קצרת הימים, יהיו לנו חמש ערים, כמו שאמר ישעיהו.

נבואת ישעיהו מכוונת אם כן לימי ירמיהו, שבהם על פי הנבואה יעבדו המצרים את ה'. הדבר עולה בקנה אחד עם תיארוך אחננתון ו'איה' לימי ירמיהו.

גם הפסוק המדבר על שני מקומות במצרים המיוחדים לה', אחד בתוכה ואחד בגבולה: "מזבח לה' בתוך ארץ מצרים ומצבה אצל גבולה" מובן היטב. כי אחננתון אכן הקים שתי ערים על שם אתון, עיר אחת בגבול מצרים – גם-אתון, ועיר בתוך מצרים – 'אחת-אתון', ושמה אף מפורש בפסוק: "עיר ההרס יאמר לאחת" (-אתון).

⁶²⁹ שילה, קבוצת בולות עבריות מעיר דוד, ארץ ישראל י"ח (תשמ"ה), עמ' 75, ותרשים שם (שים לב לחץ התחתון!).

⁶³⁰ שם.

ישעיהו גם אומר כי מצרים ישובו אל ה', לאחר שה' יגוף (יכה) אותם. הדברים תואמים למה שכתבנו, כי אחננתון החל לבער את האלילים לאחר שהוכה בקרב כרכמיש. כך גם יובן משפט הסיום של משא ישעיהו, שבו קורא ה' למצרים 'עמי': "ברוך עמי מצרים". מילים אלו נראות לא מובנות, שהרי בכל המקרא רק עם ישראל נקרא עם ה'. אך לאור דברינו כי אחננתון היה בן לאם ישראלית, מובן איך המילה 'עמי' יכולה להאמר על מצרים. לסיכום: דברי ישעיהו על "מזבח לה' בארץ מצרים" מוסבים על ימי אחננתון (הוא פרעה נכה) ויורשו 'איה', שעבדו את ה' אלהי ישראל. הפרטים המופיעים בנבואה זו משתלבים היטב עם הידוע לנו על ימיהם.

נספח כ"ט: למה התכוון יחזקאל במילים 'בעשרים ושבע שנה'?

לפי התיארוך שהיצענו עולה כי בשנת 584 לפה"ס נכבשה מצרים על ידי נבוכדנצר, ולאחר מכן החלה שושלת י"ט. בספר יחזקאל יש מקרא הסותר לכאורה תיארוך זה. נציג את המקרא ונראה כי לאמיתו של דבר אין בו סתירה לתיארוכנו:

1. "ויהי בעשרים ושבע שנה בראשון באחד לחדש היה דבר ה' אלי לאמור... הנני נותן לנבוכדנצר מלך בבל את ארץ מצרים". מנין השנים בספר יחזקאל הוא מגלות יהויכין שהיתה בשנת 597 לפה"ס, 11 שנה לפני חורבן הבית. מכאן שהנבואה נאמרה בשנת 570 לפה"ס, ולפי זה כיבוש נבוכדנצר היה רק לאחר מכן, בסתירה למה שאמרנו כי כיבוש נבוכדנצר היה כבר בשנת 584 לפה"ס.

אך באמת נבואה זו נאמרה לא בשנת 27 (570 לפה"ס) אלא כבר בשנת 11 (586 לפה"ס) כמו שמראה סדר הנבואות. שהרי בספר יחזקאל יש חמש נבואות על מצרים (פרקים כט-לב), שנאמרו בתאריכים אלו:

א] שנה 10 י"ב טבת.

ב] שנה 27 א' ניסן.

ג] שנה 11 ד' ניסן.

ד] שנה 11 א' סיון.

ה] שנה 12 א' אדר.

השנים במקרא מתחילות בניסן, ומסדר הנבואות ברור שנבואה ב' נאמרה בשנת 11 שהיא שנת 586 לפה"ס, והדבר הולם את תיארוך כיבוש נבוכדנצר לשנת 584 לפה"ס. מדוע א"כ היא קרויה שנה 27?

יתכן וזה ההסבר: הכיבוש הבבלי הראשון היה בשנת 612 לפה"ס, כאשר נכבשה נינוה, ואז החלו ימיה של האימפריה הבבלית. יחזקאל המנבא כאן לראשונה על כיבוש מצרים בידי הבבלים, מונה את השנים החל מיסוד האימפריה הבבלית, ולכן שנה 11 לגלות יהויכין נקראת 'שנה 27'.

על כל פנים, שנה זו היא שנה 11, כפי שעולה מסדר הנבואות שאחריה, וכיבוש נבוכדנצר התקיים כשנתיים לאחר מכן.

נספח ל': כתובת אכיש בן פדי

בעיר הפלשתית 'עקרון' נחשפה כתובת הקדשה של אכיש מלך עקרון. התיארוך שקבענו לתקופת 'סוף ברזל 2' (ימי שיבת ציון) עונה על תמיהה שהעלתה כתובת זו. זה דבר הכתובת:

הרישומים האשוריים מלמדים כי בימי חזקיהו שלט בעקרון מלך בשם 'פדי', שנשאר נאמן לסנחריב מלך אשור ולא השתתף במרד חזקיהו. בדור שאחריו מלך בנו 'אכיש', שהיה נאמן לאסרחדון בן סנחריב (מאה ז' לפה"ס). בחפירות עקרון התגלה מקדש לאלילה 'פתגיה', ובו כתובת הקדשה מאתו מלך: "בית בנה אכיש בן פדי... לפתגיה אדוניו, תברכו ותשמרו ותאריך ימי ותברך ארצו". (במקור: "בת בנה אכיש בן פדי... לפתגיה אדתה תברכה ותשמרה ותאריך ימה ותברך ארצה").

נוסח הכתובת דומה לכתובות פניקיות (צידוניות), בעוד שכתובות פלשתיות אחרות מתקופת 'סוף ברזל 2' (תקופת ה'יורדה'), דומות לכתובות ביהודה ולא בפניקיה. הדבר הפליא את החוקרים: "הדמיון לנוסח הכתובות הפניקיות מפתיע על רקע ידיעותינו על הכתב הרהוט שנהג בפלשת במאה ז' לפה"ס, שלא הושפע מן הכתב הפניקי, אלא מן הכתב העברי... תמוה איפה הדמיון של נוסח הכתובת שלפנינו ושל לשונה לאלה שנהגו בפניקיה... תמוה ממצא אפיגראפי מפלשת מהמאה ז' לפה"ס המצביע על קרבה לשונית לפניקית".⁶³¹

אך לאחר שהראנו כי תקופת 'סוף ברזל 2' אינה המאה ז' לפה"ס אלא התקופה הפרסית, התמיהה נעלמת. כי אכיש לא חי בתקופת 'סוף ברזל 2', אלא בתקופה קדומה יותר. וממילא אין להשוות את כתובת אכיש לכתובות תקופת 'סוף ברזל 2', אלא לתקופות קדומות יותר, שבהם היתה הפניקית מקור לחיקוי (שם).

[במקדש נמצאו כלים משלהי תקופת הברזל. אך הדבר רק מלמד על תאריך חורבן המבנה ולא על תאריך בנייתו].

⁶³¹ גיטין ודותן ונוה, כתובת הקדשה מלכותית מעקרון, קדמוניות 113, תשנ"ז, עמ' 43.

נספח ל"א: מדוע סמלי המלכות הפרסיים נמצאו דווקא ביהודה?

בפרק 'מיהו המלך' הראנו כי סמלי הכנפיים וה'יורה' שנמצאו ביהודה, היו סמלי מלכי פרס. זיהוי זה מעורר שאלה: מדוע ביהודה שכיהים כל כך סמלים אלו, יותר משאר המדינות שעליהן משלו מלכי פרס? דומה כי תשובה לכך נמצאת במאמר בתלמוד, המספר שעל השער המזרחי של הר הבית היתה צורת 'שושן הבירה', ומביא לכך שני הסברים: "כדי שידעו מהיכן באו", ו"כדי שתהא אימת מלכות עליהן" (בבלי מנחות צח, א). שילוב שני הפירושים הוא זה: יהודה אינה מדינה נורמלית של עם היושב על אדמתו, אלא של עם שנשאר נאמן לארצו גם כשגלה ממנה, ולכן גם הצליח לחזור אליה. האמונה המשיחית שמכוחה שבו היהודים לארצם אומרת שעתיד לצאת מהם המלך שימשול על העמים, וזכר המלכים הגדולים מימי בית ראשון עזר לשמר אמונה זו בליבם.

עם לא רגיל זה עורר חששות אצל השלטון, כפי שניתן לראות מן המכתב שקיבל המלך מאת צרי יהודה, וממכתב התשובה ששלח אליהם. צרי יהודה כתבו: "ידע המלך, כי היהודים שעלו מאתך לירושלים, בונים עיר מורדת... ידע המלך, כי אם תיבנה העיר וחומותיה יושלמו, מיסים לא ינתנו ואוצר המלך יינזק" (עזרא ה, יב-יג. מתורגם).

על דברים אלו השיב המלך: "צויתי לבדוק, ונמצא כי עיר זו מימות עולם היתה מתנשאת על מלכים ומרירות נעשו בה. ומלכים תקיפים היו בירושלים השולטים בכל עבר הנהר וגובים מיסים. לכן צוו לבטל האנשים והעיר לא תיבנה עד שאצווה. היזהרו מעשיית שגיאות, לכל יגדל הנזק למלך" (שם, יט-כב). ועל כן, בשל הבעיות של יהודה, ביקש השלטון לחזק בה את סימני קבלת מרות הכתר הפרסי. מאידך, גם ליהודים היה ענין להראות את נאמנותם, בכדי להסיר מהן חשד. (בדומה למה שאירע בגולה, כאשר היהודים השתדלו להיות יותר פטריאטים מעם הארץ). זו הסיבה לכך שסמל 'שושן הבירה' היה חקוק בכניסה להר הבית. כדי להזכיר ליהודים להיות ממושמעים לשלטון, שהוא שנתן להם את הרישיון לעלות ולבנות את בית המקדש. [לא התפרש איך נראה הסמל שהיה על שער שושן. אך בהכרחו את סמל המלכות החקוק באמונות מלכי פרס, מסתבר שה'יורה' היא צורת 'שושן הבירה'].

זו הסיבה לכך שסמלי הכנפיים וה'יורה' הפרסיים מצויים ביהודה הרבה יותר מבמקומות אחרים. כי כאמור, יהודה היתה צריכה להתאמץ במיוחד כדי להראות את נאמנותה למלכות.

נספח ל"ב: של מי החיצים שנמצאו בשכבת החורבן בירושלים?

בפרק 'מיהו המלך' הבאנו ראיות כי חורבן ירושלים בסוף תקופת הברזל היה חורבן שאירע בתקופה הפרסית, ואינו החורבן שעשו הבבלים בסוף ימי בית ראשון.

בירושלים נחשפו אתרים מאותו חורבן (כדוגמת 'המגדל הישראלי') ובהם ראשי חיצים. מדריכי התיירים יודעים לספר כי אלו חיצים בבליים, והדבר מוכיח לכאורה כי מדובר בחורבן שנעשה על ידי הבבלים, ולא בתקופה הפרסית, ובסתירה לדברינו. אך האם באמת אלו חיצים בבליים?

התשובה היא: לא. שהרי ראשי החיצים שהתגלו הם ראשי חיצים משולשים מברונזה המכונים 'חיצים סקיתיים': 'חיצים מן הטיפוס הסקיתי הם עדות אילמת למלחמה על העיר ערב חורבנה' (שילה, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 622-623). חיצים מסוג זה לא נמצאו בנינו שהבבלים החריבוה, אך נמצאו בכמויות עצומות בבירת הממלכה הפרסית, והם מוגדרים "טיפוס החץ השכיח ביותר בנשק האחמני (הפרסי)". (שטרן, התרבות החומרית של א"י בתקופה הפרסית, ירושלים תשל"ג, עמ' 156). כלומר, החיצים ה'בבליים' הם לאמיתו של דבר חיצים שהיו בשימוש בתקופה הפרסית. והרי לנו סיוע נוסף כי תקופת 'סוף ברזל 2' היא התקופה הפרסית ולא ימי בית ראשון.

נספח ל"ג: מדוע היתה ירושלים כה קטנה?

בפרק 'ספרי עזרא ונחמיה לאור הארכיאולוגיה' היסקנו כי הרחבת ירושלים אל הגבעה המערבית נעשתה רק בימי עזרא. ירושלים של ימי בית ראשון (תק' הבה"ת-ברזל 1) היתה אם כן רק על הגבעה המזרחית ('עיר דוד'). שטח ירושלים בתקופה ההיא היה 50 דונם לפי דעה אחת,⁶³² או 40 דונם לפי דעה אחרת.⁶³³ זהו שטח הקטן משטחן של ערים אחרות בארץ ישראל באותו הזמן. מדוע בירת הממלכה היתה קטנה מן הערים הנתונות לשליטתה?

ההסבר לקטנות העיר הוא היעדר מקורות מים בסביבתה, כמו שכותב גבע: "בסביבת העיר קיימים רק כמה מעיינות קטנים... מקור המים היחיד של העיר, מעיין הגיחון, צמצם את האפשרות לגידול האוכלוסייה".⁶³⁴ רק בימי בית שני נבנו אמות המים המוליכות מים מן המעיינות של 'ברכות שלמה' לעיר, ואיפשרו להגדיל את מספר תושביה.

[מן האמור מובן כי אלף הנשים שהמקרא מספר שהיו לשלמה, לא היו מרוכזות כולן בירושלים, אלא רק חלק קטן מהן.]

⁶³² גבע, אומדן אוכלוסיית ירושלים בתקופותיה הקדומות, ארץ ישראל כ"ח, תשס"ח, עמ' 55.

⁶³³ א' מזר, בירה בת 4000 שנה, שם, עמ' 125.

⁶³⁴ גבע, שם, עמ' 55, 56.

לסיכום: הסיבה שירושלים בימי בית ראשון היתה קטנה על אף היותה בירה, היתה חוסר במקורות מים.

נספח ל"ד: אורך התקופה הפרסית

אורך התקופה הפרסית הידוע לנו הוא 206 שנה (332-538 לפה"ס), ומלכיה הם: כורש (530-538), כנבוז (522-530), דריוש א' (485-521), אחשורוש (465-485), ארתחשטא א' (424-465), דריוש ב' (404-424), ארתחשטא ב' (359-404), ארתחשטא ג' (338-358), ארסס, דריוש ג'.

לעומת זאת, במדרש 'סדר עולם' מוזכרים רק שלשה ממלכי פרס (כורש, אחשורוש, דריוש) ומשך התקופה הפרסית הוא רק 52 שנה: 3 שנים – כורש הפרסי, 11 שנה – אחשורוש המדי, 36 שנה – דריוש הפרסי שנוצח ע"י אלכסנדר מוקדון.

אין להתפלא כיצד נשכחו כל המלכים האחרים, משום שבאותם דורות לא ניתנה חשיבות רבה להיסטוריה כללית, אלא רק לכתבי הקודש.

יש הטוענים כי התקופה הפרסית ארכה אכן רק 52 שנה. לדעתם, כנבוז בן כורש לא היה אלא מלך פרסי הכפוף לאחשורוש המדי. כמו כן, לדבריהם לא היה מלך בשם ארתחשטא אלא זה היה כינויים של דריוש ואחשורוש. גם דריוש ב' וג' לא היו קיימים במציאות.⁶³⁵

הכתובות הקדומות אינן עולות יפה עם רעיון זה: בכתובת דריוש רואים שכנבוז היה מלך גם על מדי, שהרי דריוש מספר שמרדו בכנבוז בן כורש "פרס, מדי ושאר הארצות". הרי שכנבוז מלך גם על מדי, ולא היה כפוף למלך מדי מעליו.

מכתובת אחשורוש רואים שאחשורוש בא אחר דריוש ולא לפניו: "אני אחשורוש, מלך כל הארצות, בן דריוש המלך לבית אחמנש" (אחמנש – אבי בית המלוכה הפרסי).⁶³⁶ הרי שסדר מלכי ראשית התקופה הפרסית הוא: כורש, כנבוז, דריוש, אחשורוש.

גם המשך הרשימה מתאשר מתעודות שנמצאו באי 'יב' שבמצרים: בארכיון אשה בשם מבטחיה נמצאו תעודות של אביה משנת 15 לאחשורוש ומשנת 1 לארתחשטא, שהיא שנת 21 למלך שקדם לו. היא עצמה נישאה בשנת 30 לארתחשטא, ואת ירושתה חילקו בשנת 13 לדריוש.⁶³⁷ מכאן שאחשורוש מלך 20 שנה, לאחריו ארתחשטא שמלך לפחות 30 שנה, ולאחריו דריוש ב'.

בארכיון אחר מוצאים שאדם נשא שפחה לאשה בשנת 16 לארתחשטא, שחררה עם בתה בשנת 38, העניק לבתו מתנה בשנת 1 לדריוש, ונכס נוסף בשנת 3 לארתחשטא.⁶³⁸ הרי לנו שאחר ארתחשטא א' ודריוש ב', היה ארתחשטא ב'.⁶³⁹

נספח ל"ה: מי ביטל את המזבחות בערד ובסביבות ירושלים?

בסביבות ירושלים נמצאו מתקנים פולחניים, אשר כוסו בערמות אבנים ענקיות בתקופת ה'ורדה' ('רגמים'). גם במצודת תל ערד התגלה מזבח, שבוטל בתקופת ה'ורדה', וכוסה בדרך כבוד. מה פשר הדבר? תקופת ה'ורדה' היא התקופה שבה פעל עזרא. לפני בואו היתה שמירת התורה רפויה בעם, וקשה להניח שהאיסור להקריב קרבנות מחוץ למקדש נשמר.

כאשר בא עזרא וראה את מצבו העגום של העם, הוא לימדם תורה והדריכם לשוב אל ה'. מסתבר שחלק ממהלך התשובה שביצע עזרא, היה הגבלת עבודת הקרבנות למקדש בירושלים. כחזקיהו בשעתו וכיאשיהו אחריו, ביטל גם עזרא את כל המזבחות שמחוץ למקדש, ואלו הם מקומות הפולחן שנגנזו בתקופת ה'ורדה'.

[התיארוך המקובל קובע את הרגמים אשר בסביבות ירושלים לסוף ימי בית ראשון, ובעקבות זאת משוייך כיסוי המזבחות ליאשיהו המלך. אך באחד מן הרגמים נמצאו 7 טביעות 'יהוד' מימי בית שני.⁶⁴⁰ מה שמראה כי זמן הרגמים הוא ימי בית שני.]

⁶³⁵ חפץ, מלכות פרס ומדי בימי בית שני ולפניה – עיון מחודש, מגדים י"ד, תשנ"א, עמ' 147-78.

⁶³⁶ זר-כבוד, דעת מקרא – עזרא ונחמיה, ירושלים תש"מ, נספחות, עמ' 10-12.

⁶³⁷ פורטן, יהודים מיב וארמים מסון, עמ' 5, 7, 21, 29.

⁶³⁸ שם עמ' 39, 46, 59, 63.

⁶³⁹ מדרש 'סדר עולם' נחשב ל'דעת חז"ל', וממילא נטיה ממנו היא 'נגד חז"ל'. אך האמת היא שמדרש 'סדר עולם' מייצג דעה אחת בחז"ל, הסוברת שניתן לבנות לוח זמנים מלא מן הכתובים, גם במקום שהדברים לא מפורשים. ולכן הוא מקציב לתקופה הפרסית 52 שנים בלבד, כי זהו מספר השנים שניתן להוציא מן הכתוב.

דעה זו אינה נחלת הכלל, כמו שכבר עמדו על כך: "מדרש סדר עולם כולו הולך בדרך זאת שיש בכתוב רמזים לגלות פרטים מלאים על דיוק הזמנים. והוא חולק בהרבה פרטים על מדרש 'פרקי דר' אליעזר' ההולך במהלך אחר." "שני המדרשים האלה שונים וחלוקים מקצה לקצה בכל סדרי הזמנים." (וינברג, עצם היום הזה במספר וספירה, תשס"ח, עמ' ס"ו, מ"ט).

(וראה עוד: ואלטר, מלכי פרס ומדי, כרם ביבנה תשנ"ה).

⁶⁴⁰ ליפשיץ וואנדרהופט, ירושלים בתקופה הפרסית וההלניסטית לאור ממצאי טביעות 'יהוד', ארץ ישראל כ"ח, תשס"ח, עמ' 108-110; עמ' 110; Greenberg and Cinamon, Stamped and Incised Jar Handles from Rogem Ganim, Tel Aviv 33 (2006), p. 230-231.

מזבח אבנים שנחשף בתל ערד שבוטל בתקופת ה'ורדה'

נספח ל"ו: שנהבי שומרון

על אחאב נאמר כי בנה "בית שן": "וַיִּתֵּר דְּבָרֵי אַחְאָב ... וּבֵית הַשֵּׁן אֲשֶׁר בָּנָה וְכָל הָעָרִים אֲשֶׁר בָּנָה" (מל"א כב, לט), ופירושו התרגום והמפרשים כי מדובר בבית עשוי משנהב (שן של פיל), כדברי הרד"ק: "שן הפיל עושים ממנו מלאכה, ואחאב בנה ממנו בית".

הדברים נראו תמוהים, שהרי שנהב הוא חומר חלש מכדי לבנות ממנו בית, עד שהחפירות בשומרון סייעו להבין את הכתוב. התגלה שם אוצר גדול של קישוטים משנהב, ומהם אנו מבינים ש'בית השן' אינו בית עשוי משנהב, אלא בית מעוטר בשנהב.

ממצא השנהבים ב'ארמון אחאב' תואם את האמור בכתוב. הדבר מוכיח לכאורה, כי הארמון שהתגלה בשומרון הוא אכן ארמון אחאב, וסותר למה שאמרנו (בפרק 'מי היתה עיר הבירה') כי זהו מבנה מן התקופה הפרסית. אך האם באמת נמצאו השנהבים בבית המכונה 'ארמון אחאב'?

התשובה היא שלילית, כמו שכותב נ' אביגד: "השנהבים נמצאו בסטרטיגרפיה מופרעת לגמרי... הם הוזזו ממקומם יותר מפעם אחת... לאחרונה זה היה בתקופה ההלניסטית"⁶⁴¹.

לשנהבי שומרון אין אם כן קשר למבנה המכונה 'ארמון אחאב', שהוא לאמיתו של דבר מימי בית שני.

נספח ל"ז: מהי עירו האמיתית של ידון?

בפרק 'מי היתה עיר הבירה' היסקנו כי 'המצפה לכסא פחת עבר הנהר' אינה 'המצפה' הידועה, המזוהה בתל א-נצבא שמדרום לרמאללה.⁶⁴² אלא היא האתר ברמת רחל, שהיה בירת יהודה מימי אחשורוש והלאה.

דברים אלו פותרים קושי המתעורר למקרא הפסוק המספר על בוני החומה בימי נחמיה: "מלטיה הגבעוני וידון המרונותי, אנשי גבעון והמצפה לכסא פחת עבר הנהר" (נחמיה ג, ז): מחלקו הראשון של הפסוק עולה כי עירו של ידון היא 'מרונותי', המזוהה עם חרבת אל-מראן שמצפון לקרית ענבים (פרס), או עם 'מרינה' שעל יד כפר

⁶⁴¹ אביגד, ארץ שומרון, עמ' 75.

⁶⁴² ולדעה אחרת 'המצפה' היא נבי סמואל (מגן וידון), א-נבי סמואל בתקופת הברזל ובתקופה הפרסית, הקונגרס הארכיאולוגי הכ"ב בישראל, תשנ"ו, עמ' 19-20.

עציון (וילנאי). ואילו מחלקו האחרון של הפסוק עולה כי עירו של ידון היא 'המצפה'. מהיכן הגיע אם כן ידון, מ'מרונות' או מ'המצפה'?

התשובה היא: 'המצפה' לכסא פחת עבר הנהר' אינה עיר, אלא קריה שלטונית. ידון היה בן העיר 'מרונות', ותפקיד ממלכתי הביא אותו אל בירת הפחחה, שהיא 'המצפה' לכסא פחת עבר הנהר'.

הפסוק קורא את ידון על שם עירו 'מרונות', ומציין את המקום שבו התגורר באותם הימים, והוא האתר השלטוני 'המצפה' לכסא פחת עבר הנהר'.

לסיכום: הפסוק המספר על 'ידון המרונות' איש 'המצפה' לכסא פחת עבר הנהר', מתפרש יפה רק אם נאמר ש'המצפה' אינה עיר, אלא קריה שלטונית שאינה עיר. ידון היה בן העיר 'מרונות' שהתגורר באתר הממלכתי 'המצפה' לכסא פחת עבר הנהר'.

נספח ל"ח: כמה היה השקל המוזכר בתורה?

ביהודה התגלו מאות משקלות מתקופת 'סוף ברזל 2', ביניהם גם משקלות שעליהן טביעת 'למלך'. ממשקלות אלו עולה כי משקל השקל היה כ-11.33 גרם.

כאמור בפרק 'התקופה הבבלית', בתקופה זו היה השקל בן 24 גרה (= 0.472 גרם). אם השקל בן 24 גרה היה כ-11.33 גרם, נוכל ללמוד כי השקל בן 20 גרה היה כ-9.44 גרם, וזהו משקל השקל הכתוב בתורה.

מידה זו תואמת למידת ה'קדת' (qdt) שנהגה במצרים (שממנה יצאו בני ישראל), אשר "נחשבה ליחידת המשקל המצרית המובהקת"⁶⁴³, והיתה אף היא כ-9.4 גרם.

יש לזכור כי השקל של התורה לא קרוי 'שקל' סתם, אלא 'שקל הקדש'. המידה המצרית המקבילה נושאת שם כמעט זהה ל'קדש' – 'קדת'. מכיון שמוסכם כי השפה המצרית קלטה מילים רבות מן העברית, מסתבר כי מידת המשקל 'קדת' אינה אלא העתקה למידת שקל ה'קדש'.

ואף לאחר ייסוף השקל ל-24 גרה נותר לשקל המקורי זכר. כי בתקופה זו היה קיים גם משקל בשם 'נצף' שמשקלו חמש שישיות השקל (כ-9.44 גרם), המשמר את השקל המקראי בן 20 הגרה.

סיוע לכך שה'נצף' שוה לשקל המקורי נותן משקל שנמצא בשומרון, אשר על צדו האחד נרשם 'רבע נצף', ועל צדו השני 'רבע שקל'.⁶⁴⁴ הכיתובים על שני צדי המשקל נראים סותרים זה לזה, אך באמת אין כאן סתירה. כי ה'נצף' שווה לשקל המקורי בן 20 הגרה, ולכן במשקל זה הושווה השקל לנצף.

מסקנה: ה'שקל' המקראי היה 9.44 גרם, ולאחר הייסוף היה משקלו 11.33 גרם.

נספח ל"ט: משקלות הגרה

בנספח הקודם הראנו כי השקל בתקופת 'למלך' היה כ-11.3 גרם, והגרה היתה 1/24 ממנו: כ-0.47 גרם. היה מי שסבר כי הגרה היתה 1/20 של השקל, כלומר, כ-0.56 גרם, וכראיה לדבריו הביא את 'משקלות הגרה'.⁶⁴⁵ אך באמת אין משם ראיה לדבריו, אלא להפך. מהן משקלות הגרה, ומה הראיה שניתן להביא מהן?

ביהודה התגלו כ-70 משקלות קטנות ועליהן רשומות ספרות (2,3,4,5,6,7,8,10) המסמנות את מספר הגרות (ביהודה השתמשו בכתב עברי, אך הספרות היו בינלאומיות, כמו בזמננו). שקילת המשקלות וחלוקתן למספר הרשום עליהן, אמורה לתת את משקל הגרה. אלו משקלי הגרה הממוצעים שהתקבלו:⁶⁴⁶

משקל הגרה המתקבל	יחידת המשקל
כ-0.51 גרם לגרה	10 גרה
כ-0.53 גרם לגרה	7/8 גרה
כ-0.54 גרם לגרה	5/6 גרה
כ-0.59 גרם לגרה	4 גרה
כ-0.62 גרם לגרה	3 גרה
כ-0.85 גרם לגרה	2 גרה

משקל הגרה לפי 1/24 שקל הוא 0.472 גרם ומשקל הגרה לפי 1/20 שקל הוא 0.566 גרם. במבט ראשון נראה כאילו התוצאות נוטות במובהק לטובת המשקל הגדול, כלומר, שבשקל היו רק 20 גרות.

מבט מעמיק יותר מראה כי ההיפך הוא הנכון, שהרי הטבלה מראה בבירור שככל שהמשקל קטן יותר (וממילא רמת דיוקו קטנה יותר), כך גדל משקל הגרה המתקבל ממנו. תופעה שמצאנו גם במשקלי ה'בקע' (1/2 שקל) ה'פים' (2/3 שקל) וה'נצף' (5/6 שקל), שאף הם גדולים בדרך כלל מן המשקל התקין, ואף בהם, ככל שהמשקל קטן יותר, כך גדלה הסטיה כלפי מעלה: ה'נצף' הממוצע גדול ב-2.8% מן המשקל התקין, ה'פים' גדול ב-

⁶⁴³ דה-סיגני, שיטות המשקל בארץ ישראל, בתוך: קדר ואחרים (עורכים), פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל, ירושלים 1990, עמ' 210, 206.

(בשונה מן השקל, ה'קדת' התמעטה ברבות הימים והגיעה ל-9.1 גרם).

⁶⁴⁴ שטרן, א"מ ד', עמ' 866, 870.

⁶⁴⁵ בראק, משקלות גרה מתקופת הברזל, ארץ ישראל ט"ו (תשמ"א), עמ' 293-294.

⁶⁴⁶ Kletter, Economic Keystones, Sheffield 1998, p. 79.

3.4%, ה'בקע' גדול ב-5.9%, ולפי זה מובן ההמשך: '10 גרה' גדול ב-8.9%, '7-8 גרה' גדול בכ-13%, '5-6 גרה' גדול בכ-15.5%, '4 גרה' בכ-25%, '3 גרה' בכ-33.5%, '2 גרה' בכ-80%. אם כן, המשקל הגבוה של הגרה המתקבל מן המשקלות הקטנות אינו מוכיח דבר נגד משקל הגרה לפי 1/24 שקל. ולהיפך, הוא משתלב היטב בעקומת הסטיות של ה'בקע', ה'פס' וה'נצף'. מה שלא נכון לומר על המשקל לפי 1/20 לשקל. זאת ועוד, העובדה שמשקלי ה'בקע' (1/2 שקל) גדולים בכ-20% ממשקלי '10 גרה', מוכיחה ש-10 גרה הוא פחות מ-1/2 שקל, וממילא 20 גרה הם פחות מאשר שקל. [דברים אלו מהווים גם תשובה למי שרצה להוכיח כי משקל השקל היה 11.85 גרם על סמך משקל הבקע.⁶⁴⁷ שהרי כאמור, המשקלות הקטנים הם בדרך כלל כבדים יותר מן המשקל הנכון, וממילא אין להביא מהם ראיה נגד המשקל היוצא מן המשקלות הגדולים].⁶⁴⁸

נספח מ': שלישית השקל

מן האמור בנספחים הקודמים עולה כי השקל המקראי היה בן 20 גרה שהם כ-9.44 גרם, ובראשית ימי בית שני הוא גדל ל-24 גרה שהם כ-11.33 גרם. ייסוף זה לא היה סוף פסוק, והחל משנת 450 לפה"ס (בערך) חל גידול נוסף, כאשר במקום ה'שקל' החלו להשתמש במטבע שיוצר בעיר צור ('השקל הצורי') שהיה כ-14.2 גרם,⁶⁴⁹ כלומר, כ-30 גרה. נתונים אלו מאפשרים לנו להבין פסוק בספר נחמיה המספר על מעמד 'כריתת אמנה' ללכת בדרך התורה: "וְהַעֲמַדְנוּ עָלֵינוּ מִצְוֹת לְתַת עָלֵינוּ שְׁלִישִׁית הַשֶּׁקֶל לְעִבּוּדַת בֵּית אֱלֹהֵינוּ". פסוק זה מנוגד לכאורה לכתוב בתורה, המצוה לתת מחצית השקל לעבודת המשכן (שמות ל, יג). מדוע בימי נחמיה נתנו שליש שקל ולא חצי? לאור הדברים שאמרנו העניין יובן, שהרי השקל בימי נחמיה (442 לפה"ס) היה גדול ב-50% מן השקל המקראי, ושליש מן השקל החדש היה שווה למחצית השקל של התורה. על כן בימי נחמיה היה די בשליש השקל. [כך כבר כתב הרמב"ן בפירושו לתורה: "ואמר שלישית השקל, כי בימי עזרא הוסיפו עליהם, והיה שלישית השקל עשר גרה" (פירוש לשמות ל, יב), ועל כך כתב ליוור: "השערה זו אין לה אחיזה"⁶⁵⁰. אך שווי המטבע ביום 'כריתת האמנה' היה אכן שווה ל-30 גרות (0.472X30=14.16). לסיכום: ה'גרה' המקראית היתה כ-0.472 גרם. השקל המקראי (20 גרה) – 9.44 גרם. השקל בראשית ימי בית שני (24 גרה) – 11.33 גרם. השקל בהמשך ימי בית שני ('השקל הצורי') – 14.2 גרם. השקל האחרון היה גדול ב-50% מן הראשון, ולכן היה די בשליש ממנו כדי לקיים את מצות 'מחצית השקל'.

נספח מ"א: איך גדל ה'שקל'?

בנספח הקודם סיפרנו כי השקל של התורה היה בן 9.44 גרם. הוא גדל בראשית ימי בית שני ל-11.33 גרם, ובאמצע ימי בית שני החליף השקל הצורי (14.2 גרם) את השקל היהודי. השקל הצורי היה בשימוש עד חורבן הבית, כשבחלק מהזמן תופס את מקומו המטבע היווני 'טטרדרכמה' (כ-17 גרם). בשנים האחרונות לפני החורבן, כאשר מרדו היהודים ברומאים והקימו מדינה עצמאית, הם טבעו מטבעות שנרשם עליהם 'שקל ישראל', ומשקלם היה אף הוא כמשקל השקל הצורי.⁶⁵¹ [אחד ממטבעות אלו ראה הרמב"ן, הכותב כי ראה מטבע קדום שעליו כתוב 'שקל' במשקל 'חצי אונקיה' (כ-14 גרם), ומכאן הסיק כי זהו ערך השקל של התורה. ולא היא, השקל שראה רמב"ן הוא מימי בית שני, והוא מלמד על ערך השקל בימי בית שני, שהיה גדול ב-50% מן השקל של התורה, כמו שכתב רמב"ן עצמו]. לאחר חורבן הבית, נפסק במשנה כי משקל ה'שקל הצורי' (כ-14.2 גרם) הוא משקל ה'שקל' לעניני הלכה. לדוגמא: את מצות 'פדיון הבן', הנעשית על ידי נתינת 5 שקלים לכהן, יש לעשות לפי השקל הצורי (בכורות פ"ח מ"ו). בדורות מאוחרים יותר שבה ועלתה שאלת ערך השקל: רש"י כותב כי משקל השקל הוא כ-14 גרם ("חצי אונקיה למשקל קולוניה"), ואילו הגאונים והרמב"ם קבעו ערך גבוה יותר – כ-17 גרם – וכך נפסק ב'שולחן ערוך': "מצוה לפדות בנו בכור ב-5 סלעים שהם 30 דרהמים" (יורה דעה, ש"ה, א'). 'דרהם' היה מטבע במשקל 2.83 גרם, ומכאן ש-5 סלעים לדעתו הם 85 גרם, והסלע (שקל) שווה ל-17 גרם.

⁶⁴⁷ וייס, מידות ומשקלות של תורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' קפ"ב.

⁶⁴⁸ בנוגע ל'גרה' קיימת טעות נפוצה, כאילו ה'גרה' המקראית היא ה'קראט' (גרעין החרוב), שהיתה מידת משקל זעירה בימי קדם. האמת היא שהגרה לא יכולה להיות שווה ל'קראט', משום שה'קראט' היתה פחות מ-0.2 גרם (שהוא משקל גרעין חרוב ממוצע), ואילו ה'גרה' שקלה לפחות פי 2 ממנה. (על משקל ה'קראט' ראה: וייס, מידות ומשקלות של תורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' ס"ב-ס"ז).

⁶⁴⁹ בן דוד, השקל כמטבע עובר לסוחר בא"י בימי המשנה, דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 251 ואילך; שטרן, התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית, עמ' 217.

המשקל התקני של השקל הצורי היה 14.55 גרם, אך בפועל הוא היה קטן בכ-3%.

⁶⁵⁰ ליוור, א"מ ד', עמ' 809.

⁶⁵¹ וייס, מידות ומשקלות של תורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' קע"ו.

את הסיבה לגידול השקל על ידי הגאונים והרמב"ם יש לתלות בנסיבות היסטוריות: המטבעה שטבעה את השקלים הצוריים נסגרה כ-15 שנה לפני חורבן הבית, ואת מקום המטבעות הצוריות תפס ה'דינר' הרומי. משקל הדינר היה בתחילה כרבע שקל צורי, ולכן בתקופת התלמוד היה ה'שקל' ההלכתי 4 דינר (כבלי בכורות נ' ע"א). אך בערכו של הדינר חלו תהפוכות רבות, ובהגיע התקופה הערבית הוא התייצב על 4.25 גרם, וכך נותר ללא שינוי במשך מאות רבות של שנים. כאמור, בתלמוד נקבע כי ה'שקל' שווה ל-4 דינר, וכאשר הגיע הדינר ל-4.25 גרם, נהיה ה'שקל' 17 גרם.

בטבלאות זמננו, המבוססות על חישובי רא"ח נאה, משקל השקל גדול עוד יותר: 19.2 גרם. הסיבה לכך היא שבתקופה העות'מנית גדל ה'דרהם' מ-2.83 גרם ל-3.2 גרם.⁶⁵² הרא"ח נאה שלא היה מודע לשינוי זה, ערך את חישוביו לפי ה'דרהם' שבימיו, וכך יצא ש'שקל' הוא 19.2 גרם (יותר מכפול מן ה'שקל' המקורי!). לסיכום, אלו משקלי ה'שקל' לדורותיהם:

השקל המקראי הקדום (20 גרה)	9.44 גרם
השקל בראשית ימי בית שני (24 גרה – 'שקל יחזקאל')	11.33 גרם
השקל בהמשך ימי בית שני (30 גרה – 'שקל צורי' / 'שקל ישראל' / 'שקל רש"י')	14.2 גרם
השקל לפי הגאונים, הרמב"ם, השו"ע	17 גרם
השקל בטבלאות זמננו	19.2 גרם

נספח מ"ב: האם היו ערים בארץ ישראל בתקופת הברונזה הקדומה?

בפרק 'תקופת האבות' זיהינו את תקופת הברונזה הקדומה 1 עם תקופת האבות. על זיהוי זה ניתן לשאול: הרי בתקופת הבה"ק 1 עדיין לא היו ערים בארץ ישראל, ואילו בסיפורי האבות מוזכרות ערים? אך באמת לא נכון לומר שלא היו ערים בב"ק 1: "נמצאו ישובי ענק כבר בתקופת ב"ק 1. בנוסף, נמצאו במספר ישובים ביצורים מרשימים".⁶⁵³ היו אם כן ערים בארץ ישראל בתקופת הברונזה הקדומה 1, ושאלה זו בטעות יסודה.

נספח מ"ג: היכן הוא נחל יבוק?

בפרק 'תקופת האבות' זיהינו את סוכות של יעקב אבינו, עם תל צף שעמק בית שאן.⁶⁵⁴ בעקבות זאת, יש גם למצוא את נחל יבוק שאותו עבר יעקב לפני שהגיע לסוכות (בראשית לב, כג), שהרי הזיהוי המקובל – נחל זרקא – לא מתאים, שכן הוא נמצא הלאה מדרום לעמק בית שאן, ולו היה יעקב מגיע עד שם, הוא מן הסתם לא היה חוזר צפונה לעמק בית שאן.

⁶⁵² וייס, מדות ומשקלות של תורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' קל"ט; בנשי, מידות ושיעורי תורה, בני ברק תשס"ז, עמ' רכ"ג, תס"ב.

⁶⁵³ ינאי, ערים לא מבוצרות בתקופת הבה"ק בא"י, בתוך: עמית וקלטר (עורכים), ערים ועיור בארץ ישראל ושכנותיה בעת העתיקה, עמ' 7.

⁶⁵⁴ מלבד 'סוכות' של גדעון ושלמה, שהיתה בעמק בית שאן (ראה פרק ו' ונספח ט"ז), היתה 'סוכות' נוספת המוזכרת ברשימת ערי שבט גד שבעבר הירדן (יהושע יג, כז). עיר זו מזוהה עם תל דיר-עלא שמצפון לנחל זרקא (ירושלמי שביעית ט, ב), ושמה השתמר בתל-חצ'אצ' הסמוך לה (חצ'אצ' בערבית = סוכות).

'סוכות' של יעקב אבינו קרוב לוודאי שאינה 'סוכות' זו, אלא 'סוכות' של גדעון. משום שהן אצל יעקב והן אצל גדעון, התחנה הסמוכה לסוכות היא פניאל. מסתבר על כן שמדובר באותה 'סוכות' שבעמק בית שאן. (זאת עוד לפני הממצא הארכיאולוגי שנחשף שם, התואם את המסופר על יעקב, כפי שהראנו בפרק ל"ד).

נחל יבוק (נחל יאבס)

מסתבר לכן שאת נחל יבוק יש לזהות עם ואדי יאבס, הנשפך לירדן בסמוך לתל צף. ניתן להביא הוכחה שזהו אכן נחל יבוק, מן המסופר על יעקב בטרם עברו את הנחל: הוא הגיע למחניים (בראשית לב, ג), לאחר מכן "וילך שם בלילה ההוא" (שם, יד), באותו לילה עבר את היבוק (שם, כג), ואת המקום הסמוך למעבר קרא בשם 'פניאל' (שם, ל). כלומר, היבוק נמצא ממש על יד מחניים ופניאל, שהיו בתקופות מאוחרות ערים חשובות (מחניים היתה העיר שבה שהה דוד בימי מרד אבשלום, ופניאל היתה אחת מערי המלוכה של ירבעם).

שמן של מחניים ופניאל השתמר בעיירות 'מחנה' (נצ 197.221) ו'אשתפנא' (196.220) היושבות משני צדיו של אחד מיובלי ואדי יאבס (ואדי מקבזית). ומכאן שנחל יבוק שעל יד מחניים ופניאל הוא ואדי יאבס. (או יובלו המפריד בין מחניים ופנואל – ואדי מקבזית).

מאידך, טיעון לכאורה כנגד זיהוי ואדי יאבס עם היבוק, ניתן להביא מן הפסוקים האומרים כי נחל יבוק הוא גבול בני עמון (דברים ג, טז. יהושע יב, ב). והרי ארץ בני עמון לא הגיעה צפונה עד ואדי יאבס.

התשובה לטענה זו היא: 'ארץ בני עמון' המקורית היתה גדולה, והשתרעה על כל עבר הירדן הצפוני. לאחר מכן היא נכבשה על ידי סיחון, שהותיר לעמונים רק חבל ארץ קטן ממזרח. זוהי כוונת הכתוב האומר כי נחל יבוק הוא גבול בני עמון: "סיחון מלך האמורי היושב בחשבון, מושל מערוער... ועד יבוק הנחל גבול בני עמון" (יהושע יב, ב).

זוהי גם כוונת הכתוב: "מערוער... את הכל נתן ה' אלהינו לפנינו. רק אל ארץ בני עמון לא קרבת, כל יד נחל יבוק וערי ההר וכל אשר ציוה ה' אלהינו" (דברים ב, לו-לז). המילים "כל יד נחל יבוק וערי ההר וכל אשר ציוה ה' אלהינו" מוסבים על הארץ שכבשו בני ישראל לאחר שה' ציוה: "ראה החילותי תת לפניך את סיחון ואת ארצו, החל רש לרשת את ארצו" (שם, לא).

לסיכום: נחל יבוק אינו ואדי זרקא, אלא ואדי יאבס.

נספח מ"ד: הקיימת מחלוקת בחז"ל לגבי מקום קבורת רחל?

בפרק 'מקום מיתת רחל' הבאנו מקורות לכך שחז"ל סברו שקבר רחל הוא בנחלת יהודה. יש לכאורה גם דעה שונה, והיא דעת ר' מאיר האומר: "בחלק בנה מתה... ואיזה זה? בנימין" (ספרי דברים לג, יב). הרי לנו שגם אצל חז"ל הייתה דעה שרחל קבורה בנחלת בנימין. אך כשנתבונן נגלה כי אין זו כוונת הדברים, ולשם כך נציג את המאמר בשלמותו:

"בית המקדש היה בנוי בחלקו של בנימין שנאמר: 'ותמת רחל ותקבר בדרך אפרתה היא בית לחם'. רבי מאיר אומר: בחלקו של בנה מתה, שנאמר: 'ואני בבואי מפדן מתה עלי רחל' וגו'. שומע אני בחלקו של יוסף בנה? תלמוד לומר: 'הנה שמענוה באפרתה, מצאנוה בשדי יער' – במי שנמשל כחיתו יער – ואיזה זה? בנימין שנאמר: 'בנימין זאב יטרף'. זכה בנימין שתשרה שכניה בחלקו".

מאמר זה נראה על פניו תמוה ביותר. כיצד ניתן ללמוד מפסוק המדבר על קבורת רחל, שבית המקדש נבנה בחלקו של בנימין? מנין למד רבי מאיר שרחל מתה בחלקו של בנה? ומדוע דבר זה נקרא 'זכה שתשרה שכניה בחלקו'?

בכדי להבין מאמר זה, נצטט מאמר דומה המופיע בבראשית רבה: "הנה שמענוה באפרתה" וגו'. רבי יהודה אומר: בית המקדש נבנה בחלקו של יהודה, דכתיב: "אפרתי מבית לחם יהודה". רבי שמעון אומר: בשל מי שמתה באפרתה, ומי מתה באפרתה? רחל. יכול בחלקו של יוסף שהוא מבניה? תלמוד לומר: "מצאנוה בשדי יער" – בחלקו של מי שנמשל כחית היער. ומי נמשל כחית היער? בנימין, דכתיב: "בנימין זאב יטרף" (בראשית רבה צט, א).

במאמר זה נחלקו החכמים בחלקו של מי נבנה בית המקדש. שניהם מביאים ראיה מהפסוק בתהילים שבו מדובר על מקום למקדש: "...מקום לה' משפנות לאביר יעקב. הנה שמענוה באפרתה..." (תהילים קלב, ה-ו). לדעת ר' יהודה בא הכתוב לומר כי מקום המקדש הוא בחלקו של מי שזכה באפרתה, וזהו יהודה. ולדעת ר' שמעון בא הכתוב לומר כי המקדש הוא בחלקה של מי שמתה באפרתה, וזהו רחל. ואצל מי מבניה? זאת מלמד סוף הפסוק: "מצאנוה בשדי יער" הרומו על בנימין שנמשל כחית היער.

דברי ר' מאיר בספרי כמעט זהים לדברי ר' שמעון בבראשית רבה, ומההקבלה ברור כי המשפט "בחלקו של בנה מתה", היה במקורו "בחלקו של בנה (של מי ש)מתה (באפרתה)", והוא עוסק במקום המקדש. כעת הופך המאמר למובן, ויוצא מכך שגם רבי מאיר סובר שרחל קבורה בבית לחם יהודה, ואין על כך מחלוקת בחז"ל.

נספח מ"ה: היכן נמשח שאול למלך? היכן הוא אלון תבור? ומהי 'גבעת האלהים'?

במקרא מסופר כי שאול נמשח למלך בעיר ששמה לא פורש, המצויה ב'ארץ צוף'. לאחר שנמשח, חזר שאול לעירו 'הגבעה', ובדרכו עבר ב'גבול בנימין בצלצח', ב'אלון תבור' (מישור תבור), שבו מצא אנשים "עולים אל האלהים", וב'גבעת האלהים' (שמ"א י, כ-ה).

חלק מן האתרים הנזכרים זיהינו בספר. את 'גבעת שאול' זיהינו בשכונת פסגת זאב מזרח (בפרק 'ימי שאול'), ואת 'גבול בנימין בצלצח' ב'קצר בנימין' – צליח' שברחוב דרך חברון בירושלים (בפרק 'מקום מיתת רחל'). ננסה עתה למצוא גם את המקומות הנותרים: מיהי העיר בארץ צוף שבה נמשח שאול, ומדוע העלים הכתוב את שמה? מהו 'אלון תבור'? (הרי לא מסתבר שמדובר בהר תבור שבגליל), ומהי 'גבעת האלהים'?

צוף היה אחד מאבותיו של שמואל הנביא (שמו"א א, א). הכתוב מכנה את צוף 'אפרתי' (שם), כלומר מן העיר אפרתה, היא בית לחם. 'ארץ צוף' אם כן היא ארץ בית לחם, והעיר שבה נמשח שאול היא כפי הנראה בית לחם. הדבר מסביר מדוע הצניע אותה הכתוב בסיפור משיחת שאול. שהרי בית לחם היא עירו של דוד, ששאול נדחה מן המלוכה בעבורו, ואין זה כבודו של שאול לומר כי נמשח למלך בעירו של יריבו דוד.

'תבור' הנזכרת בסיפורנו היא ככל הנראה א-דאור. (בימינו: גבעת התחמושת). סמוך ל'אלון תבור' מצפון נמצאת העיר המקראית 'נוב'. [העמק שמצפון לשכונת גבעת המבחר נקרא 'ואדי נוב'. לכן יש מזהים את נוב בגבעת המבחר, ויש המזהים אותה בעיסווייה שממזרח לגבעת המבחר]. במקום זה עמד המשכן בימי שאול (שמ"א פרקים כא-כב), וזהו 'גבעת האלהים'.

שאול יצא מבית לחם צפונה, והמקומות הנזכרים הם אתרים על הדרך ההולכת מבית לחם לעירו של שאול.

מסלול הליכת שאול

נספח מ"ו: האם המזבח שנחשף בהר עיבל הוא מזבח יהושע?

אחד הממצאים המוכרים ביותר בהקשר של מקרא-ארכיאולוגיה הוא המזבח שנחשף בשנות השמונים בהר עיבל. מזבח זה זמנו: סוף תקופת בה"מ / תחילת תקופת הברזל, שהוא התאריך המקובל לראשית התנחלות בני ישראל, ועל כן לדעת החופר (זרטל) ולדעת רבים אחרים, זהו המזבח שבנה יהושע בן נון (יהושע ח, ל-לד). לפי התיארוך שנקטנו בו, המזבח הוא מסוף ימי בית ראשון, כאשר באזור זה גרו שרידי ממלכת ישראל לצד בני עמים שהוגלו אליה מארצות רחוקות (הכותים). ממילא אין זה מזבח יהושע, אלא מזבח המאוחר ממנו בהרבה. אך גם אם נבקש לדבוק בתיארוך המקובל, נגלה כי קשה לראות במזבח זה את מזבח יהושע, כמו שנפרט:

החפירות הראו כי האתר בהר עיבל הוקם בשני שלבים: בשלב א' נתחם השטח שבמרכזו נמצאה רצפה כבושה המלאה אפר ועצמות בעלי חיים, ובשלב ב' נבנה מעל השטח המקודש הקדום מזבח.⁶⁵⁵ כלומר, השימוש במתחם המקודש לא החל בעת בניית המזבח, אלא קדם לו פולחן ללא מזבח, שלא כפי המסופר על יהושע.

יש המסבירים כי שני השלבים באתר הר עיבל מתאימים למזבח יהושע, וזאת על פי הדעה המובאת בתלמוד ירושלמי: "אבנים הקימו אותן מיד, ברכות וקללות לאחר 14 שנה נאמרו" (דעת ר' מנא אליבא דרבי ישמעאל, סוטה פ"ז ה"ג). פירוש הדברים לדעתם הוא כי בראשית ההתנחלות הוקמו בהר עיבל 12 מצבות, ולאחר 14 שנה הוקם המזבח.⁶⁵⁶

אך באמת דעה זו מאחרת רק את קריאת הברכות והקללות, הכתובה בפרשה נפרדת, מהבאת האבנים. אך לא מאחרת את בניית המזבח, הכתובה באותה פרשה של הבאת האבנים. כך שלפרשנות זו אין על מי לסמוך. לסיכום: לפי התיארוך שהגענו אליו בספרנו, המזבח שנחשף בהר עיבל אינו מזבח יהושע, אלא מזבח מסוף ימי בית ראשון. גם לפי התיארוך המקובל, קשה לראות במזבח זה את מזבח יהושע, משום שמדובר במזבח שנבנה באתר פולחן קדום שהתקיימה בו הקרבת קרבנות עוד בטרם נבנה המזבח.

נספח מ"ז: המספרים במקרא

בספרנו השתמשנו בנתונים הכרונולוגיים המופיעים במקרא בכדי לחשב תאריכים. לעומת זאת קיימת שיטה הגורסת כי המספרים המופיעים בתנ"ך (ובפרט מספרים עגולים) הם מספרים טיפולוגיים (צורניים-סימליים) ואין להתייחס אליהם כפשוטם.

במיוחד התפרסם פירושו של וולהאוזן בנוגע לארבעים השנה שהלכו בני ישראל במדבר. לדעתו אין כוונת הכתוב ל-40 שנה, אלא למספר סמלי המציין דור. ומכאן שגם 480 השנה שעברו מיציאת מצרים עד לבנין הבית בימי שלמה (מל"א ו, א), אינם בהכרח 480 שנה, אלא 12 דורות.

דעת וולהאוזן מקובלת מאד בחוגי האקדמיה, והלומדים שומעים ממוריהם כי 40 שנה של המקרא, הם לאמיתו של דבר "בערך 25". אך הרעיון אינו מתאים כלל ללשון הפסוקים, ולהלן מספר דוגמאות המוכיחות שהמספרים הם כפשוטם.

א] "והימים אשר הלכנו מקדש ברנע, עד אשר עברנו את נחל זרד, שלשים ושמנה שנה, עד תום כל הדור" (דברים ב, יד). בני ישראל יצאו מקדש ברנע באמצע השנה השניה לשהותם במדבר, ועברו את נחל זרד באמצע השנה הארבעים. אך אם 40 שנה אינם 40, אלא "בערך 25", כיצד כאשר מורידים מהם שנתיים, נישארים 38? ב] אברהם הוליד את יצחק בגיל 100. גם כאן מתייחסים למספר זה כאל מספר עגול שאינו כפשוטו. אך הוא קשור למספרים נוספים. שהרי לפני סיפור הולדת יצחק, מסופר שכאשר אברהם היה בן 86 נולד לו ישמעאל (בראשית טז), וכאשר ישמעאל היה בן 13 ואברהם בן 99 הוא נימול (שם יז) והתבשר שלאחר שנה יולד לו יצחק (שם יח). האם פירוש הדבר שהרעיון הסימבולי המבוטא במספר 86 בתוספת הרעיונות המסתתרים מאחורי המספרים 13 ו-1 נותנים את הרעיון "מאה שנה"?

ג] "כל הנפש לבית יעקב הבאה מצרימה שבעים" (בראשית מו, כז). גם 70 נחשב למספר טיפולוגי. אך הוא מורכב מ-33 בני לאה, 16 בני זלפה, 14 בני רחל ו-7 בני בלהה (שם, ח-כה). האם 7+14+16+33 אינם 70 כפשוטו?

ד] שישים ריבוא יוצאי מצרים נחשב למספר טיפולוגי. אך הוא מורכב מ-186400 בני דגל יהודה, 151450 בני דגל ראובן, 108100 בני דגל אפרים ו-157600 בני דגל דן הנותנים את התוצאה הסופית 603550 (במדבר ב). סכום מחצית השקל שנתנו יוצאי מצרים הסתכם ל-301750 שקל (שמות לח). האם גם כאן ניתן לומר שהמספרים אינם כפשוטם?

לסיכום: הפירוש הטיפולוגי שניתן למספרים בתנ"ך מנוגד למשמעות הפסוקים, וכוונת המקרא היא למספרים כפשוטם.

נספח מ"ח: האם יכולה הארכיאולוגיה לפתור את חידת השיעורים?

בהלכה ישנן הלכות הקשורות למידות נפח (ביצה, רביעית, סאה וכו'), והלכות הקשורות למידות אורך (טפה, אמה). הקושי להתאים את מידות הנפח למידות האורך הוא נושא שנשתברו עליו קולמוסים רבים, ועדיין מחכה לפתרון. ממצאי הארכיאולוגיה מכוונים אותנו לפתרון לא צפוי, כפי שיוסבר להלן. ראשית נציג את מידות הנפח והאורך שבהן נעסוק:

יחסי המידות

מידות נפח

ביצה ממוצעת
רביעית – 1.5 ביצה
סאה – 144 ביצים

⁶⁵⁵ ורטל, 8 עונות חפירה באתר הר עיבל, קדמוניות 89-90, עמ' 46-43.

⁶⁵⁶ קורן, על מזבח הר עיבל ועל מערת המכפלה, בתוך: חיים ביהודה, תשס"ד, עמ' ק"ז-ק"ח.

איפה/בת – 432 ביצים
שיעור מקוה – 40 סאה – 5760 ביצים

מידות אורך

אגודל ממוצע
טפח – 4 אגודלים
אמה – 24 אגודלים
אמה מעוקבת – 13824 אגודלים מעוקבים
שיעור מקוה – 3 אמות מעוקבות – 41472 אגודלים מעוקבים

אנו רואים כי שתי מערכות המידות נפגשות בשיעור מקוה, הניתן גם במידת נפח (5760 ביצים), וגם במידת אורך (41472 אגודלים מעוקבים), ולפיו ניתן לחשב את יחס מידות הנפח והאורך. זו התוצאה המתקבלת:

מידת הנפח	שוה ל:
ביצה	7.2 אגודלים מעוקבים
רביעית (1.5 ביצה)	10.8 אגודלים מעוקבים
סאה (144 ביצים)	1036.8 אגודלים מעוקבים
איפה/בת (432 ביצים)	3110.4 אגודלים מעוקבים
שיעור מקוה – 40 סאה (5760 ביצים)	41472 אגודלים מעוקבים (3 אמות מעוקבות)

חישוב זה עשה רב חסדא בפסחים קט, ב: "רביעית של תורה אצבעיים על אצבעיים ברום אצבעיים וחצי אצבע וחומש אצבע. כדתניא: "ורחץ במים את כל בשרו..." 'במים' - במי מקוה; 'את כל בשרו' - מים שכל גופו עולה בהן. וכמה הן? אמה על אמה ברום שלש אמות, ושיעור חכמים שיעור מי מקוה ארבעים סאה."

כלומר: רב חסדא מצא כי שיעור רביעית הוא 10.8 אצבעות מעוקבות על ידי חישוב יחס מידות הנפח למידות האורך בשיעור המקוה. 'אצבע' הנזכרת כאן היא אגודל, כמפורש במנחות מא, ב: "אמר רב פפא: טפח דאורייתא - ד' בגודל, ו' בקטנה, ה' בתלתא."

הסתירה בין המידות

כמה הוא שיעור מקוה במידות זמננו? יש שתי אפשרויות לחשב זאת. האחת על פי מידת 'ביצה ממוצעת', שהיא מידת היסוד של מידות הנפח.⁶⁵⁷ והשנייה על פי מידת 'אגודל בינוני', שהיא מידת היסוד של מידות האורך. חישובים אלו נותנים תוצאות סותרות:

'ביצה ממוצעת' היא בעלת נפח של כ-50 סמ"ק,⁶⁵⁸ ומכך עולה ששיעור מקוה (5760 ביצים) הוא כ-288 ליטר. מאידך גיסא, 'אגודל בינוני' הוא לא פחות מכ-2.2 סמ"ק,⁶⁵⁹ ומכאן שאגודל מרובע הוא יותר מ-10 סמ"ק, ושיעור מקוה (41472 אגודלים מרובעים) הוא לפחות 430 ליטר. מהו אם כן 'שיעור מקוה' הנכון, 288 ליטר או 430 ליטר?

השאלה אינה רק לגבי מקוה, אלא לגבי הלכות נוספות התלויות במידה. כוס של קידוש צריך להכיל רביעית הלוג יין - האם זה לפי מידות הנפח (כ-75 סמ"ק), או לפי מידות האורך (לפחות 110 סמ"ק)? על מדוכה זו ישב הנודע-ביהודה, ובספרו צל"ח (פסחים קטזא), כתב שמדד את שיעור חלה (43.2 ביצים) הן לפי ביצים והן לפי אצבעות, ומצא שהמידה לפי האצבעות נותנת תוצאה כפולה מן המידה לפי ביצים. ומכאן הקביעה בביאור-הלכה (רעא, יג): "צריך עיון גדול בענין השיעורים, שכאשר נבוא לבחינה נראה כי שני השיעורים סותרים."

התירוצים לסתירה

ליישוב הסתירה נאמרו מספר תירוצים:

א. הצל"ח, ובעקבותיו החזון-איש, סברו שההביצים שהיו בימי חז"ל היו גדולות יותר (כ-93 סמ"ק לדעת הצל"ח, 99-112 סמ"ק לדעת החזון-איש), ולפי זה מידות הנפח מתאימות למידות האורך.

⁶⁵⁷ מידת הביצה גדולה במעט מן הביצה הטבעית, שהרי בגמרא (עירובין פג, א) מסופר שרבי מדר ביצים, והתוצאה היתה שמידת ה'ביצה' ההלכתית גדולה בכמעט 5% מהביצים שבהם מדד.

⁶⁵⁸ כיום ביצה ממוצעת (M) היא ביצה שנפחה 53-63 סמ"ק. אך גודל זה הוא תוצאה של שיטות השבחה חדישות הנהוגות היום כדי להגדיל את תפוקת התרנגולות, ואינו מלמד על גודל הביצים בעבר. לפני כ-70 שנה גודל 'ביצים הנמכרות בשוק' (ממקור ערבי) היה 46-53 סמ"ק, ו'ביצי משק יהודי' - 51.2-57.6 סמ"ק (על פי: רא"ח נאה, שיעורי תורה, ירושלים תש"ז, עמ' קנב). כלומר, גודל ביצה טבעית היה כ-50 סמ"ק.

⁶⁵⁹ הנודע-ביהודה מדד באגודל שרוחבו כ-2.35 סמ" (ראה: וייס, 'מידות ומשקלות של תורה' עמ' רלא), ואילו לדעת החזון-איש מידת האגודל היא 2.5 סמ" (קונטרס השיעורים, שבת סי' לט, עמ' 116), או 2.4 (שם, עמ' 118). לדעת ערוך-השולחן (יו"ד רא, ג), ואגרות-משה (או"ח ח"א סי' קלו) מידת האגודל היא כ-2.2 סמ"מ.

ההנחה ש"השתנו הטבעים" מעוררת קושי, וכן קשה מהראייה שמביא הביאור-הלכה (שם) שגם בימי חז"ל הביצים היו שוות לביצים היום: מהגמרא ביומא (פא) עולה שמידת "מלוא לוגמיו" (כמות שאדם יכול להכיל בפיו) היא יותר מרביעית. הוא בדק מספר אנשים ומצא כי פיהם יכול להכיל רביעית הנמדדת בביצים רגילות, אך אינם מסוגלים להכיל בפיהם רביעית הנמדדת לפי 'ביצים גדולות'. ומכאן שהביצים של חז"ל היו ביצים רגילות.⁶⁶⁰

ב. רא"ח נאה (שיעורי תורה, עמ' נא) סבר שרוחב האגודל הממוצע הוא רק 2 ס"מ, וממילא כל מידות האורך המחושבות לפיו קטנות ומתאימות לגודל הביצים הממוצע. הקושי הוא שאגודל ברוחב זה הוא נדיר, וקשה לראות בו 'אגודל בינוני'.⁶⁶¹

ג. לדעת פרופ' גרינפילד מידת 'אגודל' אינה מתייחסת לרוחבו אלא לעוביו, שהוא קצר יותר (כ-1.93 ס"מ). ולפי זה 7.2 'אגודלים' מעוקבים' מתאימים לגודל ביצה ממוצעת (כ-52 סמ"ק).⁶⁶² הקושי בשיטתו הוא שההבנה הפשוטה של מידת 'אגודל' היא לרוחבו ולא לעוביו, כשם שמידת 'טפח' מתייחסת לרוחבו ולא לעוביו.⁶⁶³ לסיכום: הקושי קשה והתירוץ דחוקים. האם יש לארכיאולוגיה מה לומר בנושא זה?

מידות הנפח והאורך שנמצאו בארכיאולוגיה

ממצא ארכיאולוגי יכול ללמד על גודל מידות הנפח בזמן המקרא: נמצא קנקן ענק ועליו רשום 'בת', שהיא מידה השווה ל-432 ביצים (ראה טבלה לעיל). הקנקן הכיל כ-22 ליטר,⁶⁶⁴ ומכאן שביצה היא כ-51 סמ"ק. נפח ה'ביצה' העולה מן הממצא הארכיאולוגי מתאים (בערך) לנפח ביצה ממוצעת. ממצאים אחרים יכולים ללמד על גודל מידות האורך:

בכפר השילוח נמצאה קבוצת קברים מימי בית ראשון המכונים 'בעלי תקרה גמלונית'. קברים אלו סותתו בדיוק רב, וכך כותב עליהם חוקר הקברים (אוסישקין בספרו כפר-השילוח עמ' 250): "התכנון הקפדני והדמיון במידות מלמדים כי האומנים נזקקו למערכת מוסכמת של מידות אורך... האמה הארוכה היתה 52-53 ס"מ... אפשר להוכיח שכל הקברים נחצבו לפיה".⁶⁶⁵

גם הממצאים ממצרים (שממנה יצאו בני ישראל) מראים שהאמה שהיתה נוהגת שם היתה בת 52.5 ס"מ, וכדברי פרופ' שפרבר (אנציקלופדיה-עברית בערך 'מידות ומשקלות', כרך כב עמ' 230): "יחידות האורך המצריות היו האמה המלכותית שארכה 52.4 ס"מ, לפי הפירמידה הגדולה של חופו, או 52.5 ס"מ לפי ממצאים אחרים". וגם בארץ כנען (שאליה באו בני ישראל) נהגה אמה דומה: בתל ירמות (על יד רמת בית שמש) התגלה ארמון, ובבדיקתו נמצא ש"יחידת המדידה בה השתמשו בוני הארמון היתה אמה שאורכה 52-52.5 ס"מ; מידה זו תואמת את מידותיהן של כל היחידות האדריכליות בארמון - חדרים, קירות, פתחים, אומנות והמירווחים ביניהן".⁶⁶⁶ מכאן שגם בארץ כנען היתה נוהגת אמה שמידתה כנ"ל.

מסתבר שאותה אמה (52.5 ס"מ) נהגה גם בימי בית שני, שכן זה היה גודל האמה המלכותית הפרסית (שפרבר, שם עמ' 231), וגם מידות הר הבית מתאימות למידה זו, כדברי גרוסברג (איתור תחומי הר הבית ומקום המקדש, תחומין טז עמ' 501): "התוצאה ההולמת ביותר את כל המקורות מתקבלת משימוש באמה בת 52.5 ס"מ". ומסתבר שזוהי גם האמה של חז"ל.⁶⁶⁷

⁶⁶⁰ ראה נוספת ניתן להביא מן המקוה שנמצא במצדה שהכיל כ-420 ליטר (גרוסברג, המקוה במצדה, תחומין יז עמ' 396). אם 420 ליטר הם 40 סאה, אזי ביצה היא 73 סמ"ק, שהוא הרבה פחות משיעור ביצה לפי דעת הצ"ח והחזו"א. מסתבר גם שכמות המים עלתה על 40 סאה, כדי שלא יחסר המקוה בעקבות התאדות וחלחול. ממילא שיעור הביצה הוא עוד פחות מ-73 סמ"ק.

⁶⁶¹ גם לאחר הקטנת האגודל ל-2 ס"מ, עדיין נותרה מידת הביצה 57.6 סמ"ק, שהיא גדולה מביצה ממוצעת (ראה לעיל הערה 628). על כך תירץ רא"ח נאה: "והוגד לי שהביצים של 18 דרהם (57.6 גרם) מצויים ביותר".

רא"ח נאה נסמך על דברי הרמב"ם בפיהמ"ש (עדויות א.ב.) "הרביעית מחזיקה מן המים קרוב ל-27 דרהם". 'דרהם' היה מטבע במשקל 3.2 גרם, וכיוון שגרם מים שווה לסמ"ק אחד, חישב בהתאם לכך רא"ח נאה (בספרו הנ"ל עמ' קמט) את הרביעית ל-86.4 סמ"ק, ואת הביצה ל-57.6 סמ"ק. אולם וייס (מידות ומשקלות של תורה, עמ' רכג) הראה ש-3.2 גרם היה משקל ה'דרהם' בתקופה העותמנית, ואילו בימי הרמב"ם היה משקלו רק 2.83 גרם. לפי זה רביעית (27 דרהם) איננה 86.4 סמ"ק, אלא רק 76.5 סמ"ק, וביצה - 51 סמ"ק.

כלומר: מידת 'ביצה' לפי הרמב"ם היא כ-51 סמ"ק. כדי להתאים לכך את רוחב האגודל, יש לחשוב כ-1.92 ס"מ, שהוא נמוך עוד יותר מן הרוחב (הקטן) שנתן לו רא"ח נאה.

⁶⁶² תחומין ה', עמ' 393 ואילך.

⁶⁶³ זאת ועוד, 4 אגודלים לשיטתו שווים לטפח ממוצע (גרינפילד, שם). אם 'טפח דאורייתא' שווה לטפח ממוצע, מדוע צריך רב פפא (הנ"ל בריש מאמרנו) לומר שהוא שווה ל-4 אגודלים, ל-6 זרתות ול-5 אצבעות רגילות? די לומר שטפח דאורייתא שווה לטפח, ולא להוסיף דברים אשר רק יכולים להטעות. אדם שמתקשה לחשב את ה'טפח ממוצע', אין טעם להציע לו לחשב לפי מידה קטנה יותר, שהיא מדידה קשה יותר.

⁶⁶⁴ רבן, קנקנים ונפח תקני, בתוך: קלטר (עורך), מדידה ושקילה בימי קדם, חיפה תשס"א, עמ' 15-13.

⁶⁶⁵ יש לקבל את התיארוך שהחופר נתן לימי בית ראשון, על אף שהראינו שהממצאים 'מימי בית ראשון' הם לאמיתו של דבר מימי שיבת ציון. משום שתיארוך הקברים לא התבסס על ממצא חרסים (שלא נמצאו בקברים אלו), אלא על נתונים אחרים, ולכן אין לאחר התיארוך לימי שיבת ציון.

⁶⁶⁶ דה-מירושדגי, חדשות ארכיאולוגיות קג, 1995, עמ' 76.

⁶⁶⁷ יש שהביא סמך לכך שה'אמה' של חז"ל היא כ-52.5 ס"מ מ'תחום שבת', שהוא 2000 אמה (עירובין מט, ב) ר'מיל' (יומא סז, א).

האמה היתה אם כן כ-52.5 ס"מ. האגודל לפי זה (1 חלקי 24) הוא 2.1875 ס"מ, שהוא מתאים (בערך) לאגודל ממוצע.

מן הממצא הארכיאולוגי ניתן אם כן ללמוד על גודל הביצה – 51 סמ"ק, ועל גודל האגודל – 2.1875 ס"מ. שתי המידות מתאימות לגודל ביצה ואגודל טבעיים, אך היחס ביניהן שונה מן היחס המופיע בדברי רב חסדא. בעוד שלדברי רב חסדא 'ביצה' היא 7.2 אגודלים מעוקבים, לפי הממצאים הארכיאולוגיים 'ביצה' היא רק 4.88 אגודלים מעוקבים. הא כיצד?

האמוראים נחלקו על יחס מידות האורך והנפח

דברי רב חסדא על היחס בין המידות אינם נחלת הכלל. האמורא רבי יוסה חולק עליו ונותן יחס אחר (ירושלמי שבת פ"ח ה"א, פסחים פ"י ה"א, שקלים פ"ג ה"ב):

"כמה הוא שיעורו של כוס? רבי יוסה בשם ר' יודה בר פזי ר' יוסי בי רבי בון בשם שמואל: אצבעיים על אצבעיים על רום אצבע ומחצה ושליש אצבע."

לפי ר' יוסה 'רביעית' (שיעור כוס) היא 7.33 אגודלים מעוקבים. ולפי ר' יוסה (2/3 רביעית) היא 4.888 אגודלים מעוקבים – אותו יחס שהתקבל מהממצאים הארכיאולוגיים.⁶⁶⁸

יש אם כן מחלוקת בין האמוראים מהו היחס בין מידות האורך והנפח. יש הסוברים (רב חסדא) שביצה היא 7.2 אגודלים מעוקבים, ויחס זה לא מתאים לגודל הביצה והאגודל הטבעיים, ויש הסוברים שביצה היא 4.88 אגודלים מעוקבים, ויחס זה מתאים לגודל הביצה והאגודל הטבעיים. הממצאים הארכיאולוגיים תומכים בדעה השניה, ואם נקבל אותה תיעלם בעיית השיעורים.

הטבלה הבאה תהיה אפוא טבלתו של ר' יוסה, ובה נראה את מידות הנפח בחז"ל בהתאם לאגודלים מעוקבים, ובהתאם למידות ימינו (בס"מ מעוקבים):

מידת הנפח	באגודלים מעוקבים	בסמ"ק
ביצה ממוצעת	4.888	51.2
רביעית (ביצה ומחצה)	7.333	76.8
לוג (6 ביצים)	29.333	307
קב (24 ביצים)	117.333	1228
הין (72 ביצים)	352	3684
סאה (144 ביצים)	704	7368
בת / איפה (432 ביצים)	2112	22104
כור (4320 ביצים)	21120	221040
מקוה (40 סאה = 5760 ביצים)	28160 (מעט יותר מ-2 אמות מעוקבות)	294720

הים של שלמה לפי דעות האמוראים

סיוע נוסף לטובת דעת ר' יוסה על יחס המידות יש במקרא המספר על הים' שעשה שלמה בבית המקדש (מל"א ז, כג):

וַיַּעַשׂ אֶת הַיָּם מוֹצָק עֶשֶׂר בָּאַמָּה מִשְׁפָּתוֹ עַד שְׁפָתוֹ עָלָּ סָבִיב וְחֲמֵשׁ בָּאַמָּה קוֹמָתוֹ וְקוֹ (כתוב: וקוה) שְׁלֹשִׁים בָּאַמָּה יָסַב אֹתוֹ סָבִיב.

ב'ים' זה ניתן היה לאחסן 2000 'בת' – כאמור בהמשך, בפס' כו: אֲלֵפִים בֵּת יָכִיל. לפי רב חסדא קיים קושי בפסוקים אלו באשר לאפשרות שה'ים' יכיל אלפיים בת. שכן אלפיים 'בת' לפי רב חסדא הם 6,220,800 אגודלים מעוקבים, ולאחר שננכה את עובי דפנות הכלי (טפח השווה ל-4 אגודלים) ניתן לאחסן לכל היותר 5,074,246 אגודלים מעוקבים, שהם הרבה פחות מאלפיים בת. קושי זה אינו קיים לפי ר' יוסה, אשר לפיו מכיל הים' 4,224,000 אגודלים מעוקבים.

בנושא זה נחלקו הראשונים: לדעת רש"י מיל הוא 2000 אמה כפשוטו (יומא שם, ד"ה שבעה); ולדעת ר"ת (שם, תוד"ה וכולן) הוא אלכסון ריבוע 2000X2000 אמה, כלומר כ-2826 אמה. סיוע גדול לדעת ר"ת יש ממחקרי דרך המצויים בחז"ל, המראים ש'מיל' הוא המיל הרומי שאורכו 1481 מטר, לדוגמא: מירושלים עד מודיעין 15 מיל (פסחים צג, ב), מירושלים לעקרבא מהלך יום – 40 מיל (משנה מעשר שני ה, ב). [נראה אצל רייס (מידות ומשקלות של תורה, עמ' שמו) מדוע דווקא עקרבא משמשת אמת מידה, ולא מקומות אחרים].

ה'מיל' של חז"ל היה אם כן 1481 מטר. אם נאמר כרש"י, ש'מיל' הוא 2000 אמה בלבד, נמצאה האמה כ-74 ס"מ, שהיא מידה גדולה לכל הדעות. ואילו לדעת ר"ת ש'מיל' הוא 2826 אמה, האמה היא 52.4 ס"מ, שהוא שיעור סביר [Ajdler, Talmudic Metrology, בתוך: מרצבך (עורך), בד"ד 19, תשס"ח, עמ' 82-83].

⁶⁶⁸ יש שנכנסו לדוחק רב כדי להתאים את חישובו של ר' יוסה לחישוביו של רב חסדא – עי' חכמת-מנוח, חידושי הרש"ש, וחידושי הרא"מ הורוויץ על תוספות פסחים קטא, ד"ה רביעית. אולם מכיון שראינו ששיטת ר' יוסה תואמת את שנתגלה לעינינו, אין צורך להתאימה לדברי רב חסדא.

כדי ליישב את מידות רב חסדא עם הפסוק נאלצים לומר שמידות הכלי אינן כוללות את עוביו: "מגואי קא חשיב" ("מתוכו הוא מחשב"), ובנוסף, לומר שהכלי היה מתרחב כלפי מטה: "ים שעשה שלמה שלש אמות תחתונות מרובעות ושתיים עגולות" (עירובין יד). פירושים דחוקים אלו אינם נחוצים לדעתו של ר' יוסה.

מחלוקת על שיעור מקוה

לפי ר' יוסה נמצא שהמקוה איננו בן 3 אמות מעוקבות, אלא כ-2 אמות מעוקבות, שלא כדעת רב חסדא. ועדיין נותר הקושי, שהרי רב חסדא לא המציא את היחס שבין מידות האורך למידות הנפח מדעתו, אלא הוא נסמך על כך ששיעור מקוה הוא 40 סאה (במידות נפח) ו-3 אמות מרובעות (במידות אורך). שיעור זה מופיע בברייתא המובאת במספר מקומות, ודברים מעין אלו כתובים בתוספתא כלים (כ"מ פ"ה ה"א): "קופות גדולות וסוגין גדולים והן מחזיקין מ' סאה בלח שהם כוריים ביבש... וכמה הן? אמה על אמה על רום שלש".

אם ר' יוסה סובר שהיחס בין המידות שונה מהיחס שנתן רב חסדא, כיצד יסביר את שיעורי המקוה?

אך באמת, גם על שיעור המקוה קיימת מחלוקת, שהרי כאמור לעיל, לפי רב חסדא צריך לפרש של"ם של שלמה' היתה צורה שאין לה רמז בפסוק (מתרחב כלפי מטה), בעוד שלר' יוסה היו מידותיו בחלקו העליון כמידותיו בחלקו התחתון. ומצאנו תנא הסובר בנושא זה כר' יוסה.

בהלכה השניה, שאחרי ההלכה הנ"ל בתוספתא כלים, מובאים דברי ר' יוסי: "בים שעשה שלמה הוא אומר (דח"ב ד,ה): "מחזיק בתים שלש אלפים יכול". במקום אחר (מל"א ז,כו) הוא אומר: "אלפים בת יכול". אי אפשר לומר אלפים, שכבר נאמר שלשת אלפים; ואי אפשר לומר שלשת אלפים, שכבר נאמר אלפים. אמור מעתה: אלפים בלח שלשת אלפים ביבש."

ובגמרא עירובין יד,ב ביארו: "האי גודשה תלתא הוי" - כלומר, בספר מלכים מתייחסים ל'מים', ואילו בספר דה"י מתייחסים למוצרים יבשים. ניתן לאחסן מוצרים יבשים בכלי בכמות העולה ב- 50% על כמות של מים, כיון שאותם ניתן לגדוש. כך ביאר רש"י (שבת לה,א) בקשר לכלים עגולים: "הגודש מחזיק שליש בכלים שלהם שהיו עשויין כים שעשה שלמה גובהן כחצי רוחבן והם עגולים." יחס זה נשמר בדיוק בכמויות שבהם נקטו הפוסקים במלכים ובדה"י - 3000:2000.

אולם יחס זה קיים רק בכלים עגולים שמידתם בחלק העליון היא כמידתם בחלק התחתון. בכלים שצורה זו אינה נשמרת, אלא הם רחבים יותר בחלק אחד שלהם (למעלה או למטה) שוב לא קיים יחס זה, ואם היה הכרח להסביר לפי רב חסדא שלים של שלמה לא היתה צורה רגילה, אין לנו דרך ליישב את הסתירה שבין שני הספרים.

נמצא שמחלוקת רב חסדא ור' יוסה על שיעור מקוה היא כבר מחלוקת תנאים.⁶⁶⁹ שתנא קמא בתוספתא סובר כרב חסדא, ועל פיו צריך לומר שלים של שלמה לא היתה צורה רגילה, אלא של כלי הרחב בבסיסו יותר מאשר בראשו. ואילו ר' יוסי (התנא) סובר כר' יוסה, שלים היתה צורה רגילה, ומכך יוצא ש-40 סאה של מקוה נכנסות לתוך פחות מ-3 אמות מעוקבות.

שינויים במידות

1. 'אמת המידה' ו'אמה טבעית'

אורך האמה שאליו הגענו לעיל - 52.5 ס"מ - הוא גדול מאורך האמה של אדם ממוצע בן זמננו, שהוא כ- 45 ס"מ. היתכן שאנשים בימי קדם היו גבוהים מאנשים בזמננו? והרי הממצאים מראים את ההיפך! התשובה לשאלה זו נמצאת בספר יחזקאל (מ;ה,ג), שבו נאמר שאמת המידה היא "אמה וטפח" - כלומר, אמה הגדולה בטפח מן האמה הרגילה, המציאותית. מעתה לא ייפלא כיצד יכולה אמת המידה להיות בת 52.5 ס"מ - שהרי היא גדולה בטפח מן האמה המציאותית. גם בדברי חז"ל מוזכרות שתי אמות: בת 6 טפחים ובת 5 טפחים (משנה כלים יז,י). האמה בת 6 טפחים (52.5 ס"מ) היא אמת המידה, והאמה בת 5 טפחים (43.75 ס"מ) היא האמה הטבעית.

לאמה הטבעית נותר זכר בממצא הארכיאולוגי: מנהרת 'ניקבת השילוח'⁶⁷⁰ שבעיר דוד, אורכה הוא 533 מטר. בכתובת החקוקה בה נאמר: "וילכו המים מן המוצא אל הברכה במאתיים ואלף אמה".⁶⁷¹ לא ניתן להבין את המספר '1200' אמה' המופיע בכתובת כאשר מחשבים באמה בת 6 טפחים (1200 אמה = 630 מטר), אך הוא מובן כאשר משתמשים באמה בת 5 טפחים, שלפיה הניקבה היתה 1200 אמה בקירוב (1200 אמה = 525 מטר), ואל אמה זו התכוונו כותבי 'כתובת השילוח'.⁶⁷²

⁶⁶⁹ על מחלוקת זו עמד כבר ר"ג וייס בספרו 'מידות ומשקלות של תורה' (עמ' רמד).

⁶⁷⁰ הניקבה מכונה 'ניקבת חזקיהו'. בספר הראנו שניקבה זו נעשתה בימי עזרא.

⁶⁷¹ אחיטוב, כתובות עבריות מירושלים של ימי בית ראשון, בתוך: עמית וגונן (עורכים), 'ירושלים של ימי בית ראשון', עמ' 91-92. סמוך למעיין הגיחון היתה קיימת תעלה קדומה באורך 20 מטר, וממנה נחצבה הניקבה באורך 513 מטר, סה"כ 533 מטר.

⁶⁷² יש שביאר ש-1200 אמה' כוללים לא רק את הניקבה, אלא גם את תעלת העורפים המוליכה מים לשדות, אשר ביחד אורכן 643 מטר (דה-גרוט, מפעלי המים בירושלים בימי בית ראשון, בתוך: עמית וגונן (עורכים), 'ירושלים של ימי בית ראשון', עמ' 133). אך הלשון "וילכו המים מן המוצא אל הברכה במאתיים ואלף אמה" אינו תומך בפירוש זה.

זכר נוסף לאמה הקצרה נמצא באחת משתי מערות קבורה שנתגלו על יד שער שכם בירושלים. כך כתב חוקר המערות: "המערות נחצבו באופן דקדקני, תוך הקפדה על תקני המידות... מערה 1 לפי האמה הארוכה ומערה 2 לפי האמה הקצרה".⁶⁷³

2. 'טפח המידה' ו'הטפח המציאותי'

לאחר שמצאנו שהאמה בזמן המקרא היתה בת 52.5 ס"מ, נותר לבדוק מה היה אורך הטפח המקראי. לכאורה התשובה פשוטה: באמת המידה יש 6 טפחים, ואם אמה היא 52.5 ס"מ, אזי טפח הוא 8.75 ס"מ. אך הדברים אינם כה פשוטים. הטפח הטבעי אינו 8.75 ס"מ, אלא רק כ-7.5 ס"מ, וזה היה טפח המידה הקדום: במצרים היתה אמת המידה (52.5 ס"מ) מחולקת ל-7 טפחים של 7.5 ס"מ, והאמה הקצרה (45 ס"מ) מחולקת ל-6 טפחים כאלו.⁶⁷⁴

טפח בן 7.5 ס"מ נהג גם ביהודה, כפי שמלמד הממצא במערות הקבורה הנזכרות בפיסקה הקודמת.⁶⁷⁵ על גודל הטפח במערות אלו ניתן ללמוד משני דברים:

1. אורך הכרכוב במערות היה 7.5 ס"מ.⁶⁷⁶

2. האמה הקצרה שלפיה נעשתה מערה 2 היתה בת 45 ס"מ, שהיא אמת 6 טפחים של 7.5 ס"מ.

לעומת זאת, בחז"ל לא מוזכרת אמה בת ז' טפחים, אלא רק אמה בת ה' טפחים (האמה המציאותית) ובת ו' טפחים (אמת המידה העיקרית). בגמרא (מנחות צח, א) מפורש שלא היתה אמה גדולה יותר מאמה בת ו' טפחים. משמעות הדבר היא שבימי חז"ל לא רק אמת המידה היתה גדולה מן האמה הטבעית, אלא גם טפח המידה היה גדול מן הטפח האמיתי, והוא היה 8.75 ס"מ.

דברים ברורים על היות 'טפח המידה' גדול מן הטפח המציאותי אנו מוצאים בדברי רב פפא שהובאו לעיל (מנחות מא, ב) על היות 'טפח המידה' ('טפח דאורייתא') שווה ל-4 אגודלים, ל-5 אצבעות רגילות, ול-6 זרתות. והרי טפח מציאותי הוא קטן מ-5 אצבעות, ועל כרחנו צריכים אנו לומר ש'טפח המידה' של חז"ל גדול מן הטפח המציאותי.

בזמן המקרא היה אם כן הטפח 7.5 ס"מ, שהוא הטפח המציאותי, ובימי חז"ל גדל הטפח ל-8.75 ס"מ.

3. למה נעשו השינויים?

בין תקופת המקרא לבין ימי חז"ל בוצע אם כן גידול של שישית במידת הטפח. האם יש במקורותינו רמז לכך? ואם כן, האם נוכל לדעת על ידי מי?

ובכן, לא מצאנו דברים מפורשים על גידול מידת הטפח, אך מצאנו שבתקופה שקדמה לתקופת התנאים הוגדלו בירושלים מידות הנפח המקראיות (בבלי ערובין פג, א). מסתבר כי הגדלת הטפח נעשתה כאשר הוגדלו מידות נפח. מתי זה היה?

המועד הסביר ביותר הוא ימי פעילותו של עזרא הסופר, שחולל שינויים מהותיים באורח החיים היהודי, ובמיוחד השתדל לבדל את היהודים מהנכרים. את שינוי צורת הכתב המיוחס לו, מסבירים ברצונו של עזרא שליהודים יהיה כתב השונה מכתבי העמים השכנים. הגדלת המידות יכלה לשמש לאותה מטרה: כך נוצרו מידות נפח יחודיות ליהודים, טפח יהודי, ואמה חדשה בת 5 טפחים (43.75 ס"מ) שתשמש (רק אצל יהודים) אמה תקנית.

דברים אלו מסבירים את הכתוב בספר דברי הימים (דהי"ב ג, ג) על מקדש שלמה: וְאֵלֶּה הוּסְדוּ שְׁלֹמֹה לְבָנוֹת אֵת בֵּית הָאֱלֹהִים הָאֵלֶּךָ אֲמֹת בַּמֶּדֶה הָרְאשׁוֹנָה אֲמֹת שָׁשִׁים וְחָב אֲמֹת עֶשְׂרִים.

ספר דברי הימים נכתב ע"י עזרא הסופר (ב"ב טו, א), וההדגשה "במדדה הראשונה" מלמדת שבזמן שכתב ספר זה כבר נהגה אמה שהיתה שונה מן האמה הקדומה; בימי עזרא היתה האמה היתה 43.75 ס"מ, בעוד האמה הקדומה היתה 52.5 ס"מ.⁶⁷⁷

סיכום

א. על יחס מידות הנפח למידות האורך קיים בתלמוד מאמר של רב חסדא שממנו עולה שביצה ממוצעת שווה ל-7.2 אצבעות מעוקבות, וממקום אחר אנו למדים ש'אצבע' היא אגודל. מכך יוצא שביצה ממוצעת היא בת 75 סמ"ק לפחות, שהם הרבה יותר מן הביצים המוכרות לנו. זוהי 'בעיית השיעורים' הידועה.

⁶⁷³ ברקאי, המגרה והטפחות, שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום י"א, תשנ"ז, עמ' 40-41.

⁶⁷⁴ שטרן, אנציקלופדיה מקראית כרך ד, עמ' 851.

⁶⁷⁵ ברקאי, שם; הנ"ל, קברים וקבורה ביהודה בתקופת המקרא, בתוך: זינגר (עורך), קברים ונהגי קבורה בארץ ישראל בעת העתיקה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 101.

⁶⁷⁶ כרכוב הוא בליטה בראש הקיר בטפח האחרון לפני התקרה. הכרכוב (לשון חז"ל) נקרא בלשון המקרא 'טפחות': "ממסד עד הטפחות" (מל"א ז, ט) - "האבנים שמניחים ראשי הקורות עליהם יוצאים חוץ לכותל כמידת טפח" (רד"ק).

⁶⁷⁷ לפי דברינו עולה שהטפח המציאותי היה 7.5 ס"מ, וטפח המידה (8.75 ס"מ) גדול ממנו בשישית (16.66). אולם רב חסדא אומר שטפח המידה הוא 5 אצבעות רגילות או 6 זרתות. מכיון שטפח מציאותי מורכב מ-3 אצבעות רגילות וזרת אחת, יוצא שטפח המידה (5 אצבעות) גדול מן הטפח המציאותי בלמעלה מ-30%. כיצד מתיישב הדבר עם מה שכתבנו שטפח המידה גדול רק בשישית מן הטפח המציאותי? אך באמת 'טפח' אינו רק 3 אצבעות וזרת, אלא מעט יותר. שהרי האגרוף הקמוץ הוא גדול יותר מאשר 3 אצבעות וזרת (כפי שניתן לראות בעין). אם התוספת היא כ-10% (11.3%), אזי הטפח המציאותי הוא 4 אצבעות רגילות ושתי שביעיות האצבע (סה"כ 30 שביעיות). תוספת של שישית נותנת 5 אצבעות רגילות (35 שביעיות), שהוא גודלו של טפח המידה.

- ב. הממצאים הארכיאולוגיים יכולים ללמד על גודל מידות הנפח והאורך: מידת ביצה היא 51 ס"מ, ומידת אמה היא 52.5 ס"מ. ממידות אלו יוצא יחס שונה מן היחס שנותן רב חסדא, והוא בערך 4.88 אצבעות מעוקבות לביצה.
- ג. רבי יוסה חולק על היחס שנותן רב חסדא, ולדעתו ביצה היא 4.88 אצבעות מעוקבות, כפי שנותנים הנתונים הארכיאולוגיים.
- ד. דעת ר' יוסה מתאימה גם לדברי הכתוב על ה'ים' של שלמה, בניגוד לדעת רב חסדא.
- ה. לפי דעת ר' יוסה נפתרת בעיית חוסר ההתאמה בין שיעורי חז"ל לבין גודל הביצים.

נספח מ"ט: כיצד יתאים הכתוב על ה'ים' של שלמה לידע המתמטי?

בנספח הקודם למדנו שאורך האמה המקראית הוא 52.5 ס"מ, ומידת הנפח 'בת' (איפה) היתה כ 22 ליטר. נתונים אלו יעזרו לנו להבין פסוק בספר מלכים, הנראים בהשקפה ראשונה כאילו אינם עולים בקנה אחד עם כללי המתמטיקה המוכרים לנו.

הצגת הבעיה

כתוב מוקשה שהתלבטו בו רבות, הוא הפסוק המספר על ה'ים' שעשה שלמה: "עשר באמה משפתו עד שפתו עגול סביב, וחמש באמה קומתו, וקו שלשים באמה יסוב אותו סביב" (מל"א ז, כב). מפסוק זה עולה שהים שקוטרו היה 10 אמות, היקפו היה 30 אמה, פי 3 מקוטרו. הדבר אינו תואם את המידות המדויקות, שהרי היקף עיגול אינו פי 3 מקוטרו אלא כ-3.1415, כלומר, הקו שסבב את הים לא היה 30 אמות אלא יותר מ-31 (31.415 אמה). מדוע אם כן כתוב "וקו שלשים באמה"? וכדברי התוספות (עירובין י"ד ע"א, ד"ה והאיכא): "וקשיא, דאין החשבון מדויק לפי חכמי המידות".

יש העונים כי הכתוב נקט במספר עגול. תשובה זו היתה טובה אילו ההפרש היה שבר מספר (פחות מאמה. כעין שאמרו: "כיון דלא הואי אמתא לא חשיב לה". בבלי יומא ל"א ע"ב). אך ההפרש הוא יותר מאמה. מדוע יאמר הפסוק מספר לא נכון?

יש המוצאים סימן ליחס הנכון בין ההיקף לקוטר בשינויי הקרי והכתיב: "וקוה (קרי וקו) שלשים באמה". משום שהיחס בין הגימטריא של המילה 'קר' (106) והמילה 'קוה' (111) הוא תוספת של 4.717%, שהיא בדיוק התוספת שיש להוסיף על היקף השלשים אמה בכדי להגיע ליחס הנכון. זהו רמז נאה, אך עדיין רמז, ואילו פשוטו של מקרא עדיין נזקק לביאור.

הרלב"ג בפירושו למלכים הציע תשובה המיוסדת על כך שעובי ה'ים' היה טפח (טפח=שישית האמה). הוא מסביר שאת 10 אמות הקוטר מדרו מן הצד החיצון של השפה, ואת 30 אמות ההיקף מדרו מן הצד הפנימי, ובאופן זה ההיקף יהיה קרוב ל-30 אמה (30 אמה ושליש). אך זהו דוחק לומר שתחילת הפסוק מדברת על מדידה מבחוץ וסופו על מדידה מבפנים.

הצעת פתרון

לאחר שלמדנו שאורך האמה המקראית הוא 52.5 ס"מ, ומידת הנפח 'בת' (איפה) היתה כ 22 ליטר, נוכל להציע הסבר לדברי הכתוב. כיצד תוכל ידיעת מידות האמה והבת להסביר את הפסוק המוקשה?

התשובה נמצאת בהמשך הפרשה, בפסוק האומר שהים שעשה שלמה "אלפיים בית יכיל" (שם, כו). כלומר, הים נועד להכיל 2000 'בת', שהן כ-44 טון מים (44 מיליון סמ"ק). הדברים נראים לא מובנים, שהרי כלי עגול שגובהו 5 אמות (262.5 סנטימטר) וקוטרו 10 אמות (525 סנטימטר), מכיל כמות גדולה הרבה יותר, כ-57 טון $(3.1415 \times 262.5 \times 262.5 \times 262.5 = 56,823,108)$.

גם אם נמדוד את 5 ואת 10 האמות מן הצד החיצוני, וכך כמות המים תתמעט מכל צד בטפח (8.75 ס"מ), עדיין תתקבל תוצאה גבוהה מדאי של 51 טון בקירוב $(3.1415 \times 253.75 \times 253.75 \times 253.75 = 51,328,101)$. בכדי להגיע ל-2000 'בת' שהן 44 טון, יש לחסר מכל צד כ-12.5 ס"מ, וכלי במימדים אלו אכן מכיל 2000 'בת' $(3.1415 \times 241.25 \times 241.25 \times 241.25 = 45,077,091)$. היקף כלי זה, שקוטרו 500 ס"מ, הוא 1577 ס"מ, שהם כ-30 אמה (1575 ס"מ).

כלומר, הכרת מידת ה'בת' מלמדת כי ה'ים' של שלמה לא היה בעל קוטר של 10 אמות מלאות, אלא מעט פחות מכך. ולכן גם היקפו לא היה 31.415 אמות, אלא רק כ-30 אמות.

לסיכום: הים שעשה שלמה נועד להכיל 2000 בת שהם כ 44 טון. מכך אנו למדים שקוטר הים לא היה 10 אמות מדויקות, אלא כ-25 ס"מ פחות, ולכן הקיפו היה כ-30 אמות ולא יותר, ודברי הפסוק "וקו שלשים אמה יסוב אותו סביב" מובנים ללא דוחק.

סיכום

הפסוק האומר שה'ים' שעשה שלמה קוטרו היה 10 אמות והיקפו 30 אמות לא מובן, שהרי ההיקף של 10 אמות הוא כ-31 אמות ומחצה. התשובה היא שקוטר ה'ים' לא היה 10 אמות מדויקות, אלא מעט פחות, ולכן היקפו היה רק כ-30 אמה ולא יותר. ההוכחה לכך היא שהכתוב אומר שה'ים' הכיל 2000 'בת', וכלי המכיל 2000 'בת' קוטר קטן מ-10 אמות מלאות.

מפתח

קדש מדבר צין	חשבון	נפוליון
באב-א-דרע	עבר הירדן	שמפוליון
ים המלח	עמק הירדן	רולינסון
הור ההר	דיר-עלא	פיטרי
פטרה	פרת	יהושע
ג'בל הרון	מצרים	דוד
אורון	יריחו	שלמה
תל עירא	העי	זרטל
ח' ערה	הר עיבל	ג'וסר
ירדן	ירושלים	אמחתפ
כנרת	גזר	יוסף
גולן	רמלה	אסנת
בשן	סהל	חרדדף
מואב	און	קוויבל
פתור	סקארה	וני
ק'לב	בחר-יוסוף	סנפרו
קויפמן	כנען	חופו
יבין	אל-אשמונין	חפרע
יובב ראובן	שמון	מנכורע
גד	פניקיה	משה
עורב	צידון	מנשה
זאב	שכם	חו-אנ-רע
אבימלך	גרזה	שפסס-כאף
'התנ"ך האבוד'	גושן	נפר-רחו
רחל	פאיום	איפואר
פילגש בגבעה	נילוס	וליקובסקי
דבורה	מוף	אהרן
ברק	טאשה	מנתון
גדעון	פי-החירות	תותימאיוס
אפרים	סיני	אבן-עזרא
יותם	(ה)נגב	מרים
שאול	באר שבע	עוג מלך הבשן
יוסף בן מתתיהו	(ה)ערבה	רד"ק
טיטוס	סנטה קטרינה	גלית
יהונתן	ג'בל מוסא	בלעם
יהודה	ים סוף	סיחון
בנימין	ערד	יפיע
רבי בנימין מטודלה	עמלק	פיראם
קיש	קברות התאווה	הוהם
שמואל	חצרות	אדני צדק
יואב רחבעם	חודרה	דביר
שבע בן בכרי	טבייק	לכיש
שנוסרת א'	קדש ברנע	גבעון
שנוסרת ב'	הר שעיר	ירמות
שנוסרת ג'	ג'בל א-שעירה	הר גריזים
אמנמחת א'	חור הגדגד	א-תל
אמנמחת ב'	ג'בל עדיד	בית אל
אמנמחת ג'	הר כרכום	חברון

צראביט-אל-חדאם	בבל	אמנמחת ד'
גרדינר	גבל	אהרונ
אולברייט	ביירות מיקני	י-ח
גריפס	חתים	שישק
נאביל	חת	ירבעם
ארסה	חתית	אַלְרָם
ארשם	מדון	ססונקסיס
נכתנבו	חצור	יקעם
גויי הים	שמרון	חזקיהו
פלשתים	אכשף	מנשה
ון-אמון	בית ירח	עזרא
פסונזס	בית שמש	מארייט
סא-אמון	חר' שמסין	ברוגש
סת-נחת'	נתניה	לפסיוס
פיצג'ראלד	אף האיילה	ברסטד
מלכת שבא	כרמל	מנס
חיאל בית האלי	ארץ דרי החולות	אלכסנדר מוקדון
אחאב	קבור בני ישראל	רעמסס א'
בית דוד	צור עורב	רעמסס ב'
ליפשיץ	יקב זאב	רעמסס ג'
חזאל	פסגת זאב	רעמסס ד'
מישע	גבעת בנימין	רעמסס ו'
שושנק	בית שאן	רעמסס י'
סוא	מגידו	רעמסס י"א
הושע	גוים	אמנמאפת
אוסורכן	גלגל	פענחי
נחמיה	מסופוטמיה	תהרקה
ישעיהו	טורקיה	תרהקה
שבנא	עמק יזרעאל	שבכא
ניקבת השילוח	עמק בית שאן	שבתכא
מעין הגיחון	חרושת הגוים	נבוכדנצר
תעלת השילוח	מדין	קרתגו
נחל קדרון	סוכות	אוגרית יוון
פיר וורן	מחולה	בית השיטה
הברכה החצוה	טבת	צרתה
מגדל המעיין	אמסיס	תל אבו-סוס
שער העין	הרודוטוס	סאכות
ברכת המלך	תדמור	פצאל
יבנה	דן	מעלה אפרים
מארי	מלארט	עורקאן ארב
אנטוליה	רדפורד	שייח דאיב
אשקלון	קיטשן	אבן האזל
אוגרית	נויגבאור	עזמות
אללח	תלמי	נבי סמואל
מחוז עמקי	קנסורינוס	גבעת שאול
ערקת	תחותמס א'	תל אל-פול
עיבירת	תחותמס ב'	חרבת עדסה
משך	תחותמס ג'	נחל זמרי
עבד-אשרת	תחותמס ד'	ערק-א-דבע
חבירו	עבד-חפה	חיזמא
רבי אלעזר בן עזריה	לבאיו	רמה
מלבי"ם	אמנחתפ א'	צלע
זמרים	אמנחתפ ב'	שילה
פסמתק	אמנחתפ ג'	א-ג'יב
פרס	אמנחתפ ד'	תל דן
ממפיס	יעחמס א'	אבל בית המעכה
סאיס	יעחמס ב' חאתשפסות	חמת
צוען	אגם נאצר	ארץ שת

כרדוניש	כנבוזי	אל-עמרנה
שילה	דריוש	אחת-אתון
גם-אתון	אחשורוש	אפק
מיתני	'למלך'	יב
חבור	'שפת הצווארון'	נוא-אמון
חלח	נבונאיד	שומרון
כרכמיש	ארתחשסתא	מכת
סאי	שלומית אמת אלנתן	רת'נו
סא-אל-חג'ר	זרובבל	ערונא
סאן-אל-חג'ר	מלאכי	נחל קנה
בובסטיס	שמידע	ואדי ערה
פר-רעמסס	נועה	נחל אל-פאח
יפו	חגלה	בית חורון
חארו	אהרוני	מכמתת
פחוות יהוד	ידין	גשר דמיה
בהיסטון	אביגד	כוש
פרספוליס	פוראדא	ערב
מרתון	נפתלי	תימן
נבטים	ברקאי	ארץ שבא
אלישיב	רייני	עמון
כיתי	הגבעה המערבית	חמת
שערי שלמה	החומה הרחבה	ארם
יהוכל	רמת רחל	פלשת
הורדוס	המצפה לכסא פחת	נבופלאסר
אסתר	סאבחה	אשור-אובליט
ברזי	חורבת צווחה	נכו
מרדכי	נטופה	אשור-אחה-אידין
אוטניס	בית הכרם	בורנבוריש
חפץ	ממשת	אישגז
אברהם יצחק יעקב	נטף	עזריה
לוט	עין כרם	עבד-נגו
גמל	ערוער	דניאל
אימים	דימונה	ברוך
זוזים	אידומיאה	ירמיהו
רפאים	בית צור	אלישמע
הם	גוש עציון	מכיהו
אירביד	תל שבע	גמריהו בן שפן
חצצון תמר	זיף	תיי
עין גדי	שכה	רב יהודה
קרגה	דרך הבשמים	סמנכרע
גונן	עזה	תות-ענח-אמון
רחל	מכתש רמון	איה
גבול בנימין	עבדת	חפרע
צלצח	חלוצה	נפרתיתי
חזקוני	חצבה	אשורבניפל
רבי שמעון	מעלה עקרבים	תנת-אמון
קצר בנימין	מעלה דרגות	חרמחב
חירבת צליח	אשדוד	סתי א'
בנימין	קלאי	סתי ב'
קתיסמא	פריגיה	מרנפתח
מרים אם ישו	גורדיון	ספתח
אפרתה	אלישה	תאוסרת
חמורבי	אנקומי	אפריאס
גילגמש	קפריסין	ח-אב-רע
אתנפשתים	נינוה	יחזקאל
אמרפל	ארם נהריים	סטראבון
שמשי-אדד	אשור	הושע
אררט	חניגלבת	כורש

אחז	ניצנה	ארישו
חזקיהו	גרר	אילושומה
מנשה	נחל שקמים	יבני-אדד
אמון	מערת המטמון	צפנת פענח
יאשיהו	צפת	פירמידה
יהואחז	כרתים	פיתום
יהויקים	כפתור	רעמסס
יהויכין	גת	מעדי
צדקיהו	עקרון	גיזה
נדב	אשדוד	טאניס
בעשא	גרריקי	נות
אלה	תל הרור	תל פרע'ה
עמרי	צידון	תל ג'מה
אחאב	לשע	תל שרע
אחזיהו	קליריהי	גילת
יהורם	רבי יוסי הגלילי	חרן
יהוא	בן תור	מסופוטמיה
יהואחז	נחל קישון	תל צף
יהואש	רבי אשתורי הפרחי	אור כשדים
ירבעם ב'	הירונימוס	אורפה
זכריה	קישיון	עיראק
שלום	סיסרא	בעל צפון
מנחם	הר תבור	צפת-א-חנה
פקחיה	יעל	ת'אכו
פקח בן רמליהו	אלון בצעננים	הימה הסירבונית
תכלתי-נינרת	עין דור	אגם מנולה
אשורנצרפל	תל מח'רח'ש	אגם תמסח
אדד-ניררי	תל רכש	האגם המר
אשור-דן	תל מורג'ה	אגם בלח
אשור-ניררי	תל מעוג	מפרץ סואץ
תגלת-פלאסר	גלגל	ואצפת
שלמנאסר	צרתן	ס-חרה
סרגון	צרדחה	ג'בל מרים
סנחריב	מעבה האדמה	חיקסוס
אסרחדון	תל א-צארם	חיאן
אשורבניפל	תל רחוב	פפי
אשכנז	שייך ריחאב	אסי
קימרים	לבוא חמת	מוסרה
סקיתים	סרת	עציון גבר
עיר השמש	צע'יר	ביר משאש
אכיש בן פדי	תל אבו-א-ניעג'	חורבת תימן
המגדל הישראלי	אדם העיר	כונתילת עג'רוד
מבטחיה	קמפינסקי	צור
תל א-נצבא	אורוות שלמה	סוריה
רמאללה	שער הסוסים	עזקה
מרונות	שותו	קוריה
אל-מראן	פנואל	תימא
מרינה	אמנ-אר-דיס	'סלע'
שקל	אבים	סיקואתי
גרה	יהורם	מדי
נצף	אחזיהו	שושן
פים	אסא	כיכר הירדן
רמב"ן	יהושפט	באר לחי ראי
רש"י	עתליה	סדום
רמב"ם	יהואש	תולילאת ע'סול
נחל יבוק	אמציה	דרך שור
נחל זרקא	עוזיהו	ברד
ואדי יאבס	יותם	אל-בארת

צל"ח
 חזון איש
 רא"ח נאה
 כפר השילוח
 הר הבית
 רבי יוסה
 ים של שלמה
 אמה
 שער שכם
 רלב"ג

רבי ישמעאל
 וולהאוזן
 נחל זרד
 ישמעאל
 לאה
 בלהה
 זלפה
 רב חסדא
 רב פפא
 נודע ביהודה

מחניים
 אשתפנא
 ואדי מקבזית
 רבי מאיר
 רבי יהודה
 רבי שמעון
 ארץ צוף
 אלון תבור
 א-דאור
 נוב